

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1>

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

**САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ.
ТҮРКІТАНУ сериясы
POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series
Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ**

№1(154)/ 2026

**1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года**

**Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год**

Астана, 2026
Astana, 2026

Бас редактор: Дәлелхан А.,
PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: Жолдыбалина А.С., PhD, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Астана, Қазақстан

Редакциялық алқа:

Абжаппарова Б.Ж. т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Азмуханова А.М. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Айкенова Д.М. Ph.D, «ID-sertteu» зерттеу орталығын директоры, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Бюлегенова Б.Б. с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Галимуллина А.Ф. ф.ғ.д., доцент, «Қазан (Еділ бойы) федеральды университеті» ФМФЖБМ, Қазан, Татарстан республикасы, Ресей (түркітану)
Далелхан А. Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Ерхан Доган Ph.D, профессор, Мармара университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ескеева М.К. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)
Какенова З.А. Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Қадырбаев А.Ш. ф.ғ.д., профессор, PFA Шығыстану институты, Ресей (шығыстану)
Кожамжарова М.Ж. ф.ғ.к., доцент, С. Торайғыров Павлодар мемлекеттік университеті инициативасы, Павлодар, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Кусаинова А.М. Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Манкеева Ж.А. д.ф.н., профессор, Ахмет Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан (түркітану)
Клара Шандор Ph.D, профессор, Сегед университеті, Сегед, Мажарстан (түркітану)
Медеубаева Ж.М. т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Нечаева Е.Л. с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуртазина Р.А. с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуркан Озгур Ph.D, профессор, Стамбул университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ланко Д.А. с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей (саяси ғылымдар)
Онучко М.Ю. с.ғ.к., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Оспанова А.Н. Ph.D, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)
Рыстина И.С. Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан. (саяси ғылымдар)
Рамакрушна Прадхан Факир Мохан университеті, Баласор, Индия (аймақтану)
Сабитов Ж.М. Ph.D, Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты директорының м.а., Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Токтаров Е.Б. Ph.D, Цифрлық әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар орталығының жетекшісі, Фило-софия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан. (саяси ғылымдар)
Толипов Ф. с.ғ.к., Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан (аймақтану)
Тыбыкова Л.Н. с.ғ.к., проф., Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай, Ресей (түркітану)
Чеботарев А.Е. с.ғ.к., Almaty Management University, Алматы, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Шаймердинова Н.Г. ф.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 321 б.

Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі 31-342)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site:<http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы: Жиёмбай Б.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж.

№ KZ05VPY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <http://bulpolit.enu.kz>

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі,13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-342)

Editor-in-Chief: Dalelkhan A.,

PhD, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief:

Zholdybalina A.S., PhD, Deputy Director of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Editorial board:

- Abzhapparova B.Zh.** Doctor of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Azmukhanova A.M. Can. of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Aikenova D.M. Ph.D, Director of the "ID-sertteu" Research Center, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Byulegenova B.B. Candidate of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Galimullina A.F. Doctor of Philology, Associate Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation (turkology)
Dalelkhan A. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Erhan Dogan Ph.D, Professor, Marmara University, Istanbul, Turkey, (polit.science)
Eskeyeva M.K. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Kakenova Z.A. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Kadyrbaev A.Sh. Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Russia (Oriental Studies)
Kozhamzharova M.J. Ph.D, Associate Professor, S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan, (polit.science)
Kussainova A.M. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan, (international relations)
Mankeeva Zh.A. Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics Akhmet Baitursynov, Almaty, Kazakhstan (Turkology)
Klara Sandor Ph.D, Professor, University of Szeged, Szeged, Hungary, (Turkology)
Medeubaeva Zh.M. Ph.D, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Nechaeva E.L. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurtazina R.A. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurkan Ozgur Ph.D., Professor, Istanbul University, Istanbul, Turkey (polit. science)
Lanko D.A. Ph.D, Associate Professor, St. Petersburg State University, Russia (polit.science)
Onuchko M.Yu. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ospanova A.N. Ph.D, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Rystina I.S. Ph.D, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan. (political sciences)
Ramakrushna Pradhan Fakir Mohan University, Balasore, India (regional studies)
Sabitov Zh.M. Ph.D, Acting Director of the Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Toktarov E.B. Ph.D., Head of the Center for Digital Social and Humanitarian Sciences, Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan. (Political sciences)
Tolipov F. Ph.D, National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan (regional studies)
Tybykova L.N. Ph.D, Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia (turkology)
Chebotarev A.E. Ph.D, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan (polit.science)
Shaimerdinova N.G. Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 321, Astana city, Kazakhstan, 010008.

Tel.: +7(7172) 709-500, (ext. 31-342).

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz>. **Responsible secretary:** Zhiyembay B.S.

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National

University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ05VPY00032822 dated 24.02. 2021

Available at: <http://bulpolit.enu.kz> Periodicity:

4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-342)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: Далелхан А.,
PhD, ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора:

Жоддыбалина А.С., PhD, заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия:

- Абжаппарова Б.Ж.** д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Азмуханова А.М. к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Айкенова Д.М. Ph.D, Директор исследовательского центра «ID-sertteu», Астана, Казахстан (полит.науки)
Бюлегенова Б.Б. к.п.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (полит.науки), Астана, Казахстан (полит.науки)
Галимуллина А.Ф. д.ф.н., доцент, ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», Казань, Республика Татарстан, Россия, (тюркология)
- Далелхан А.** Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Ерхан Доган Ph.D, профессор, Университет Мармара, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ескеева М.К. д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)
Какенова З.А. Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Кадырбаев А.Ш. д.и.н., профессор, Институт востоковедения РАН, Россия, (востоковедение)
Кожамжарова М.Ж. к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Павлодар, Казахстан (полит.науки)
- Кусаинова А.М.** Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Манкеева Ж.А. д.ф.н, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан (тюркология)
- Клара Шандор** Ph.D., профессор, Сегедский университет, Сегед, Венгрия, (тюркология)
Медеубаева Ж.М. к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (международные отношения)
Нечаева Е.Л. к.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуртазина Р.А. д.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуркан Озгур Ph.D, профессор, Стамбульский университет, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ланко Д.А. к.п.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Россия (полит.науки)
Онучко М.Ю. к.п.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
- Оспанова А.Н.** Ph.D., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)
Рыстина И.С. Ph.D, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. (полит.науки)
Рамакрушна Прадхан Университет Факир Мохан, Баласор, Индия, (регионоведение)
Сабитов Ж.М. PhD, и.о. директора Научного института изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан (полит.науки)
- Токтаров Е.Б.** Ph.D., руководитель Центра цифровых социально-гуманитарных наук, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан. (полит.науки)
Толипов Ф. к.п.н., Национальный университет Узбекистана, Ташкент, Узбекистан (регионоведение)
Тыбыкова Л.Н. к.ф.н., проф., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия (тюркология)
- Чеботарев А.Е.** к.п.н., Almaty Management University, Алматы, Казахстан (полит.науки)
Шаймердинова Н.Г. д.ф.н, профессор, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 321

Тел.: +7(7172) 709-500, (вн. 31-342)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь: Жиёмбай Б.С.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г.

Электронная версия в открытом доступе: <http://bulpolit.enu.kz>

Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-342)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева.
Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология

№1(154)/2021

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Какенова Г.М., Арслан А.А., Турунтаева А.А.</i> Наксалиттер және Үндістанның қауіпсіздік мәселелері: мәселені зерттеу тәсілдері.....	
<i>Kakenova G.M., Arsslan A.A., Turuntayeva A.A.</i> Naxalites and Indian Security Issues: Approaches to Studying the Issue.....	
<i>Какенова Г.М., Арслан А.А., Турунтаева А.А.</i> Наксалиты и вопросы безопасности Индии: подходы к изучению вопроса.....	9
<i>Бауыржанқызы А., Жолманов А.</i> Еуразияшылдық пен Рөл теориясы (Role Theory): Қазақстанның сыртқы саясатына концепциялық пайымдау (1991-2019).....	
<i>Bauyrzhankyzy A., Zholmanov A.</i> Eurasianism and Role Theory: Conceptual Insights from Kazakhstan's Foreign Policy (1991-2019).....	
<i>Бауыржанқызы А., Жолманов А.</i> Евразийство и Теория ролей (Role theory): концептуальное осмысление внешней политики Казахстана (1991-2019).....	21
<i>Елмагамбетова Г.М., Далелхан А.</i> Украина дағдарысының жаһандық азық-түлік жүйесіне әсері.....	
<i>Yelmagambetova G.M., Dalelkhan A.</i> The impact of the Ukrainian crisis on the global food system.....	
<i>Елмагамбетова Г.М., Далелхан А.</i> Влияние украинского кризиса на глобальную продовольственную систему.....	39
<i>Ибрагимова Г.Е., Амиров А.Б.</i> Біріккен Ұлттар Ұйымы мен Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығы.....	
<i>Ibragimova G.Ye., Amirov A.B.</i> Cooperation between the United Nations and the Republic of Kazakhstan in the field of environmental safety.....	
<i>Ибрагимова Г.Е., Амиров А.Б.</i> Сотрудничество Организации Объединенных Наций и Республики Казахстан в области экологической безопасности.....	50
<i>Нуров М.М., Алияров Е.К., Дузбаев Т.М.</i> Заманауи Қазақстандағы дін мен саяси идеологияның өзара ықпалы.....	
<i>Nurov M.M., Aliyarov E.K., Duzbaev T.M.</i> The Mutual Influence of Religion and Political Ideology in Contemporary Kazakhstan.....	
<i>Нуров М.М., Алияров Е.К., Дузбаев Т.М.</i> Взаимовлияние религии и политической идеологии в современном Казахстане.....	64

<i>Байбұсынов Н.С., Онучко М.Ю.</i> Қазақстандағы ішкі экологиялық көші-қон: саясаттанушылық талдау тәжірибесі.....	
<i>Vaibussynov N.S., Onuchko M.Yu.</i> Internal environmental migration in Kazakhstan: the experience of political analysis.....	
<i>Байбұсынов Н.С., Онучко М.Ю.</i> Внутренняя экологическая миграция в Казахстане: опыт политологического анализа.....	78

<i>Темірқұлов О.Ж., Қалиев Т., Серғазин Е.</i> Қазақстандағы этномәдени қауымдастықтардың құқықтарын қамтамасыз ету жөніндегі халықаралық стандарттар мен ұлттық саясат.....	
<i>Temirkulov O.Zh., Kaliev T., Sergazin E.</i> International standards and National policy for ensuring the rights of ethnocultural communities in Kazakhstan.....	
<i>Темірқұлов О.Ж., Қалиев Т., Серғазин Е.</i> Международные стандарты и национальная политика по обеспечению прав этнокультурных сообществ в Казахстане.....	89

АЙМАҚТАНУ / REGIONAL STUDIES / РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

<i>Апциаури Д.</i> Жаһандық экономикалық дағдарыс жағдайындағы «орта державалар» саясаты дамуының негізгі трендтері (Оңтүстік Кавказ бен Орталық Азия мысалы негізінде).....	
<i>Aptsiauri D.</i> Latest trends in development of Middle Power Policy in the context of Global Economic Crisis (case of South Caucasus and Central Asia).....	
<i>Апциаури Д.</i> Основные тренды развития политики «средних держав» в контексте глобального экономического кризиса (на примере Южного Кавказа и Центральной Азии).....	106

<i>Атаева Т.Т., Оспанова А.Н.</i> Жоғары білім беру жүйесінің даму тенденцияларына салыстырмалы талдау: Қазақстан мен Өзбекстан мысалдары негізінде.....	
<i>Atayeva T.T., Ospanova A.N.</i> Comparative analyses of trends in the development of national higher education systems: the case of Kazakhstan and Uzbekistan.....	
<i>Атаева Т.Т., Оспанова А.Н.</i> Сравнительный анализ тенденций развития национальных систем высшего образования: на примере Казахстана и Узбекистана.....	115

<i>Жексембекова У.Б., Калашникова Н.П.</i> Швецияның ұлттық бірегейлігінің қалыптасуына көші-қон ағындарының тигізген әсері.....	
<i>Zhexembekova U.B., Kalashnikova N.P.</i> The impact of migration flows on the formation of Sweden's national identity.....	
<i>Жексембекова У.Б., Калашникова Н.П.</i> Влияние миграционных потоков на формирование национальной идентичности в Швеции.....	124

<i>Кожабеков Д., Жумагулов Б.С.</i> Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық дипломатия аясындағы суды тұрақты пайдаланудың мәселелері мен перспективалары.....	
<i>Kozhabekov D., Zhmagulov B.S.</i> Problems and prospects of ecological diplomacy between China and Kazakhstan in the field of tourism.....	
<i>Кожабеков Д., Жумагулов Б.С.</i> Проблемы и перспективы экологической дипломатии Китая и Казахстана в сфере туризма.....	141

- Ділдахмет Р.Ө., Рахимбекова Б.К.** Қазақстан Республикасындағы ұрпақтар арасындағы саяси құндылықтардың қақтығысы: эмпирикалық зерттеу..... 158
- Dildakhmet R.O., Rakhimbekova B.K.** Conflict of political values between generations in the Republic of Kazakhstan: an empirical study.....
- Дильдахмет Р.У., Рахимбекова Б.К.** Конфликт политических ценностей между поколениями в Республике Казахстан: эмпирическое исследование..... 158

- Шадаева Ш.А., Килыбаева П.К., Болысбекова М.К.** Жапон дипломатиясының Орталық Азиядағы жобалары мен бастамаларына талдау.....
- Shadayeva Sh.A., Kilybayeva P.K., Bolysbekova M.K.** Analysis of Japanese Diplomacy Projects and Initiatives in Central Asia.....
- Шадаева Ш.А., Килыбаева П.К., Болысбекова М.К.** Анализ проектов и инициатив Японской дипломатии в Центральной Азии..... 175

- Нурбаев Ж.Е., Аубакирова Д.Н.** Қазақстанның жоғары оқу орындарында орнықты даму архитектурасын қалыптастыру: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің құжаттары мен тәжірибелерін талдау.....
- Nurbayev Zh.Ye., Aubakirova D.N.** Formation of sustainable development architecture in Higher education institutions of Kazakhstan: Analysis of documents and practices of the L.N.Gumilyov Eurasian National University.....
- Нурбаев Ж.Е., Аубакирова Д.Н.** Формирование архитектуры устойчивого развития в вузах Казахстана: анализ документов и практик ЕНУ имени Л.Н. Гумилева... 186

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

- Әбдіпатта Ж.Н., Қайыркен Т.З.** Қазақ-Қытай ортақ физикалық шекарасы қалыптасу тарихының алғышарттары: дереккөздік талдау.....
- Abdipatta Z.N., Kaiyrken T.Z.** Historical Prerequisites for the Formation of Kazakh-Chinese Physical Borders: A Source Analysis.....
- Абдіпатта Ж.Н., Қайыркен Т.З.** Исторические предпосылки формирования казахско-китайских физических границ: источниковедческий анализ..... 197

- Керімбаев Е.А.** Конфуций институттарының сын-қатерге ұшырауы және оның трансформациясы.....
- Kerimbayev Y.A.** The critical state and transformation of Confucius Institutes around the world.....
- Керімбаев Е.А.** Критическое состояние и трансформация Институтов Конфуция по всему миру..... 209

- Утегенова Г.Ж., Кансеитова Ж.Ж., Қансейтова Г.Ж.** «Мұқаддимат әл-әдаб» ескерткіші тіліндегі зат есімнің жасалу жолдары.....
- Utegenova G.Zh., Kanseitova Zh.Zh., Kanseitova G.Zh.** Ways of noun formation in the language of the "Muqaddimat al-Adab" monument.....
- Утегенова Г.Ж., Кансеитова Ж.Ж., Қансейтова Г.Ж.** Способы образования имен существительных в языке памятника «Мукаддимат аль-адаб»..... 220

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

Бекетова Д.Б., Озунел Э.О. Әулие әйелдер культінің генезісі: исламға дейінгі және ислам дәуіріндегі байланыстар.....

Beketova D.B., Ozunel E.O. The Genesis of the Cult of Holy Women: Pre-Islamic and Islamic Connections.....

Бекетова Д.Б., Озунел Э.О. Генезис культа святых женщин: связи доисламской и исламской эпохи.....

232

Серкебаева Г.И., Байменова С.С., Аширкулов К.Б. «Codex Cumanicus» жазба ескерткіші тіліндегі діни ұғымдар: түркілік таным және семантикалық эволюция.....

Serkebayeva G.I., Baymenova S.S., Ashirkulov K.B. Religious Concepts in the Language of the Written Monument Codex Cumanicus: Turkic Worldview and Semantic Evolution.....

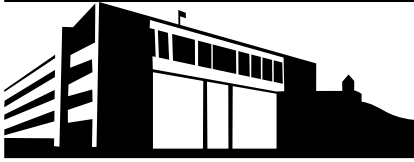
Серкебаева Г.И., Байменова С.С., Аширкулов К.Б. Религиозные понятия в языке письменного памятника «Codex Cumanicus»: тюркское мировосприятие и семантическая эволюция.....

246

Ертаева Б.Б. Қазақ және түрік халықтарындағы жеті ұғымының дәстүрлік сипаты....
Yertayeva B.B. The traditional character of the seven concepts in the Kazakh and Turkish peoples.....

Ертаева Б.Б. Традиционный характер понятия «семь» у казахского и турецкого народов.....

258

IRSTI 11.25.41
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-9-20>

Naxalites and Indian Security Issues: Approaches to Studying the Issue

G.M. Kakenova*¹ , A.A. Arsslan² , A.A. Turuntayeva¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Research Institute of Turkology, Istanbul University, Istanbul, Turkey

(E-mail: ayazhani09@list.ru, ayna.arsslan@istanbul.edu.tr, a.turuntaeva@mail.ru)

Abstract. International terrorism is one of the most destructive non-State aggressive actors in modern international relations. The analysis of the forms of terrorist activity shows its close connection with national, religious, ethnic conflicts, separatist, and liberation movements. At the same time, the causes of the emergence and development of terrorism are inextricably linked to problems covering all spheres of human society. First of all, with unresolved issues of socio-economic and political development in national and regional formats, as well as the factor of social inequality.

In our opinion, in this context, the causes and features of the doctrinal basis of the Naxalite movement in the Republic of India, one of the major states of South Asia, are of particular interest for studying. Special emphasis is placed on the evolution of the Naxalite movement against the background of contradictions in Indian-Chinese interstate relations. Furthermore, this article considers methodological approaches to studying threats to India's internal security and provides a scientific analysis of the Naxalite movement's impact on regional stability. The results and conclusions of the research make a significant contribution to a deeper understanding of the problems of modern extremism and separatism in South Asia, as well as to assessing the role of non-state aggressive actors in the international security system.

Keywords: Republic of India, social protests, political terrorism, religious extremism, Naxalite Maoists, fight against terrorism.

Introduction

The relevance of this topic is heightened by the necessity to comprehend the essence and causes of the emergence of destructive phenomena and movements in countries and regions, as well as to develop a comprehensive strategy for prevention and a framework for counter-terrorism cooperation among global community members.

One of the main items on the agenda remains the anticipation and countering of terrorist activities. According to experts, the Republic of India is among the countries most severely

Received: 26.11.2024; Accepted: 25.02.2026; Available online: 30.03.2026

9

*1corresponding author

affected by international terrorism, and consequently, the issue of combating terrorism, particularly its prevention, is extremely acute.

The history of terrorism in this country includes a range of terrorist organizations and groups. Some of the world's earliest terrorist organizations emerged on its soil. Today, India continues to live under the pressure of both domestic and external terrorism. Indian experts believe that the situation is exacerbated by illegal migration from neighboring countries, particularly Muslims from Bangladesh.

Among the lesser-studied terrorist organizations in the country is Naxalism, whose emergence and evolution are linked to a complex array of issues affecting all areas of Indian society's life, as well as certain aspects of the country's foreign policy towards neighboring countries. This aspect enhances the relevance of the topic presented in this article.

The study of the Naxalism phenomenon allows for a novel perspective on India's process of finding its place in the global order.

Research methods

This study employed a comprehensive and multi-dimensional methodology to investigate the Naxalite movement in India. The methods were designed to ensure a thorough understanding of the movement's historical, socio-economic, and political dimensions.

A *historical analysis* was undertaken to trace the origins and development of the Naxalite movement. This method involves tracing the origins and evolution of the Naxalite movement, contextualizing it within the broader historical, socio-political, and economic landscape of India. It provides a comprehensive understanding of the factors that have shaped the movement over time.

Various *socio-economic and political factors* contributing to the rise and persistence of the Naxalite movement were analyzed. This included examining economic policies, social inequality, political dynamics, and governmental responses to the movement.

Specific incidents and phases in the Naxalite movement were studied as *case studies* to provide deeper insights into the tactics, impacts, and responses associated with the movement.

The authors conducted a systematic analysis of materials related to the issue, as presented in the works of specialists. Employing comparative analysis, as well as quantitative content and event analysis methods, the article demonstrates the conceptual approaches of experts in interpreting the causes of the inception and the main stages of activities. The systematic approach facilitated the identification of scholars' positions in analyzing the characteristics of the strategy and tactics of the movement, and the attitudes of various strata of Indian society towards the issues of combating the Naxalites.

Results and discussions

Historical Roots of Terrorism in India. Turning to the early pages of India's history, it becomes evident that one of the world's first secret societies with a terrorist inclination originated within its territory. This refers to the 11th-century Bengal-Kashmiri sect of Phansigar stranglers, which was eventually eradicated with great difficulty by the British administration in the 19th century. Worshipping the goddess Kali, the Phansigars sacrificed pilgrims and merchants to her, depriving them of life using a silk cord for strangulation.

Terrorism in contemporary India also has deep historical roots, with its scope and scale having expanded over the past century. Since the second half of the 20th century, Indian society has faced an escalation in the magnitude and brutality of terrorist organizations, both pre-existing and those that emerged mid-century. The unresolved issue of Jammu and Kashmir exacerbates the situation. As is well known, this issue pertains to the relations between India and Pakistan and has significant historical underpinnings.

An analysis of the history of conflicts and the activities of destructive groups and organizations in India reveals a noteworthy fact – the absence of an ethnos representing the interests of the entire Indian society. India is characterized by ethnic separatism and religious contradictions, ultimately leading to the emergence of nationalism among major Indian ethno-autonomist groups. For instance, the Mizo, Assamese, and Naga in Northeast India strive to defend their ethnic identity, resolve economic issues, and achieve social equality through armed means.

Naxalism holds a special place in the history of left-wing radical terrorism on the territory of the Republic of India. It is predominantly spread in the eastern and southern states of Andhra, Bihar, West Bengal, Odisha, and in certain parts of Maharashtra. To understand the emergence of Naxalism, it is necessary to examine specific aspects of the socio-economic development of contemporary India.

Poverty and Socio-Economic Factors in the Rise of Naxalism. India is recognized as a country where the issue of living standards is particularly acute [1]. The nation is characterized by a high level of poverty. According to the “2023 Multidimensional Poverty Index Report,” over one-third of the world’s poor reside in South Asia, with about 389 million individuals. India accounts for nearly 70 percent of the increase in extreme poverty levels [2].

Researchers acknowledge that poverty in India is a complex and multifaceted issue, influenced by a combination of historical, economic, social, and political factors. This situation exacerbates social tension and serves as a breeding ground for the emergence of destructive organizations and movements, particularly left-wing radical terrorism. The low standard of living of ordinary Indian citizens, especially in rural areas, has been a primary cause for the birth and spread of Naxalism in the country.

It's worth recalling that issues of economic well-being have been discussed in Indian socio-political thought since ancient times. Jawaharlal Nehru, in his philosophical views on the world order, held the position that every citizen has the right to economic well-being. Mahatma Gandhi, on the contrary, believed that a person can rely solely on virtue in life, and that everything else will follow. Nehru criticized such glorification of poverty and illiteracy: “I cannot speak with authority about what happened elsewhere, but I know that in India the Communist Party is completely detached from national traditions that live in the soul of the people and does not understand them. The Communist Party believes that communism inevitably entails disregard for the past. For communism, world history began in November 1917, and everything preceding this event was a preparation leading up to it. It would be natural to assume that in a country like India, where a large number of people are on the brink of starvation and the economic system is bursting at the seams, communist ideas would enjoy great success. To some extent, it arouses attraction, but the Communist Party cannot use this attraction because it has cut itself off from the sources of national sentiment and speaks a language that does not resonate in the hearts of the people. It remains a vigorous, but small group, without real roots in the people” [3]. Nehru's words proved prophetic in the context of the issue under consideration. Historical data indicate that the problem of poverty in India is inextricably linked with the agricultural sector

of the economy. Factors contributing to the low standard of living of the rural poor include high population density in rural areas, unemployment, the seasonality of agricultural work, the degradation of the natural base for agriculture and livestock breeding, the steady reduction of communal pastures and hayfields, and, most importantly, the high concentration of land in the hands of large and medium landowners. This inequitable land distribution, which has persisted for several decades since the mid-20th century, remains the cornerstone of agrarian tensions in India.

According to experts, one of the reasons for the spread of left-wing terrorism in many regions of the country is the fact that the fruits of economic liberalization of the late 20th century have failed to reach many agricultural regions of eastern, southern, and central India. Moreover, attempts to achieve regional economic growth have largely been unsuccessful [4].

In the initial years of independence, the Indian National Congress (INC), in its various policy documents on economic development, emphasized the necessity of establishing a maximum landholding size for private individuals. However, this crucial decision by the INC remained unimplemented. Factors contributing to the failure of such land redistribution included resistance from legislative bodies of individual states, inadequacies in the laws concerning this issue, and procrastination in adopting intermediate documents, among others. The progress of agrarian reforms remained stagnant even after several peasant uprisings in the early 1950s.

Ideological Foundations and Evolution of Naxalism. It is pertinent to address the ideological foundations of Naxalism in India. As noted by the majority of researchers, the Naxalites adopted Maoism. This was influenced by the fact that through radio broadcasts from Beijing, left-wing leaders of the Naxalite movement, such as Charu Majumdar, Kanu Sanyal, and Jangal Santhal, were inspired by the ideas of Mao Zedong. They relied on the successes of revolutionary movements in the 1960s as an inspiring and motivating basis. Additionally, the Maoist expansion into India was significantly influenced by the split within the Indian communist movement.

In the first half of the 1960s, the main point of disagreement within the Communist Party of India was whether the party should support progressive government measures and oppose moves that ran counter to the interests of workers. As a result of these disagreements, the Communist Party of India split into two factions – the Communist Party of India and the Communist Party of India (Marxist). All these events took place against the backdrop of a split in the international communist movement and worsening relations between India and China.

Discussing doctrinal differences between the two parties, they touched on the future political structure of India and the social and class nature of Indian society. At the same time, both parties recognized the need for concrete socioeconomic reforms.

In the context of our article, it is pertinent to examine the state of affairs in CPI(M), whose leftward shift at the time of demarcation from CPI led to the emergence of left-wing extremism within its ranks, a danger recognized by the party by the end of the 1960s. The logical conclusion of the struggle against the leftists was their expulsion from the party. It was with these left-wing extremists from CPI(M) that the Naxalite movement in northern West Bengal originated.

The ideological inspiration for this movement was the Maoist “Cultural Revolution” in China, even adopting Mao Zedong’s initial slogan: “Political power grows out of the barrel of a gun.” The movement’s primary focus was the violent seizure of lands owned not only by wealthy landlords and planters but often also by small-scale peasants. It resembled other peasant movements previously occurring in Bengal. However, this time, the movement unfolded during the tenure of a left-democratic government, including communists, and was directed against it.

The left-wing extremists expelled from CPI(M) formed the Communist Party of India (Marxist-Leninist) – CPI(ML) in April 1969.

Supporters of Maoism, being members of the Communist Party of India (Marxist), sought to channel its activities along Maoist lines, that is, to make it a vehicle for Mao Zedong's ideas in the country. However, failing to find understanding among other party members, leftist extremists, having achieved leadership in some local party organizations, began to implement Maoist concepts in practice.

It should be emphasized that this does not imply a complete doctrinal identity between Maoism and Naxalism. Analysis shows that Naxalism and Maoism represent two distinct leftist currents within the communist movement [5].

As A.S. Mikhalev (2010) notes, the doctrinal foundation of the Naxalites is rooted in radical leftist and extremist tenets. Their primary goal is to carry out a socialist revolution by armed means. Initially, the Naxalites considered imperialism, the leaders of "semi-colonial" and "semi-feudal" India, and their supporters to be their main adversaries. Rejecting parliamentary democracy, Naxalites see parliament as a useless façade for the "imperialists" and a distraction for the working class from its legitimate struggle.

According to Naxalite ideology, the Indian working class is oppressed by the "comprador" bourgeoisie and large landowners, as well as by imperialist countries. These forces, they believe, continued to exert economic and political pressure even after India's independence. According to A.S. Mikhalev, the Naxalites primarily consider the landless and poor peasantry, agricultural wage laborers, and the proletariat to be their social base, although the latter does not actually participate in the Naxalite movement. The Naxalites consider the petty and middle bourgeoisie, and under certain circumstances, the large national bourgeoisie, to be their allies. National and religious issues, according to the Naxalites, should be resolved through the self-determination of peoples and tribal autonomy [6].

Indian scholars emphasize that Mao Zedong provided ideological leadership to the Naxalite movement, propagating the idea that India's peasants and the poorest strata should overthrow the government and the upper classes through force [7]. Thus, the Naxalite-Maoists positioned themselves as defenders of the impoverished, the landless peasants, and those leading tribal lifestyles. They "call for revolution, demanding a radical restructuring of the social, political, and economic order. The Maoists believe that the only way marginalized communities can assert their rights is by overthrowing the existing structure through violent attacks against the state" [8].

Both China and India, in the post-Cold War era, expanded their spheres of influence by structuring their own regional systems, rendering a clash of interests inevitable. Prior to this, India, while wary of China's attempts to export Maoist ideology and mindful of its defeat in the 1962 Sino-Indian War, did not perceive the People's Republic of China (PRC) as a source of existential threat. However, Indian leadership readily attributed the development of the Naxalite movement to China, thereby absolving the federal government of responsibility for socio-economic policy failures in regions affected by Naxalite activity [9].

Phases of the Naxalite Movement: Evolution, Strategies. The Naxalite movement originated in March 1967 in the small village of Naxalbari in the Darjeeling district of West Bengal, when 150 members of the Communist Party of India (Marxist-Leninist) confiscated all the grain from a local landowner's warehouse. This minor incident sparked a nationwide movement for social justice, alarming the authorities.

The movement in Naxalbari and neighboring districts, populated predominantly by tribal and lower-caste people, was driven primarily by economic oppression and became an expression of protest against social and cultural marginalization. The movement's leftist and radical slogans became an attractive motivator for urban youth, especially students, who began raiding offices and educational institutions, setting public transport on fire, and performing other similar acts.

Widely known in other states as the "Naxalite movement," it went through several phases. The ideological, political, and armed struggle waged by state authorities and political parties against the Naxalites led to their isolation and subsequent transformation from militant groups into political ones, advocating radical slogans in defense of the lower social classes. These protests were predominantly peaceful (some groups even participated in elections), but sometimes they took the form of armed action, usually in response to violence by armed gangs formed by wealthy landowners and known as "senas" (armies).

It is noteworthy that several specialists identify two phases in the development of the Naxalite movement before its resurgence in the current century. For instance, Thomas F. Lynch III (2016) distinguishes between the periods 1967-1973 and 1977-1994 [10].

The first stage, 1967-1973. It is noted that China did not provide any specific support to the Naxalites. The author identifies two dimensions of events at this stage: rural and urban. In rural areas, peasants forcefully seized land and attempted to resist landlords and police with arms, while in urban areas, insurgents attacked police stations and patrols to capture weapons and assassinated political leaders.

In 1971, more than 3,650 insurgent attacks were recorded, resulting in over 850 deaths. It's important to emphasize that counterinsurgency efforts were initially entrusted to local and regional governments in West Bengal, Bihar, Orissa, and other affected states. They were expected to take their own security measures to counter the threat. Clearly, these measures proved ineffective. This continued until the government decided to deploy the army to combat the Naxalites.

In July and August 1971, police, along with army units, carried out Operation Steeplechase, which led to the elimination of Naxalites in the Birbhum district of West Bengal, who had played a key role in the insurgency. Calcutta police arrested Naxalite leader Charu Majumdar in July 1972, but he died in custody several weeks later. By 1973, the core of the Naxalites had been destroyed [10]. Intensive measures to eradicate the movement were carried out "without regard for the socio-economic preconditions of the uprising." Despite the elimination of the rebel forces by the army and police by 1973, Naxalite supporters attempted to revive the movement, resulting in the emergence of more than 40 small groups. As Thomas F. Lynch III noted, "a new Naxalite organization called 'People's War' arose in the southeastern Indian state of Andhra Pradesh." Its leader, Kondapalli Sitaramayya, sought a more effective structure for raising morale, recruiting personnel, and funding. By 1978, Naxalite peasant uprisings had spread to Karimnagar district in Telangana and Adilabad district in Andhra Pradesh. The main problem was non-payment of wages. The second wave of Naxalite insurgents kidnapped landowners, forced them to confess to crimes, apologize to villagers, and pay bribes" [10].

In 1985, the elite special forces unit "Greyhounds" was established from the police forces of Andhra Pradesh to combat the Naxalites. This marked the second phase, characterized by a new strategy in the state's fight against the Naxalites. In addition to employing armed methods, the state created competing mass organizations to divert youth from the Naxalites, launched rehabilitation programs, and established new networks of informants. The implementation of

this new strategy contributed to a reduction in violent acts, with 9,000 Naxalites voluntarily surrendering to the authorities. In 1994, the ban on the activities of allegedly moderate Naxalite political parties was lifted, halting the second wave of the Naxalite insurgency. However, as at the end of the first phase of the Naxalite uprising, the socio-economic conditions underlying Naxalism remained largely unchanged in many regions of eastern India.

From the mid-1990s to the early 2000s, the Naxalite insurgent movement largely remained out of the public eye, but the movement itself did not disappear. The Naxalites formed a unified front: the People's War, party unity, and the Maoist Communist Centre (MCC) merged into the People's War Group (PWG).

Government Response to Naxalism. During this time, Indian governmental institutions undertook actions that exacerbated discontent among the poor and displaced persons sympathetic to left-wing violence. Firstly, economic growth and development led local authorities and state governments to allocate land for infrastructure and resource development, displacing many disenfranchised people who lacked political voice. Secondly, governments responded to Naxalite violence with severe violence, reportedly including extrajudicial killings and torture of suspected insurgents and their families.

By the beginning of the 21st century, extremist movements in certain areas of the country had become a noticeable force. Extremists operated in 115 districts out of 570 across the country, particularly active in 33 districts. Their zones of influence and activity were mainly concentrated in tribal areas and the poorest populations in the states of Bihar, Jharkhand, Chhattisgarh, Odisha, Maharashtra, and Andhra Pradesh (this tribal belt even acquired the name "Red Corridor"). The roots of this extremism lay in unresolved socio-economic issues and the poverty of the population (about 100 million people) in these regions. As later noted by L.K. Advani, the Minister of Home Affairs in the National Democratic Alliance government (1999–2004) led by the Bharatiya Janata Party (BJP's predecessor), "the factors that breed Naxalism outweigh the systematic efforts to suppress it" [11].

State governments where such groups operated primarily viewed Naxalism as a threat to law and order. At the same time, acute economic issues, especially in underdeveloped areas, remained overlooked. Poverty, unemployment, and ruthless exploitation of agricultural workers by the affluent segment of the village perpetuated a sense of despair, a breeding ground for Naxalism. Unemployed lumpen-intellectuals also became one of the sources of extremism.

By 2015, the Naxalite movement had expanded to encompass nine states in Central and Eastern India. Among the states where the Naxalites currently hold significant positions are Chhattisgarh, Maharashtra, Odisha, Andhra Pradesh, Jharkhand, Bihar, and West Bengal. The increase in the Naxalites' popularity was facilitated by their proclaimed goal of building a just society and their promise to address the land issue through an anti-landlord campaign. The reasons for the support of the Naxalites among the rural population of India, especially the Dalits and Adivasis, are diverse. These include the new state forest policy that restricted their livelihoods, humiliation in cultural and educational spheres, extremely limited access to healthcare, and social atrocities.

Additionally, the population's support for the Naxalites was also driven by the failures of the government and official agencies in the states to implement reforms. Experts identify these failures as follows: lack of programs to overcome the economic backwardness of agricultural areas and combat unemployment; insufficient funding to mitigate the effects of frequent natural disasters; shortages of drinking water and electricity; underdeveloped infrastructure and poor

connectivity between settlements; lack of hospitals, schools, and other social institutions; insufficient number of police stations, their poor staffing, equipment, and weaponry; and the passive stance of civil authorities towards the Naxalites, particularly evident in their fear of visiting certain areas [12].

The Naxalites primarily employ armed force as their main method of struggle. Particularly systematic is the use of individual terror as the initial stage of guerrilla warfare. Naxalite leaders believe that individual terror will help build a just society without a dominant class. In the most inaccessible areas for the police and government troops, bases are established for preparing armed operations. It is noteworthy that the Naxalites are armed with modern types of weapons, obtained not only during confrontations with government forces but also supplied from abroad. Close contacts have been established with terrorists from the LTTE (Liberation Tigers of Tamil Eelam) in Sri Lanka, especially in terms of training Naxalite bombers.

Concurrently, some researchers believe that the Naxalite initiatives have led to improved living and economic conditions for many tribal communities. The Naxalite agenda still includes fighting for tribal rights to land, water, forest produce, higher wages, healthcare, and education. However, rural residents also report that the methods of the Naxalites are becoming increasingly authoritarian, undemocratic, and involve human rights violations, including extrajudicial killings, beatings, and extortion. Over time, this has caused dissatisfaction among some rural residents [13].

Throughout various periods, the Naxalite movement has widely employed tactics including: the abduction of individuals for ransom purposes; assaults on police forces as a retaliatory measure to demonstrate their strength; and the destruction of state property aimed at undermining governmental authority.

In recent years, there has been an escalation in religious extremism, also referred to as Maoist lawlessness, as evidenced by certain incidents in 2008, 2009, and 2010. The Naxalite attacks on police stations in the Nayagarh district of Orissa on February 15, 2008, served as an alarming signal for Indian security forces. The death of 35 police officers (including a superintendent of police) in the Rajnandgaon district on July 12-13, 2009, and the Maoist guerrilla attack on a Central Police Force camp in the Kanker district, executed by 76-armed jawans on April 6, 2010, stand as grim reminders of the security threat. The shelling of a civilian bus resulting in the death of 44 passengers in Chhattisgarh also raises serious concerns. With each passing day, Maoist insurgents appear to be intensifying their dominance in many areas of India, claiming around 600 lives annually [14].

Therefore, the underlying causes of the Naxalite movement are structural in nature, encompassing economic, political, and cultural dimensions. Effective countermeasures against left-wing terrorism, represented by the Naxalites, can only be achieved through addressing a comprehensive range of national issues, primarily in the realm of land relations. This task is becoming increasingly urgent, as Maoism, in the form of Naxalism, poses a significant threat to the security of the Republic of India.

Conclusion

The issue of Naxalism touches upon the challenge of preserving the territorial integrity of the country and strengthening its relatively young statehood. Additionally, in a country where non-violent resistance traditionally held strong positions, it is crucial to trace the origins of violence

and assess the legitimacy of the government's response actions. History shows that the level of terrorist activity is significantly influenced by economic factors such as the standard of living and income differentiation.

The foundational principles of Maoist ideology, amidst the rising popularity of socialist and communist ideas in the eastern states of India in the second half of the 20th century, laid the ideological groundwork for the extremist Naxalite movement. Specifically, the Indian Maoists' rejection of the caste system and their proclaimed objectives of achieving a just society garnered support among various social and ethno-caste groups. In practice, the Naxalites represent a form of left-wing radical terrorism. Today, they are closely linked with the Communist Party of India and are analogous to the Maoists in Nepal.

It is speculated that the Naxalites have strong connections with Al-Qaeda. In 2003, they organized what is known as the "Red Corridor" – a term for territories under the control of the Naxalites in India and Maoists in Nepal [6].

Modern Naxalism needs to be studied primarily from a historical perspective due to its multifaceted nature. There is a scarcity of scholarly work examining the practices of organizations like "Salwa Judum."

The Indian government considers the Naxalites to be the greatest threat to the country. By conservative estimates, Naxalites are responsible for half of the terrorist acts committed on Indian territory.

Contribution of the authors:

G.M. Kakenova – collection and analysis of materials, compilation of a scientific article in accordance with the requirements, collection and analysis of theoretical materials;

A.A. Arsslan – definition of the goals and objectives of the scientific article, work with the use of research materials and methods;

A.A. Turuntayeva – work with literature, work on systematization of research materials.

References

1. Яковлев, Ю.А. Левый терроризм в Индии: истоки, эволюция, действующие силы. Доступно по ссылке: https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2012_4-2_56.pdf (Дата обращения: 26.11.2024).

2. Poverty rate in India: Trend over the years and causes Poverty rate in India: Trend over the years and causes. Available via the link: <https://www.forbesindia.com/article/explainers/poverty-rate-in-india/90117/1> (Accessed: 26.11.2024).

3. Дж. Неру. Открытие Индии. Доступно по ссылке: <https://coollib.com/b/241276/read> (Дата обращения: 26.11.2024).

4. Desai, K. (2021) "Infrastructure in India's Internal War: A District-Level Analysis of the Naxalite-Maoist Conflict", Undergraduate Economic Review. Available via the link: <https://digitalcommons.iwu.edu/uer/vol18/iss1/3> (Accessed: 26.11.2024).

5. Vappaditya, P. (2014) The first Naxal: An Authorised Biography of Kanu Sanyal. Available via the link: <https://books.google.kz> (Accessed: 26.11.2024).

6. Михалев, А.С. (2010) Наксалиты и борьба с ними правительства Индии в первом десятилетии XXI века: автореферат диссертации ученой степени кандидата исторических наук. Москва, с. 22.

7. Singh, A.K. (2015) Naxalism: biggest Security threat to Indian State. Available via the link: <https://jstor.org/stable/26534849> (Accessed: 26.11.2024).
8. Research Paper International Journal of Informative and Futuristic Research. Available via the link: http://www.rmlnl.ac.in/pdf/6-NAXALITE_100620.pdf (Accessed: 26.11.2024).
9. Куприянов, А.В., Макаревич, Г.Г. (2021) «Индия в постбиполярную эпоху: тридцатилетие поиска места в мире», *Международная аналитика*, 12 (2), стр. 74-92.
10. India's Naxalite Insurgency: History, Trajectory, and Implications for U.S.-India Security Cooperation on Domestic Counterinsurgency. Available via the link: <https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/stratperspective/inss/Strategic-Perspectives-22.pdf> (Accessed: 26.11.2024).
11. Юрлов, Ф.Н., Юрлова, Е.С. (2010) *История Индии. XX век*. М.: Институт востоковедения РАН, с. 352.
12. Яковлев, Ю.А. Левый терроризм в Индии: истоки, эволюция, действующие силы. Доступно по ссылке: https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2012_4-2_56.pdf (Дата обращения: 26.11.2024).
13. Dangerous Duty. Children and the Chhattisgarh Conflict. Available via the link: <https://www.hrw.org/report/2008/09/05/dangerous-duty/children-and-chhattisgarh-conflict#:~:text=The%20dramatic%20escalation%20of%20the,and%2013%20states%20in%20India> (Accessed: 26.11.2024).
14. Jaiswal, A. (2020) Naxalism and Tribes in India. Available via the link: <https://org//10.5565/rev/indialog.153> (Accessed: 26.11.2024).

Г.М. Какенова¹, А.А. Арслан², А.А. Турунтаева¹

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Түріктану зерттеу институты, Ыстамбұл Университеті, Ыстамбұл, Түркия

(E-mail: ayazhani09@list.ru, ayna.arslan@istanbul.edu.tr, a.turuntaeva@mail.ru)

Наксалиттер және Үндістанның қауіпсіздік мәселелері: мәселені зерттеу тәсілдері

Аңдатпа. Қазіргі халықаралық қатынастардағы ең жойқын мемлекеттік емес агрессивті акторлардың бірі халықаралық терроризм болып табылады. Террористік іс-әрекет нысандарын талдау оның ұлттық, діни, этникалық қақтығыстармен, сепаратистік және азаттық қозғалыстармен тығыз байланысының бар екенін көрсетеді. Сонымен қатар терроризмнің пайда болу және даму себептері адамзат қоғамы өмірінің барлық салаларын қамтитын проблемалармен тығыз байланысты. Ең алдымен, ұлттық және аймақтық форматтағы әлеуметтік-экономикалық және саяси даму мәселелерінің шешілмеуі, сондай-ақ әлеуметтік теңсіздік салдарынан туындайды.

Авторлардың пайымдауынша, бұл тұрғыда Оңтүстік Азияның ірі мемлекеттерінің бірі Үндістан Республикасындағы наксалиттер қозғалысының ілімдік негіздерінің пайда болу себептері мен ерекшеліктерін зерттеу үшін ерекше қызығушылық тудырды. Үнді-Қытай мемлекетаралық қарым-қатынастарындағы қайшылықтар негізінде наксалиттер қозғалысының эволюциясына ерекше назар аударылды. Сонымен қатар мақалада Үндістанның ішкі қауіпсіздігіне төнген қатерлерді зерттеудің әдіснамалық тәсілдері қарастырылып, наксалиттер қозғалысының аймақтық тұрақтылыққа тигізетін әсеріне ғылыми талдау жасалады. Зерттеу жұмысының нәтижелері мен тұжырымдары Оңтүстік Азиядағы қазіргі заманғы экстремизм мен сепаратизм мәселелерін тереңірек түсінуге, сондай-ақ халықаралық қауіпсіздік жүйесіндегі мемлекеттік емес агрессивті актерлердің рөлін бағалауға елеулі үлес қосады.

Түйін сөздер: Үндістан Республикасы, әлеуметтік наразылықтар, саяси терроризм, діни экстремизм, наксалит-маоистер, терроризммен күрес.

Г.М. Какенова¹, А.А. Арслан², А.А. Турунтаева¹

¹*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

²*Институт тюркологических исследований, Стамбульский университет, Стамбул, Турция
(E-mail: ayazhani09@list.ru, ayna.arslan@istanbul.edu.tr, a.turuntaeva@mail.ru)*

Наксалиты и вопросы безопасности Индии: подходы к изучению вопроса

Аннотация. Международный терроризм является одним из самых разрушительных негосударственных агрессивных акторов современных международных отношений. Анализ форм террористической деятельности показывает ее тесную связь с национальными, религиозными, этническими конфликтами, сепаратистскими и освободительными движениями. В то же время, причины появления и развития терроризма неразрывно связаны с проблемами, охватывающими все сферы жизнедеятельности человеческого социума. В первую очередь с нерешенными вопросами социально-экономического и политического развития в национальном и региональном форматах, а также с фактором социального неравенства.

На наш взгляд, в этом контексте особый интерес для изучения представляют причины возникновения и особенности доктринальной основы движения наксалитов в Республике Индия – одном из крупных государств Южной Азии. Особый акцент делается на вопросы эволюции движения наксалитов на фоне противоречий в индийско-китайских межгосударственных отношениях. Кроме того, в статье рассматриваются методологические подходы к изучению угроз внутренней безопасности Индии и дается научный анализ влияния наксалитского движения на региональную стабильность. Результаты и выводы исследования вносят существенный вклад в более глубокое понимание проблем современного экстремизма и сепаратизма в Южной Азии, а также в оценку роли негосударственных агрессивных акторов в системе международной безопасности.

Ключевые слова: Республика Индия, социальные протесты, политический терроризм, религиозный экстремизм, наксалиты-маоисты, борьба с терроризмом.

References

1. Jakovlev, Ju.A. *Levyj terrorizm v Indii: istoki, jevoljucija, dejstvujushhie sily*. Dostupno po ssylke: https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2012_4-2_56.pdf (Data obrashhenija: 26.11.2024). [in Russian]
2. *Poverty rate in India: Trend over the years and causes*. Available via the link: <https://www.forbesindia.com/article/explainers/poverty-rate-in-india/90117/1> (Accessed: 26.11.2024).
3. Dzh. Neru. *Otkrytie Indii*. Dostupno po ssylke: <https://coollib.com/b/241276/read> (Data obrashhenija: 26.11.2024). [in Russian]
4. Desai, K. (2021) "Infrastructure in India's Internal War: A District-Level Analysis of the Naxalite-Maoist Conflict", *Undergraduate Economic Review*. Available via the link: <https://digitalcommons.iwu.edu/uer/vol18/iss1/3> (Accessed: 26.11.2024).
5. Bappaditya, P. (2014) *The first Naxal: An Authorised Biography of Kanu Sanyal*. Available via the link: <https://books.google.kz> (Accessed: 26.11.2024).
6. Mihalev, A.S. (2010) *Naksaliti i bor'ba s nimi pravitel'stva Indii v pervom desjatiletii XXI veka: avtoreferat dissertacii uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk*. Moskva, s. 22. [in Russian]
7. Singh, A.K. (2015) *Naxalism: biggest Security threat to Indian State*. Available via the link: <https://jstor.org/stable/26534849> (Accessed: 26.11.2024).
8. *Research Paper International Journal of Informative and Futuristic Research*. Available via the link: http://www.rmlnlu.ac.in/pdf/6-NAXALITE_100620.pdf (Accessed: 26.11.2024).

9. Kuprijanov, A.V., Makarevich, G.G. (2021) «Indija v postbipoljarnuju jepohu: tridcatiletie poiska mesta v mire», *Mezhdunarodnaja analitika*, 12 (2), str. 74-92. [in Russian]
10. India's Naxalite Insurgency: History, Trajectory, and Implications for U.S.-India Security Cooperation on Domestic Counterinsurgency. Available via the link: <https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/stratperspective/inss/Strategic-Perspectives-22.pdf> (Accessed: 26.11.2024).
11. Jurlov, F.N., Jurlova, E.S. (2010) *Istorija Indii. HH vek. M.: Institut vostokovedenija RAN*, s. 352. [in Russian]
12. Jakovlev, Ju.A. *Levyj terrorism v Indii: istoki, jevoljucija, dejstvujushhie sily*. Dostupno po ssylke: https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2012_4-2_56.pdf (Data obrashhenija: 26.11.2024). [in Russian]
13. *Dangerous Duty. Children and the Chhattisgarh Conflict*. Available via the link: <https://www.hrw.org/report/2008/09/05/dangerous-duty/children-and-chhattisgarh-conflict#:~:text=The%20dramatic%20escalation%20of%20the,and%2013%20states%20in%20India> (Accessed: 26.11.2024).
14. Jaiswal, A. (2020) *Naxalism and Tribes in India*. Available via the link: <https://org//10.5565/rev/indialog.153> (Accessed: 26.11.2024).

Information about the authors:

Kakenova G.M. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Arsslan Ayna Askeroglu – PhD, Associate Professor, Research Institute of Turkology, Istanbul University, Istanbul, Turkey.

Turuntayeva A.A. – Candidate of Historical Sciences, Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Какенова Г.М. – т.ғ.д., профессор, Халықаралық қатынастар кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Арслан Айна Аскероглу – PhD, профессор, Түркітану зерттеу институты, Ыстамбұл Университеті, Ыстамбұл, Түркия.

Турунтаева А.А. – т.ғ.к., Халықаралық қатынастар кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

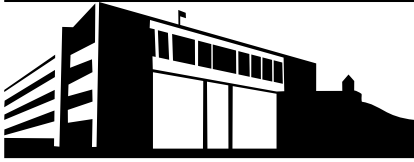
Какенова Г.М. – д.и.н., профессор, Кафедра международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Арслан Айна Аскероглу – PhD, профессор, Институт тюркологических исследований, Стамбульский университет, Стамбул, Турция.

Турунтаева А.А. – к.и.н., Кафедра международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.25.91
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-21-38>

Eurasianism and Role Theory: Conceptual Insights from Kazakhstan's Foreign Policy (1991-2019)

A. Bauyrzhankyzy*¹, A. Zholmanov²

Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

(E-mail: aikyz.bauyrzhankyzy@gmail.com, Azamat.zholmanov@apa.kz)

Abstract. This article uses role theory to examine how Eurasianism shaped Kazakhstan's national role conception during the formative decades of its independence (1991-2019). Drawing on presidential speeches, strategic documents and secondary analyses, it traces how President Nursultan Nazarbayev recast Eurasianism from a geographical label into a strategic role identity—the “Eurasian Bridge.” Building on Kalevi Holsti's concept of National Role Conceptions (NRCs), the article argues that Eurasianism functioned as a foreign-policy role that linked domestic imperatives of interethnic harmony with an external orientation of balance and cooperation.

The analysis shows how this Eurasian Bridge role underpinned Kazakhstan's multi-vector foreign policy, informed its pattern of institutional alignments across Eurasian and Euro-Atlantic fora, and shaped its security framing as one of cooperative, region-wide threat management rather than bloc confrontation.

Empirically, the case illustrates how a mid-sized post-Soviet state converted structural “in-betweenness” into diplomatic agency by constructing a mediating role between Russia, China and the West.

Theoretically, the article contributes to Foreign Policy Analysis by demonstrating how an elite-driven civilizational idea can be translated into a durable national role conception and by highlighting the value of integrating role theory with small-state diplomacy in Eurasia.

Keywords: Eurasianism, Kazakhstan, national role conception, Eurasian Bridge, multi-vector foreign policy, Central Asia.

Introduction

When the Soviet Union dissolved in 1991, the newly independent Central Asian republics confronted profound political, social, and economic crises. Among them, Kazakhstan faced particularly acute challenges: an absence of prior statehood, dependence on Soviet infrastructure, and a heterogeneous population. Under such conditions, the country's leadership had to invent both the idea and the practice of sovereignty. President Nursultan Nazarbayev responded by embedding a distinctive vision of Kazakhstan's place in the world-Eurasianism-into his country's state-building narrative. He presented Kazakhstan as a "Eurasian Bridge" linking East and West, a mediator among civilizations, and a stabilizing actor in a volatile region. This study explores how Eurasianism evolved into a national role conception, shaping both Kazakhstan's domestic legitimacy and its foreign-policy behavior.

Scholars have examined various aspects of Kazakhstan's post-Soviet development, from institutional transformations to nation-building and identity formation. A number of works link Kazakhstan's foreign policy choices to questions of national identity, ideology, economic conditions and geopolitical orientation. As Cummings observes [11], Kazakhstan's national identity functions as a filter between external expectations and state responses. Geographic constraints-landlocked location between Russia and China, dependence on neighbors for trade routes-have strongly shaped the country's strategic calculus. These same factors underlie the emergence of Kazakhstan's "Eurasian Bridge" concept as a guiding idea in its foreign policy. Building on this scholarship, the present article adopts a Role Theory perspective to analyze how Kazakhstan formulated Eurasianism as its national role and operationalized that role in external behavior. The central argument is that Eurasianism, reframed as a national role conception, provided an ideational compass for Kazakhstan's multi-vector diplomacy, harmonizing internal diversity with external balancing. In role-theoretic terms, Nazarbayev cultivated a foreign-policy role for Kazakhstan as an intermediary and integrator in Eurasian affairs, thereby linking identity formation to foreign-policy conduct.

This article examines Kazakhstan's foreign policy under Nursultan Nazarbayev from 1991 to 2019. Nursultan Nazarbayev has been the dominant executive decision maker in Kazakhstan since the late Soviet period and effectively the only president of independent Kazakhstan until his resignation in March 2019. Formally, he became president of the Kazakh SSR in April 1990 and then of independent Kazakhstan after the 1 December 1991 election, remaining in office through a series of constitutional changes and elections that removed term limits and allowed him to serve multiple mandates (1991, 1999, 2005, 2011, 2015) [14; 11; 31]. Throughout 1991–2019, Nazarbayev concentrated political power in the presidency, shaped the constitution to expand executive authority, and personally dominated all key areas of domestic and foreign policy. Scholars consistently describe this period as one of "super presidential" or "hyper centralized" rule in which he shaped the political system of the Kazakh nation and was at the epicenter of all state affairs [11]. He formally stepped down in March 2019, retaining only the titles of First President and Leader of the Nation and key posts such as chair of the Security Council, it is the 1991–2019 interval that captures his tenure as sitting president with full constitutional powers, and thus the period in which he directly exercised day to day control over Kazakhstan's foreign policy making [31; 25].

The following sections review the literature, outline the methodology and conceptual framework, followed by case analysis and a discussion of broader findings. The conclusion summarizes the findings and suggests directions for further theoretical development.

1. Literature review

1.1 Historical background

Central Asia historically functioned as the crossroads of civilizations, religions, and trade. Its centrality situated it between great powers, Russia and China to the north and east, the Middle East and South Asia to the west and south. The traditional term Turkistan denoted Turkic-speaking regions, including parts of present-day Kazakhstan, but its territorial meaning was never fixed [1]. The term was used by Emperor Babur (1483-1530) and indicated the region which today forms a part of Kazakhstan [1]. The modern label Central Asia only took root after the emergence of the five independent states-Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan-in 1991.

That year, the Alma-Ata Declaration formally ended the existence of the USSR. The post-Soviet republics inherited weak institutions, economic dislocation, and inter-ethnic strains [30; 3]. They also faced external insecurity deriving from geography-exposure to Russia and China-and from nearby conflicts such as the Afghan civil war and the Gulf War [1]. Moscow's earlier cadre policy had deliberately weakened local clan structures [1]. The resulting mixture of Soviet bureaucratic social engineering and traditional patron-client networks left the Central Asian republics without genuine independent state experience [11]. Their independence was accidental-an outcome of Soviet collapse rather than national liberation [10].

The new elites were Soviet-educated technocrats with little pan-Turkic or pan-Islamic sentiment. Taught about the "failure of capitalism," they had identified with the Second World [3;10]. After 1991, they began constructing states according to their own pragmatic designs. Importantly, many of them, including Kazakhstan's leadership rejected an exclusively Asian identity, preferring to view their countries as links between East and West [10; 3; 2]. Concepts such as "Great Silk Road states" and the "Eurasian Bridge" emerged from this intellectual milieu.

Kazakhstan's ruling elite was deeply integrated into the Soviet hierarchy. The former leader, Dinmuhamed Konaev was a long-serving member of the Politburo and a close associate of the Soviet leader Leonid Brezhnev [10]. He was accused of corruption and replaced in 1986. The Soviet authority made the same accusation earlier in Uzbekistan (removal of Rashidov) and Karakalpakstan. These changes caused a protest in Almaty and young Kazakh people came out to the streets on December 17-18, 1986. [1; 2]. The unrest presaged the rise of new local elites who would later lead the independent republics.

When Nazarbayev was elected president by 98.9 percent of voters in 1991, Kazakhstan faced massive uncertainty. Economic ties to the Soviet market were severed; industrial supply chains and transport routes were broken; and demographic diversity, including a large Slavic population in the north, posed potential instability [10; 30]. To navigate this environment, Nazarbayev prioritized social stability and inter-ethnic harmony, while seeking cooperation without subordination to Russia [30]. His government opened the resource sector to foreign investors to overcome the economic crisis, and it promoted a policy of multi-vector foreign relations [17].

Kazakhstan's early foreign policy doctrine rested on geopolitical realities, including territory, ethnic composition, landlocked position and proximity to major powers. As Kasenov argued, Kazakhstan's security could not rely on military power alone and required diversified external relations and economic integration [22].

1.2 Origins and Interpretations of Eurasianism in Kazakhstan

The idea of Eurasianism, central to Kazakhstan's emerging self-image in the 1990s, has long carried dual meanings: one geographic, one politico-philosophical. In its broadest geographic

sense, Eurasianism simply refers to the vast landmass spanning Europe and Asia. Early geopolitical thinkers like Halford Mackinder famously conceptualized the Eurasian heartland as the strategic “pivot” of history [26]. In the 20th century, Russian émigré intellectuals and their later followers developed Eurasianism into a political-cultural doctrine. They assert that Russia’s civilization blends European and Asian elements and that Russia is destined to lead the Eurasian continent. Lev Gumilev argued that Russia’s culture blended European and Asian elements and was shaped by both Christianity and Islam [16].

Kazakhstan’s interpretation of Eurasianism, however, diverged sharply from the Russian version. Nazarbayev reimagined Eurasia not as a Russian-led space but as a common space in which Kazakhstan would act as a bridge between equal partners [10]. In his vision, articulated as early as the mid-1990s, Eurasianism was stripped of any implication of Russian hegemony and instead emphasized sovereign equality and integration among all Eurasian states. As Mostafa notes, Eurasianism is a multidimensional concept that different actors have reinterpreted over time [27]. While the Russian variant stresses hierarchy and Moscow-centric unity, the Kazakhstani variant stresses connectivity, balance, and partnership among peers. In Kazakhstan’s discourse, Eurasianism denotes bridging, not belonging. The country’s role is to connect various civilizations and great powers, rather than to declare allegiance to any one bloc or to dominate others. This crucial interpretive difference helps explain why Kazakhstan’s Eurasian initiative gained international acceptance as a pragmatic, inclusive framework, in contrast to Russian Eurasianism which is often viewed as an ideological or neo-imperial project.

The intellectual seed of Kazakhstan’s Eurasianism can be traced to the early independence period. After 1991, Central Asian elites—largely Soviet-educated technocrats with little pan-Turkic or pan-Islamic inclination—found themselves seeking new national ideologies to legitimize their rule. Many, including Nazarbayev, were reluctant to define their states as exclusively “Asian” or to sever ties with the broader international community. Instead, they preferred to cast their countries as links between East and West. Concepts such as the revival of the “Great Silk Road” and the notion of a “Eurasian Bridge” emerged from this milieu, reflecting an impulse to leverage geography as a positive identity asset [17; 7].

In Kazakhstan’s context, Nazarbayev articulated this idea most explicitly by arguing that the newly independent state, having rejected the flawed foundations of totalitarianism, was undertaking a distinctive role: to promote balanced and harmonious development among all national cultures while bridging two broader conceptual and cultural spheres of the contemporary world. In this sense, he presented it as a practical expression of the Eurasian idea [28].

Nazarbayev’s seminal Moscow State University speech in 1994 marked the public launch of Kazakhstan’s Eurasianism. In that address, he proposed the creation of a “Eurasian Union” grounded in economic and security cooperation among post-Soviet states. This proposal drew directly on Kazakhstan’s unique geostrategic position and multiethnic composition [27]. Nazarbayev reinforced the concept in subsequent strategy documents, most notably the Kazakhstan-2030 development strategy unveiled in 1997 [28]. In Kazakhstan-2030, he explicitly cast Kazakhstan’s historic mission as joining “two conceptual and emotional contexts of the modern world,” after having rejected the “false principles of totalitarianism” of the past. By this account, Kazakhstan was executing a “unique function” in ensuring the harmonious development of all its national cultures within a broader “system of world culture”. This vivid language essentially elevated the Eurasian idea to the level of national ideology [28].

In summary, during the 1990s, Nazarbayev repurposed Eurasianist thought to craft a new national ideology for Kazakhstan. He fused geography with ideology: Kazakhstan would be neither fully European nor Asian, but a hybrid nation bridging the two. This identity was as much inward-facing (to forge unity in a diverse society) as outward-facing (to guide foreign relations). By integrating geopolitical and geocultural dimensions, the Eurasian concept could promote internal cohesion and external cooperation simultaneously. The conceptual evolution was thus one of Eurasianism-from-above: an elite-driven narrative that redefined Kazakhstan's post-Soviet identity in inclusive and pragmatic terms [3].

1.3 Focus on Kazakhstan's Foreign Policy Behavior

While many studies address Central Asia as a region, several scholars have examined Kazakhstan as a distinct case. The literature on Kazakhstan can broadly be grouped into four strands:

- (a) the institutionalization and political regime [11];
 - (b) identity and nation-building [3]; and
 - (c) specific social and cultural themes, including language, rural life, and symbolic politics [3].
- (d) a number of works also link Kazakhstan's foreign policy to questions of identity, ideology, and geopolitical orientation [2; 19].

Geographic proximity to Russia and deep historical ties has produced reciprocal perceptions that shape both sides' foreign-policy conduct. The country's landlocked geography, position between Russia and China, and reliance on neighbors for trade routes are key elements of its strategic calculus [11; 19; 23]. These same factors underlie the emergence of Kazakhstan's Eurasian Bridge concept [11].

Cummings argues that ideological determinants, such as Eurasianism, gain instrumental value under two conditions: (1) when established values are challenged, and (2) when the political system is highly centralized. Both applied to post-Soviet Kazakhstan and Uzbekistan, which responded to the collapse of communism through pragmatic rather than ideological politics. Nazarbayev's rhetoric of multi-vectorism and peaceful diplomacy reflects this action-oriented pragmatism. [11].

Kazakh elites and the broader public tend to view themselves as secular, pragmatic, and "Eurasian", celebrating hospitality and hierarchy as national virtues [11]. Nazarbayev's snow leopard imagery conveyed a preference for restrained strength rather than aggression [29]. Nazarbayev often referred to both Turkic origins and blood ties with Russia, positioning Eurasianism as a convenient middle ground between these identities [28; 11]. Unlike the Russian version, which emphasized a shared Eurasian civilization, Kazakhstan's Eurasianism prioritized economic cooperation and balance over ideology [11].

Anceschi similarly argues that regimes can reshape public behavior through foreign policy, while Cummings and Anceschi note that charismatic leadership and an apolitical population facilitated this convergence [3; 11; 20]. In Kazakhstan, leadership skillfully leveraged domestic and external pressures to forge a stable identity. Anceschi later contends that Eurasianism has become central to Kazakhstan's interpretation of its history and geopolitical challenges, underpinning its multilateralism and accommodating its multi-ethnic composition [4].

Recent scholarship further emphasizes the agency of leadership in Kazakhstan's foreign policy. Leadership decision-making served as a crucial bridge between systemic constraints and state responses. Anceschi extends this argument, suggesting that neo-Eurasianism has

served shifting purposes—from legitimizing leadership to balancing autonomy from Russia while maintaining economic ties [4]. These analyses highlight the President’s central role in Kazakhstan’s foreign-policy behavior and suggest that further research on leadership psychology and decision-making could deepen understanding of how identity and pragmatism intertwine in Kazakhstan’s diplomacy.

Scholarship on post-Soviet Central Asia has long emphasized the region’s geopolitical “in betweenness” between Russia and China and its exposure to great power competition, often framed as a “new Great Game” [2; 8; 12]. Within this setting, Kazakhstan stands out for having articulated an explicit Eurasian identity project that links state building at home with foreign policy positioning abroad. Early speeches by President Nursultan Nazarbayev cast Kazakhstan as a “Eurasian state” and “bridge” between East and West, embedding Eurasianism into the very narrative of sovereign statehood after 1991 [28]. Studies of Kazakhstan’s evolving “geopolitical code” demonstrate how this leadership-driven discourse sought to reconcile proximity to Russia with aspirations for global integration and multi-vector diplomacy [2].

The literature suggests that Eurasianism remains a contested discursive field in which Russian and Kazakhstani actors advance different visions of order, sovereignty and integration [33; 19]. The literature therefore suggests that “Eurasia” functions less as a shared geopolitical project than as a discursive arena in which different actors (Russian, Kazakhstani, and Western) advance competing visions of regional order.

2. Methodology: discourse-based role reconstruction

(a) Using leadership discourse as data

Methodologically, the article proceeds from the assumption, shared by much foreign policy analysis and discourse analytic work, that public speeches, strategy documents, and interviews constitute a primary site where leaders articulate national roles and justify foreign policy choices [6]. As Carta and Narminio argue, foreign policy discourse performs framing, generative and legitimating functions. It not only describes but actively helps constitute the “self” and “others” of foreign policy, linking domestic and international levels of analysis [6]. Similarly, role analytic studies have long relied on content analysis of leaders’ statements to infer national role conceptions [18]. In line with this approach, the present study draws on close reading of presidential addresses (n=50 key speeches delivered by Nursultan Nazarbayev), as well as foundational strategy texts such as “Kazakhstan 2030,” official foreign policy concepts. These are coupled with secondary scholarship on Kazakhstani Eurasianism, regime legitimation, and regional diplomacy [2; 20]. The aim is not to reconstruct Nazarbayev’s private beliefs, but to identify stable patterns in the publicly performed self-ascription of roles and to relate these to observable foreign policy behavior. [6; 18; 5].

(b) Limitations and scope conditions

The reliance on elite/leaders discourse inevitably comes with limitations. In highly centralized, highly centralized political systems such as Kazakhstan, access to internal deliberations and dissenting elite views is restricted, and public texts are often carefully curated [20]. As a result, the analysis captures the leadership’s official narrative rather than the full spectrum of domestic contestation around Kazakhstan’s international identity [13]. Nevertheless, consistent with standard role analytic and discourse analytic practice, public speeches and strategic documents provide indispensable evidence on how the regime itself chooses to represent its national role to both internal and external audiences [6].

3. Conceptual Framework

3.1 Role Theory and National Role Conceptions

Role theory in foreign policy analysis provides a useful lens for understanding how state identities shape behavior. Kalevi Holsti introduced the concept of National Role Conceptions (NRCs) to describe policymakers' own definitions of their state's identity, purpose, and appropriate behavior on the world stage [18]. Following Holsti's classic formulation, national role conceptions are understood here as decision-makers' own definitions of the appropriate purposes, commitments, and behaviors of their state in the international system, which then serve as guidelines for action in foreign policy [18]. Rather than treating roles as mere reflections of material capabilities, recent work emphasizes their ideational and interpretive dimension. Leaders draw on historical experience, domestic identity work, and external expectations to construct relatively durable role scripts that filter how they read threats and opportunities [18; 35; 5]. In this perspective, Kazakhstan's "Eurasian Bridge" is treated as such a leadership-defined national role conception that structures foreign-policy choices without fully determining them [18].

According to Naomi Wish, once established, national role conceptions tend to provide long-standing guidelines or standards for behavior [35]. Their longevity and stability mean that an NRC can consistently orient a state's foreign-policy choices even amid changing external circumstances. In the case of Kazakhstan, as this article will show, the leadership's articulation of a Eurasian "bridge" role became a durable guiding idea that shaped two decades of foreign policy. The Role theory framework thus links role formation (how Kazakhstan sees itself) with foreign-policy behavior (how it acts internationally). This approach posits that if Kazakhstan's leadership constructed Eurasianism as the core of the national role, then foreign policy would logically be directed toward enacting that role. Indeed, Holsti anticipated that national role conceptions manifest not only in discourse but also in concrete policy actions [18]. The following sections examine how Nazarbayev's regime formulated such a role conception around Eurasianism and operationalized it in practice.

3.2 The "Eurasian Bridge" as Kazakhstan's National Role Conception

Within Holsti's typology, this article draws particularly on the idea of 'bridge' and 'mediator integrator' roles [18; 35]. Holsti's original typology already envisaged bridge and mediator integrator roles, in which states see themselves as connectors across regional or ideological divides and as facilitators of cooperation in their surroundings [18; 35]. Subsequent role analytic work has shown that such roles are not confined to great powers. Small and medium sized states can strategically embrace niche roles-norm entrepreneurs, mediators, regional stabilizers-to leverage limited capabilities into disproportionate diplomatic influence [5]. Kazakhstan's self-presentation as a peaceful, modernizing state, linking Europe and Asia and promoting dialogue among civilizations, fits closely with this bridge/mediator integrator cluster. It combines a strong emphasis on cooperation and multilateralism with an identity narrative that stresses cultural hybridity and geographic in-betweenness.

This role conception operates simultaneously at the domestic and international levels. It frames Kazakhstan's identity as one of "in-betweenness" – neither purely European nor purely Asian, but uniquely positioned to connect both [2; 12].

This positional identity helps distinguish Kazakhstan's Eurasianism from Russian or even Turkish variants. For Russia, Eurasianism historically implied centrality and control. For Turkey,

it sometimes evokes a Turkic leadership role or kinship in Central Asia. In contrast, Kazakhstan's Eurasian Bridge concept stresses connectivity, equilibrium, and inclusivity, reflecting the country's geography and multi-ethnic society [10; 27]. Nazarbayev's articulation of the role combined political pragmatism with civilizational imagination. Domestically, it linked the idea of Kazakhstan as a multiethnic space with the regime's legitimacy agenda [28]. Internationally, it provided a rationale for multi-vector diplomacy – maintaining constructive relations with all major powers without becoming subordinate to any [17].

Several analysts have identified the objectives embedded in Nazarbayev's discourse. These include:

- (a) fostering economic integration and peaceful relations with great-power neighbors (to ensure development and avoid isolation);
- (b) accommodating Kazakhstan's multi-ethnic population by constructing an inclusive civic identity (to prevent ethnic strife);
- (c) establishing a civic national identity that transcends ethnic divisions (often referred to as the "Kazakhstani" identity); and
- (d) leveraging the country's geographic location to prevent external domination or internal fragmentation [30; 10; 27].

In sum, the Eurasian Bridge role was not mere rhetoric – it was a strategic framework that linked domestic consolidation to external cooperation, guiding the pattern of behavior that became Kazakhstan's hallmark in foreign affairs.

By reframing Eurasianism as a national role, Nazarbayev gave it practical operability. This self-conception resonated with Kazakhstan's needs in the 1990s: to preserve sovereignty amid powerful neighbors, to attract investment and security guarantees from multiple directions, and to maintain internal stability in a multiethnic society. The Eurasian Bridge narrative justified policies to those ends. It provided an ideational compass for Kazakhstan's foreign policy, ensuring that day-to-day decisions remained aligned with the broader identity the leadership promoted. The consistent invocation of this role in speeches, strategy documents, and educational curricula indicates how deeply it became entrenched in Kazakhstan's strategic culture by the 2000s.

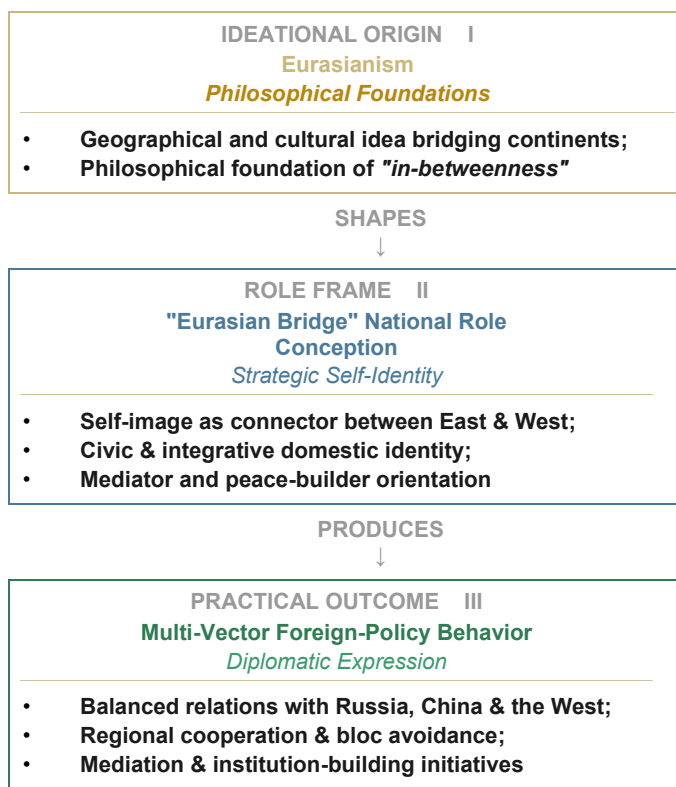
3.3 National Role Conception and Multivectorism

A closely related concept and the primary operationalization of the Eurasian Bridge role - is Kazakhstan's doctrine of "multi-vector" foreign policy. In practice, multi-vector diplomacy has been the strategy by which the Eurasian Bridge identity is enacted. The term multi-vector was first introduced by Nazarbayev in 1992, when he described Kazakhstan's desired post-Cold War posture as balanced "between East and West" [17; 7]. At its core, the multi-vector principle aimed to secure maximum benefit for Kazakhstan by engaging with all major powers and regional blocs. Thereby mitigating geopolitical risks and avoiding overdependence on any single partner. In the turbulent post-Soviet environment-marked by the "great power contest" in Central Asia - such an approach promised to preserve Kazakhstan's autonomy and attract economic gains [8; 17].

Figure 1 illustrates how Eurasianism as an ideational foundation evolves into Kazakhstan's "Eurasian Bridge" national role conception. This, in turn, produces multi-vector foreign-policy behavior balancing major powers while promoting cooperation and mediation.

Figure 1. Conceptual Linkage.

Conceptual Linkage: From Eurasianism to Multi-Vector Foreign Policy

Source: Author's own interpretation according to the Holsti's NRCs (18).

Scholars have analyzed Kazakhstan's multi-vector policy from various theoretical angles. We can identify at least following interpretations in the literature:

- (1) a rationalist cost-benefit calculus (emphasizing pragmatic self-interest in diversifying partners) [17];
- (2) a bargaining model of small-state behavior (whereby Kazakhstan maximizes leverage by playing external powers against each other) [15];
- (3) a co-alignment or issue-specific alignment strategy (forming flexible partnerships on different issues rather than permanent blocs) [7]; and
- (4) a form of defensive balancing to offset the influence of any one great power[32].

For instance, Hanks views multi-vectorism through a realist lens as a series of pragmatic trade-offs-Kazakhstan balancing domestic priorities with external pressures to ensure regime survival [17]. Gnedina, examining a similar policy in Ukraine, argues that multi-vector states "neither balance nor bandwagon" but rather bargain with all sides to extract benefits, preferring flexibility over firm commitments [15]. Her insight underscores that multi-vectorism is not about indecision but about active maneuvering. A point that likely applies in the Central Asian context as well. Likewise, Contessi interprets multi-vectorism as a deliberate statecraft strategy of "co-alignments," wherein Kazakhstan engages in selective partnerships (economic with one power, security with another, etc.) to maximize overall gains [7]. Despite differing emphases, these analyses converge on a few key points: multi-vectorism is fundamentally about independence, flexibility, and diversification in foreign relations.

Importantly, Kazakhstani officials have themselves framed multi-vector foreign policy as a natural extension of the country's identity and geopolitical situation. Nazarbayev and his diplomats often presented Kazakhstan's multi-vector approach as a policy of "cooperation and cohabitation" with all major powers [28; 29]. While some outside critics labeled it inconsistent or opportunistic. The Kazakhstani narrative defended multi-vectorism as principled balance – engaging with all the world's leading powers, but allowing no actor to dominate. In essence, multi-vectorism functioned as the diplomatic doctrine born from the Eurasian Bridge role conception. It translated the abstract notion of Kazakhstan's "in-betweenness" into a concrete pattern of state behavior. By remaining deliberately non-aligned and open to multiple partnerships, Kazakhstan could transform its structural vulnerability into a form of agency and resilience.

To summarize, the Eurasian Bridge identity provided the normative justification for Kazakhstan's multi-vector foreign policy. While multi-vectorism provided the practical mechanism to realize the Eurasian Bridge role. The vagueness of the multi-vector concept, sometimes criticized by analysts, actually contributed to its success. It gave Kazakhstan freedom to adapt to changing circumstances without abandoning its core role identity. In the big picture, this doctrinal flexibility was central to Kazakhstan's foreign-policy model and became one of the defining features of its international persona in the Nazarbayev era.

Seen through a small/mid-sized state diplomacy lens, Kazakhstan's Eurasian Bridge role provides an ideational foundation for its well-known strategy of multivector foreign policy. Rather than simple hedging or bandwagoning, multivectorism can be read as a role consistent effort to embed Kazakhstan simultaneously in Russian-led, Chinese-led, Western, and regional institutions. Thereby maximizing autonomy while avoiding exclusive alignment with any single patron. In this sense, the Eurasian Bridge role functions as a cognitive and justificatory script that links Kazakhstan's material vulnerabilities as a landlocked, mid-sized post-Soviet state to a proactive, diplomatic strategy.

4. Results and Discussion

The foregoing analysis demonstrates that by framing Kazakhstan as a "Eurasian Bridge," the leadership linked the pragmatic necessities of survival in a complex neighborhood with an identity narrative emphasizing peace, mediation, and integration. In other words, identity and realpolitik were fused into a single strategy.

The empirical analysis of Nursultan Nazarbayev's speeches (n= 50) shows that the most frequently mentioned items were mainly ideational (the category "other"). The categories of "economy", "integration" and "security" were mentioned to a lesser degree. This means that topics such as "Eurasian" state, "civilizational dialogue between the states", and "peaceful coexistence" were discussed more than others.

Then, the preceding analysis shows a high degree of consistency between Nazarbayev's Eurasianist discourse and Kazakhstan's foreign policy behavior. This role is not enacted in a vacuum, but under institutional and structural constraints that generate tensions and tradeoffs.

At the same time, the Eurasian Bridge conception has generated significant role strain, particularly in Kazakhstan's economic and security integration with Russia. The launch of the Customs Union and later the EAEU exposed Astana to asymmetric shocks and regulatory frictions that sat uneasily with its rhetoric of sovereign equality [24]. The 2014–2015-ruble crisis and Western sanctions on Russia led to a sharp depreciation of the ruble, undercutting Kazakh producers with a surge of cheap Russian imports and forcing repeated devaluations of the tenge. Domestic criticism of "importing" Russian problems intensified, and Nazarbayev

publicly insisted that the EAEU was a purely economic project and that Kazakhstan reserved the right to withdraw if its independence were threatened [24; 25]. Similar tensions surfaced in intra EAEU disputes over tariffs, border frictions, and Russia's unilateral countersanctions, which disrupted regional trade but were politically costly for Astana to oppose openly [25]. From a role theoretical perspective, these episodes exemplify how a state committed to a bridge/mediator role must constantly reconcile overlapping expectations. Deep institutional engagement with a dominant neighbour, protection of domestic economic and sovereignty interests, and maintenance of a multivector image vis à vis other partners [18].

4.1 Domestic legitimation and authoritarian resilience

The Eurasian Bridge role has also been central to domestic legitimation. Nazarbayev's image as "Leader of the Nation" is closely tied to narratives of successful nation building, inter-ethnic stability, and international prestige [21]. High-profile initiatives-hosting OSCE and EXPO summits, convening interreligious congresses, and championing Eurasian integration-are routinely presented as evidence that Kazakhstan is recognized globally, which in turn validates the regime's performance at home. These moves exemplify what Del Sordi terms "dynamic legitimation" in which external praise and institutional status are fed back into domestic narratives of competence and indispensability. This reinforced the link between foreign policy success and regime stability without the need for overt ideological mobilization [13].

4.2 Structural constraints on agency

Finally, the enactment of the Eurasian Bridge role is conditioned by structural constraints in Kazakhstan's regional environment. As Cooley and Costa Buranelli argue, Central Asian regimes operate within a dense web of great power pressures, economic asymmetries, and informal transnational networks that limit their autonomy even as they seek to project agency [8; 9]. Kazakhstan's landlocked geography, dependence on hydrocarbon exports, and embeddedness in Russian transport and energy infrastructures mean that its mediating diplomacy often takes the form of calibrated soft balancing and "quiet hedging," rather than open contestation [34]. The Eurasian Bridge role, therefore, cannot be read as a purely voluntarist construct. Rather, it is an adaptive script that allows Astana to navigate, and partially re-interpret, the structural dilemmas.

From an internal perspective, Eurasianism provided the ideational foundation for Kazakhstan's state-building and regime legitimacy. By presenting Kazakhstan's nationhood as inherently Eurasian and inclusive, the leadership converted what could have been sources of division (ethnic, linguistic, and religious differences) into pillars of a unique national idea. The Eurasian Bridge narrative thus reinforced domestic stability and justified the centralized presidential system as the guardian of interethnic peace.

Externally, the same Eurasianist role conception justified a foreign policy of multi-vector balance and non-alignment. Kazakhstan's refusal to cast any great power as an adversary and its effort to maintain constructive relations with all had a clear rationale in its self-portrayal as a bridge state. This role enabled Kazakhstan to punch above its weight in international affairs. The country positioned itself as a mediator and convener, hosting talks (for example, on Syria in the Astana Process in 2017, beyond our period but rooted in this identity) and leading regional confidence-building efforts. Participation in both Eurasian and Euro-Atlantic institutions, such as simultaneously engaging in the EAEU, WTO, SCO, and OSCE-was not seen as contradictory but rather as evidence of Kazakhstan's bridging capacity. This approach yielded tangible benefits. Kazakhstan attracted substantial foreign investment from the West (especially in oil and gas),

security assistance and training from NATO countries, and also enjoyed preferential trade and migration arrangements with Russia and China. Its balanced stance also earned the country a reputation as a responsible international actor, culminating in its election as a non-permanent member of the UN Security Council for 2017–2018 (just beyond our study’s timeframe). That achievement was often credited to Kazakhstan’s image as a bridge between worlds.

To illustrate how Kazakhstan’s Eurasianist role manifested across different dimensions of policy. Each dimension reflects how the national role conception translates into policy and image.

Table 1: Key Indicators of Kazakhstan’s Eurasian Bridge Role Conception in Foreign Policy (1991-2019).

Key Indicators of Kazakhstan's Eurasian Bridge Role Conception in Foreign Policy (1991–2019)

DIMENSION	INDICATORS OF EURASIAN BRIDGE ROLE	ILLUSTRATIVE EXAMPLES
Identity	<ul style="list-style-type: none"> Self-image as a connector “<i>in-betweenness Europe and Asia</i>”; Intercultural and inter-religious accord as core values 	<ul style="list-style-type: none"> Use the phrase “<i>Heart of Eurasia</i>” in official discourse; Hosting the Congress of Leaders of World and Traditional Religions in Astana (promoting a “<i>dialogue of civilizations</i>”); Nazarbayev’s description of Kazakhstan as a “<i>peaceful buffer state</i>”
Policy Orientation	<ul style="list-style-type: none"> Multi-vector diplomacy; Diversification of partnerships; Principle of equality among major powers 	<ul style="list-style-type: none"> “<i>Relations with all the world’s leading powers, but no actor will dominate</i>” (Strategy Kazakhstan-2030); Simultaneous strategic partnerships with Russia, China, U.S., EU, Turkey, etc.; Balanced rhetoric in international fora (<i>no bloc politics</i>)
Security Framing	<ul style="list-style-type: none"> Emphasis on regional, non-state threats; Avoidance of military blocs or enemy images; Cooperative security initiatives 	<ul style="list-style-type: none"> Refusal to host foreign bases or join alliances against any neighbor; Doctrine of “<i>common regional security issues</i>” — e.g., counterterrorism seen as a shared Eurasian challenge; Initiation of CICA for multilateral security dialogue
Symbolic Enactment	<ul style="list-style-type: none"> Spatial and institutional embodiment of the bridge identity 	<ul style="list-style-type: none"> Relocation of the capital to Astana (<i>geographical repositioning to the center</i>); Naming of institutions (e.g., <i>L.N. Gumilev Eurasian National University, Eurasian Development Bank</i>); Leadership in Eurasian integration bodies bridging East–West (<i>Customs Union, EAEU</i>) and <i>OSCE Chairmanship (2010)</i>

Source: Author’s own interpretation according to Holsti’s NRCs [18].

Overall, the distinction between Kazakhstani and Russian Eurasianism remained a critical factor in the success of Kazakhstan’s role. Kazakhstan’s Eurasianism was outwardly non-threatening – it did not seek to revise the international order or create exclusive blocs, which made it palatable to a wide range of partners. Russian Eurasianism, by contrast, was often perceived as anti-Western or neo-imperial, limiting its appeal beyond certain ideological circles. Kazakhstan managed to navigate this by continually affirming that its Eurasian initiatives

were about bridging rather than building blocks. This helped the country avoid backlash and instead gain recognition (for instance, the OSCE summit it hosted in 2010 was attended by both Western and Eastern leaders, validating its bridge role). The Eurasian project launched by Kazakhstan was thus generally seen as a pragmatic diplomatic framework rather than an ideological campaign.

From a role theory standpoint, Kazakhstan under Nazarbayev offers a vivid example of how leaders can translate an abstract idea into a consistent pattern of state behavior. The transformation from Eurasianism-as-concept to Eurasian Bridge-as-role occurred through several reinforcing mechanisms.

- First was spatial translation: the regime leveraged geography (e.g., capital relocation) as a symbolic expression of the new identity.
- Second was institutional translation: Kazakhstan's proactive participation and leadership in regional organizations gave practical substance to its multi-vector, integrative role.
- Third was discursive translation: continuous articulation of Kazakhstan's peace-building, mediator identity in Nazarbayev's speeches, national strategies, and educational narratives ensured that rhetoric and policy moved in tandem.

Together, these mechanisms produced a high degree of coherence between what Kazakhstan said (its role conception discourse) and what it did (its foreign policy actions). This coherence is exactly what role theory would predict. As Holsti and Wish suggest, once a national role conception is adopted, it tends to manifest in both words and deeds. Kazakhstan's case "fulfills" this expectation by showing a strong alignment of identity and behavior over a 25-year period [18; 35].

It should be noted, however, that the Eurasian Bridge role was closely tied to Nazarbayev's personal leadership and the domestic political context of a highly centralized system. Charismatic authority and a lack of organized opposition made it easier for Nazarbayev to impose a single narrative and foreign-policy line [3]. The stability of the role conception owes much to the stability of Nazarbayev's rule. This raises questions about how enduring the role will be in the longer term. Especially after leadership transitions. The evidence up to 2019 suggests that Eurasianism had become institutionalized enough to outlast its architect. Still, further analysis is warranted to see how new leaders reaffirm or reinterpret this national role.

Finally, the Kazakhstan case invites a broader theoretical consideration: How does a small or medium-sized state successfully craft and maintain a national role conception in a volatile region? It appears critical that the role aligns well with both internal needs and external constraints. Eurasianism worked for Kazakhstan because it simultaneously addressed domestic identity dilemmas and exploited geopolitical opportunities. The country's relatively small power capabilities were mitigated by a savvy use of ideology and diplomacy, turning Kazakhstan's "positional ambiguity" (being in-between great powers) into a source of agency and leverage. In this sense, Kazakhstan's Eurasian Bridge role stands as a distinctive model of small-state diplomacy in the post-Soviet space. It illustrates that even states with constrained material power can, through creative role construction, enhance their international standing and security.

This study underscores the value of role theory in linking identity and foreign policy, and it points toward several avenues for deeper exploration. Future research could undertake comparative analyses of national role conceptions across post-Soviet states. In short, Kazakhstan's experience invites scholars to explore how national role conceptions are formed, sustained, or altered under different domestic and international conditions.

Conclusion

This article has shown how an abstract civilizational idea – Eurasianism – was strategically recast by Kazakhstan’s leadership into a coherent and durable national role conception, the “Eurasian Bridge.” Confronted with the uncertainty of the post-Soviet order, Nazarbayev’s elites used this role to bind together domestic imperatives of ethnic harmony and regime stability with an external orientation of balance, multilateralism, and moderation. Eurasianism was stripped of hierarchical, neo-imperial connotations and reframed as a non-threatening, connective identity. Kazakhstan would be neither purely European nor purely Asian, but a peaceful, integrative state linking the two.

By consistently articulating and institutionalizing this Eurasian Bridge role - in speeches, strategic documents such as “Kazakhstan 2030,” the relocation of the capital to Astana, and the proliferation of “Eurasia” in official nomenclature - Kazakhstan translated geography, culture, and historical memory into strategic assets. The role provided the ideational foundation for multi-vector foreign policy and was enacted through a pattern of behaviors characteristic of a “bridge/mediator integrator”. Over time, this role performance helped Kazakhstan avoid exclusive alignment with any single patron, frame security challenges as regional and collective rather than bilateral. At the same time, cultivate a reputation as a responsible, status-seeking middle power engaged with all major actors while avoiding dependence on any single patron.

Implications

Theoretically, the Kazakh case underscores the value of Role Theory as a mid-range framework that links identity formation to patterned foreign policy behavior. The analysis shows that even under pronounced asymmetries vis à vis Russia and China, a mid-sized, non-Western state can exercise agency by constructing a role. That is simultaneously domestically legitimating and externally acceptable, turning “positional ambiguity” into diplomatic leverage.

For practitioners, Kazakhstan’s experience illustrates both the potential and constraints of “bridge” strategies. A carefully crafted role can stabilize expectations at home, justify diversified alignments abroad, and create room for maneuver amid great power rivalry. At the same time, the discussion of role strain highlights that such strategies depend on continual calibration and can come under stress or role conflict when structural constraints tighten.

Limitations

Several limitations qualify these findings.

First, the study is centered on a single national case, using other Central Asian states primarily as a regional baseline rather than as fully developed comparators. This design allows for detailed process tracing of Kazakhstan’s role construction, but it limits the ability to generalize about “bridge” roles across different contexts.

Second, the analysis is largely leadership and discourse focused. It draws heavily on presidential speeches, strategy documents, and patterns of institutional participation. Indirectly captures societal reception, bureaucratic politics, and sub elite contestation around Eurasianism and multivectorism. While existing work suggests that Eurasianism was broadly woven into Kazakhstan’s state-building narrative, questions remain about how deeply and uniformly the Eurasian Bridge identity has been internalized across society and state institutions.

Third, the temporal scope is bounded. The core empirical window (1991–2019) captures the consolidation of the Eurasian Bridge under Nazarbayev and the early phase of its adaptation under Tokayev. But cannot fully assess the role’s resilience under shifting systemic conditions,

including evolving great power competition and regional security crises. Finally, while the article notes that material factors (hydrocarbon wealth, landlocked geography, dependence on Russian transit) created both opportunities and constraints, it does not systematically model their interaction with ideational variables.

Future research

These limitations point to several avenues for future inquiry.

First, comparative work within Central Asia could examine whether and how other republics have developed their own leadership-defined role conceptions. Systematically incorporating Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan into a role analytic framework would illuminate the conditions under which small and medium sized states in the region converge on complementary roles (e.g., regional stabilizer, neutral buffer, security consumer) or fall into role conflict.

Second, the rise of explicitly regional diplomatic formats - most notably the annual C5 consultative summits - creates an opportunity to study how Kazakhstan's bridge/mediator role is re-negotiated in a purely Central Asian setting where great powers are not physically present at the table. Future research could trace whether Astana's agenda setting on connectivity, water management, and security cooperation in these fora consolidates a distinct "regional bridge" role, and how this interacts with pan Eurasian initiatives such as the EAEU, SCO, and China's Belt and Road.

Third, integrating Role Theory with leadership studies would help connect macro level role scripts with micro level decision styles. Systematically profiling Nazarbayev, Tokayev and key successors, and comparing their traits to observed adjustments in Kazakhstan's role performance, would clarify how different psychological predispositions sustain, recalibrate, or potentially redirect the same inherited role conception.

Fourth, more bottom-up research is needed on domestic reception and contestation of Eurasianism. Survey data, media analysis, and sub-national case studies could reveal how different social groups, rural vs. urban populations, younger generation resist, or reinterpret the Eurasian Bridge narrative, and how this shapes the role's long-term robustness.

Taken together, these lines of inquiry would deepen our understanding of how Kazakhstan's Eurasian Bridge role is maintained, adapted, or transformed as leadership changes and Eurasia's geopolitical landscape evolves. More broadly, they would help specify the conditions under which "bridge" roles allow mid-sized states to convert structural vulnerabilities into enduring diplomatic assets within Central Asia and beyond.

Contribution of the authors:

Bauyrzhankyzy A. – formulation of research goals and objectives, data collection and analysis, preparation of the manuscript in accordance with academic requirements.

Zholmanov A. – analysis of theoretical literature, conceptualization of the study, and application of research methods.

Acknowledgement:

This article is based on the author's PhD dissertation, "National Role Conceptions, Leaders and Foreign Policy in Kazakhstan and Uzbekistan, 1991–2016," defended at Ege University (Turkey) in 2020. The dissertation is available at the YÖK Ulusal Tez Merkezi (Turkish Higher Education Council National Thesis Center): <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>

References

1. Allworth, E. (1994) *Central Asia: A century of Russian rule*. Durham: Duke University Press.
2. Ambrosio, T., Lange, W. A. (2014) Mapping Kazakhstan's geopolitical code: An analysis of Nazarbayev's presidential addresses, 1997–2014. *Eurasian Geography and Economics*, 55(5), p. 537–559, <https://doi.org/10.1080/15387216.2015.1024272>
3. Anceschi, L. (2014) Regime-building, identity-making and foreign policy: Neo-Eurasianist rhetoric in post-Soviet Kazakhstan. *Nationalities Papers*, 42(5), p. 733–749, <https://doi.org/10.1080/0905992.2014.928276>
4. Anceschi, L. (2020) *Analysing Kazakhstan's Foreign Policy: Regime Neo-Eurasianism in the Nazarbaev Era*. London–New York: Routledge.
5. Breuning, M. (2011) Role theory research in international relations. In: Harnisch, S., Frank, C., Maull, H. (eds.) *Role Theory in International Relations*. London: Routledge.
6. Carta, C., Narminio, É. (2021) The human factor: Accounting for texts and contexts in the analysis of foreign policy and international relations. *International Studies Perspectives*, 22(3), p. 340–360, <https://doi.org/10.1093/isp/ekaa016>
7. Contessi, N. P. (2015) Foreign and security policy diversification in Eurasia: Issue splitting, co-alignment, and relational power. *Problems of Post-Communism*, 62(5), p. 299–311, <https://doi.org/10.1080/10758216.2015.1026788>
8. Cooley, A. (2012) *Great games, local rules: The new great power contest in Central Asia*. Oxford: Oxford University Press.
9. Costa Buranelli, F. (2020) Authoritarianism as an institution? The case of Central Asia. *International Studies Quarterly*, 64(4), p. 1005–1016, <https://doi.org/10.1093/isq/sqaa058>
10. Cummings, S. N. (2003) Eurasian bridge or murky waters between East and West? Ideas, identity and output in Kazakhstan's foreign policy. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 19(3), p. 139–155, <https://doi.org/10.1080/13523270300660021>
11. Cummings, S. N. (2005) *Kazakhstan: Power and the elite*. London: I.B. Tauris.
12. de Haas, M. (2017) Relations of Central Asia with the SCO and CSTO. *Journal of Slavic Military Studies*, 30(1), p. 1–16, <https://doi.org/10.1080/13518046.2017.1271642>
13. Del Sordi, A. (2016) Legitimation and the party of power in Kazakhstan. In: Brusis, M., Köhler, J., Merkel, W. (eds.) *Politics and legitimacy in post-Soviet Eurasia*, p. 131–156. Cham: Palgrave Macmillan.
14. Gleason, G. (2003) *Markets and politics in Central Asia*. London–New York: Routledge.
15. Gnedina, E. (2015) “Multi-vector” foreign policies in Europe: Balancing, bandwagoning or bargaining? *Europe-Asia Studies*, 67(7), p. 1007–1029, <https://doi.org/10.1080/09668136.2015.1066313>
16. Gumilev, L. N. (1990) *Ethnogenesis and the biosphere of Earth*. Moscow: Progress Publishers.
17. Hanks, R. R. (2009) ‘Multi-vector politics’ and Kazakhstan's emerging role as a geo-strategic player in Central Asia. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 11(3), p. 257–267, <https://doi.org/10.1080/19448950903152110>
18. Holsti, K. J. (1970) National role conceptions in the study of foreign policy. *International Studies Quarterly*, 14(3), p. 233–309, <https://doi.org/10.2307/3013584>
19. Idan, A., Shaffer, B. (2011) The foreign policies of post-Soviet landlocked states. *Post-Soviet Affairs*, 27(3), p. 241–268, <https://doi.org/10.2747/1060-586X.27.3.241>
20. Isaacs, R. (2011) “Papa” – Nursultan Nazarbayev and the discourse of charismatic leadership and nation-building in post-Soviet Kazakhstan. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 10(3), p. 435–452 (online: 2011), <https://doi.org/10.1111/j.1754-9469.2011.01089.x>
21. Isaacs, R. (2015) Charismatic routinization and problems of post-charisma succession in Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan. *Studies of Transition States and Societies*, 7(1), p. 58–76.
22. Kasenov, O. (1995) The institutions and conduct of the foreign policy of postcommunist Kazakhstan. In: Dawisha, A., Dawisha, K. (eds.) *The making of foreign policy in Russia and the new states of Eurasia*, p. 263–285. Armonk, NY: M.E. Sharpe.
23. Kassen, M. (2018) Understanding foreign policy strategies of Kazakhstan: A case study of the landlocked and transcontinental country. *Cambridge Review of International Affairs*, 31(3–4), p. 314–343, <https://doi.org/10.1080/09557571.2018.1520809>

24. Kassenova, N. (2012) Kazakhstan and Eurasian economic integration: Quick start, mixed results and uncertain future. Paris: Institut français des relations internationales (IFRI).
25. Laruelle, M. (2018) Kazakhstan's dilemma on Eurasian and Central Asian integrations. In: Burghart, D., Sabonis-Helf, T. (eds.) Central Asia in the era of sovereignty: The return of Tamerlane?, p. 395–414. Lanham: Rowman & Littlefield.
26. Mackinder, H. J. (1904) The geographical pivot of history. The Geographical Journal, 23(4), p. 421–437, <https://doi.org/10.2307/1775270>
27. Mostafa, G. (2013) The concept of "Eurasia": Kazakhstan's Eurasian policy and its implications. Journal of Eurasian Studies, 4(2), p. 160–170, <https://doi.org/10.1016/j.euras.2013.03.001>
28. Nazarbayev, N. A. (1997) Kazakhstan-2030: Prosperity, security and the welfare of all Kazakhs. Astana: Presidential Administration of Kazakhstan.
29. Nazarbayev, N. (1998) Kazakhstan 2030: Poslanie Prezidenta strany narodu Kazakhstana. Almaty: Bilim. [in Russian]
30. Olcott, M. B. (1996) Central Asia's new states: Independence, foreign policy, and regional security. Washington, DC: United States Institute of Peace Press.
31. Roberts, S. R. (2018) The perils of the autocratic developmental state: Leadership and presidential succession in Kazakhstan. In: Laruelle, M. (ed.) Kazakhstan: Nation-branding, economic trials, and political changes, p. 157–176. Washington, DC: Central Asia Program.
32. Strakes, J. E. (2013) Situating the 'balanced foreign policy': The role of system structure in Azerbaijan's multi-vector diplomacy. Journal of Balkan and Near Eastern Studies, 15(1), p. 37–67, <https://doi.org/10.1080/19448953.2013.766085>
33. Sullivan, C. (2019) End of an era? Kazakhstan and the fate of multivectorism. In: Caron, J.-F. (ed.) Kazakhstan and the Soviet legacy, p. 31–45. Cham: Palgrave Macmillan, https://doi.org/10.1007/978-981-13-6693-2_3
34. Vanderhill, R., Joireman, S. F., Tulepbayeva, R. (2020) Between the bear and the dragon: Multivectorism in Kazakhstan as a model strategy for secondary powers. International Affairs, 96(4), p. 975–993, <https://doi.org/10.1093/ia/iaaa061>
35. Wish, N. B. (1980) Foreign policy makers and their national role conceptions. International Studies Quarterly, 24(4), p. 532–554, <https://doi.org/10.2307/2600291>

А. Бауыржанқызы, А. Жолманов

*Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы,
Астана, Қазақстан*

(E-mail: aikyz.bauyrzhankyzy@gmail.com, Azamat.zholmanov@apa.kz)

**Еуразияшылдық пен Рөл теориясы (Role Theory): Қазақстанның сыртқы саясатына
концепциялық пайымдау (1991-2019)**

Аңдатпа. Бұл мақалада Рөл теориясына сүйене отырып, Еуразияшылдық идеясының Қазақстанның ұлттық рөл тұжырымдамасын тәуелсіздіктің шешуші кезеңінде (1991–2019) қалай қалыптастырғаны талданады. Президенттің ресми сөздері, стратегиялық құжаттар және екінші дереккөздер негізінде Н. Назарбаевтың Еуразияшылдықты географиялық атаудан стратегиялық рөлдік бірегейлікке - «Еуразиялық көпірге» қалай айналдырғаны көрсетіледі. Калеви Хольстидің Ұлттық рөлдік (Role Theory) түсініктер тұжырымдамасына сүйене отырып, мақалада Еуразияшылдықтың ішкі этносаралық келісім императивтерін сыртқы тепе-теңдік пен ынтымақтастыққа бағыттаумен ұштастыратын сыртқы саяси рөл ретінде қызмет атқарғаны келтіріледі. Талдау нәтижесінде бұл рөлдік құрылымның Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясатының негізінде жатқандығы, елдің Еуразиялық және Еуроатлантикалық институттармен өзара байланысын айқындағаны және қауіпсіздікті блоктық қарама-қайшылықтан гөрі өңірлік, ортақ сын-қатер ретінде түсіндіруге ықпал еткені айқындалады. Эмпириялық тұрғыдан алғанда, бұл жағдай орта деңгейдегі (mid-sized) мемлекеттің Ресей, Қытай және Батыс арасындағы «аралық» геосаяси орнын медиаторлық рөлге айналдыру қабілетін көрсетеді. Теориялық тұрғыдан мақала Рөл теориясы мен Еуразиядағы шағын мемлекеттердің дипломатиясын интеграциялау арқылы сыртқы саясатты талдауға үлес қосады.

Түйін сөздер: Еуразияшылдық, Қазақстан, Ұлттық рөл тұжырымдамасы, Еуразиялық көпір, көпвекторлы сыртқы саясат, Орталық Азия.

А. Бауыржанқызы, А. Жолманов

*Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
Астана, Казахстан*

(E-mail: aikyz.bauyrzhankyzy@gmail.com, Azamat.zholmanov@apa.kz)

Евразийство и Теория ролей (Role theory): концептуальное осмысление внешней политики Казахстана (1991-2019)

Аннотация. В статье с опорой на Теорию Ролей (Role Theory) анализируется, как евразийство сформировало национальную ролевую концепцию Казахстана в ключевые десятилетия его независимости (1991–2019). На основе президентских речей, стратегических документов и вторичных исследований показано, как Президент Нурсултан Назарбаев преобразовал евразийство из географического обозначения в стратегическую ролевую идентичность - «Евразийский мост». Опираясь на концепцию национальных ролевых представлений Калеви Хольсти, статья утверждает, что евразийство функционировало как внешнеполитическая роль, связывавшая внутренние императивы межэтнического согласия с внешней ориентацией на баланс и сотрудничество. Анализ демонстрирует, что данная ролевая конструкция лежала в основе многовекторной внешней политики Казахстана, определяла характер его институциональных связей в евразийских и евроатлантических форматах, а также формировала понимание безопасности как коллективного, регионального вызова, а не блоковой конфронтации. Эмпирически кейс показывает, как государство среднего уровня использовало своё «пограничное» положение между Россией, Китаем и Западом для формирования медиаторской роли. Теоретически статья вносит вклад в анализ внешней политики, демонстрируя, как элитно сформированная цивилизационная идея может трансформироваться в устойчивую национальную ролевую концепцию, и подчеркивая значимость интеграции Теории Ролей с изучением дипломатии малых государств в Евразии.

Ключевые слова: Евразийство, Казахстан, Национальная ролевая концепция, Евразийский мост, многовекторная внешняя политика, Центральная Азия.

Information about authors:

Bauyrzhankyzy A. – PhD, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Zholmanov A. – PhD, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Бауыржанқызы А. – PhD, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан.

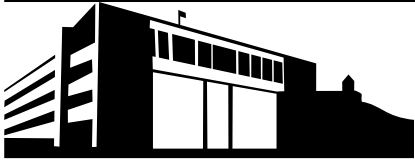
Жолманов А. – PhD, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан.

Бауыржанқызы А. – PhD, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Жолманов А. – PhD, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.25.15
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-39-49>

Украина дағдарысының жаһандық азық-түлік жүйесіне әсері

Г.М. Елмагамбетова*¹, А. Далелхан¹

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: gulbanu.elmaganbetova.95@mail.ru, dalelkhan_a@enu.kz)

Аңдатпа. Мақалада жаһандық азық-түлік мәселесіне, оған әсер етуші факторлар мен салдарына қысқаша сараптама жасалады. Әлемдік қауымдастық бұл мәселені ұзақ уақыт бойы шешуге тырысады, бірақ коронавирустық пандемия, түрлі қақтығыстар сияқты себептердің туындауы сұраныс пен ұсыныс арасындағы айырмашылықты арттырып, жаһандық экономикалық өсуге қауіп төндіруде. Оған қоса, мақалада соңғы геосаяси толқыныстардың, әсіресе Украина дағдарысының әлемдік азық-түлік мәселесіне ықпалы статистикалық мәліметтер негізінде баяндалып зерттеледі. Аталмыш дағдарыс әлемдік аренада түрлі мәселелер туындатқаны белгілі, ал азық-түлік жүйесіне ықпалы бағаның өсуі, басқа тасымалдаушы табу қиындығы, сапаның төмендеуі, егістік жерлердің азаюы сынды бірқатар қиындықтар қалыптастыруда. Статистикаға сәйкес, дағдарыстың басты екі акторы – Украина мен Ресей азық-түлік өндірісі мен саудасындағы ең ірі ойыншылар. Мысалы, Украина мен Ресей арпа, күнбағыс және жүгеріні әлемдегі ең ірі бес экспорттаушының қатарына кіреді және де олар әлемдік бидай экспортының үштен бірін құрайды. Кейбір ауылшаруашылық өнімдеріне балама жеткізу көзін табу ұзақ мерзімді перспективада да өте қиын және екіталай болуы мүмкін. Украина мен Ресейден келетін экспортқа тәуелді бірқатар дамушы елдердегі онсыз да күрделі азық-түлік мәселесі одан әрі ушығуда. Қақтығысушы тараптардың да экономикасына келіп жатқан шығындар аз емес. Мәселені шешу үшін халықаралық ұйымдар мен басқа да акторлардың атқарып жатқан шаралары туралы ақпарат та мақалада баяндалады. Мақалада аталған мәселелер мен алдағы уақытқа қатысты бірқатар болжамдар мен ұсыныстар кеңінен пайымдалады.

Түйін сөздер: Қазақстан, азық-түлік қауіпсіздігі, Украина, Ресей, бидай өндірісі, инфляция.

Кіріспе

Тарихтың қай кезеңінде де, әлемнің қай аймағында болмасын, үнемі өзектілігін жоймайтын мәселелердің бірі – азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі. Азық-түлік мәселесінің тиімді шешім табуы, халықтың толыққанды қамтамасыз етілуі кез келген мемлекеттің жақсы өмір сүру деңгейіне, әл-ауқатына тікелей ықпал етеді. Алайда бұл мәселені тереңірек және әлемдік масштабта зерттеу өткен ғасырдың ортасында, II дүниежүзілік соғыстан кейін, әлемнің көптеген елдері соғыс қимылдарының, соның ішінде азық-түлік тапшылығының ауыр зардаптарын бастан кешірген кезде басталды. 1945 жылы Біріккен Ұлттар ұйымының (БҰҰ) және Халықаралық азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымының (ФАО) құрылуымен әлемдік қоғамдастық азық-түлік қауіпсіздігіне елдердің ұлттық қауіпсіздігінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде назар аударады. Бейбіт уақытта әлем халықтарының басым көпшілігінде азық-түлік жетіспеушілігі, бағаның өсуі сияқты мәселелер болған болса, соңғы кездердегі пандемия жағдайы, Украина дағдарысы сияқты мәселелер аталмыш мәселені одан әрі ушықтыруда. ФАО-ның 2022 жылғы статистикалық мәліметтеріне сүйенсек, жер шарындағы халықтың 10 пайызға жуығы 2021 жылы аштықтан зардап шекті, бұл 2020 жылғы 9,3% және 2019 жылғы 8%-бен салыстырғанда жоғары. Сондай-ақ 2021 жылы әлемде 702-ден 828 миллионға дейін адам әлі де аштыққа ұшырады. 2022 жылы тамақтанбаған адамдар саны 7,6-13,1 миллионға өсті [1]. 2022 жылы жер шарындағы халықтың 11,3 пайызы (900 миллион адам) азық-түлік қауіпсіздігі бойынша тәжірибе шкаласына сәйкес аса қатты азық-түлік тапшылығын бастан кешірді. Әсіресе бұл мәселе деңгейі Африка аумағында басқа аймақтармен салыстырғанда тым жоғары көрсеткішке ие [2]. Азық-түлік дағдарыстары туралы жаһандық есептің 2023 жылғы нәтижелері 2030 жылға қарай аштықты тоқтату мақсатына жету қиындай түсетінін көрсетеді, өйткені төртінші жыл қатарынан азық-түлік қауіпсіздігінің жоғары деңгейіне тап болған халық саны артып келеді [3].

Зерттеу әдістері мен материалдары.

Зерттеу тақырыбы бүгінгі күні өзектілігімен қатар, күрделілігімен де ерекшеленеді. Қақтығыс әлі күнге созылып жатқандықтан, одан туындайтын зардаптар мен салдарға қазіргі оқиғалардың өрбуіне қарай болжам жасау қажеттігі айғақталады. Зерттеу жұмысы кезінде алынған нәтижелер алыс-жақын шетел ғалымдарының зерттеу жұмыстарының теориялық әдебиеттерін және халықаралық ұйымдардың ресми дереккөздері мен ақпараттық материалдарын пайдалану арқылы мүмкін болды. Салыстырмалы талдау аталмыш дағдарыстан туындап жатқан теріс салдар мен олардың әлем елдеріне ықпалын бағамдауға, сондай-ақ өндіріс көлемінің даму беталысын сараптап, болжауға мүмкіндік берді. Зерттеудің тарихи талдау әдісі азық-түлік қауіпсіздігі мәселесінің осы уақытқа дейінгі қалыптасу кезеңдерін айқындап, әрі қарай шешілу жолдарын анықтауға ықпал етеді. Жүйелі талдау әдісі зерттеу пәнін нақты айқындауға, басымдықтарын анықтауға, мәселенің шешімі табылуы үшін атқарылып жатқан шараларға шолу жасауға жол ашты.

Нәтижелер мен талқылаулар. Соңғы уақытта Украина мәселесінің күрделенуіне байланысты азық-түлік мәселесі де қайта ушыға түсті. Украина мәселесінің басты екі акторы Ресей мен Украина әлемдік нарықтың азық-түлік өндірісі мен саудасындағы басты өндірушілері саналады. Мәселен, Украина мен Ресей арпа, күнбағыс және жүгеріні әлемдегі ең ірі бес экспорттаушының қатарына кіреді, олар әлемдік бидай экспортының үштен бірін құрайды. 2020 жылы екі ел әлемдегі барлық астықтың шамамен 6%-ын, бидайдың

14%-ын, жүгерінің 4% және күнбағыс тұқымының 50%-дан астам өндірді [4]. 2023 жылы бұл көрсеткіштер артып, екі елдің әлемдік бидай өндірісіндегі үлесі 15%-ды, күнбағыс тұқымындағы үлесі 57%-ды құраған [5]. Бұл елдердің әлемдік азық-түлік жүйесіндегі маңыздылығын одан сайын арттырады.

Күнбағыс тұқымын ауыстыру және оларға балама жеткізу көзін табу ұзақ мерзімді перспективада да өте қиын және екіталай болады. Себебі, ФАО-ның соңғы статистикалық ақпараттарына сүйенсек, жаһандық күнбағыс дақылы өндірісі 50 миллион тоннаны құраса, соның жартысын Ресей мен Украина өндірген (1-сурет) [6].

1-сурет. Жаһандық күнбағыс дақылын өндіруші елдер

Украина мен Ресейде күнбағыс тұқымын өндірудің төмендеуі астықты жоғалтудан басқа да көп қиындықтар тудыруы мүмкін. Күнбағыс майы тікелей және өндірістік процестерде көптеген өнімдерде қолданылады. Пальма, рапс және соя сияқты басқа майлармен алмастыруға болады, бірақ күнбағыс майын қолданатын кей өнім үшін басқа майды қолдану жарамайды. Украина дағдарысы әсіресе табысы төмен елдердің азық-түлікпен қамтамасыз етілуіне кері әсерін тигізуде. Себебі Нигерия мен Бангладеш сияқты халықтың өсу қарқыны жоғары елдер халықаралық нарықтағы астық жеткізіліміне қатты тәуелді. Пандемиялық жағдайдан кейін қалпына келе бастаған Африка аймағы үшін де теріс ықпал етті. Украинадағы қақтығыс салдарынан туындаған азық-түлік пен жанармай бағасының өсуі, тауарлар мен қызмет саудасының үзілуі, жасыл экономикаға көшуге шектеулер және бүкіл әлем бойынша дамуды қаржыландыру ағынының төмендеуі әсіресе Африка үшін қиындықтар туындатты. Соғыстың Африка үшін ең айқын салдары инфляция, жанармай мен азық-түлік бағасының көтерілуі, сондай-ақ қаржы жүйесінің тұрақсыздығы болды. 2021 жылы Кения бидайдың 30%-дан астамын Ресей мен Украинадан сатып алды, осы елде ең көп тұтынылатын үшінші азық-түлік болып табылатын нан өндірісі жеткізу тізбегінде кедергілер болса, зардап шегетіндігі белгілі. Бірқатар зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, қақтығыс салдары Африкадағы даму жобаларына кері әсерін тигізуде, кей жобалар кейінге қалдырылып, кей жоба бойынша серіктестер қаржыларын Еуропадағы соғыстан туындаған гуманитарлық апатты жеңуге бағыттауда [7].

Украина өндірісі мен экспортындағы, сондай-ақ Ресей экспортындағы үзілістер соғысушы тараптардан импорттайтын елдерде азық-түлік қауіпсіздігіне қауіп төндіруі мүмкін. Осылайша тапшылыққа байланысты бағаның өсуі бұл елдерді азық-түлікпен қамтамасыз етуге айтарлықтай әсер етеді. Тек қана дамушы елдерде емес, Еуропалық одақ пен жалпы әлемде азық-түлік бағасы өсуде, оған қоса өндіріс шығындары да, көлік пен энергия бағасы да арту үстінде. Украина әдетте дәнді дақылдардың жартысына жуығын, яғни ЕО жүгері импортының 52%-ын, өсімдік майлары импортының 23%-ы, рапс майының 72%-ын және Еуропаға тасымалданатын құс етінің төрттен бірін жеткізеді. Басқаша айтқанда, ЕО үшін

ірі тасымалдаушылар қатарында [8, 129-130 бб.]. Соңғы мәліметтер көрсеткендей, 2021 жылы 25 ел Ресей Федерациясы мен Украина бидай импортының кем дегенде 50 пайызына тәуелді болды [9]. Мәселен, Ливан мен Тунис импорттайтын дәнді дақылдардың жартысына жуығын Ресей мен Украина импорттайды, Ливия мен Египет үшін бұл көрсеткіш үштен екісін құрайды. Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка аймағы құрғақшылық пен тұз сияқты төтенше климаттық жағдайлардың салдарынан ауылшаруашылық өндірісінің шектеулі мүмкіндіктеріне байланысты азық-түлік импортына тәуелді болып қала береді. Сәйкесінше мұндай жағдай әлемдік нарықтардағы бағаның күйзелістеріне де тәуелді етеді. Украинадан тасымалданатын азық-түлік экспорты 400 миллион адамды калориямен қамтамасыз етеді. Дағдарыстық жағдай бұл жеткізілімдерді тоқтатуда. Яғни, таяу арада Украина мәселесі шешілмесе, азық-түлік импортына тәуелді елдер үшін тасымалдаушы көздер мен басқа балама табу қиындығы, азық-түлік жетіспеушілігі туындай бастайтыны анық. Жетіспеушілік бағаның өсуіне ықпал етіп, қазірдің өзінде бірқатар дамушы елдерде наразылық тудыруда. 2007 және 2012 жылдардағы халықаралық нарықтағы бағаның күрт өсу тәжірибесі бағалар тез өскен кезде экспорттаушылар өздерінің азық-түлік қауіпсіздігін және ішкі нарықтағы тұрақты бағаларды қамтамасыз ету үшін экспортты шектеуге бейім екенін көрсетеді. Нәтижесінде халықаралық бағалар өсе береді және нарық құбылмалы болып қалады. ФАО-ның жыл сайынғы азық-түлік Бағасының индексі (FFPI) санаттар бойынша өсімдік майларының бағасы айтарлықтай өскенін көрсетеді. 2020 және 2021 жылдары бүкіл әлем бойынша мұнай бағасының күрт өсуіне әсер еткен факторлардың бірі COVID-19 пандемиясы кезінде жеткізу тізбегінің үзілуі болды. Сонымен қатар Украинадағы соғыстан кейін жүк тасымалдау шығындары мен астық бағасы да азық-түліктің әлемдік бағасына айтарлықтай әсер етті. Азық-түліктің әлемдік бағасы жеткізу құны мен астық бағасының өзгеруіне байланысты 3,68 пайызға өсті деп есептеледі [10].

Зерттеулер бойынша Украинада егістік жерлерге егін егу үшін жанармай мен жұмыс күші жетіспейді. Ресейде де өз кезегінде Еуропалық одақтан сатып алатын тұқымдар мен пестицидтердің кейбір жеткізілімдері жетіспеуі мүмкін. Астық бағасының тез өсуіне қарамастан, әлемнің басқа елдеріндегі фермерлер тапшылықтың орнын толтыра алмауы мүмкін. Мұның бір себебі бағалар тұрақсыздығында болып отыр. Сондай-ақ тыңайтқыштар мен энергия бағасының күрт өсуіне байланысты пайда маржасы төмендейді. Егер фермерлер тыңайтқыштарды тұтынуды азайтса, әлемдегі өнімділік одан әрі төмендейді деп топшылайды зерттеушілер. Одан бөлек, шиеленіс басталғаннан бері 23 ел азық-түлік экспортына қатаң шектеулер жариялады, бұл жалпы әлемдік калория тұтынудың 10%-ын қамтиды [11].

Бағаның өсуімен қатар туындайтын тағы бір мәселелердің бірі – тасымалдау жолдарының қиындауы. Украинадағы қақтығыс ішкі көлік инфрақұрылымы мен теңіз порттарына, сондай-ақ сақтау және қайта өңдеу инфрақұрылымына зиян келтірді. Инфрақұрылымның бұзылуы – соғыстардың ең ауыр және ұзаққа созылатын әсерлерінің бірі. Логистикалық процестердің бұзылуымен қатар, қайта құру үшін айтарлықтай инвестицияларды қажет етіп, бұл жылдарға, тіпті ондаған жылдарға созылуы мүмкін [12]. Бұл сонымен қатар порттар арқылы барлық коммерциялық тасымалдау операцияларының тоқтатылуына әкелді. Теңіз порттары мен шағын өңдеу зауыттарына тасымалдаудың теміржол, өзен немесе автомобиль көлігі сияқты баламалы әдістерінің шектеулілігін ескерсек, аталмыш мәселе үлкен алаңдаушылық туғызады. Бұған қоса, Қара теңізде жүзетін кемелердің сақтандыру шарттарында сыйлықақы мөлшерлемесінің жоғарылауы немесе әскери қамтудың болмауы теңіз тасымалының онсыз да жоғары шығындарын күшейтіп, азық-түлік импортының құнын арттырды.

Соғыс тұрақты экономикалық қызмет пен күнкөрісті тоқтатады және кіріс ағындарын шектейді. Жергілікті ресурстар жеткілікті болған жағдайда да, қауіпсіздіктің болмауына, инфрақұрылымның бұзылуына, энергия мен қызметкерлердің жетіспеушілігіне байланысты тұрақты жеткізу тізбегі бұзылуы мүмкін. Украина да, Ресей Федерациясы да соғыс басталғанға дейін азық-түлік бағасы инфляциясының жоғарылауын бастан кешірді, дегенмен екі жағдайда да жергілікті бағалар 2015 жылы тіркелген ең жоғары деңгейден едәуір төмен болды, өйткені Украинаның шығыс бөлігіндегі соғыс экономикалық қызметке кері әсерін тигізді. Азық-түлік бағасының жылдық инфляциясы 2022 жылдың ақпанында Украинада 14,3 пайызды және Ресей Федерациясында 11,5 пайызды құрады, бірақ ол Украинада 22,4%-ға дейін (2022 ж. сәуір) және Ресей Федерациясында 20%-ға дейін өсті (2022 ж. мамыр) [9]. Соғыс қимылдарын жалғастыру және соғыстан туындаған үзілістер екі елде де азық-түлік инфляциясының тұрақты өсуіне әкелуі мүмкін, бұл жергілікті халықтың сатып алу қабілетінің төмендеуіне және соның салдарынан азық-түлікке сенімсіздік пен дұрыс тамақтанбаудың жоғарылауына әкелуі мүмкін деген алаңдаушылық бар. 2022 жылдың 24 ақпанына дейін Украинаның шығысындағы сегіз жылға жуық қақтығыс нәтижесінде шамамен 1,5 миллион адам қоныс аударды, шамамен 1,1 миллион адам азық-түлік пен күнкөріске мұқтаж болды және олардың 400 000-ға жуығы азық-түлік қауіпсіздігіне байланысты қажеттіліктерге ие болды [9]. Соғыс сондай-ақ Украинада және қоныс аударған халық баспана іздейтін көрші елдерде гуманитарлық қажеттіліктерді арттырды. Сол себепті де ауыл шаруашылық нарығындағы дүрбелеңнің ауқымды салдары әлі де болуы мүмкін. 2023 жылы қақтығыс шығынының құны украиналық фермерлер мен ауыл шаруашылық корпорацияларына жоғалған табыс, техника мен ауыл шаруашылық техникасына, қоймаларға, мал мен дақылдарға келтірілген залал, сондай-ақ көлік шығындарының артуы тұрғысынан 28,3 миллиард долларды құрады [13].

Қақтығыстың әлі күнге дейін жалғасуы әлем елдерінде түрлі мәселелер туындатуда. COVID-19 пандемиясына және Ресей-Украина қақтығысына байланысты Біріккен Ұлттар Ұйымы 1,7 миллиардқа жуық адам аштыққа ұшырайтынын ескерткен болатын. Азық-түлік тапшылығы бар адамдардың саны пандемияға дейінгі 135 миллионнан 276 миллионға дейін екі есе өсті. Ресей мен Украина арасындағы қақтығыс Таяу Шығысқа, Солтүстік Африкаға, Оңтүстік Азияға және тіпті Оңтүстік Америкада азық-түлік, энергия тапшылығын, инфляцияны және басқа дағдарыстарды тудырды. Ливан, Шри-Ланка, Египет, Судан және Тунис сияқты көптеген елдер домино сияқты әлеуметтік толқуларға тап болды. Зерттеушілер бұл дағдарыстар аштық революциясына әкелуі немесе осы елдерде басқа саяси толқулар тудыруы мүмкін деп болжайды [14].

Сипатталған мәселелерге қатысты қолға алынып жатқан шаралар да жоқ емес, мысалы ФАО жаһандық азық-түлік қауіпсіздігі жағдайын және соғысқа байланысты туындайтын қауіптерді жақсарту бойынша бірнеше саяси ұсыныстар жасады. Олардың қатарында Украина үшін жедел әрекет ету жоспары, Азық-түлік импортын қаржыландыру тетігін құру, Украинаның ауыл шаруашылығын қайта құру мен сауықтырудың инвестициялық қажеттіліктерін бағалау, 2022-2023 жылдардағы азық-түлік қауіпсіздігін ұлттық және ұлтүсті деңгейде бағалау, Азық-түлік қалдықтарын азайту сияқты бірқатар маңызды салаларды қамтитын шаралар бар [9]. Халықаралық азық-түлік және ауыл шаруашылық ұйымы Украина дағдарысының азық-түлік саласына тигізіп жатқан салдары мен зиянын Екінші дүниежүзілік соғыстан бері болмағанын атап өтеді. Сол себепті де қайта құру және ауыл шаруашылығына инвестиция салу жоспарларын ұсынып, ол жергілікті және жаһандық деңгейде соғыс салдарын азайту үшін өте маңызды қадам деп бағамдауда.

Украина ауыл шаруашылығындағы негізгі құралдардың жалпы құны (өңдеу секторын қоса алғанда) 29 миллиард АҚШ долларына бағаланады. ФАО ресми мәліметтеріне сүйенсек, ауыл шаруашылығы секторындағы болжамды залал мен шығын 80,1 миллиард АҚШ долларын, ал ирригациялық және су ресурстары секторындағы болжамды залал мен шығын 1,4 миллиард АҚШ долларын құрады, ал ықтимал ластанған жер көлемі 17,4 миллион га құрап отыр [15]. ФАО Дүниежүзілік банк және Еуропалық қайта құру және даму банкі сияқты инвестициялық және қаржылық серіктестерімен тығыз жұмыс істейді, олар Украинаны қалпына келтіруге сәйкесінше 3 миллиард АҚШ доллары мен 2 миллиард АҚШ долларын бөлуге уәде берген [6].

2023 жылы ФАО көмегі Украинаның ең көп зардап шеккен аудандарындағы 161 399 ауылдық үй шаруашылығын қамтыды, бұл оларға күнкөрістерін қорғауға, өз бетінше азық-түлік өндіруге және гуманитарлық көмекке тәуелділікті азайтуға мүмкіндік берді. Мысалы, ФАО 64 332 үй шаруашылығына 7,7 тонна көкөніс тұқымын және 3 216 тонна картоп тұқымын берді, бұл оларға 32 166 тонна көкөніс пен 34 740 тонна картоп өндіруге мүмкіндік берді. Сонымен қатар 77 422 үй құс еті және/немесе мал шаруашылығы өнімдерін өндіруге қажетті ресурстарды алды және 19 745-тен астам үй шаруашылықтары ақшалай және ваучерлік көмек алды. ФАО 5745 тонна дәнді дақылдар тұқымын, 74 энергия генераторын, 947 дәнді дақылдар мен ауылшаруашылық жабдықтарын, сондай-ақ басқа да шикізат пен активтерді бөлу арқылы 6441 шағын және орта ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің өндірістік қуатын арттырды. Сонымен қатар ФАО ауылшаруашылық жерлерін минадан тазартуға, ветеринарлық және фитосанитарлық зертханалардың әлеуетін арттыруға және өсімдіктердің генетикалық ресурстарын қорғауға өз үлесін қосты. 2024 жылға арналған жоспарына сәйкес ФАО 821 мың адамға көмек көрсету үшін 150 млн. доллар көлемінде қаржы қажеттігін алға тартуда [15].

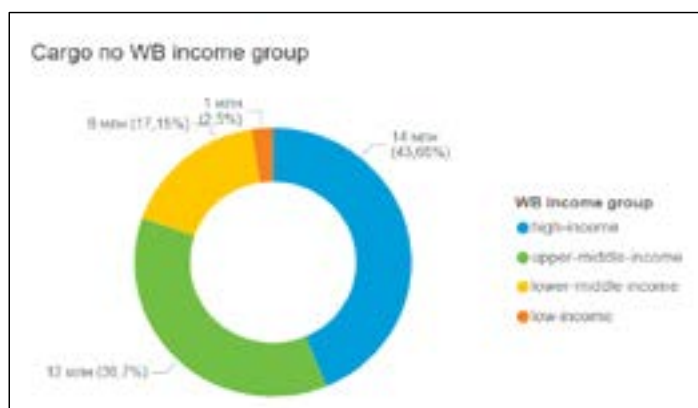
Жаһандық әмбебап ұйымның аталмыш мәселеге қатысты қолға алған басқа да шаралары тиімді нәтижесін көрсетуде. Мәселен, 2022 жылы 27 шілдеде БҰҰ, Ресей Федерациясы, Украина және Түркия арасында қол қойылған «Қара теңіз астық келісімі» Украинаның Қара теңіздегі үш негізгі портынан – Одесса, Қара теңіз, Оңтүстік/Пивденнен азық-түлік пен тыңайтқыштардың коммерциялық экспортын жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Келіссөздермен қатар БҰҰ-ның екі жұмыс тобы құрылды – біреуі БҰҰ-ның гуманитарлық мәселелер жөніндегі басшысы басқарған Қара теңіз арқылы украин астығын жеткізуге, ал екіншісі БҰҰ сауда және даму органының бас хатшысы Ребека Гринспан бастаған ресейлік азық-түлік пен тыңайтқыштар экспортын ілгерілетуге бағытталған. Бастама 2023 жылдың 17 шілдесінде үшінші мерзім аяқталғаннан кейін ұзартылған жоқ [16]. БҰҰ мәліметіне сүйенсек, бұл бастама аясында келесідей оң нәтижелерге қол жеткізілді:

- Украинадан үш құрлықтағы 45 елге 33 миллион тоннаға жуық астық пен басқа да азық-түлік өнімдері қауіпсіз тасымалданды;
- БҰҰ басшысының айтуынша, 2023 жылдың маусымына қарай ФАО-ның Азық-түлік бағасының индексі 2022 жылдың наурызында қол жеткізілген рекордтық деңгейден 23%-дан астам төмендеді;
- Бүгінгі таңда мәміле аясында жүгері ең көп экспортталған тауар болды, 16,8 миллион тоннадан астам жөнелтілді, сонымен қатар 8,9 миллион тонна бидай жөнелтілді;
- Экспортталатын бидайдың сегіз пайызын БҰҰ-ның Дүниежүзілік азық-түлік бағдарламасы сатып алып, Ауғанстан, Эфиопия, Кения, Сомали, Судан және Йемендегі мұқтаж адамдарға 725 мың тонна тасымалдады [16].

Дегенмен Қара теңіз астық келісімінің кемшіліктері де жоқ емес. Жоғарыда айтылған Дүниежүзілік азық-түлік бағдарламасы табысы төмен, азық-түлік қауіпсіздігі деңгейі

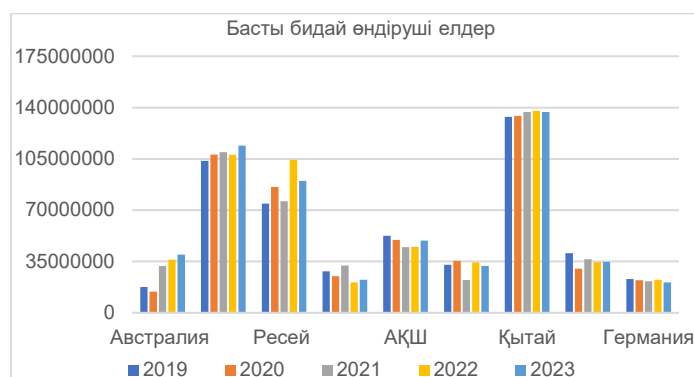
жоғары елдерге бидай тасымалын жүзеге асырғанмен, оның көрсеткіші басқа елдермен салыстырғанда тым төмен. Дамыған елдерге тауарлар көлемінің 40%, ал дамушы елдерге – 60%, соның ішінде Қытай мен Түркияға экспортталған тауарлардың 35% түсті. Қалған дамушы елдерге тауарлар көлемінің 25% түсті, ал азық-түлік тапшылығы бар табысы төмен елдер (ФАО жіктемесі бойынша) тауарлар көлемінің 11% алды. Қазіргі уақытта азық-түлік қауіпсіздігіне ғана емес, алдағы ашаршылыққа қауіп төндіретін Эфиопия, Йемен, Судан, Ауғанстан, Ливан, Кения және Сомали сияқты елдер барлық жеткізілімдердің 5%-дан азын алды. Тойып тамақ ішпейтін адамдардың ең көп үлесі бар елдерге (халық санының >25%) «астық мәмілесі» бойынша азық-түлік мүлдем түспеген. Төмендегі суреттен экспорттың басым бөлігі табысы жоғары елдер мен орташадан жоғары елдерге тасымалданғанын, ал табысы төмен елдерге жеткізілген тауардың көлемі де төмен екенін аңғаруға болады (қараңыз, 2-сурет) [16].

2-сурет. Экспорт, табыс көзі бойынша мәлімет

Қақтығыстан туындаған әлемдік бидай жетіспеушілігі мен азық-түлік қауіпсіздігі мәселелерін жеңілдетіп шешуде елдерге артылатын жауапкершілік те жоқ емес. Әсіресе басты бидай өндіруші елдер өндіріс пен экспортты алдағы жылдары арттыратын болса, аталған мәселелерді шешу оңтайланып, жаһандық бидай жеткізілімі қалпына келеді деген болжам бар. Әлемнің негізгі бидай өндіруші елдерінің соңғы жылдардағы статистикалық мәліметтеріне сүйенсек, көптеген елдерде бидай өндірісінің артуы байқалады. Мәселен, 3-суреттен Австралия, Үндістан, АҚШ, Украина, Қытай елдерінің бидай өндіріс соңғы жылдары арту үстінде екендігін аңғаруға қиын емес (қараңыз, 3-сурет) [6].

3-сурет. Бидай өндіруші елдердің соңғы жылдардағы көрсеткіші

Бұл бидай тасымалын қалпына келтіріп, жаһандық азық-түлік мәселесін реттеуге оң ықпал етері анық. Ресей өндірісі өткен жылмен салыстырғанда төмендесе, Франция мен Германияда аса өзгеріс байқалмайды. Бұл сондай-ақ Қазақстан сияқты дамушы елдерге де бидай нарығын кеңейтуге мүмкіндік екенін назарда ұстау қажет.

Қорытынды

Украинадағы дағдарыс азық-түлік пен шикізаттың онсыз да жоғары және тұрақсыз халықаралық бағалары кезеңінде ауылшаруашылық өнімдерінің ең маңызды екі экспорттаушысына толығымен әсер етті. Бұл оның ішкі және халықаралық деңгейде де азық-түлік қауіпсіздігіне мүмкін болатын теріс әсерінің ықтималдылығын арттырды. Орын алып жатқан жағдай аймақтық қана емес, халықаралық деңгейде ауылшаруашылық өндірісін тікелей шектеуге ықпал етіп, сәйкесінше, бағаның өсуіне, жергілікті халықтың сатып алу қабілетінің төмендеуіне кері әсер етуде. Жоғарыда аталғандай, әлемдегі ең ірі азық-түлік өнімдерін өндірушілерге жататын бұл елдердің экспортының кенеттен және ұзақ мерзімді төмендеуіне әкелсе, әсіресе табысы төмен, азық-түлік тапшылығы бар және Ресей мен Украина экспортына тәуелді елдерге аса зиян келтіретіні белгілі. Дамып келе жатқан жағдайды нақты болжау мүмкін болмаса да, елдегі азық-түлік қауіпсіздігінің таралуы мен ауырлығы қақтығыстың ұзақтығы мен көлеміне байланысты болатындығы анық. Жаһандық азық-түлік нарығындағы тұрақсыздықты еңсеру үшін жеткізілім тізбегін әртараптандыру мен импортқа тәуелділікті азайтудың стратегиялық тетіктерін қайта қарау кезек күттірмейтін мәселе саналады. Халықаралық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің келешегі тек экономикалық реттеу шараларына емес, сонымен қатар геосаяси тұрақтылық пен өңірлік ынтымақтастықтың тиімділігіне тікелей байланысты болмақ.

Авторлардың қосқан үлесі:

Елмагамбетова Г.М. – зерттеудің негізгі деректерін жинап, талдау жасады, ғылыми әдебиеттерге шолу жүргізді және ғылыми мақаланың алғашқы қолжазбасын дайындады;

Далелхан А. – зерттеудің тұжырымдамасын жасады, тақырыптың зерттелуіне және дайындалуына бағыт-бағдар берді, ғылыми мақаланың мақсаты мен міндетін анықтады.

Әдебиеттер тізімі

1. FAO. (2022) World Food and Agriculture – Statistical Yearbook. Available via the link: <https://doi.org/10.4060/cc2211en> (Accessed: 03.05.2025).
2. FAO. (2023). World Food and Agriculture – Statistical Yearbook. Available via the link: <https://doi.org/10.4060/cc8166en> (Accessed: 03.05.2025).
3. The Global Report on Food Crises (2023) – FSIN and Global Network Against Food Crises. Available via the link: <https://www.fsinplatform.org/global-report-food-crises-2023> (Accessed: 03.05.2025).
4. Berkhout, Petra, Ron Bergevoet, Siemen van Berkum (2022) A brief analysis of the impact of the war in Ukraine on food security, Wageningen, Wageningen Economic Research, Policy Document 2022-033, pp. 22.
5. АҚШ ауыл шаруашылық департаментінің ресми сайты. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://fas.usda.gov/data/production/commodity/2224000> (Қаралған күні: 03.05.2025).
6. Халықаралық азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымының статистикалық бөлімінің ресми сайты. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.fao.org/faostat/en/#home> (Қаралған күні: 03.05.2025).

7. Mhlanga, D., Ndhlovu, E. (2023) The Implications of the Russia – Ukraine War on Sustainable Development Goals in Africa. Available via the link: <https://doi.org/10.1007/s40647-023-00383-z> (Accessed: 03.05.2025).
8. Маглинова, Т.Г. (2022) Глобальный продовольственный кризис, *Economy and Business: Theory and Practice*, vol.7, (89), pp. 128-131.
9. The importance of Ukraine and the Russian Federation for global agricultural markets and the risks associated with the war in Ukraine. Available via the link: <http://www.fao.org/3/cb9013en/cb9013en.pdf> (Accessed: 03.05.2025).
10. Statista статистикалық порталы. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.statista.com/statistics/1111134/monthly-food-price-index-worldwide/> (Қаралған күні: 03.05.2025).
11. The coming food catastrophe. Available via the link: <https://www.economist.com/leaders/2022/05/19/the-coming-food-catastrophe> (Accessed: 03.05.2025).
12. Collier, P. (1999) On the Economic Consequences of Civil War, *Oxf. Econ. Pap.*, 51, pp. 168-183.
13. Kozielec, A., Piecuch, J., Daniek, K., Luty, L. (2024) Challenges to Food Security in the Middle East and North Africa in the Context of the Russia-Ukraine Conflict. *Agriculture*. Available via the link: <https://doi.org/10.3390/agriculture14010155> (Accessed: 03.05.2025).
14. Faqin Lin, Xuecao Li, Ningyuan Jia, Fan Feng, Hai Huang, Jianxi Huang, Shenggen Fan, Philippe Ciais, Xiao-Peng Song. (2023) The impact of Russia-Ukraine conflict on global food security, *Global Food Security*, Volume 36 Available via the link: <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2022.100661>. (Accessed: 03.05.2025).
15. FAO. (2024). Ukraine: Emergency Response Plan. Available via the link: <https://doi.org/10.4060/cd1363en> (Accessed: 03.05.2025).
16. Қара теңіз астық бастамасының ресми сайты. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.un.org/en/black-sea-grain-initiative> (Қаралған күні: 03.05.2025).

G.M. Yelmagambetova, A. Dalelkhan

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: gulbanu.elmaganbetova.95@mail.ru, dalelkhan_a@enu.kz)

The impact of the Ukrainian crisis on the global food system

Abstract. The article provides a brief analysis of the global food problem, its influencing factors, and consequences. The world community has been trying to solve this problem for a long time, but the emergence of reasons such as the coronavirus pandemic, various conflicts, continues to increase the gap between supply and demand, and threatens global economic growth. In addition, the article discusses and examines the impact of the latest geopolitical waves, especially the Ukrainian crisis, on the World Food Issue on the basis of statistical data. It is known that this crisis has caused various problems on the world stage, and the impact on the food system creates a number of difficulties, such as rising prices, difficulty finding other carriers, declining quality, and reduced arable land. According to statistics, the two main actors of the crisis – Ukraine and Russia—are the largest players in food production and trade. For example, Ukraine and Russia are among the five largest exporters of barley, sunflower, and corn in the world, and they account for a third of the world's wheat exports. Finding an alternative source of supply for certain agricultural products can be very difficult and unlikely even in the long run. The already serious food problem is becoming even more acute in a number of developing countries that depend on exports from Ukraine and Russia. The costs incurred by the conflicting parties are also important. Information about the measures taken by international organizations and other factors to solve the problem is also discussed in the article. Such issues and a number of forecasts and suggestions for the future will be outlined in the article.

Keywords: Kazakhstan, food security, Ukraine, Russia, wheat production, inflation.

Г.М. Елмагамбетова, А. Далелхан

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: gulbanu.elmaganbetova.95@mail.ru, dalelkhan_a@enu.kz

Влияние украинского кризиса на глобальную продовольственную систему

Аннотация. В статье дается краткий обзор глобальной продовольственной проблемы, влияющих на нее факторов и последствий. Мировое сообщество давно пытается решить эту проблему, но возникновение таких факторов, как пандемия коронавируса, различные конфликты, увеличивает разрыв между спросом и предложением и угрожает глобальному экономическому росту. Кроме того, в статье рассматривается влияние последних геополитических волн, особенно украинского кризиса, на мировую продовольственную проблему на основе статистических данных. Известно, что данный кризис вызвал различные проблемы на мировой арене, а влияние на продовольственную систему создает ряд трудностей, таких как рост цен, трудности поиска другого перевозчика, снижение качества, сокращение пахотных земель. По статистике, двумя главными действующими лицами кризиса являются Украина и Россия, крупнейшие игроки в производстве и торговле продуктами питания. Например, Украина и Россия входят в пятерку крупнейших мировых экспортеров ячменя, подсолнечника и кукурузы, а также составляют треть мирового экспорта пшеницы. Поиск альтернативных источников поставок некоторых сельскохозяйственных продуктов также может быть очень трудным и маловероятным в долгосрочной перспективе. Еще больше обостряется и без того серьезная продовольственная проблема в ряде развивающихся стран, которые зависят от экспорта из Украины и России. Немаловажны издержки, которые понесут и конфликтующие стороны. Информация о мерах, предпринимаемых международными организациями и другими акторами для решения проблемы, также будет затронута в статье. Ряд предположений и предложений по таким вопросам и предстоящему времени изложены в статье.

Ключевые слова: Казахстан, продовольственная безопасность, Украина, Россия, производство пшеницы, инфляция.

References

1. FAO. (2022) World Food and Agriculture – Statistical Yearbook. Available via the link: <https://doi.org/10.4060/cc2211en> (Accessed: 03.05.2025).
2. FAO. (2023). World Food and Agriculture – Statistical Yearbook. Available via the link: <https://doi.org/10.4060/cc8166en> (Accessed: 03.05.2025).
3. The Global Report on Food Crises (2023) – FSIN and Global Network Against Food Crises. Available via the link: <https://www.fsinplatform.org/global-report-food-crises-2023> (Accessed: 03.05.2025).
4. Berkhout, Petra, Ron Bergevoet, Siemen van Berkum (2022) A brief analysis of the impact of the war in Ukraine on food security, Wageningen, Wageningen Economic Research, Policy Document 2022-033, pp. 22.
5. AKSh auysharuashylyk departamentinin resmi saıty. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://fas.usda.gov/data/production/commodity/2224000> (Karalghan kuni: 03.05.2025). [in Kazakh]
6. Halykaralyk azyk-tulik zhane auysharuashylyk ujymynyn statistikalyk boliminin resmi saıty. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.fao.org/faostat/en/#home> (Karalghan kuni: 03.05.2025). [in Kazakh]
7. Mhlanga, D., Ndhlovu, E. (2023) The Implications of the Russia – Ukraine War on Sustainable Development Goals in Africa. Available via the link: <https://doi.org/10.1007/s40647-023-00383-z> (Accessed: 03.05.2025).
8. Maglina, T.G. (2022) Global'nyj prodovol'stvennyj krizis, Economy and Business: Theory and Practice, vol.7, (89), pp. 128-131. [in Russian]
9. The importance of Ukraine and the Russian Federation for global agricultural markets and the risks associated with the war in Ukraine. Available via the link: <http://www.fao.org/3/cb9013en/cb9013en.pdf> (Accessed: 03.05.2025).

10. Statista statistikalyk portaly. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.statista.com/statistics/1111134/monthly-food-price-index-worldwide/>. (Karalghan kuni: 03.05.2025). [in Kazakh]
11. The coming food catastrophe. Available via the link: <https://www.economist.com/leaders/2022/05/19/the-coming-food-catastrophe> (Accessed: 03.05.2025).
12. Collier, P. (1999) On the Economic Consequences of Civil War, Oxf. Econ. Pap., 51, pp. 168-183.
13. Kozielec, A., Piecuch, J., Daniek, K., Luty, L. (2024) Challenges to Food Security in the Middle East and North Africa in the Context of the Russia-Ukraine Conflict. Agriculture. Available via the link: <https://doi.org/10.3390/agriculture14010155> (Accessed: 03.05.2025).
14. Faqin Lin, Xuecao Li, Ningyuan Jia, Fan Feng, Hai Huang, Jianxi Huang, Shenggen Fan, Philippe Ciais, Xiao-Peng Song. (2023) The impact of Russia-Ukraine conflict on global food security, Global Food Security, Volume 36 Available via the link: <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2022.100661>. (Accessed: 03.05.2025).
15. FAO. (2024). Ukraine: Emergency Response Plan. Available via the link: <https://doi.org/10.4060/cd1363en> (Accessed: 03.05.2025).
16. Kara teniz astyк bastamasynyn resmi sajty. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.un.org/en/black-sea-grain-initiative> (Karalghan kuni: 03.05.2025). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Елмагамбетова Г.М. – PhD докторант, Халықаралық қатынастар кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Далелхан А. – PhD, Халықаралық қатынастар кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Yelmagambetova G.M. – PhD student, Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

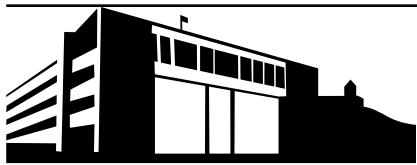
Dalelkhan A. – PhD, Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Елмагамбетова Г.М. – PhD докторант, Кафедра международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Далелхан А. – PhD, Кафедра международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГРНТИ 11.25.49

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-50-63>

Сотрудничество Организации Объединенных Наций и Республики Казахстан в области экологической безопасности

Г.Е. Ибрагимова*¹ , А.Б. Амиров²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Центр анализа и информации, Астана, Казахстан

(E-mail: dilnura@mail.ru, amirovalisher@gmail.com)

Аннотация. В работе обозначены основные направления и особенности двустороннего сотрудничества между ООН и Казахстаном в области экологической безопасности, акцентировано внимание на подписанных нормативно-правовых актах. На основе анализа официальных источников, а также отечественной и зарубежной литературы были рассмотрены совместные проекты и инициативы в области экологического сотрудничества. Рассмотрены проблемы и вызовы, с которыми сталкиваются двусторонние отношения ООН и Казахстана на современном этапе, такие как финансирование, низкий институциональный потенциал, проблема внедрения новых технологий и другие. Это позволяет давать рекомендации по решению проблем по данным аспектам. Анализ сотрудничества Организации Объединенных Наций и Республики Казахстан в области экологической безопасности позволил получить полное представление о его влиянии на экологическую безопасность и устойчивое развитие Республики. Практическая значимость проведенного исследования заключается в возможности использования его результатов государственными органами при разработке новых экологических программ. Сформулированные в работе выводы способствуют углублению научного понимания роли международных организаций в решении региональных экологических проблем.

Ключевые слова: Организация Объединенных Наций (ООН), Казахстан, экология, сотрудничество, климат, безопасность.

Поступила: 10.06.2025; Принята: 25.02.2026; Доступна онлайн: 30.03.2026

Введение

В современных реалиях, когда деятельность человека с каждым днем оказывает все большее влияние на окружающую среду, остро стоит вопрос об экологической безопасности. Республика Казахстан, государство Центральной Азии с населением более 19 миллионов человек, так же, как и другие государства мира, столкнулась с вызовом ее экологической безопасности. В XXI веке Казахстан включает в себя такие экологические проблемы, как: нехватка водных ресурсов, загрязнение воздуха, деградация почв, опустынивание и другие. Невозможно переоценить значение и последствия, которые несут за собой эти проблемы для здоровья местного населения, продовольственной безопасности, экономической и политической стабильности. Все эти проблемы требуют пристального внимания и активных действий для их решения.

Материалы и методы исследования

Данную работу авторы посвящают изучению партнерства Казахстана и ООН в области экологической безопасности. В работе будет сделан акцент на основные инициативы, правовые и политические рамки сотрудничества, совместные усилия по наращиванию его потенциала, инновационные решения вопросов экологической безопасности, а также проблемы и возможности в данной сфере. Цель настоящего исследования состоит в определении и презентации основных направлений и особенностей двустороннего сотрудничества между ООН и Казахстаном в области экологической безопасности.

Актуальность исследования обусловлена тем, что экологическая обстановка в Казахстане тесно связана с острыми глобальными проблемами, такими как: деградация окружающей среды, потеря биоразнообразия, трансграничные проблемы и другие. Казахстан, как страна, богатая природными ресурсами и биоразнообразием, сталкивается со своими уникальными проблемами безопасности. В этом ключе сотрудничество с ООН, как главным партнером, является необходимым. Анализ сотрудничества Организации Объединенных Наций и Республики Казахстан в области экологической безопасности позволит получить полное представление о его влиянии на экологическую безопасность и устойчивое развитие Республики.

Научная новизна исследования заключается в попытке всестороннего анализа сферы сотрудничества между ООН и Казахстаном по вопросам экологической безопасности, а также в комплексном рассмотрении положительных и отрицательных сторон инициатив, проектов, документов и стратегий в области экологии.

Теоретическая значимость данного исследования заключается в его ценности для экологической отрасли Республики Казахстан. ООН активно поддерживает исследования в данной сфере, в том числе проводит собственные инициативы и сотрудничает с государствами-членами, в том числе, и с Казахстаном. Исследования в этой области позволяют лучше понять причины и последствия экологических изменений, разрабатывать стратегии адаптации и смягчения их влияния, а также рассматривать возможные пути устойчивого развития. Практическая значимость исследования обуславливается тем, что данная работа позволит исследователям данной проблематики взглянуть на нее с точки зрения не отдельных составных частей, а целой системы. Вместе с тем, в работе предлагаются пути решения проблем и механизмы их осуществления.

Результаты и обсуждение

Анализируя степень изученности проблематики, необходимо отметить, что отдельные аспекты двустороннего сотрудничества Республики Казахстан и ООН в области экологической безопасности получили освещение в научной литературе. Так, анализируя вопросы использования трансграничных рек и их охраны, отечественные авторы выделяют важность многосторонних конвенций Европейской экономической комиссии ООН (ЕЭК ООН) по регулированию трансграничных пространств. Данные конвенции рассматриваются как основа для двустороннего сотрудничества между ООН и Казахстаном, так и для многостороннего сотрудничества, как, например в рамках проблемы трансграничных водных ресурсов в Центральной Азии [1]. Автор данной работы обозначает, что современные конвенции ЕЭК ООН были созданы и подписаны уже давно, но не все поставленные задачи были решены, тем самым, он говорит о необходимости расширения полномочий этих конвенций путем отказа от регионального контекста и перевода в международную плоскость для тесного сотрудничества всех стран-участниц.

Концепция «зеленой экономики» – это явление, которое получило популярность в условиях современной экологической повестки в международных отношениях. Российский автор Т. В. Черноморова в своей работе педантирует идею эффективного перехода к «зеленой экономике» на примере сотрудничества ООН и Казахстана. Она говорит об эффективном взаимодействии ООН и Казахстана через механизмы финансирования Европейским банком реконструкции и развития. Так же в качестве примера приводится Астанинская инициатива «Зеленый мост», которая при поддержке ООН и сотрудничестве таких стран, как Германия, Грузия, Беларусь, Кыргызстан, Россия и других выступила как межрегиональная инициатива по устойчивому экологическому развитию [2].

Отечественные работы, посвященные политике устойчивого развития в Казахстане, делают большой акцент на влиянии ООН на внедрение и реализацию этих процессов. Авторы выделяют, что страновые программы ООН помогают работать в тесном контакте с правительством. Тем самым Рамочные программы ООН по содействию развитию выступают как основа для всех агентств и компаний по созданию своих собственных планов действий [3]. Также говорится о центре ООН в Алматы и безусловных плюсах его нахождения именно в Казахстане, таких как нахождение в центре Евразии, стабильная политическая и социальная ситуация, развитый переход к «зеленой экономике», ведущая роль в регионе Центральной Азии и развитая транспортно-логистическая инфраструктура.

Таким образом, можно отметить, что в работах авторов по данной теме делается упор на рассмотрении одной конкретной проблемы в области экологической безопасности, а также предлагаются пути ее решения. Вопросы, получившие наибольшее раскрытие в современной науке — это зеленая экономика, трансграничные водные ресурсы и устойчивое развитие.

В данной статье авторы анализируют проблематику, используя комплексный подход. Также в работе раскрываются аспекты выполнения и реализации договоров

по биоразнообразию, уничтожению и контролю за отходами, которые не получили должного освещения в работах других авторов.

Для достижения цели и решения поставленных задач при исследовании проблематики статьи были использованы различные общенаучные и специальные методы исследования. Среди общенаучных методов следует выделить синтез, анализ и наблюдение. Данные виды анализа послужили основой для обзора источников, отражающих текущее состояние двустороннего сотрудничества РК и ООН в области экологической безопасности.

Среди специальных методов можно выделить статистический анализ, исторический анализ и анализ документов. Статистический анализ был применен для наглядной демонстрации цифровых значений в области выявления и уничтожения отходов веществ. Исторический анализ позволил проследить динамику двусторонних отношений между РК и ООН, обозначить договоренности, инициативы и проекты. Анализ документов применен для получения информации, выявления ключевых тезисов и тем.

Сотрудничество ООН и Казахстана по вопросам экологической безопасности началось после обретения Республикой статуса независимого государства. Серьезные экологические проблемы, такие как загрязнение воды, деградация почвы и потеря биоразнообразия, были проблемами, с которыми столкнулся Казахстан. К этим потерям привели как природные, так и антропогенные факторы, в частности радиоактивные отходы и последствия ядерных испытаний. Одной из первых инициатив ООН, к которой присоединился Казахстан, стала конвенция ООН о биологическом разнообразии (КБР) 1992 года. Республика ратифицировала данный документ 19 августа 1994 года. Данная конвенция выделяет следующие основные моменты, которые государства, подписавшие данный договор, должны соблюдать: 1) Защита биологического разнообразия; 2) Устойчивое использование биологических ресурсов; 3) Справедливое распределение выгод; 4) Технологическое сотрудничество; 5) Охрана экосистем; 6) Мониторинг и оценка биологического разнообразия [4].

Позднее 29 января 2000 года, в дополнение к данной конвенции был подготовлен «Картахенский протокол по биобезопасности», который регулировал международную торговлю живыми модифицированными организмами (ГМО) и обеспечение биобезопасности при их передаче через границы. Следующим шагом стало подписание Конвенции ООН о борьбе с опустыниванием, которая была принята в 1994 году, Казахстан ратифицировал ее в 1997 году. Данная конвенция была предназначена для борьбы с опустыниванием земель, причем она охватывает не только засушливые области мира, но и другие регионы, где существует такая угроза. Суть подхода в рамках данной конвенции – в объединении сил правительства, общественных организаций, научных институтов и сообществ, которые связаны с землей, для выполнения задач по борьбе с опустыниванием.

В 2000 году Казахстан подписал и ратифицировал Орхусскую конвенцию. Основными целями данной конвенции являются доступ граждан к экологической информации, находящейся в распоряжении у государственных органов, содействие участию общественности в принятии решений, связанных с экологической ситуацией путем диалога между правительством и общественностью, создание среды, в которой за

совершение экологических преступлений будет предусмотрена ответственность как уголовная, так и административная [5].

Важным документом в сотрудничестве Казахстана и ООН стала Рамочная конвенция ООН об изменении климата (РКИК ООН), которая была ратифицирована Казахстаном в 1995 году. Согласно данному документу, страны-участники должны предоставлять регулярные отчеты о выбросах парниковых газов и предпринимать шаги по их сокращению и ликвидации. В условиях данного договора Казахстан разработал «Национальную стратегию перехода к зеленой экономике» и «Национальный план действий по изменению климата». В рамках РКИК ООН, в 2010 году был создан Зеленый климатический фонд (ЗКФ). Он был создан для поддержки развивающихся стран в их усилиях по смягчению существующих экологических проблем и адаптации этих стран к новым реалиям путем финансирования и внедрения новых технологий. ЗКФ активно начал свою работу в Казахстане, начиная с 2016 года, финансируя инициативы по снижению выбросов парниковых газов, а также по устойчивому развитию. В своей деятельности ЗКФ определил наиболее приоритетные сферы финансирования: возобновляемые источники энергии, устойчивый транспорт, создание сельского хозяйства, адаптированного под изменение климата. Данные приоритеты в финансировании были согласованы с правительством Республики и соответствуют национальным интересам. Одним из долгосрочных проектов ЗКФ, который проводится совместно с Европейским банком реконструкции и развития (ЕБРР), является «Программа высокого воздействия для корпоративного сектора». Данная программа дает понимание того, что около 30% от общего объема глобальных выбросов парниковых газов приходится на промышленность, таким образом данным проектом ЗКФ стремится внедрить низкоуглеродные технологии в промышленный сектор [6]. Программа направлена на формирование низкоуглеродного пути, внедряя технологии с высоким климатическим воздействием, а также на изменение подхода к управлению и менеджменту таких предприятий путем перехода на новые технологии. Программа разработана совместно с правительствами таких стран, как Казахстан, Армения, Марокко, Сербия, Тунис и Узбекистан.

Также стоит отметить подписание в 1998 году рамочной программы сотрудничества между Казахстаном и ООН по экологии и устойчивому развитию до 2002 года. Результатом программы стал запуск различных экологических проектов, целью которых стало создание комплексного плана по защите биоразнообразия в стране и созданию национальной системы мониторинга загрязнения воздуха. За период с 2002 года данная программа несколько раз обновлялась и продлевалась с добавлением изменений в условиях адаптации к новым реалиям. Последней такой программой на сегодняшний день является «Рамочная программа сотрудничества в целях устойчивого развития на 2021–2025 годы». Данная программа затрагивает различные аспекты устойчивого развития страны, но в рамках данного исследования наибольший интерес представляют вопросы экологии. Основными инициативами в области экологии являются: содействие улучшению качества воздуха и воды, улучшение управления отходами, сокращение выбросов парниковых газов, улучшение управления природными ресурсами [7].

Таблица 1. Основные экологические инициативы, достижения и целевые ориентиры в рамках Рамочной программы сотрудничества в целях устойчивого развития

Результаты	Показатели	Источник и ответственное ведомство	Партнеры
Концепция перехода Республики Казахстан к зеленой экономике. Результаты в 2025 году	Площадь деградировавших земель сельскохозяйственного назначения (тыс. га) Исходный уровень: 229320,1 га (2018 г.) <229320,1 га (2025 г.)	Комитет по статистике Комитет по управлению земельными ресурсами Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан	Министерство сельского хозяйства, НАО «Правительство для граждан», Национальный аграрный научно-образовательный центр
	Доля электроэнергии, произведенной из возобновляемых источников энергии Исходный уровень 1,3% (1,3 млрд кВт ч) (2018 г.) Целевой показатель 6 % к 2025 г, 10 % к 2030 г.	Комитет по статистике ПРООН	Министерство энергетики, Ассоциация возобновляемой энергетики
	Площадь лесов в процентном отношении к общей площади суши Исходный уровень: 4,7 % (2018 г.) Целевой показатель: > 4,7 % (2025 г.)	Комитет по статистике	Министерство экологии и природных ресурсов, Национальный аграрный научно-образовательный центр
	Отношение объема переработки и утилизации твердых отходов к объему их производства Исходный уровень: 14,9 % (2019 г.) Целевой показатель: 40 % к 2030 г.	Комитет по статистике Стратегический план Министерства экологии, геологии и природных ресурсов ПРООН	Министерство экологии, геологии и природных ресурсов Акиматы

Данная таблица иллюстрирует данные по основным экологическим инициативам, достижениям и целям, которые необходимо достичь в рамках рамочной программы сотрудничества в целях устойчивого развития.

В 2007 году Республика Казахстан ратифицировала Стокгольмскую конвенцию о стойких органических загрязнителях (СОЗ). Данный документ является международным договором, принятым ООН в 2001 году, направленным на ликвидацию или сокращение использования и производства некоторых опасных химических веществ, например дихлордефинил трихлорметилметан (ДДТ) и полихлордифенил (ПХД). Для эффективной реализации данной конвенции правительством Казахстана в 2009 году был разработан «Национальный план выполнения обязательств Республики Казахстан по Стокгольмской конвенции о СОЗ». Данный план предусматривает три этапа проведения, первый (2008-2012) в рамках которого проводятся организационные моменты, создание

нормативно-правовой базы и другие мероприятия. Второй этап (2013-2017) включает в себя внедрение новых технологий, уничтожение отходов, прописанных в конвенции, и развитие системы мониторинга. Третий этап (2018-2028) – работа над территорией, подвергшейся заражению опасными веществами, а также мониторинг существующих СОЗ, в целях превентивного реагирования. Национальный план выполнения данной конвенции от 2017–2028 предоставляет данные о наличии химических веществ в Казахстане в сферах производства.

Таблица 2. Данные о наличии и распределении ПХД-содержащего оборудования в Республике Казахстан

№	Наименование	Выявлено, шт	Уничтожено, шт	Захоронено, шт.	Остаток, в т. ч. Эксплуатируется, шт
1	Трансформаторы	166	33	0	133
2	Конденсаторы	52 861	12452	14865	25544
3	Конденсаторные установки	78	0	0	78
	Всего	53105	25936	14865	25755

Таблица предоставляет данные о наличии ПХД-содержащего оборудования в Казахстане [8]. К основным проблемам в области уничтожения, хранения оборудования и отходов ПХД-содержащего оборудования относят: 1) слабо налаженную систему мониторинга и контроля, 2) недостаточная квалификация персонала по мониторингу и эксплуатации оборудования, 3) отсутствие помещений для временного хранения оборудования и отходов, 4) отсутствуют технологии по уничтожению оборудования и отходов.

Отсутствие технологии по уничтожению отходов вынуждает Казахстан вывозить их за пределы Республики в такие страны, как Франция, Германия, Польша и другие. На сегодняшний день официальные данные по оборудованию датируются только 2015 годом, однако есть цифры за 2019 год по общему количеству оборудования и отходов, которые в общем составляют 59734 тонны.

Важным фактором в развитии сотрудничества Республики Казахстан и ООН стало открытие в 1993 году представительства программы ООН по окружающей среде (ЮНЕП). ЮНЕП совместно с Программой развития ООН (ПРООН) содействуют Казахстану в вопросах, связанных с устойчивым развитием и экологическими проблемами. Одной из важных инициатив со стороны ЮНЕП является помощь Казахстану в разработке национальной стратегии действий по биоразнообразию (НСПДСБ). Такой формат помощи со стороны ЮНЕП, это стандартная процедура, которую оказывают всем странам-членам конвенции о биологическом разнообразии 1992 года, которая была обозначена ранее. Данная стратегия была одобрена Министерством природных ресурсов и охраны окружающей среды в 1999 году. Однако она не нашла одобрения среди правительства и была отклонена. Отсутствие четкого и долгосрочного стратегического документа сделало задачу сохранения биоразнообразия и внедрения таких принципов во внутренние

документы страны еще менее осуществимой. Такие действия со стороны Казахстана создавали препятствия для соблюдения принципов и осуществления КБР. Не приняв данный стратегический документ, правительству пришлось приводить принципы КБР в жизнь другими способами. Например, в 2015 году в рамках проекта «Планирование сохранения биологического разнообразия на национальном уровне для поддержания реализации Стратегического плана КБР», комитет лесного хозяйства и животного мира РК совместно с ПРООН разработали «Концепцию по сохранению и устойчивому использованию биологического разнообразия Республики Казахстан до 2030 года». Данная конвенция так и не была официально принята, но некоторые ее наработки нашли свое отражение уже в других документах. В связи с отсутствием утвержденного плана Казахстан не обладает действующими стратегическими инструментами, в которых основное внимание уделялось бы вопросам сохранения биоразнообразия или развития сети особо охраняемых природных территорий [9].

Важным вектором развития отношений ПРООН и РК стал проект «Интегрированное управление водными ресурсами (ИУВР)». Были проведены внутренние реформы, работы по созданию институтов по управлению водными ресурсами, формулирование нового законодательства [10]. Такое намерение нашло отклик в ведомствах ПРООН и было одобрено. Таким образом, в 2006 году Комитет по водным ресурсам РК, в сотрудничестве с различными ведомствами и министерствами приступил к разработке плана. Совместными усилиями ПРООН и Казахстана был разработан документ «Национальный план по интегрированному управлению водными ресурсами и водоснабжению для Республики Казахстан». Данный план был основой, в которой были прописаны основные цели и задачи, которые нужно было достигнуть, а также сами механизмы их достижения. Позже в 2009 году на основе данного плана был принят новый документ «Национальный план по интегрированному управлению водными ресурсами и повышению эффективности водопользования Республики Казахстан на 2009-2025 годы.

Если зайти на электронный сайт ЮНЕП и рассмотреть проекты, которые реализуются конкретно по странам, то на данный момент Казахстан имеет восемь проектов, два из которых на момент написания данной работы закрыты. Стоит обозначить, что ЮНЕП реализует эти проекты совместно с местными правительствами, так и сотрудничая с другими международными организациями, в частности с Глобальным экологическим фондом (ГЭФ). Несомненным плюсом является то, что ЮНЕП предоставляет открытый доступ для всех пользователей, то есть можно найти базовые данные о тех проектах, которые могут заинтересовать исследователя. Крайним является проект «Повышение эффективности сохранения флагманских видов мигрирующих млекопитающих Центральной Азии посредством управления и принятия решений с учетом изменения климата». Несмотря на обозначенные выше плюсы, были выявлены и минусы, и несостыковки в имеющихся данных. Как было обозначено выше, проекты реализуются совместно с ГЭФ. В 2007 году ЮНЕП, ГЭФ, а также Европейская экономическая комиссия ООН запустили проект «Финансирование инвестиций в энергоэффективность и возобновляемые источники энергии для смягчения последствий изменения климата». Данные на сайте ЮНЕП говорят о том, что проект длился с 2007 по 2016 год, статус проекта говорит нам о его завершении. Опираясь на отчеты на сайте ЮНЕП, после 2016 года работа по данному проекту больше не велась [11]. В свою очередь сайт ГЭФ предоставляет более широкие сведения о данном проекте. ГЭФ предлагает дорожную

карту проекта, на которой отображено, что в 2015 году проект был закрыт из-за его амбициозности и недостатка финансирования. Затем до 2020 года ГЭФ пыталась решить данные проблемы, но безуспешно, тем самым 14 января 2020 года проект был отменен и полностью свернут [12]. Таким образом, на примере одного проекта мы можем проследить расхождения в данных, которые предоставляют две разные организации, занимающиеся им в кооперации друг с другом.

Сотрудничество между ООН и Казахстаном в современных условиях сталкивается с рядом проблем, которые так или иначе мешают активному решению проблем экологического характера. Реализация экологической политики, проектов, стратегий становится сложной проблемой в данном сотрудничестве. Так, можно выделить недостаточные институциональный потенциал и слабые структуры управления в государстве, которые препятствуют реализации поставленных целей и задач. Сама по себе проблема является достаточно комплексной и включает в себя другие проблемы, что в общем не дает какого-либо положительного результата. Еще одной важной проблемой, мешающей развитию двухстороннего сотрудничества между ООН и Казахстаном, является отсутствие координации между различными секторами и заинтересованными сторонами, которые непосредственно связаны и работают в области окружающей среды.

Помимо этих проблем, нельзя забывать о таком аспекте, как финансирование. Выделение денег на экологические проекты в условиях современного мира хоть и является позитивным с точки зрения экологии и построения позитивного имиджа «зеленого» государства, но с точки зрения экономических выгод ситуация кардинально другая. Сегодня правительство Казахстана не может выделять большие суммы на реализацию многочисленного количества проектов по экологическому развитию. В свою очередь, финансовая помощь со стороны ООН, стран доноров и других международных организаций ограничена, так как она представлена добровольными взносами, которые могут быть непредсказуемыми. По этой причине часть проектов не получают развития из-за нехватки финансирования и закрываются, а другие не получают поддержки и уже на стадии планирования.

Проблема информированности населения и его активном участии в экологической жизни государства присутствует и в Республике Казахстан. В 2022 году ПРООН провело социологические исследования на тему «Осведомленность населения Республики Казахстан об изменении климата». По итогам исследования выявлено, что 72,20% респондентов уверены, что деятельность человека оказывает «высокое воздействие» или значительное воздействие на климат. Касательно информированности населения о мерах противостояния последствиям изменения климата, респонденты оценивают данный показатель как низкий 61,15% [13]. В данном опросе приняли участие 2186 человек из всех регионов Казахстана. ПРООН, проводивший данный опрос, отмечает, что в сравнении с прошлыми опросами 2012 и 2020 годов, информированность населения сильно ухудшилась и связывает такой спад с наличием внешних факторов, которые имеют место в мире с 2020 года. По мнению авторов, данный опрос не отражает всей ситуации среди населения Казахстана, причина в маленькой выборке всего 2186 в 2022 году и более 200 в 2020 году. Такое исследование показывает лишь узкий взгляд на ситуацию и точно нельзя сказать из каких социальных групп были взяты респонденты. В такой ситуации ООН совместно с правительством Казахстана должны повышать уровень участия населения в общественной экологической жизни. Так, можно организовать

процесс обучения людей принципам «зеленого Казахстана», вовлекать их в процесс принятия решений и содействовать изменению парадигмы мышления.

Проблема внедрения технологий, в вопросах сотрудничества ООН и Казахстана стоит не менее важно. ООН совместно с другими донорами помогают Казахстану с разработкой и внедрением новых технологий в таких областях, как управление отходами, управление водными ресурсами, экологический мониторинг и отчетность и в других сферах. Однако такого рода экологичные технологии в современных реалиях стоят больших денег. В таких условиях государствам, взявшим курс на экологизацию, необходимо балансировать между экономическим и экологическим ростом. А как уже было ранее сказано, финансирование со стороны ООН и ее партнеров и доноров имеет границы. По этой причине процессы, связанные с новыми технологиями, развиваются медленно.

Подводя итоги, можно сказать, что сотрудничество между ООН и Республикой Казахстан в области экологии безусловно, имеет долгую совместную историю, в течение которой были проведены и реализованы работы и проекты в различных направлениях экологической безопасности. Исследователи данной тематики говорят об эффективном взаимодействии ООН и Казахстана в разных областях экологической безопасности, выделяют развитость реализации концепции зеленой экономики. Опыт внедрения зеленой экономики Казахстаном послужил основой для изучения в ООН и для дальнейшего внедрения похожих проектов в других государствах. Отмечаются проблемы в области трансграничного регулирования, которые связываются как с неэффективной работой правовых документов, так и с особенностями рассматриваемых кейсов, как, например, особенная ситуация с трансграничными реками в Центральной Азии. К данной проблеме предлагаются рекомендации, которые в своей сути сводятся к увеличению сотрудничества стран, имеющих такие же проблемы, а также при необходимости привлечение других стран и организаций, находящихся в регионах.

Заключение

Авторы данного исследования считают, что сотрудничеству препятствует, пожалуй, самый главный фактор, а именно недостаточный институциональный потенциал слабые структуры управления в государстве, что затрудняет реализацию поставленных целей и задач. Недостаточная координация между различными секторами и заинтересованными сторонами, работающими в области окружающей среды, также создает препятствия для развития двустороннего сотрудничества. Кроме того, существует проблема информированности населения и его активного участия в экологической жизни своего государства. Социологический опрос, проведенный ПРООН, не отражает знания граждан о таких проблемах, а участие людей в экологической жизни народа находится на очень низком уровне. Таким образом, можно сделать вывод, что Орхусская конвенция не работает в полной мере в Казахстане. Работа в данном направлении должна стоять как одна из приоритетных. Улучшение институциональных структур и усиление координации между различными секторами и заинтересованными сторонами необходимы для решения этих проблем. Для этого можно создать межведомственные комитеты и рабочие группы, включающие в себя представителей различных министерств, ведомств и других заинтересованных сторон, которые будут заниматься координацией действий по экологической безопасности. Необходимо ежегодно проводить Казахстанский

экологический форум, на котором будут присутствовать все экологические организации и компании, в рамках которого будут предлагаться новые идеи, проводиться отчетность выполненных работ. Повышение осведомленности общественности об экологических проблемах и вовлечение людей в процесс принятия решений — это то, над чем должны работать и ООН, и правительство Казахстана. Для достижения этой цели необходимо организовать образовательные программы, кампании и мероприятия. В рамках образовательного процесса следует разработать и внедрить учебные программы по дисциплинам, связанным с экологической безопасностью. Важным является проведение мероприятий, лекций, презентаций с целью ознакомления учеников школ и студентов вузов с проблемами экологии и путями их решения. Необходимо также активно использовать средства массовой информации и социальные сети. Для этого можно создать официальные аккаунты в социальных сетях для распространения информации о текущей экологической ситуации в стране, новостях, событиях и инициативах, связанных с экологией. Кроме того, Казахстан и ООН должны продолжать усилия по поиску финансирования для экологических проектов и сотрудничать с другими государствами и международными организациями в рамках технологического сотрудничества, необходимого для внедрения различных экологически чистых технологий. Казахстан может рассмотреть возможности сотрудничества с развивающимися странами и региональными фондами для создания совместных проектов в области экологии. Также есть возможность привлечь частные инвестиции для финансирования экологических проектов. Можно развивать сотрудничество с инвестиционными компаниями, другими заинтересованными сторонами, например Фондом глобальной среды, Фондом зеленого климата, также можно привлечь Международный банк реконструкции и развития или же Азиатский банк развития.

Укрепление экологического сотрудничества ООН и Казахстана путем реализации этих мер будет способствовать достижению устойчивости при решении проблем изменения климата. Партнерство сыграет свою роль в развитии "зеленого" Казахстана, где экологические факторы включены во все сферы жизни и пользуются широкой поддержкой и участием общественности.

Вклад авторов:

Ибрагимова Г.Е. – разработка общей концепции и методологии исследования; критический анализ и научное редактирование текста;

Амиров А.Б. – подготовка и оформление текста научной статьи; осуществление сбора, систематизации и критического анализа официальных источников, а также отечественной и зарубежной литературы по теме исследования.

Список литературы

1. Левченко, М.А. (2010) «Международное-правовое сотрудничество в области охраны и использования трансграничных рек», материалы I Республиканской научной конференции магистрантов и докторантов PhD, Астана, стр. 32-48.

2. Черноморова, Т.В. (2016) «Деятельность ООН и других международных организаций в области продвижение модели «зеленой экономики», «Зеленая экономика» как глобальная стратегия развития в посткризисном мире, 2, стр. 58-106.

3. Kassymzhanova, N.A., Dutta, M. (2016) "Policy of the Republic of Kazakhstan in the field of sustainable development", Вестник Карагандинского университета, 3(83), стр. 44-49.

4. Конвенция о биологическом разнообразии. Доступно по ссылке: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/biodiv.shtml (Дата обращения: 10.06.2025).

5. Конвенция о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды. Доступно по ссылке: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/orhus.shtml. (Дата обращения: 10.06.2025).

6. Green climate fund. High Impact Programme for the Corporate Sector. Available via the link: <https://www.greenclimate.fund/project/fp140#documents> (Accessed: 10.06.2025).

7. Правительство Республики Казахстан и ООН. Организация Объединенных наций Рамочная программа сотрудничества в целях устойчивого развития страна Казахстан. Доступно по ссылке: <https://kazakhstan.un.org/sites/default/files/2020-12/ООН%20Рамочная%20программа%20сотрудничества%20в%20целях%20устойчивого%20развития%20на%202021-2025%20гг..pdf> (Дата обращения: 10.06.2025).

8 Министерство Энергетики Республики Казахстан. План выполнения обязательств Республики Казахстан по Стокгольмской конвенции о стойких Органических загрязнителях на 2017–2028 годы. Доступно по ссылке: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=1753124> (Дата обращения: 10.06.2025).

9. Обзоры результативности экологической деятельности. Доступно по ссылке: https://wecoop.eu/wp-content/uploads/2020/04/KZ-EPR-final-ECE_CEP_185_Rus.pdf (Дата обращения: 10.06.2025).

10. Global Water Partnership. Integrated water resources management in Central Asia: The challenges of managing large transboundary rivers. Available via the link: https://www.gwp.org/globalassets/global/gwp-sam_files/publicaciones/del-tec/iwrm-central-asia-tfp.pdf (Accessed: 10.06.2025).

11. Financing Energy Efficiency and Renewable Energy Investments for Climate Change Mitigation. Available via the link: <https://open.unep.org/project/GEF-2619> (Accessed: 10.06.2025).

12. Financing Energy Efficiency and Renewable Energy Investments for Climate Change Mitigation. Available via the link: <https://www.thegef.org/projects-operations/projects/2619> (Accessed: 10.06.2025).

13. Исследование ПРООН: 80% казахстанцев готовы вносить личный вклад в решение проблемы изменения климата и помочь спасти планету. Доступно по ссылке: <https://www.undp.org/ru/kazakhstan/news/issledovanie-proon-80-kazakhstancev-gotovy-vnosit-lichnyy-vklad-v-reshenie-problemy-izmeneniya-klimata-i-pomoch-spasti-planetu> (Дата обращения: 10.06.2025).

Г.Е. Ибрагимова¹, А.Б. Амиров²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Талдау және ақпарат орталығы, Астана, Қазақстан
(E-mail: dilynura@mail.ru, Amirovalisher@gmail.com)

Біріккен Ұлттар Ұйымы мен Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығы

Аңдатпа. Мақалада БҰҰ мен Қазақстанның экологиялық қауіпсіздік саласындағы екіжақты ынтымақтастығының негізгі бағыттары мен ерекшеліктері көрсетілген, қол қойылған құқықтық актілер талданады. Ресми дереккөздерді, сондай-ақ отандық және шетелдік әдебиеттерді талдау негізінде экологиялық ынтымақтастық саласындағы бірлескен жобалар мен бастамалар қарастырылады. Қазіргі кезеңде БҰҰ мен Қазақстан арасындағы екіжақты қарым-қатынастар алдында тұрған негізгі мәселелер мен міндеттер пайымдалады, мәселен, қаржыландыру, институционалдық әлеуеттің төмендігі, жаңа технологияларды енгізу проблемасы және т.б. Бұл осы аспектілер бойынша мәселелерді шешуге қатысты ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді. Біріккен Ұлттар Ұйымы мен Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздік саласындағы

ынтымақтастығын талдау Республиканың экологиялық қауіпсіздігі мен тұрақты дамуына әсер етуінің толық бейнесін ашып көрсетеді. Жүргізілген зерттеудің практикалық маңыздылығы мемлекеттік органдардың жаңа экологиялық бағдарламаларды әзірлеу кезінде оның нәтижелерін пайдалану мүмкіндігімен айқындалады. Жұмыста тұжырымдалған қорытындылар өңірлік экологиялық проблемаларды шешудегі халықаралық ұйымдардың рөлін ғылыми тұрғыдан тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ), Қазақстан, экология, ынтымақтастық, климат, қауіпсіздік.

G.Ye. Ibragimova¹, A.B. Amirov²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Center for Analysis and Information, Astana, Kazakhstan*

(E-mail: dilnura@mail.ru, Amirovalisher@gmail.com)

Cooperation between the United Nations and the Republic of Kazakhstan in the field of environmental safety

Abstract. The paper outlines the main directions and features of bilateral cooperation between the UN and Kazakhstan in the field of environmental security, focusing on the signed legal acts. Based on the analysis of official sources, as well as domestic and foreign literature, joint projects and initiatives in the field of environmental cooperation have been considered. Problems and challenges faced by bilateral relations between the UN and Kazakhstan at the present stage, such as financing, low institutional capacity, the problem of introducing new technologies, and others, are considered. This allows for giving recommendations for solving problems in these aspects. The analysis of cooperation between the United Nations and the Republic of Kazakhstan in the field of environmental security allowed us to get a full picture of its impact on environmental security and the sustainable development of the Republic. The practical significance of this study lies in the possibility of its results being utilized by state authorities in the development of new environmental programs. The conclusions formulated in the paper contribute to a deeper scientific understanding of the role of international organizations in addressing regional environmental problems.

Keywords: United Nations (UN), Kazakhstan, ecology, cooperation, climate, security.

References

1. Levchenko, M.A. (2010) «Mezhdunarodnoe-pravovoe sotrudnichestvo v oblasti ohrany i ispol'zovaniya transgranichnyh rek», materialy I Respublikanskoj nauchnoj konferencii magistrantov i doktorantov PhD, Astana, str. 32-48. [in Russian]
2. Chernomorova, T.V. (2016) «Dejatel'nost' OON i drugih mezhdunarodnyh organizacij v oblasti prodvizhenie modeli «zelenoj jekonomiki», «Zelenaja jekonomika» kak global'naja strategija razvitija v postkrizisnom mire, 2, str. 58-106. [in Russian]
3. Kassymzhanova, N.A., Dutta, M. (2016) “Policy of the Republic of Kazakhstan in the field of sustainable development”, Vestnik Karagandinskogo universiteta, 3(83), str. 44-49.
4. Konvencija o biologicheskom raznoobrazii. Dostupno po ssylke: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/biodiv.shtml (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
5. Konvencija o dostupe k informacii, uchastii obshhestvennosti v processe prinjatija reshenij i dostupe k pravosudiju po voprosam, kasajushhimsja okružhajushhej srede. Dostupno po ssylke: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/orhus.shtml. (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
6. Green climate fund. High Impact Programme for the Corporate Sector. Available via the link: <https://www.greenclimate.fund/project/fp140#documents> (Accessed: 10.06.2025).
7. Pravitel'stvo Respubliki Kazahstan i OON. Organizacija Ob#edinennyh nacij Ramochnaja programma sotrudnichestva v celjah ustojchivogo razvitija strana Kazahstan. Dostupno po ssylke:

<https://kazakhstan.un.org/sites/default/files/2020-12/OON%20Ramochnaja%20programma%20sotrudnichestva%20v%20celjah%20ustojchivogo%20razvitija%20na%202021-2025%20gg..pdf> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]

8 Ministerstvo Jenergetiki Respubliki Kazahstan. Plan vypolnenija objazatel'stv Respubliki Kazahstan po Stokgol'mskoj konvencii o stojkih Organicheskikh zagrjazniteljah na 2017–2028 gody. Dostupno po ssylke: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=1753124> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]

9. Obzory rezul'tativnosti jekologicheskoy dejatel'nosti. Dostupno po ssylke: https://wecoop.eu/wp-content/uploads/2020/04/KZ-EPR-final-ECE_CEP_185_Rus.pdf (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]

10. Global Water Partnership. Integrated water resources management in Central Asia: The challenges of managing large transboundary rivers. Available via the link: https://www.gwp.org/globalassets/global/gwp-sam_files/publicaciones/del-tec/iwrm-central-asia-tfp.pdf (Accessed: 10.06.2025).

11. Financing Energy Efficiency and Renewable Energy Investments for Climate Change Mitigation. Available via the link: <https://open.unep.org/project/GEF-2619> (Accessed: 10.06.2025).

12. Financing Energy Efficiency and Renewable Energy Investments for Climate Change Mitigation. Available via the link: <https://www.thegef.org/projects-operations/projects/2619> (Accessed: 10.06.2025).

13. Issledovanie PROON: 80% kazahstancev gotovy vnosit' lichnyj vklad v reshenie problemy izmeneniya klimata i pomoch' spasti planetu. Dostupno po ssylke: <https://www.undp.org/ru/kazakhstan/news/issledovanie-proon-80-kazahstancev-gotovy-vnosit-lichnyy-vklad-v-reshenie-problemy-izmeneniya-klimata-i-pomoch-spasti-planetu> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]

Сведения об авторах:

Ибрагимова Г.Е. – и. о. профессора кафедры международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Амиров А.Б. – ведущий эксперт отдела мониторинга региональных СМИ управления мониторинга региональных СМИ «Центра анализа и информации» Комитета информации Министерства культуры и информации Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Ибрагимова Г.Е. – Халықаралық қатынастар кафедрасының профессоры м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

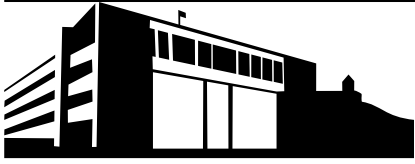
Амиров А.Б. – Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат комитетінің «Талдау және ақпарат орталығы» өңірлік БАҚ мониторингі басқармасының өңірлік БАҚ мониторингі бөлімінің жетекші сарапшысы, Астана, Қазақстан.

Ibragimova G.Ye. – Acting Professor, Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Amriov A.B. – Leading Expert of the Regional Media Monitoring Department of the Regional Media Monitoring Directorate of the "Center for Analysis and Information" under the Information Committee of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.41.41
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-64-77>

Заманауи Қазақстандағы дін мен саяси идеологияның өзара ықпалы

М.М. Нуров*¹, Е.К. Алияров², Т.М. Дузбаев³

¹Тұран университеті, Алматы, Қазақстан

²Қазақстан гуманитарлық-саяси конъюнктура орталығы, Алматы, Қазақстан

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: markhabbatnur@gmail.com, aliyarov56@mail.ru, dtusubzhan@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада заманауи Қазақстан қоғамындағы діннің идеологиялық кеңістіктегі рөлі мен ықпалы кешенді түрде қарастырылады. Зерттеу посткеңестік кезеңнен кейінгі рухани және әлеуметтік өзгерістер контекстінде дінді қазіргі қоғамның мәдени және саяси өміріндегі маңызды фактор ретінде сипаттайды. Авторлар діннің сенім мен дәстүр шеңберінен шығып, қоғамдық сана мен ұлттық идеологияны қалыптастырушы әлеуметтік институтқа айналғанын көрсетеді.

Мақалада діни ұйымдардың институционалдану үдерістері, конфессиялық кеңістіктің динамикасы және олардың зайырлы мемлекет жағдайындағы қызметі талданады. Қазақстанның діни жүйесі үш деңгейде жүйеленеді: дәстүрлі діндер (ислам, православие), тарихи тұрғыда орныққан конфессиялар (католицизм, протестантизм, буддизм) және тәуелсіздік жылдарында таралған жаңа діни қозғалыстар. Ислам мен христиандық арасындағы мәдени сұхбат пен конфессияаралық үйлесім ұлттық тұрақтылық пен рухани қауіпсіздіктің маңызды тетігі ретінде бағаланады.

Зерттеуде діннің идеологиялық және саяси қызметі трансұлттық кеңістік контекстінде қарастырылып, сыртқы діни орталықтармен байланысы мен ықпалы сарапталады. Авторлар дінді тек рухани феномен емес, сонымен қатар идеологиялық және мәдени саясаттың құрамдас бөлігі ретінде түсіндіреді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – дінді қазіргі қазақстандық қоғамның идеологиялық құрылымында трансұлттық сипаттағы әлеуметтік және саяси фактор ретінде зерделеуде.

Алынған нәтижелер діни саясат, рухани қауіпсіздік және идеологиялық тұрақтылықтың өзара байланысын түсінуге теориялық және қолданбалы негіз ұсынады.

Түйін сөздер: дін, идеология, трансұлттық ықпал, ұлттық бірегейлік, рухани қауіпсіздік, зайырлы мемлекет, әлеуметтік тұрақтылық, конфессияаралық келісім.

Түсті: 03.05.2025; Мақұлданды: 25.02.2026; Онлайн қолжетімді: 30.03.2026

Кіріспе

Коммунистік идеологияның ыдырауы және атеистік дүниетанымның әлсіреуі нәтижесінде қоғамда рухани және моральдық вакуум пайда болып, осы жағдай діни сана мен дәстүрлі рухани құндылықтардың қайта жаңғыруына түрткі болды. Посткеңестік кезеңдегі Қазақстан қоғамында діннің идеологиялық феномен ретінде қалыптасу ерекшеліктері және оның қоғамдық санаға, ұлттық бірегейлікке және құндылықтық жүйелерге ықпалы күшейді.

Коммунистік идеологияның ыдырауынан заманауи Қазақстан еліне жаһандану және әлемдік тәртіптің өзгеру жағдайында дін, саясат, идеологияға, әсері саяси фактор ретінде қайтадан маңызды орын алуда. Дінді тек жеке, рухани немесе әдет ғұрыптық ретінде ғана түсінетін дәстүрлі көзқарастар бүгінгі таңда өз орнын дінді идеологиялары, институттары және тәжірибелер жүйесі ретінде қарастыратын, ұлттық шекаралардан тыс ықпал ете алатын күрделі және бейімделгіш тұжырымдамалар ретінде қарастырылуда [1].

Зерттеу нәтижелерінде дін мен идеологияның өзара байланысын, мәдени саясаттың даму бағыттарын және жаһандану жағдайындағы рухани қауіпсіздік мәселелерін кешенді түрде зерделеуге теориялық-тәжірибелік негіз бола алатынын көруге болады.

Дін мәселесіне деген қызығушылықтың жылдан жылға артуы ең алдымен, діни институттар мен ұйымдардың елдің әлеуметтік-мәдени және саяси өміріндегі рөлінің күшеюімен байланысты. Егер кеңестік кезеңде Қазақстан негізінен көпұлтты және көпэтносты мемлекет ретінде сипатталса, посткеңестік дәуірде ол көпконфессиялы қоғамға айналды. Бұл үдеріс діни алуантүрліліктің кеңеюімен қатар, конфессияаралық диалогты сақтау, діни қайшылықтардың алдын алу және қоғамдық тұрақтылықты нығайту қажеттілігін айқындады. Еліміздің Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2025 жылдың 17-18 қыркүйек күндерінде Астанада өткен «Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының VIII съезінде»: «Қазақ даласында әлемдегі ең негізгі діндер мен конфессиялардың барлығы дерлік тараған және бір-бірімен жарасым тапқан. Біз қазіргі Қазақстанда да осы игі дәстүрді сақтап, одан әрі дамытуға бар күш-жігерімізді саламыз. Еліміздің этносаралық және дінаралық келісімді нығайтуда тәжірибесі мол» [2] – деп Қазақстанның бұл бағыттағы моделінің ерекшелігін көрсетіп, халықаралық қауымдастықтағы өзіндік рөлін айқындап берді.

Ал заманауи жаһандану жағдайында еліміздегі діни жағдайды жүйелі түрде зерттеу, діни бірлестіктердің даму динамикасы мен институционалдық ерекшеліктерін талдау қажеттілігі артып келеді, себебі конфессиялық айырмашылықтар көбіне әлеуметтік және саяси қақтығыстардың көзіне айналуда. Осыған байланысты дін мен мемлекеттің, дін мен қоғамның өзара іс-қимылын зерттеу, сондай-ақ діни келісімді қамтамасыз етудің тиімді заманауи жүйені әзірлеу аса маңызды, сонымен бірге геосаяси мүдделер мен мәдени өркениеттер тоғысқан аймақта орналасқан қазіргі Қазақстан діннің мемлекет пен қоғам идеологиялық құрылымының қалыптасуындағы рөлін зерделеу үшін бірегей кеңістік болып табылады. Қазақстандағы мұсылман, христиан және өзге діни қауымдастықтар ішкі әлеуметтік-саяси институттармен өзара байланыста болумен қатар, белгілі бір идеологиялық бағыттар мен үлгілерді тарататын жаһандық желілерге де тартылған. Геосаяси тұрғыдан Қазақстанның орналасуы – Шығыс пен Батыстың тоғысында, тұрақсыз аймақтарға жақын болуы – рухани қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен радикализмге қарсы іс-қимыл мәселесін барынша өзекті етеді [3,4].

Бұл бағытта ерекше назар аударатын діни экстремизм мәселесіне де тоқталамыз. Себебі, жаһандық өзгерістер мен өңірлік қауіп-қатерлер жағдайында бұл құбылыс барған сайын халықаралық сипат алып отыр.

Жаһандану және әлемдік тәртіптің өзгеру жағдайында біздің елімізде де дін тақырыбы ерекше өзектілікке ие бола отырып, ғылыми, қоғамдық және саяси талдаудың маңызды зерттеу нысанасына айналуда. Зерттеудің мақсаты – діннің қазіргі Қазақстанның идеологиялық кеңістігіндегі алатын орнын айқындау, оның әлеуметтік-мәдени және саяси үдерістерге ықпал етуші күш ретінде талдау. Зерттеу барысында діннің рухани-адамгершілік, әлеуметтік-мәдени және интеграциялық функциялары қарастырылып, оның ұлттық идеологияны қалыптастырудағы рөлі зерделенеді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеудің әдістемелік негізін объективтілік, тарихи сабақтастық және жүйелік талдау қағидаттары құрайды. Бұл тәсіл дінді тек рухани-адамгершілік құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар қоғамдық сана мен ұлттық идеологияның қалыптасуына ықпал ететін әлеуметтік және мәдени феномен ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Талдау барысында тарихи-салыстырмалы, құрылымдық-функционалдық, социомәдени және герменевтикалық әдістер кешенді түрде пайдаланылды.

Тарихи-салыстырмалы әдіс діннің эволюциялық дамуын және кеңестік дәуірден кейінгі қоғамдағы оның трансформациясын пайымдауға мүмкіндік берді. Құрылымдық-функционалдық тәсіл дінді әлеуметтік институт ретінде зерделеуге, оның идеологиялық және құндылықтық функцияларын ашуға бағытталды. Ал социомәдени және герменевтикалық талдау діннің символдық мазмұны мен мәдени мағынасын, рухани жаңғыру процестерімен байланысын түсіндіруге мүмкіндік берді.

Зерттеу әдістері өзара үйлесімді және пәнаралық сипатқа ие. Дін социологиясы, мәдениеттану, философия және саясаттану салаларындағы ғылыми тәсілдер өзара ықпалдастырылып, кешенді аналитикалық синтез жасалды. Мұндай әдістемелік тәсіл қазіргі Қазақстандағы діни сананың құрылымдық ерекшеліктерін, діни институттардың қоғаммен байланысын және діннің идеологиялық кеңістіктегі орнын терең түсіндіруге мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында дін мен идеологияның өзара байланысы нақты эмпирикалық және теориялық деректер негізінде қарастырылып, олардың ұлттық бірегейлік пен рухани қауіпсіздік жүйесіне ықпалы ғылыми тұрғыда пайымдалды. Бұл әдістемелік ұстаным зерттеудің тұжырымдық нәтижелерінің дәлдігі мен объективтілігін қамтамасыз етеді.

Зерттеу материалдары қазіргі Қазақстандағы діни процестердің әлеуметтік және идеологиялық контекстін қамтитын ресми құжаттар, стратегиялық бағдарламалар, діни бірлестіктердің қызметі жөніндегі статистикалық деректер, сондай-ақ ғылыми әдебиеттер мен сараптамалық баяндамаларға негізделді. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңы, Президенттің ресми баяндамалары мен халықаралық форумдардағы сөздері (соның ішінде Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшылары съездеріндегі тұжырымдамалық идеялар) зерттеу материалы ретінде қарастырылды.

Зерттеудің тарихы

Тарихи тұрғыдан қалыптасқан этносаралық және конфессияаралық өзара іс-қимыл дәстүрлері, сондай-ақ еуразиялық менталитеттің ерекшеліктері Қазақстандағы қоғамдық тұрақтылық пен ұлттық бірлікті сақтауға септігін тигізіп келеді. Ел басшылығы жүргізіп отырған бейбітшілік пен толеранттылық саясаты азаматтық келісім мен конфессияаралық тепе-теңдікті сақтаудың басты факторы болып табылады. Қазіргі кезеңде мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі – этносаралық өзара түсіністікті нығайту ғана емес, Қазақстандағы екі негізгі дін – ислам мен христиандық және басқа діндердің арасындағы діни келісімді жүйелі түрде дамыту. Бұл діндердің Еуразия құрлығындағы ірі суперэтностың – түркі және славян халықтарының рухани дәстүрлерін бейнелейді [5].

Зерттеудің әдістемелік негізін объективтілік пен тарихи қағидаларды талдау мен синтез әдістері қолдануды талап етеді. Бұл дінді тек рухани-адамгершілік феномен ретінде ғана емес, сонымен қатар заманауи Қазақстандағы қоғамдық сана мен ұлттық бірегейліктің қалыптасуына ықпал ететін маңызды идеологиялық және әлеуметтік-мәдени фактор ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [6].

Коммунистік идеологияның жойылуы мен атеистік қағидааттардан бас тартудан кейін заманауи қазақстандық қоғам моральдық және рухани вакуум жағдайында қалып қоймай, сонымен қатар құндылықтық бағдарларды қайта пайымдауды және жаңа дүниетанымдық негіздерді іздеуді қажет етті. Осындай жағдайда этномәдени өзіндік сана мен діни идеологияның қайта жандануы басталып, ол салыстырмалы түрде қысқа тарихи кезең ішінде мәдени және қоғамдық өмірдің маңызды құрамдас бөлігіне айналды. ХХІ ғасырлар тоғысында жаһандану мен рухани трансформация үдерістерінің үдеуі аясында дінге деген қызығушылықтың артуы байқалады. Заманауи дін рухани өзін-өзі сәйкестендіру мен тұлғаның адамгершілік тұрғыда тұрақтануының маңызды факторы ретінде көрініс табуға. Әсіресе посткеңестік кеңістікте мұндай діни ренессанс айқын сезіледі, онда соңғы онжылдықтардағы діни үдерістер терең әлеуметтік-мәдени және идеологиялық қайшылықтар жағдайында дами бастады. Кеңестік кезеңде адамның рухани әлемі коммунистік идеологияның ықпалында болды, ол дінді дүниетанымдық жүйе ретінде жоққа шығарып, оны таптық қағидааттар мен материалистік догмаларға бағындырды. Алайда кеңестік жүйенің ыдырауымен бірге рухани жаңғырудың, жеке және ұжымдық бірегейлікті іздеудің, тарихи-мәдени және діни дәстүрлерді қайта қалпына келтірудің белсенді үдерісі басталды [7].

Орталық Азия, соның ішінде Қазақстан контекстінде бұл құбылыс діни «ренессанс» түрінде көрініс тауып, қоғамның рухани негіздерін жаңғыртуға, жаңа құндылықтар жүйесін және идеологиялық бағдарламаларды қалыптастыруға ұмтылысын білдіруде. Дінді әлеуметтік және идеологиялық феномен ретінде қайта жаңғырту қазіргі зерттеудің өзектілігін айқындайтын бұл мақала діннің қазіргі заманауи Қазақстан идеологиясының қалыптасуына тигізетін рөлін және ықпалын ғылыми тұрғыда зерделеуге бағытталған.

Қазақстан қоғамының даму ерекшеліктерінің бірі – діннің әлеуметтік-саяси өмірдегі рөлі мен ықпалының елеулі түрде артуы болып табылады. Жылдан жылға елімізде діннің беделі мен мәртебесі жоғарылап, оның әлеуметтік, мәдени және идеологиялық функциялары кеңейіп, сенушілер мен діни бірлестіктердің саны ұлғаюда. Дінге деген қызығушылық көбіне оның моральдық-нормативтік әлеуетімен, яғни тұлғаның рухани

және адамгершілік дамуындағы рөлімен түсіндіріледі. Дегенмен, кейбір зерттеушілер бұл құбылысты идеологиялық вакууммен байланыстырады: Лениндік-маркстік идеологияның ыдырауынан кейін қоғамда діни идеологияның рөлі күшейді. Көптеген этникалық топтар үшін діни рәсімдер мен салт-дәстүрлер жеке сенімнің ғана емес, этникалық мәдениет пен тарихи мұраның құрамдас бөлігі ретінде көрініс тапты.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстандағы діни бірлестіктер өз қызметін кеңейтуге және институционалдық дамуға айтарлықтай мүмкіндіктер алды. 1995 жылғы Конституцияда мемлекет зайырлы деп жарияланса да, сенім бостандығы әрбір азаматтың негізгі құқығы ретінде бекітілген. Соңғы он төрт жыл ішінде Қазақстан түрлі этнос өкілдері арасында бейбітшілік пен келісімді қамтамасыз етіп, дінаралық және этноаралық үйлесімділіктің тұрақты моделін қалыптастырды [8].

Осылайша, дін Қазақстан қоғамында тек рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастырушы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік, мәдени және идеологиялық өмірдің маңызды факторына айналды. Сол себепті діннің қазіргі Қазақстан идеологиясының қалыптасуына тигізетін ықпалын ғылыми тұрғыда талдау өзекті болып табылады.

Қазіргі діни зерттеулерде діннің саяси және әлеуметтік контекстегі рөлін сипаттау үшін жиі қолданылатын ұғым – трансұлттылық. Бұл ұғым діннің ұлттық мемлекет шеңберінен шығып, жаһандық ықпал етуші факторға айналу қабілетін білдіреді. Дін келесі үш бағытта көрініс табады:

Дүниетанымдық жүйе ретінде – құндылықтарды, мінез-құлық нормаларын және саяси бағдарларды қалыптастырады;

Институционалдық желі ретінде – мешіттер, шіркеулер, діни мектептер мен қорлар сияқты ұйымдар арқылы халықаралық қатынастардың субъектісіне айналады;

Трансұлттық дискурс ретінде – сенушілер, ғалымдар, діни қайраткерлер мен мемлекеттік құрылымдарды ортақ символдар, мәтіндер және идеологиялар арқылы біріктіреді.

Зерттеуде «саяси дін» (political religion) тұжырымдамасына назар аударылады. Бұл ұғым билікті заңдастыру және бұқараны жұмылдыру мақсатында діни рәміздер мен құрылымдарды пайдаланатын идеологияларды сипаттау үшін қолданылады (Карл Шмитт, Эрих Фёглин және т.б.).

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақстандағы конфессиялық құрылым тарихи кезеңдер бойы әртүрлі тілдік және этникалық қауымдардың бірлескен өмір сүру тәжірибесі қалыптасып, аймақтың этноконфессионалдық тұрақтылығы мен өзіндік әлеуетімен ерекшеленеді. Елдің географиялық орналасуы оның рухани-тарихи маңызын арттырады: Қазақстан көбінесе «әртүрлі өркениеттер тоғысқан аймақ» деп аталып, шығыс пен батысты біріктіретін стратегиялық орталық ретінде қарастырылады. Заманауи Қазақстан жерінде әртүрлі сенім жүйелері мен діни ағымдар дамып, өзара ықпалдастықта қалыптасқан. Евразиялық кеңістікте ислам мен христиандық сияқты екі ірі дүниежүзілік діннің тоғысуы байқалса, ал олардың Қазақстандағы басқа діндермен бейбіт қатар өмір сүруі аймақтық тұрақтылық пен әлеуметтік үйлесімділіктің маңызды факторы болып табылады [9].

Тарихи дамудың нәтижесінде заманауи Қазақстан әртүрлі діндер мен идеологиялық ағымдардың тоғысу алаңы ретінде ерекшеленді. Әр түрлі тарихи сенімдер ыдырап, әлемдік және ұлттық діндердің пайда болуы қоғам өміріндегі діни идеялардың кең таралуына және олардың мәдени-рухани ықпалының күшеюіне әкелді.

Қазіргі кезеңде Қазақстандағы діни бірлестіктерді үш негізгі топқа жіктеуге болады. Бірінші топ – дәстүрлі діндер, елдің мәдени-тарихи мұрасын айқындайтын ұзақ мерзімді тұрақтылыққа ие ислам және православие. Екінші топ – тарихи тәжірибесі бар, елде ұзақ мерзімді қызмет атқарған діндер: рим католицизмі, протестантизм, буддизм. Үшінші топ – 1990 жылдардан бастап дамып келе жатқан жаңа діни ағымдар мен трансұлттық желілер.

Осы классификация қазіргі Қазақстандағы діни ландшафттың әлеуметтік, мәдени және идеологиялық функцияларын зерттеуге мүмкіндік беріп, трансұлттық діни желілердің елге әкелетін саяси заманауи идеология мен ұлттық бірегейлікті сақтау арасындағы тепе-теңдікті ғылыми тұрғыдан талдаудың негізін құрайды.

Заманауи Қазақстан – ресми түрде зайырлы мемлекет. Алайда, діннің шынайы қоғамдық-саяси жүйедегі орны оның ұлттық бірегейлік, қоғамдық құндылықтар және сыртқы саяси басымдықтарды қалыптастырудағы елеулі ықпалын көрсетеді. Трансұлттық діни құрылымдардың әсері бірнеше бағытта байқалады: трансшекаралық байланыстар арқылы идеологиялық ықпал Қазақстандағы мұсылман қауымдастықтары, әсіресе сүнниттік (ханафи мазхабы) бағыттағы топтар Түркия, Сауд Арабиясы, Мысыр және басқа елдердегі діни орталықтармен тығыз байланыста. Бұл байланыстар әр түрлі жолдармен жүзеге асады: имамдарды шетелде оқыту; діни уағыздар, баспа құралдары және әлеуметтік желілер арқылы таратуда.

Аталған арналар саяси идеологиялық механизмдеріне айналып, Қазақстанды жаһандық үмбеттің бір бөлігі ретінде қабылдауға және ішкі діни саясатқа сырттан ықпал етуге жол ашады.

Конфессиялық институттар – идеологиялық субъектілер

Қазақстандағы әртүрлі діни конфессиялардың институттар – идеологиялық субъектілер қалыптасуы мен өзара қатар өмір сүруі өзекті мәселе болып табылады және оны жүйелі ғылыми зерттеу қажет етеді. Әлеуметтік-құқықтық және саяси жағдайдың жаһандық діни трансформациялар аясында күрделенуі діни алауыздық пен экстремизмнің, фанатизмнің туындау қаупін арттырады. Бұл діни бірлестіктердің жағдайын, олардың дамуын жан-жақты талдауды және олардың мемлекеттік институттар мен қоғаммен өзара әрекеттесу формаларын зерттеуді талап етеді.

Тарихи қалыптасқан этноаралық және конфессиялық өзара әрекеттесу дәстүрлері, еуразиялық, славяно-түрік менталитетінің ерекшеліктері, сондай-ақ ел басшылығының ұтымды ішкі және сыртқы саясаты республикадағы әлеуметтік-саяси тұрақтылықты салыстырмалы түрде қамтамасыз етеді. Қазіргі жағдайда Қазақстан мемлекеттік саясатының басым міндеттерінің бірі тек этностар арасындағы келісімді сақтау және нығайту ғана емес, сонымен қатар діни шыдамдылықты дамыту, конфессиялар арасындағы келіссөздер мен үйлесімділікті қамтамасыз ету болып табылады. Осы контексте еліміздегі басқа діндердің ислам мен христиан діндерімен қатар өмір сүруі ерекше мәнге ие – бұл қазіргі заманға сай негізгі дін еуразиялық континенттегі этностарының рухани дәстүрлерін ерекшелігін көрсетеді.

Осы тәсіл діни құбылысты тек рухани-негізгі феномен ретінде ғана емес, сонымен қатар қазіргі бүгінгі Қазақстандағы қоғамдық сана мен ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға әсер ететін маңызды идеологиялық фактор ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мешіттер, исламдық қорлар, медреселер мен ҮЕҰ тек діни құрылымдар ретінде ғана емес, сонымен қатар саяси бағдарлар мен мәдени тәжірибелерді қалыптастыратын идеологиялық байланыстар ретінде әрекет етеді. Олардың кейбірі халықаралық ислам қозғалыстарымен байланысты, бұл құрылымдардың қызметі конструктивті де, деструктивті де сипатта болуы мүмкін (радикалдану қаупіне дейін) [10].

Қазіргі Қазақстандағы діннің рөлін талқылағанда экстремизм мәселесін де қарастырмай кету мүмкін емес. Қырғи қабақ соғыстың аяқталуынан кейін адамзат жаңа жаһандық қауіп-қатерге – халықаралық экстремизмнің агрессивті көріністеріне тап болды, бұл мемлекеттер мен әр түрлі аймақтардың тұрақтылығына айтарлықтай сын болып табылады. Халықаралық экстремизм Қазақстанның ұлттық мүдделері үшін потенциалды қауіп ретінде қарастырылады, әсіресе елдің поликонфессионалды сипаты мен кейбір тұрақсыздыққа ұшырайтын мұсылман мемлекеттерімен тікелей шекаралас орналасуын ескере отырып, бұл геосаяси және әлеуметтік шындықтар Қазақстан басшылығынан исламдық факторды ішкі және сыртқы саясатты қалыптастыруда, сондай-ақ рухани қауіпсіздікті қамтамасыз ету стратегияларын әзірлеуде мұқият есепке алуды талап етеді.

Қазақстан Республикасы трансұлттық діни ықпалдың қауіп-қатерін ескеріп, оны реттеуге бағытталған бірқатар шаралар қабылдауда: Қазақстан мұсылмандары діни басқармасын (ҚМДБ) құру және қолдау, діни уағыздар мен кадр даярлауды орталықтандыру; Шетелдік миссиялар мен діни қорлар қызметін заңды түрде реттеу; Экстремистік идеологияларды бақылау және радикализммен күрес; Ұлттық дәстүр мен зайырлы құндылықтарға негізделген тұжырымдамасының тиімділігін арттыру [11].

Мұндай саясат дінді ұлттық идеологиялық жобаға біріктіру арқылы оның егемендігін қамтамасыз етуге бағыттау керек екенін көрсетеді.

Дін мен идеологияны заңдастыру және олардың өзара бәсекелестік байланысы

Қазақстанда дін ұлттық мұра мен мәдени құндылықтарды ұлықтау арқылы заңдастыру ресурсы ретінде пайдаланылады. Алайда, трансұлттық діни ағымдардың ықпалының артуымен діни бірегейлік азаматтық және этникалық бірегейлікпен бәсекелесе бастайды, бұл ұлттық сананың фрагментациясына алып келуі мүмкін. Көпұлтты және көпконфессиялы қоғам жағдайында бұл: дінді ұлттық дискуссияға интеграциялау арқылы сырттан келетін идеологиялық ықпалдарға қарсы тұру;

Діни сенім бостандығын қамтамасыз ету сияқты теңгерімді саяси түрде жүргізуді талап етеді. Бүгінгі дін, идеология ұғымын дәлірек анықтау үшін бір жағынан идеология мен дін, философия, ғылым арасындағы қатынасын қарастыру керек және идеология мен идеологиялық функцияларды ажырату қажет. Идеология жүргізетін кейбір функцияларды өзі идеология болмайтын объект деп қарауға болады. Дін де кейбір идеологиялық функцияларды орындай алады [12]. Бірақ бұл дін – идеология деген сөз емес.

Дін – идеологиялық механизмнен өзгеше, шіркеу немесе басқа діндік ұйымның құралы. Бүгінгі дін сондай-ақ идеологиядан бөлек функцияларды да атқара алады. Әдебиет пен ғылым да жиі идеологиялық функцияларды меңгерсе, идеологияға айналмайды [13]. Сонымен бірге, дін негізінен сенім күйіне сүйенеді, ал идеология оның

қағидаларын саналы қабылдауға негізделеді. Идеологияны қабылдау міндетті түрде оның ұстанымдары мен уәделерінің шын екеніне сенімді түрде қабылдауды талап етеді. Дін адамдардың жан дүниесіне суық және бейжай болуы мүмкін.

Идеология санамен, өз мінез-құлқының салдарын және өмірдің жақсырақ жағдайларын саналы немесе бейсананы есепке ала отырып қабылданады. Егер идеологияның мойындалуын, ресми растауын ешкім талап етпесе, адамдар оны уақыт өте ұмытып кетер еді. Сонымен қатар, діндер – олардың ұйымдарымен және өмірдің нақты әрекетімен, ол болмаса мағынасы жоғалады – тек ілімдер, шіркеулер мен діни жоралғылар ғана емес, менталитет саласынан әлдеқайда асып түседі. Көп жағдайда діндік ұйымдар (мысалы, христиан шіркеуі) үлкен байлыққа ие болады, соның ішінде жерлері, кәсіпорындары мен банкілері бар, шаруашылық құбылыс ретінде әрекет етеді. Кейбір жағдайларда осындай ұйымдар қарулы күшке ие болып, соғыстар жүргізіп, билікке ие болуда. Олар қазір де саяси партиялар құрады және саяси оқиғаларға белсенді түрде қатысады.

Қоғамның қазіргі жағдайы, мұнда идеология және дін қазіргі заман өміріндегі өзара жігін кейде толық ажырату үшін, дін өмір тарих сахнасына қайта шыққан және адамдардың, соның ішінде саяси кеңістіктегі, қоғамның мінез-құлқына әсер ететін маңызды құндылық көзі және реттеуші құрал ретінде маңызды рөл атқарады сондықтан мемлекеттің және конфессиялық қатынастардың адекватты модельдері жүйесін құруды қажет етеді.

Осы мәселенің зерттелу деңгейі, деректі талдаулар көрсеткендей, саясат идеология мен діннің өзара байланысы мәселесі әртүрлі салалардағы мамандарды – тарихшыларды, философтарды, саясаттанушыларды, құқықтанушыларды, теологтарды, әлеуметтанушыларды және басқаларды белгілі бір дәрежеде қызықтырған. Бұл ғылым мәселесімен өткен дәуірдің танымал ойшылдары – Августин, Аквинский, М. Вебер, Т. Гоббс, Т. Джефферсон, И. Кант, Дж. Локк, М. Лютер, Н. Макиавелли, Ш. Монтескье, Ж.-Ж. Руссо, Н.А. Бердяев, С.Н. Булгаков, А.В. Карташев қарастырған еді.

Жоғарыда аталған дінге жатпайтын мәселелер Батыс қоғамдарында үстемдікке ие бола бастады. Шіркеудің мемлекеттен бөлінуі, дінге қысым, сенімге төзімділік пен діни плюрализм – бұлардың бәрі қоғамның діни емес, идеологиялық сипатқа ауысып бара жатқанын сондай-ақ көрсететін белгілер орын алуда. Қазіргі таңда дін менталитет саласының екінші реттік құрамдасына айналды кейде ол идеологиялық қызмет атқарып, кей жағдайда тіпті онымен бәсекеге түсе бастады [14].

Трансұлттық дін идеологиялық күш ретінде Қазақстан қоғамы мен мемлекеттілігіне күрделі әрі көп қырлы ықпал етеді. Ол мәдени және әлеуметтік тәжірибелерді қалыптастырып қана қоймай, саяси бағыттар мен сыртқы саясатқа, ішкі идеологияға да әсер етеді. Бүгінгі таңда дін Қазақстанда бір мезгілде ішкі және сыртқы фактор ретінде көрініс тауып отыр – реттеуші объектісі және ықпал етудің субъектісі ретінде.

Бұл құбылысты ғылыми тұрғыдан дұрыс түсіну үшін діни ықпалдың дүниетанымдық, институционалдық және трансұлттық деңгейлерін нақты ажыратып, діни идеологиялардың қоғамдық сананы қалай түрлендіретінін зерттеу қажет. Тек осындай кешенді тәсіл арқылы қазіргі Қазақстанның ұлттық бірегейлігі мен идеологиялық тұрақтылығын қалыптастырудағы діннің рөлін нақты бағалауға болады.

2000 жылы Қазақстан Халықтарының Ассамблеясының VII сессиясында Н. Назарбаев «қазақстандық сананы қалыптастыру» міндетін қойып, ал соңғы жылдары 2007 жылы біртұтас, бәсекеге қабілетті қазақстандық ұлт ретінде қалыптастыратын идеологиясын

ұсынуды талап етті. Бұл идеяларды Б. Абдығалиев, А. Ахмеджанов, А. Гали, В. Курганская, А. Нысанбаев, Р. Кадыржанов және басқа да ғалымдар ғылыми тұрғыда негіздеп, дамытқан еді. Осы мәселе бойынша әр түрлі пікірлер және әртүрлі көзқарастармен ұсынылған. 2009 жылы Қазақстанда діни бірлестіктер саны көп болғанына қарамастан, халықтың тек кейбір бөлігі өзін сенуші ретінде таниды, ал көпшілігі дінге бейтарап болып келеді. Сонымен бірге, өз діни сенімін көрсетуден бастартқандардың үлесі артқан. Көпшілік үшін «ұлттық» және «діни» ұғымдары араласып кететінін байқалады, сондықтан азаматтар діни конфессиясын негізінен этникалық белгілерге сүйене отырып анықтайды. Бұл жағдай этникалық өзіндік сана Қазақстан тұрғындары үшін маңызды екенін көрсетеді.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздіктің алғашқы күнінен бастап діни саясатты тиімді мемлекеттік реттеу арқылы дамытудың бірегей моделін қалыптастырды. Бұл модель зайырлы мемлекет принциптеріне негізделіп, өзара дінаралық бейбітшілік пен келісімді түрде байланысты қамтамасыз етуге бағытталған белсенді мемлекеттік саясатпен ерекшеленеді.

Осы тұрғыдан қарағанда, Қазақстанның тәуелсіздік жылдарында қалыптасқан зайырлы мемлекет моделі мен дінаралық келісім саясаты қазіргі қоғамдағы идеологиялық құрылымға және ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал ететін маңызды фактор болып табылады. Зайырлы мемлекет құрудың негізгі принциптері – бұл діни сенім бостандығы, діни конфессиялардың теңдігі және мемлекеттік биліктің дінге бейтараптылығы.

Зайырлы мемлекет азаматтардың діни сенім бостандығын жүзеге асыруын және діни бірлестіктердің қызметін заңды реттеу арқылы қамтамасыз етеді. Мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы қатынастар жалпы қоғамдық қатынастар жүйесінен бөлек қарастырылмайды: діни бірлестіктер – Қазақстан қоғамының институттары болып табылады, ал сенушілер толыққанды азаматтық құқықтарға ие.

Осы контексте зайырлылық – қазіргі Қазақстан Республикасының құқықтық мемлекетін құру мен оның қызметінің басты принциптерінің бірі екенін ерекше атап өту қажет. Мемлекеттік билік органдары канондық құқық негізінде емес, ата заңымыз Конституцияға сүйене отырып қызмет атқарады.

Қазіргі уақытта Конституцияның негізгі қағидаларына сүйене отырып, 2011 жылы қабылданған «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы өз күшіне еніп, азаматтардың діни сенім бостандығын жүзеге асыруға құқықтық механизм ретінде қызмет етеді [15]. Зайырлы Қазақстан жағдайында ерекше маңызды болып табылатын принцип – діни бірлестіктерді мемлекеттен бөлу, соған сәйкес:

- діни бірлестіктер саяси қызмет субъектісі емес;
- олар мемлекеттік басқаруға қатыспайды және мемлекеттік органдардың құрылымына ықпал етпейді.

Конституция әрбір азаматқа сенім бостандығын кепілдейді және діни, этникалық немесе басқа да белгілер бойынша кез келген дискриминацияны тыйым салады. Сенім бостандығы – әрбір азамат үшін өз рухани құндылық жүйесін таңдау құқығын білдіреді. Азаматтардың діни сенім бостандығын қамтамасыз ету бүгінгі Қазақстан сияқты поликонфессионалды ел үшін өмірлік маңызды фактор болып табылады және оның демократиялық және құқықтық дамуының негізгі құрамдас бөлігі болып саналады.

Қазақстан халықаралық нормаларға сүйеніп адам құқықтары саласында өз діни саясатын жүзеге асыруда. Елдің нормативтік-құқықтық базасы діни бостандықты

қамтамасыз ету саласында Еуропа және әлемдік демократиялық стандарттарға сәйкес келеді. Көптеген сарапшылардың пікірінше, Қазақстанның заңнамасы халықаралық ұйымдар (ОБСЕ және басқа да) қабылдаған негізгі стандарттарға және әлемдік дамыған демократиялық мемлекеттердің тәжірибесіне сәйкес келетін құқықтық негізге ие.

Бұл тәсіл дінді тек рухани-философиялық құбылыс ретінде емес, сондай-ақ Қазақстанның заманауи идеологиялық құрылымына ықпал ететін маңызды әлеуметтік-институционалдық фактор ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Діни сенім қазіргі Қазақстанда тек мәдениет пен өмір салтының маңызды құрамдас бөлігі ғана емес, сонымен қатар ұлттық өзіндік сана мен саяси құрылымдарда әсер ететін факторға айналуға мүмкін. Коммунистік идеологияның ыдырауы, бүгінгі заманға сай ұлттық және мәдени дәстүрлердің жаңғыруы тұрғындардың дінге қатынасында күрделі қайта ойластыру процестерін туғызды.

Қорытынды

Саяси идеологияға діннің екі қырынан қарастыруға болады: біріншіден, ол саяси әрекетті негіздейтін ерекше форма ретінде, екіншіден – трансценденттік күштерге жүгіну арқылы саяси белсенділікті заңдастыратын ерекше идеологиялық түр ретінде. Басқаша айтқанда, идеология мен дін – саясат пен дінді өзара байланыстыратын делдалдық форма болып табылады. Бұл құбылыс көптеген зерттеушілердің «таза» дін – яғни рухани кемелденуге бағытталған сенім түрі – мен оның саяси қызмет атқаратын түрленген нұсқалары арасындағы айырмашылықты анықтауға ұмтылысын түсіндіреді.

Ғылыми әдебиеттерде саясат, идеология және дін әдетте бастапқы діни жүйемен байланысын және сонымен қатар оның идеологиялық трансформациясын көрсететін арнайы атаулармен белгіленеді. Мысалы, отандық зерттеулерде діни термині сенімге қарамастан, нақты саяси құндылықтар бағытын қалыптастыратын діни идеологияны сипаттау үшін қолданылады.

Қорытындылай келе, дін мен идеологияның қазіргі қоғамдағы әлеуметтік рөлі көптеген аспектілерде өзара қиылысып жатқанын атап өту қажет. Дәстүрлі түрде дін идеологияға тән функцияларды орындап келген және қазіргі таңда да орындауда: компенсаторлық, консолидациялық, мотивациялық, тәрбиелік, танымдық функциялар, сондай-ақ саяси режимді легитимдеу функциясы. Идеология мен дін кейбір постулаттар мен құндылықтық бағдарлар бойынша ұқсас болуы мүмкін, алайда екеуі де әрдайым ғылыми критерийлерге сай келмейді, себебі олардың құрамына верификацияланбайтын құндылықтық тұжырымдар кіреді, дегенмен қазіргі заманғы жағдайларда олар өз позициясын негіздеу үшін ғылыми немесе псевдоғылыми деректерге сүйенуге тырысады.

Дегенмен, әлеуметтік функциялардың ұқсастығына қарамастан, дін мен идеология рухани қызметтің әртүрлі формалары болып қала береді. Негізгі айырмашылық идеологияның саясатпен имманенттік байланысында, ал діннің саяси процеске ситуативті түрде тартылуында көрінеді. Қоғамдық санадағы идеологиялық және идеологиялық емес арасындағы шекара діннің саяси және саяси емес мазмұны арасындағы демаркациялық сызық қай жерде жүргізілетініне байланысты анықталады.

Саяси-құқықтық режимді легитимдеу функциясы дін үшін екінші реттік, анықтаушы сипатта емес, идеологиядан айырмашылығы сол. Діни сананың негізгі қасиеті – әлемді трансценденттік, виртуалды шындық тұрғысынан түсіну.

Қаржыландыру. Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруы аясында дайындалған (AP25793727 «Әділетті Қазақстан парадигмасының қалыптасуына зайырлылық пен діндарлық тепе-теңдігінің әсері»).

Авторлардың қосқан үлесі:

Нуров М.М. – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін нақтылау, теориялық әдебиеттерді саралау, зерттеу материалдарын жинап, талдау жүргізу, сондай-ақ жұмыстың теориялық және практикалық бөлімдері мен қорытындысын ғылыми негіздеу;

Алияров Е.К. – мақаланың негізгі идеясына бағыттарды айқындау, кеңес беру;

Дузбаев Т.М. – тақырыпқа қатысты теориялық дереккөздерді жинақтап, оларды сараптап қорыту және ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Altaikyzy, A. (2024) “The role of religion in the Islamic world during the years of independence”, Eurasian Journal of Religious Studies, 39(3), pp. 48-57.

2. Қазақстан Президенті Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының VIII съезінің ашылуында сөз сөйледі (2025). Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.akorda.kz/kz/kazakhstan-prezidenti-alemdik-zhane-dasturli-dinder-koshbasshylarynyn-viii-sezinin-ashylyuynda-soz-soyledi-1784517> (Қаралған күні: 03.05.2025).

3. Алтайбаева, А.Н., Телебаев, Г.Т., Ташгын, А., Рау, И.В. (2024) «Влияние политических ценностей и тюркской идеологии в Казахстане», Journal of Philosophy Culture and Political Science, 89(3), p. 3.

4. Избаиров, А. (2025) «Казахстан: роль религии в национальном строительстве», Мысль Казахстана. Доступно по ссылке: <https://mysl.kazgazeta.kz/news/16478> (Дата обращения: 03.05.2025).

5. Байгужинов, Я., Искаков, Е., Лян, М., Мырзагали, А. (2024) «Влияние ислама на политический процесс Казахстана», Центр социальных и политических исследований «Стратегия». Доступно по ссылке: <https://www.ofstrategy.kz/ru/research/politic-research/item/843-vliyanie-islama-na-politicheskij-protsess-kazakhstan> (Дата обращения: 03.05.2025).

6. Панков, А. (2022) «Казахстанская идеология учит терпимости, в том числе в религиозном аспекте», Kazislam.kz. Доступно по ссылке: <https://kazislam.kz/ru/2022/10/aleksej-pankov-kazahstanskaya-ideologiya-uchit-terpimosti/> (Дата обращения: 03.05.2025).

7. Казахстанский опыт межконфессионального согласия (2021). Доступно по ссылке: https://e-islam.kz/files/sionalnogo-soglasiya_iq6jwkz8h26kss340r7f0o/ (Дата обращения: 03.05.2025).

8. Корм, Ж. (2012) Религиозный вопрос в XXI веке. Геополитика и кризис постмодерна. Москва: Институт Общегуманитарных Исследований, с. 214.

9. Таранюк, Ж.П. (2010) «Религия и политика, характер их взаимодействия», Василенко, И.А. (под ред.) Logos – 2010: Сборник научных статей. Москва: Издатель Воробьев А.В., с. 121-126.

10. Таранюк, Ж.П. (2010) «Взаимодействие религии и политики в обществе», Василенко, И.А. (под ред.) Logos – 2010: Сборник научных статей. Москва: Издатель Воробьев А.В., с. 126-130.

11. Таранюк, Ж.П. (2010) «Современная география ислама в контексте геополитической роли религии», Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, (12), с. 423-426.

12. Puysäinen, I. (2002) “A Theory of Ideology: Implications for Religion and Science”, Method & Theory in the Study of Religion, 14(3-4), p. 316-333.

13. Haynes, J. (ed.) (2021) The Routledge Handbook of Religion, Politics and Ideology. 1st edn. London: Routledge.

14. Bruce, S. (2017) “The Secularization of the West”, in: Secular Beats Spiritual: The Westernization of the Easternization of the West. Oxford: Oxford University Press.

15. Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңы (2011) № 483-IV, 11 October 2011. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483> (Қаралған күні: 03.05.2025).

М.М. Нуров¹, Е.К. Алияров², Т.М. Дузбаев³

¹Университет Туран, Алматы, Қазақстан

²Қазақстанский центр гуманитарно-политической конъюнктуры, Алматы, Қазақстан

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан

(E-mail: markhabbatnur@gmail.com, aliyarov56@mail.ru, dtusubzhan@mail.ru)

Взаимовлияние религии и политической идеологии в современном Казахстане

Аннотация. В статье комплексно рассматривается роль и влияние религии в идеологическом пространстве современного Казахстана. Исследование анализирует духовные и социальные трансформации постсоветского периода, определяя религию как значимый фактор культурной и политической жизни общества. Авторы показывают, что религия вышла за рамки веры и традиции, превратившись в важный социальный институт, формирующий общественное сознание и национальную идеологию.

Рассматриваются процессы институционализации религиозных организаций, динамика конфессионального ландшафта и особенности их функционирования в условиях светского государства. Конфессиональное пространство Казахстана систематизируется по трём уровням: традиционные религии (ислам, православие), исторически укоренившиеся конфессии (католицизм, протестантизм, буддизм) и новые религиозные движения, распространённые в годы независимости. Межконфессиональный диалог между исламом и христианством оценивается как важный механизм поддержания духовной безопасности и общественной стабильности.

Особое внимание уделяется транснациональному контексту религиозных процессов, взаимодействию с внешними духовными центрами и их идеологическому влиянию. Научная новизна работы заключается в интерпретации религии не только как духовного феномена, но и как элемента идеологической и культурной политики современного Казахстана. Полученные результаты могут служить теоретической и прикладной основой для изучения взаимосвязи религии, идеологии и духовной безопасности в условиях глобализации.

Ключевые слова: религия, идеология, транснациональное влияние, национальная идентичность, духовная безопасность, светское государство, социальная стабильность, межконфессиональное согласие.

M.M. Nurov¹, E.K. Aliyarov², T.M. Duzbaev³

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

²Kazakhstan Center for Humanitarian and Political Trends, Almaty, Kazakhstan

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: markhabbatnur@gmail.com, aliyarov56@mail.ru, dtusubzhan@mail.ru)

The Mutual Influence of Religion and Political Ideology in Contemporary Kazakhstan

Abstract. This article provides a comprehensive examination of the role and influence of religion within the ideological space of contemporary Kazakhstan. The study explores spiritual and social transformations of the post-Soviet period, presenting religion as a significant factor in the country's cultural and political development. The author argues that religion has moved beyond the boundaries of faith and tradition to become a powerful social institution shaping public consciousness and national ideology.

The paper analyzes the institutionalization of religious organizations, the evolution of Kazakhstan's confessional landscape, and the functioning of religious institutions under a secular framework. The confessional structure is categorized into three levels: traditional religions (Islam, Orthodoxy), historically established confessions (Catholicism, Protestantism, Buddhism), and new religious movements that emerged during the independence period. The cultural dialogue between Islam and Christianity is identified as a vital element of national stability and spiritual security.

Special emphasis is placed on the transnational dimension of religion, including its interaction with external spiritual centers and ideological influences. The scientific novelty of the study lies in conceptualizing religion not merely as a spiritual phenomenon, but as an integral component of Kazakhstan's ideological and cultural policy. The findings offer theoretical and practical insights into the interconnection of religion, ideology, and spiritual security in the context of globalization.

Keywords: religion, ideology, transnational influence, national identity, spiritual security, secular state, social stability, interfaith harmony.

References

1. Altaikyzy, A. (2024) "The role of religion in the Islamic world during the years of independence", Eurasian Journal of Religious Studies, 39(3), pp. 48-57.
2. Kazakstan Prezidenti Alemdik zhane dasturli dinder koshbasshylarynyn VIII s'ezinin ashyluynda soz soyledi (2025). Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.akorda.kz/kz/kazakstan-prezidenti-alemdik-zhane-dasturli-dinder-koshbasshylarynyn-viii-sezinin-ashyluynda-soz-soyledi-1784517> (Karalgan kuni: 03.05.2025). [in Kazakh]
3. Altajbaeva, A.N., Telebaev, G.T., Tashgyn, A., Rau, I.V. (2024) «Vliyanie politicheskikh cennostej i tjurkskoj ideologii v Kazahstane», Journal of Philosophy Culture and Political Science, 89(3), p. 3.
4. Izbaïrov, A. (2025) «Kazahstan: rol' religii v nacional'nom stroitel'stve», Mysl' Kazahstana. Dostupno po ssylke: <https://mysl.kazgazeta.kz/news/16478> (Data obrashhenija: 03.05.2025). [in Russian]
5. Bajguzhinov, Ja., Iskakov, E., Ljan, M., Myrzagali, A. (2024) «Vliyanie islama na politicheskij process Kazahstana», Centr social'nyh i politicheskikh issledovanij «Strategija». Dostupno po ssylke: <https://www.ofstrategy.kz/ru/research/politic-research/item/843-vliyanie-islama-na-politicheskij-protsess-kazahstana> (Data obrashhenija: 03.05.2025). [in Russian]
6. Pankov, A. (2022) «Kazahstanskaja ideologija uchit terpimosti, v tom chisle v religioznom aspekte», Kazislam.kz. Dostupno po ssylke: <https://kazislam.kz/ru/2022/10/aleksej-pankov-kazahstanskaya-ideologiya-uchit-terpimosti/> (Data obrashhenija: 03.05.2025). [in Russian]
7. Kazahstanskij opyt mezhkonfessional'nogo soglasija (2021). Dostupno po ssylke: https://e-islam.kz/files/sionalnogo-soglasija_iq6jwkz8h26kss340r7f0o/ (Data obrashhenija: 03.05.2025). [in Russian]
8. Korm, Zh. (2012) Religioznyj vopros v XXI veke. Geopolitika i krizis postmoderna. Moskva: Institut Obshhegumanitarnyh Issledovanij, s. 214.
9. Taranjuk, Zh.P. (2010) «Religija i politika, karakter ih vzaimodejstvija», Vasilenko, I.A. (pod red.) Logos – 2010: Sbornik nauchnyh statej. Moskva: Izdatel' Vorob'jov A.V., s. 121-126. [in Russian]
10. Taranjuk, Zh.P. (2010) «Vzaimodejstvie religii i politiki v obshhestve», Vasilenko, I.A. (pod red.) Logos – 2010: Sbornik nauchnyh statej. Moskva: Izdatel' Vorob'jov A.V., s. 126-130. [in Russian]
11. Taranjuk, Zh.P. (2010) «Sovremennaja geografija islama v kontekste geopoliticheskoi roli religii», Aktual'nye problemy gumanitarnyh i estestvennyh nauk, (12), s. 423-426. [in Russian]
12. Pyysiäinen, I. (2002) "A Theory of Ideology: Implications for Religion and Science", Method & Theory in the Study of Religion, 14(3-4), p. 316-333.
13. Haynes, J. (ed.) (2021) The Routledge Handbook of Religion, Politics and Ideology. 1st edn. London: Routledge.
14. Bruce, S. (2017) "The Secularization of the West", in: Secular Beats Spiritual: The Westernization of the Easternization of the West. Oxford: Oxford University Press.

15. Kazakstan Respublikasynyn «Dini kyzmet zhane dini birlestikter turaly» Zany (2011) № 483-IV, 11 October 2011. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483> (Karalghan kuni: 03.05.2025). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Нуров М.М. – PhD, Тұран университеті, Халықаралық қатынастар және дипломатия жоғары мектебінің қауымдастырылған профессор-зерттеушісі, Алматы, Қазақстан.

Алияров Е.К. – саяси ғылымдар докторы, профессор, Қазақстан гуманитарлық-саяси конъюнктура орталығының президенті, Алматы, Қазақстан.

Дузбаев Т.М. – PhD докторант, Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Нуров М.М. – PhD, ассоциированный профессор-исследователь Высшей школы международных отношений и дипломатии университета Туран, Алматы, Казахстан.

Алияров Е.К. – доктор политических наук, профессор, президент Казахстанского центра гуманитарно-политической конъюнктуры, Алматы, Казахстан.

Дузбаев Т.М. – PhD докторант, Кафедра политологии и политических технологий, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

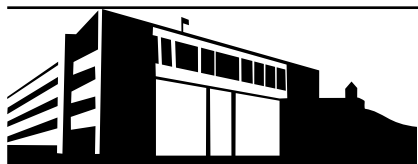
Nurov M.M. – PhD, Associate Research Professor of the High School of International Relations and Diplomacy, Turan University, Almaty, Kazakhstan.

Aliyarov E.K. – Doctor of Political Science, Professor, President Kazakhstan Center for Humanitarian and Political Trends, Almaty, Kazakhstan.

Duzbaev T.M. – PhD student, Department of Political Science and Political Technologies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГРНТИ 11.15.25

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-78-88>

Научная статья

Внутренняя экологическая миграция в Казахстане: опыт политологического анализа

Н.С. Байбусынов*¹, М.Ю. Онучко¹

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: nur_zat@mail.ru, onuchko@mail.ru)

Аннотация. Статья посвящена политологическому анализу внутренней экологической миграции, рассматриваемой в контексте социальной стабильности, национальной безопасности и регионального развития. Внутренняя экологическая миграция в Казахстане является важным социально-политическим явлением, обусловленным деградацией окружающей среды и изменениями климатических условий. В статье использованы методы анализа нормативно-правовой базы, статистического анализа, сравнительного анализа. Рассматриваются возможные политические стратегии по снижению негативных последствий внутренней экологической миграции, включая развитие инфраструктуры, стимулирование эффективным управлением миграционными потоками и усиление экологического контроля. На основе анализа сделан вывод о необходимости комплексного подхода к решению проблем экологической миграции, предполагающего интеграцию экологических, экономических и политических мер. Подчеркивается важность дальнейших исследований в данной области для формирования эффективной миграционной политики, способствующей устойчивому развитию страны.

Кроме того, в исследовании детально рассматривается прямое влияние экологических факторов не только на перемещение населения, но и на внутреннюю политическую стабильность. Авторы уделяют особое внимание совершенствованию механизмов взаимодействия государственных органов и институтов местного самоуправления в решении проблем климатических беженцев. При этом эффективное регулирование внутренних миграционных потоков представлено как важнейший инструмент сохранения демографического баланса страны и обеспечения региональной безопасности.

Ключевые слова: внутренняя миграция, экология, Казахстан, государственная политика, национальная безопасность, цели устойчивого развития, социальная стабильность.

Поступила: 10.06.2025; Принята: 25.02.2026; Доступна онлайн: 30.03.2026

Введение

Миграция – один из важнейших общественных феноменов, и то, что она может предопределить судьбы огромного количества людей, не поддаётся сомнению. С проблемой миграции люди могут столкнуться в жизни не единожды. Поэтому не будет преувеличением констатировать, что очень многие люди не живут там, где родились. Последствия внутренней или международной миграции могут быть очень серьезными с социальной, экономической, политической или психологической точек зрения, и стать причиной изменений в каждой сфере общественной жизни.

Целью данной статьи является проведение политологического анализа внутренней экологической миграции в Казахстане. Данная цель предполагает решение следующих задач: изучение теоретических аспектов, связанных с миграцией; рассмотрение категорий экологической миграции и их специфики; изучение экологической миграции в Казахстане, опираясь на статистические данные и исследования учёных; исследование возможных рисков и социально-политических проблем, связанных с экологической миграцией в Казахстане; на основе полученных выводов дать определённые рекомендации по стабилизации внутренних миграционных потоков.

Материалы и методы исследования

Методами исследования данной статьи являются, прежде всего, общенаучный философский метод диалектического материализма, анализ, сравнение, структурно-функциональный метод политологической науки, а также специальные методы отдельных наук (сравнительно-правовой и статистический метод).

При исследовании миграции следует разграничивать два ее аспекта, рассматривая их по отдельности. Во-первых, миграция в узком смысле — это завершённое территориальное перемещение, связанное со сменой постоянного места жительства. Во-вторых, миграция является переселением в самом широком смысле слова. Как следствие, миграция отождествляется с любым территориальным перемещением, совершающимся между разными населёнными пунктами одной или нескольких административно-территориальных единиц независимо от продолжительности, регулярности и целевой направленности.

Процесс миграции многогранен, поэтому с научной точки зрения его исследуют, используя разную методологию и множество трактовок. К примеру, демографический энциклопедический словарь определяет миграцию (от латинского *migratio* – переселение) как «перемещение людей (мигрантов) через границы тех или иных территорий с переменой места жительства навсегда или на более или менее длительное время» [1].

Закон Республики Казахстан «О миграции населения» определяет миграцию как «постоянное или временное, добровольное или вынужденное перемещение физических лиц из одного государства в другое, а также внутри государства» [2]. В кратком словаре по социологии под редакцией Д.М. Гвишиани миграцию определяют «как социально-экономический и демографический процесс, представляющий собой совокупность

перемещений, совершаемых людьми между странами, районами, поселениями» [3, с. 421].

Термин «миграция» является комплексным, поэтому существует немало подходов к его толкованию. Необходимо отследить историю употребления и развития термина «миграция». По версиям некоторых ученых миграцию можно определить как целенаправленное территориальное перемещение населения, причинами которого могут служить как желание человека, так и объективные факторы, которые не ограничиваются социально-экономическими, политическими, демографическими, межнациональными и экологическими. В данном случае миграция будет определяться тремя основными аспектами: географическим, или территориальным перемещением (то есть, сменой места жительства), временем и целью [4, с. 87]. Если не учитывать смену места жительства, то миграцию можно будет легко спутать с любым рядовым перемещением в пространстве. Миграцию также легко определить, когда передвижение происходит в четко или условно обозначенных границах. По классификационному признаку времени и направленности миграция делится на эпизодическую, сезонную и маятниковую [5, с. 196].

Миграцию как направленный процесс всегда инициируют определенные факторы. Согласно А.А.Коробову, существует три предпосылки миграции: «неудовлетворенность базовых потребностей населения на собственной территории, наличие источников удовлетворения данных потребностей за пределами этой территории и высокий уровень информированности населения о ситуации внутри границ своего жизненного пространства и за его пределами» [6, с. 97]. В этом случае миграция – это территориальное перемещение людей, которые стремятся удовлетворить первые две ступени иерархии потребностей Маслоу: физиологические (пища, одежда, базовое здоровье) и потребности в безопасности (защищенность, комфорт и др.)

У любой миграции есть свои причины, и неважно, по своей воле она происходит или вынужденно. Не последнюю роль в факторах, предопределяющих миграцию, играет экология. Чем хуже экологическая обстановка в регионе или стране, тем выше вероятность роста количества мигрирующих в несколько раз.

Изменения климата, приводящие к деградации состояния окружающего нас мира, и рост количества природных катаклизмов предопределили появление феномена «экологической миграции» или «миграции, вызванной экологическими проблемами». Социально-экономические причины все еще доминируют при сравнительном анализе проблем миграции на разном уровне (внутрирегиональном, региональном, международном), однако мигрирующих по экологическим причинам людей становится в разы больше. Согласно докладом Международной организации по миграции при ООН, в 2024 году во всем мире было около 281 миллиона мигрантов [7]. Глобальное потепление является еще одним потенциальным риском роста миграционных настроений, и к 2050 году ежегодное количество мигрантов может вырасти в 2,5 раза и достичь до 700 миллионов человек [8, с. 402].

На данный момент экологическую миграцию (миграцию, вызванную экологическими факторами) изучили недостаточно хорошо, поскольку она является едва ли не самой сложной формой миграции. Помимо изменений климата к причинам этого феномена

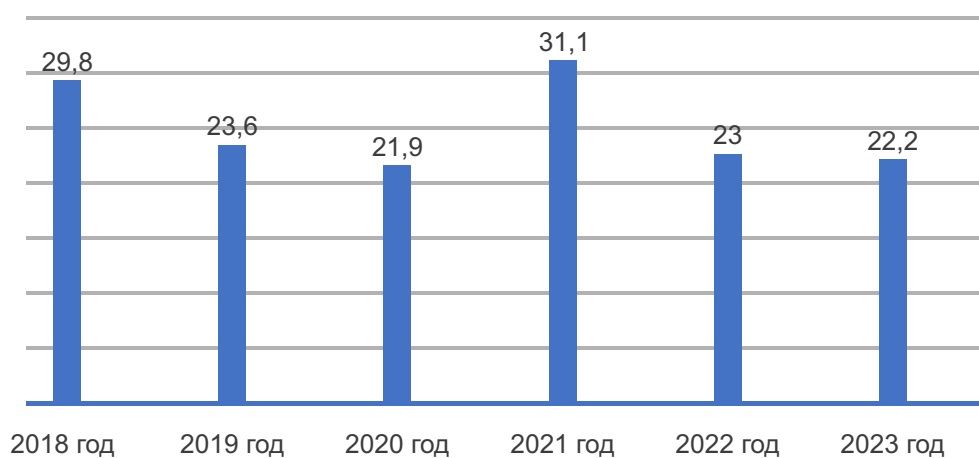
принято относить природные катастрофы, будь то ураганы, засухи или землетрясения; ухудшение качества земель, загрязнение водных ресурсов и т.п. Международные организации на сегодняшний день не констатируют уменьшение количества экологических мигрантов: на всей планете фиксируются миллионы переселенцев каждый год.

Результаты и обсуждение. Глобальные тренды экологической миграции показывают, что все больше стран сталкиваются с проблемой перемещения населения вследствие ухудшения состояния экосистем. Например, в странах Южной Азии, Африки и Латинской Америки, где опустынивание и засухи достигают катастрофических масштабов, количество экологических мигрантов продолжает расти. Однако Казахстан, учитывая свою географию и климатические условия, также может столкнуться с аналогичными проблемами, что сделает экологическую миграцию важным фактором политических рисков в стране.

Казахстан борется со многими экологическими проблемами, которые оказывают влияние на жизнь населения. Казахстан, обладая уникальной географией и климатическими особенностями, сталкивается с увеличением внутренних миграционных потоков, вызванных именно экологическими факторами. Эти процессы могут быть сопряжены с рядом политических рисков, как внутри страны, так и на внешнем уровне, влияя на социальную стабильность, экономическое развитие и межрегиональные отношения. Изучение этих рисков в контексте Казахстана становится важной задачей, поскольку страна уже испытывает на себе последствия экологической деградации, такие как опустынивание, дефицит воды, загрязнение воздуха и земли.

Согласно исследованиям, приведённым швейцарской компанией IQAir – мирового лидера в области инноваций по улучшению качества воздуха, Казахстан в рейтинге самых загрязнённых стран мира по среднегодовой концентрации PM2.5 (мелкодисперсные частицы – загрязнители воздуха) по состоянию на 2023 год располагается на 40-м месте из 134 стран рейтинга. Средняя концентрация PM2.5 в 2023 году в стране в 4,4 раза выше рекомендуемого ВОЗ среднегодового значения качества воздуха [9].

Диаграмма 1. Концентрация PM2.5 (мкг/м³) в воздухе Казахстана (по годам)

Здесь будет уместно вспомнить о Целях в области устойчивого развития (ЦУР) [10], которые в 2015 году предложила Генеральная ассамблея ООН как «план достижения лучшего и более устойчивого будущего для всех» [11]. Цели устойчивого развития ООН охватывают широкий спектр задач, направленных на улучшение экологической ситуации на планете (в частности, ЦУР № 6, 7, 9, 11, 12, 13 и 15).

Важно, чтобы эти цели были интегрированы в национальные политики стран, включая Казахстан, с целью достижения баланса между социально-экономическим развитием и охраной окружающей среды. Внесение изменений на уровне глобальной, национальной и местной политики имеет решающее значение для защиты экосистем, смягчения последствий изменений климата и обеспечения устойчивого будущего для всех.

Казахстан сталкивается с нехваткой пресной воды, особенно в южных и западных регионах (цель 6: чистая вода и санитария). Истощение рек, загрязнение подземных вод и засоление почв приводят к ухудшению условий жизни и вынужденной миграции сельского населения. Высыхание Аральского моря стало одной из крупнейших экологических катастроф, вынудившей тысячи людей переселиться. Дефицит воды в сельских районах ускоряет отток населения в города, а плохие санитарные условия в регионах усугубляют здоровье людей, что также становится причиной переезда. В качестве решения необходимо внедрение водосберегающих технологий в сельском хозяйстве, а также улучшение управления водными ресурсами и международное сотрудничество (особенно с соседними странами по использованию трансграничных рек).

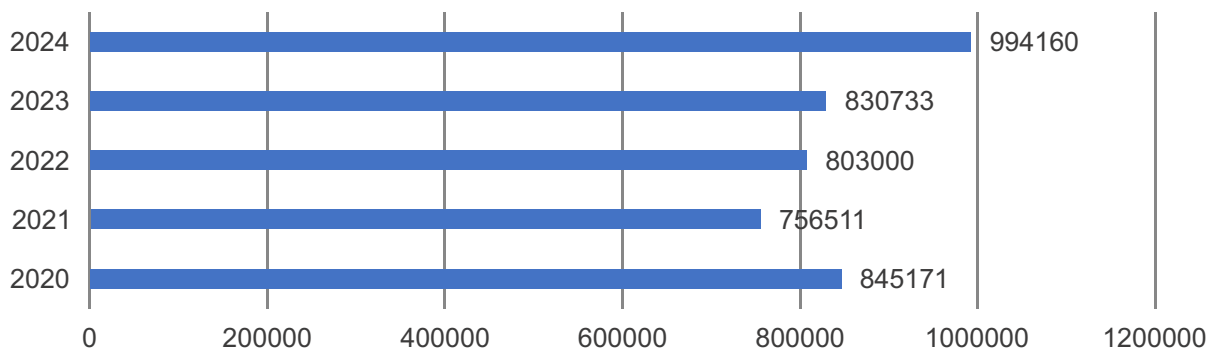
В нашей стране доминируют угольные электростанции, что приводит к загрязнению воздуха (цель 7: недорогостоящая и чистая энергия). Высокий уровень загрязнения воздуха в Алматы и Караганде вынуждает людей покидать эти города. Недостаточное развитие возобновляемых источников энергии, отсутствие доступной электроэнергии в сельских районах усложняет условия жизни и провоцирует миграцию. Для улучшения экологической ситуации необходимо развивать солнечную и ветровую энергетику, а также переходить на чистые технологии в промышленности. Изношенная инфраструктура водоснабжения и энергосетей (особенно в регионах и сельской местности) ограничивает эти возможности (цель 9: индустриализация, инновации и инфраструктура), в то время как города предлагают более развитую инфраструктуру, что ускоряет миграцию из экологически неблагоприятных регионов. Необходимо больше внедрять экотехнологии в производство, а также улучшать инфраструктуру малых городов и сельских районов.

В Казахстане уровень загрязнения земель и воды промышленными отходами очень высок, также страна испытывает дефицит перерабатывающих мощностей, отсутствие культуры переработки мусора, большое количество стихийных свалок (цель 12: ответственное потребление и производство). Необходимо внедрять концепцию «нулевых отходов», развивать перерабатывающую промышленность и снижать потребление пластика. Готова ли казахстанская промышленность и общество к этому – большой вопрос.

По данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан фиксируется значительный рост

внутренней миграции в 2024 году относительно 2020-2023 годов [12]. Эти цифры не просто статистика, но и определенный сигнал. Положительное сальдо миграции (прирост населения) фиксируется только в 4 регионах – Астана, Алматы, Шымкент и Алматинская область.

Диаграмма 2. Внутренняя миграция в Казахстане (2020-2024 гг.)

Внутренняя миграция в Казахстане, в том числе вызванная экологическими проблемами, представляет собой один из ключевых факторов политической нестабильности, который может привести к ряду рисков. Регионы, принимающие мигрантов, могут столкнуться с увеличением социальной напряженности, особенно если эти регионы уже имеют ограниченные ресурсы и инфраструктуру. Например, такие города как Алматы, Астана и Шымкент, принимающие мигрантов, могут столкнуться с проблемами, связанными с обеспечением жилья, работы и социальной помощи новоприбывшим. В случае, если миграционные потоки будут нарастать, существует вероятность роста социальной напряженности и возникновения конфликтов.

Необходимо учитывать политическую нестабильность, которая может возникнуть в результате возрастания протестных настроений среди внутренних мигрантов. Люди, оказавшиеся в трудной ситуации из-за экологической деградации и миграции, могут начать требовать улучшения условий жизни, что приведет к протестам против властей. В таких условиях растет риск политической радикализации.

Кроме того, экологическая миграция может оказать влияние на международные отношения Казахстана. Страна граничит с рядом государств, и увеличение числа экологических мигрантов может создать напряженность в отношениях с соседними странами, учитывая непростую геополитическую ситуацию. В условиях ограниченных ресурсов и территориальных споров по вопросам воды и земли, миграционные потоки могут стать источником международных конфликтов.

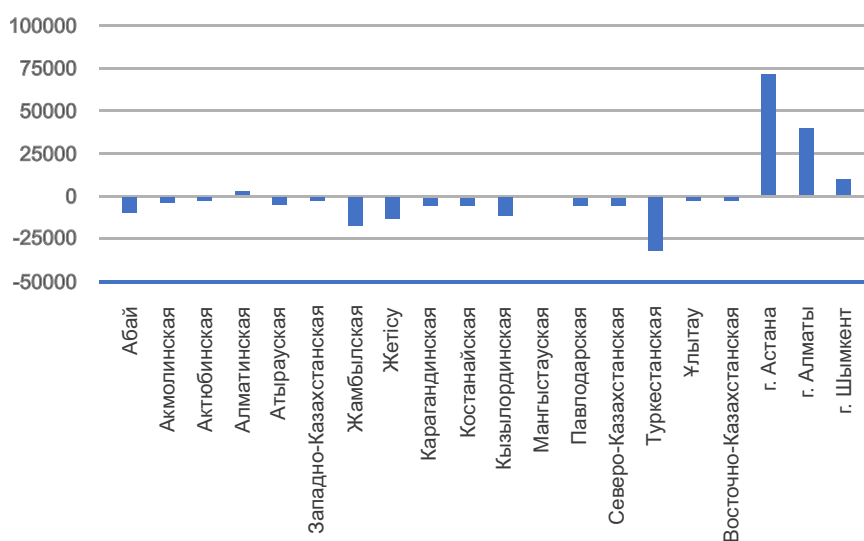
В таких условиях может усилиться экономическое давление на принимающие регионы. В условиях ограниченных рабочих мест и ресурсов мигранты могут столкнуться с трудностями в трудоустройстве и адаптации. Это может привести к увеличению уровня бедности, особенно в условиях экономической нестабильности. Рост внутренней миграции может спровоцировать конфликты между различными регионами страны. Региональные власти, не имеющие возможности эффективно управлять миграционными потоками, могут столкнуться с политическим давлением со стороны местных жителей,

требующих решений по улучшению жизни в условиях миграции. Такие конфликты могут угрожать политической стабильности и управляемости на местах.

Внутренняя миграция, вызванная экологическими проблемами, может способствовать увеличению социального неравенства между различными регионами страны. Мигранты из сельских и пострадавших от экологии районов, сталкиваясь с трудностями в поиске работы, жилья и социальной поддержки, могут стать объектом дискриминации, что приведет к росту социальной напряженности.

По данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан численность переезжающих в пределах страны в 2024 году по сравнению с соответствующим периодом 2023 года увеличилась на 47,6 % [12].

Диаграмма 3. Внутренняя миграция в Казахстане (январь-декабрь 2024 г.)

Как видно из диаграммы, положительное межрегиональное миграционное сальдо сохраняется в четырех регионах республики: в городах Астане (73238 человек), Алматы (36061 человек), Шымкенте (9361 человек) и в Алматинской области (2639 человек). Как уже было отмечено ранее, эта тенденция наблюдается все последние годы. Это достаточно тревожный показатель, демонстрирующий привлекательность для внутренней миграции лишь три главных города страны – столицы Астаны, городов республиканского значения Алматы и Шымкент.

Возвращаясь к теме возможной социальной напряженности и угрозе национальной безопасности в связи с большой нагрузкой на инфраструктуру наиболее привлекательных для миграции городов – эти цифры только подтверждают нашу мысль. Когда мы говорим об инфраструктуре в контексте безопасности – это не только коммунальные блага города (вода, тепло, электричество, вывоз мусора и т.д.), но и работа правоохранительных органов, обеспечение правопорядка, ведь с увеличением численности населения в этих городах будет всё сложнее обеспечивать должный уровень безопасности населения.

Эти цифры демонстрируют внутреннюю миграцию по абсолютно разным причинам – семейные обстоятельства, поиск работы, учёба, нежелание жить в сельской местности и т.д. Если мы говорим именно об экологической миграции, то необходимо сказать, что

в 2021 году был проведён опрос внутренних мигрантов в Астане, где по его итогам 7,9 % человек в числе причин указали неблагоприятную экологию мест откуда они прибыли [13]. В 2021 году численность внутренних мигрантов в Астану составила 28463 человека [14], т.е. 2249 человек из них переехали в Астану по причине плохой экологии (каждый 13 человек).

Заключение

Для минимизации политических рисков, связанных с внутренней экологической миграцией, Казахстану необходимо обратить внимание на укрепление и принятие ряда политических и социальных мер. Необходимо разработать стратегии для достижения Целей устойчивого развития. Важно сосредоточить внимание на разработке и внедрении стратегий, направленных на восстановление экосистем и устойчивое управление природными ресурсами. Это включает борьбу с опустыниванием, повышение эффективности водоснабжения, использование современных технологий для очистки водоемов и улучшение состояния воздуха.

Эффективное управление миграционными потоками и улучшение социальной интеграции позволит предотвратить рост социальной напряженности в принимающих регионах (с последующей разработкой эффективных программ по адаптации мигрантов). Включение мигрантов в экономику и создание рабочих мест, а также улучшение доступности жилья и социальных услуг, поможет предотвратить рост социальной нестабильности.

Также необходимо уделить особое внимание повышению экономической устойчивости регионов. Одним из важнейших факторов, снижающих миграционные потоки, является создание условий для экономического роста в регионах, пострадавших от экологической деградации. Развитие альтернативных источников дохода, таких как экотуризм, переработка отходов и другие отрасли, может существенно уменьшить зависимость населения от сельского хозяйства, которое часто становится причиной миграции.

Расширение межрегионального сотрудничества и развитие инфраструктуры позволит создать механизмы для улучшения координации усилий между заинтересованными субъектами в области миграционной политики. Например, улучшение транспортной и социальной инфраструктуры, развитие инфраструктуры для переработки отходов и улучшение водоснабжения в регионах с высоким уровнем миграции.

Экологические проблемы, такие как опустынивание, загрязнение водных ресурсов и другие, способствуют увеличению миграционных потоков, что в свою очередь может привести к ряду политических рисков. Для минимизации этих рисков Казахстану необходимо разработать и внедрить комплексные меры, направленные на восстановление экосистем, управление миграционными потоками и улучшение социальной интеграции мигрантов. Эти усилия помогут обеспечить устойчивое развитие страны и укрепить социальную и политическую стабильность.

Вклад авторов:

Байбусынов Н.С. – определил общую научную концепцию исследования, обозначил актуальность темы, сформулировал цель и задачи статьи, задал основные направления анализа и подготовил первоначальный текст рукописи;

Онучко М.Ю. – осуществляла общее научное руководство исследованием, консультировала на всех этапах подготовки статьи.

Список литературы

1. Валентей, Д.И. (1985) Демографический энциклопедический словарь. Москва, с. 608.
2. Закон Республики Казахстан от 22 июля 2011 года № 477-IV «О миграции населения».
3. Гвишиани, Д.М. (1999) Миграция населения. Краткий словарь по социологии. Москва, с. 421.
4. Полякова, Н.В. (2016) «К вопросу о понятиях «миграция» и «нелегальная миграция»: доктрина и законодательство», Вестник юридического института МВД России, Барнаул, 1(30), стр. 87-90.
5. Кулешов, Д.Н. (2007) «Теоретико-методологические аспекты изучения миграции населения», Вестник ВЭГУ, 31-32, стр. 196-205.
6. Коробов, А.А. (2003) «Структурно-генетический подход к анализу миграции населения (теоретический аспект)», Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета, Саратов, 6, стр. 97-101.
7. McAuliffe, M., Oucho, L. (eds.). (2024) "World Migration Report 2024", International Organization for Migration (IOM), Geneva, p. 384.
8. Warner, K. (2010) "Global environmental change and migration: Governance challenges", Global Environmental Change, 3, pp. 402-413.
9. Рейтинг самых загрязнённых стран мира. Доступно по ссылке: <https://www.iqair.com/ru/world-most-polluted-countries> (Дата обращения: 10.06.2025).
10. Цели в области устойчивого развития. Доступно по ссылке: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/sustainable-development-goals/> (Дата обращения: 10.06.2025).
11. "Resolution adopted by the General Assembly on 6 July 2017, A/RES/71/313: Work of the Statistical Commission pertaining to the 2030 Agenda for Sustainable Development", United Nations, p. 25.
12. Данные портала Бюро (2025) национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Доступно по ссылке: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/281160/> (Дата обращения: 10.06.2025).
13. Иванов, Р. (2021) Где в Казахстане жить хорошо: почему растёт внутренняя миграция? Доступно по ссылке: <https://365info.kz/2021/04/gde-v-kazahstane-zhit-horosh-pochemu-rastet-vnutrennyaya-migratsiya-eksperty> (Дата обращения: 10.06.2025).
14. Данные портала Бюро (2022) национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Доступно по ссылке: <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat/press/news/details/312419?lang=ru> (Дата обращения: 10.06.2025).

Н.С. Байбусынов, М.Ю. Онучко

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: nur_zat@mail.ru, onuchko@mail.ru)*

Қазақстандағы ішкі экологиялық көші-қон: саясаттанушылық талдау тәжірибесі

Аңдатпа. Мақала әлеуметтік тұрақтылық, ұлттық қауіпсіздік және аймақтық даму контекстінде қарастырылатын ішкі экологиялық көші-қонның саясаттану талдауына арналған. Қазақстандағы ішкі экологиялық көші-қон қоршаған ортаның деградациясы мен климаттық жағдайлардың өзгеруіне байланысты маңызды әлеуметтік-саяси құбылыс болып табылады. Мақалада нормативтік-құқықтық базаны талдау, статистикалық талдау, салыстырмалы талдау әдістері қолданылған. Инфрақұрылымды дамытуды, көші-қон ағындарын тиімді басқаруды ынталандыруды және экологиялық бақылауды күшейтуді қоса алғанда, ішкі экологиялық көші-қонның теріс салдарын төмендету жөніндегі ықтимал саяси стратегиялар қарастырылуда. Талдау негізінде экологиялық, экономикалық және саяси шараларды біріктіруді көздейтін

экологиялық көші-қон мәселелерін шешуге кешенді көзқарас қажеттілігі туралы қорытынды жасалды. Елдің тұрақты дамуына ықпал ететін тиімді көші-қон саясатын қалыптастыру үшін осы саладағы одан әрі зерттеулердің маңыздылығы атап өтіледі.

Сонымен қатар зерттеуде экологиялық факторлардың халықтың қоныс аударуына ғана емес, сонымен бірге ішкі саяси тұрақтылыққа тигізетін тікелей әсері егжей-тегжейлі қарастырылады. Авторлар климаттық босқындар мәселесін шешудегі мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару институттарының өзара іс-қимыл тетіктерін жетілдіруге ерекше назар аударады. Бұл ретте ішкі миграциялық ағындарды тиімді реттеу елдің демографиялық теңгерімін сақтаудың және өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды құралы ретінде көрсетілген.

Түйін сөздер: ішкі көші-қон, экология, Қазақстан, мемлекеттік саясат, ұлттық қауіпсіздік, тұрақты даму мақсаттары, әлеуметтік тұрақтылық.

N.S. Baibussynov, M.Yu. Onuchko

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: nur_zat@mail.ru, onuchko@mail.ru)

Internal environmental migration in Kazakhstan: the experience of political analysis

Abstract. The article is devoted to the political analysis of internal environmental migration, considered in the context of social stability, national security and regional development. Internal ecological migration in Kazakhstan is an important socio-political phenomenon caused by environmental degradation and changes in climatic conditions. The article uses methods of regulatory framework analysis, statistical analysis, and comparative analysis. Possible policy strategies to reduce the negative effects of internal environmental migration are being considered, including infrastructure development, encouraging effective management of migration flows, and strengthening environmental control. Based on the analysis, it is concluded that there is a need for an integrated approach to solving the problems of environmental migration, involving the integration of environmental, economic and political measures. The importance of further research in this area is emphasized for the formation of an effective migration policy that contributes to the sustainable development of the country.

Furthermore, the study provides a detailed analysis of the direct impact of environmental factors not only on population displacement but also on internal political stability. The authors pay particular attention to improving the interaction mechanisms between government bodies and local self-government institutions in addressing the challenges faced by climate refugees. In this context, the effective regulation of internal migration flows is presented as a vital tool for maintaining the country's demographic balance and ensuring regional security.

Keywords: internal migration, ecology, Kazakhstan, state policy, national security, sustainable development goals, social stability.

References

1. Valentej, D.I. (1985) Demograficheskiy jenciklopedicheskiy slovar'. Moskva, s. 608. [in Russian]
2. Zakon Respubliki Kazahstan ot 22 ijulja 2011 goda № 477-IV «O migracii naselenija». [in Russian]
3. Gvishiani, D.M. (1999) Migracija naselenija. Kratkij slovar' po sociologii. Moskva, s. 421. [in Russian]
4. Poljakova, N.V. (2016) «K voprosu o ponjatjah «migracija» i «nelegal'naja migracija»: doktrina i zakonodatel'stvo», Vestnik juridicheskogo instituta MVD Rossii, Barnaul, 1(30), str. 87-90. [in Russian]
5. Kuleshov, D.N. (2007) «Teoretiko-metodologicheskie aspekty izuchenija migracii naselenija», Vestnik VJeGU, 31-32, str. 196-205. [in Russian]
6. Korobov, A.A. (2003) «Strukturno-geneticheskij podhod k analizu migracii naselenija (teoreticheskij aspekt)», Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo social'no-jekonomicheskogo universiteta, Saratov, 6, str. 97-101. [in Russian]

7. McAuliffe, M., Oucho, L. (eds.). (2024) "World Migration Report 2024", International Organization for Migration (IOM), Geneva, p. 384.

8. Warner, K. (2010) "Global environmental change and migration: Governance challenges", Global Environmental Change, 3, pp. 402-413.

9. Rejting samykh zagryaznjonykh stran mira. Dostupno po ssylke: <https://www.iqair.com/ru/world-most-polluted-countries> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]

10. Celi v oblasti ustojchivogo razvitija. Dostupno po ssylke: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/sustainable-development-goals/> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]

11. "Resolution adopted by the General Assembly on 6 July 2017, A/RES/71/313: Work of the Statistical Commission pertaining to the 2030 Agenda for Sustainable Development", United Nations, p. 25. [in Russian]

12. Dannye portala Bjuro (2025) nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskemu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan. Dostupno po ssylke: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/281160/> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]

13. Ivanov, R. (2021) Gde v Kazahstane zhit' horosho: pochemu rastet vnutrennjaja migracija? Dostupno po ssylke: <https://365info.kz/2021/04/gde-v-kazahstane-zhit-horosho-pochemu-rastet-vnutrennyaya-migratsiya-eksperty> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]

14. Dannye portala Bjuro (2022) nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskemu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan. Dostupno po ssylke: <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat/press/news/details/312419?lang=ru> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]

Сведения об авторах:

Байбусынов Н.С. – PhD докторант, Кафедра политологии, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Онушко М.Ю. – кандидат политических наук, доцент кафедры политологии, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Байбусынов Н.С. – PhD докторант, Саясаттану кафедрасы, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

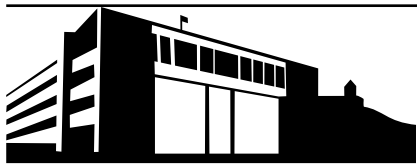
Онушко М.Ю. – саяси ғылымдар кандидаты, Саясаттану кафедрасының доценті, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Baibussynov N.S. – PhD student, Department of Political Science, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Onuchko M.Yu. – Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГРНТИ 11.15.37

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-89-105>

Научная статья

Международные стандарты и национальная политика по обеспечению прав этнокультурных сообществ в Казахстане

О.Ж. Темиркулов*¹, Т. Калиев¹, Е. Сергазин¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Институт прикладных этнополитических исследований, Астана, Казахстан

(E-mail: temirkulov79@gmail.com, sergazin1958@mail.ru, talgat.kaliyev@gmail.com)

Аннотация. В статье проводится углубленный анализ роли международных правовых стандартов в защите прав этнокультурных сообществ в контексте формирования единой гражданской нации в Казахстане. Авторами выполнен комплексный обзор фундаментальных актов: Декларации ООН о правах меньшинств, международных пактов о правах человека, а также Рамочной конвенции о защите национальных меньшинств и Европейской хартии региональных языков.

Особый акцент сделан на гармонизации наднациональных норм с законодательством Республики Казахстан. В ходе исследования отмечено, что международные принципы успешно интегрированы в Конституцию и отраслевые акты, регулирующие сферу образования, языковую политику и деятельность этнокультурных объединений. Особое внимание уделяется государственной политике РК по консолидации нации и поддержке этнокультурного плюрализма. Раскрывается функциональная роль Ассамблеи народа Казахстана, выступающей в качестве базового механизма реализации модели межэтнического единства. Казахская модель межэтнических отношений характеризуется как устойчивая система, гарантирующая равноправие граждан и соответствующая мировым стандартам. Сформулирован вывод о высокой адаптации универсальных норм к национальным условиям. Аргументирована значимость системного и инклюзивного подходов для поддержания стабильности и долгосрочного общественного развития.

Ключевые слова: международное право, этнокультурные сообщества, национальная политика, права человека, межэтнические отношения, гражданская идентичность, Ассамблея народа Казахстана.

Поступила: 10.06.2025; Принята: 25.02.2026; Доступна онлайн: 30.03.2026

89

*¹автор для корреспонденции

Введение

Научная и практическая значимость рассматриваемой проблемы обусловлена существенным усилением влияния наднациональных правовых институтов на механизмы защиты прав этнических групп. Данный аспект приобретает особую важность в контексте текущего этапа государственного строительства в Республике Казахстан, направленного на консолидацию единой гражданской нации. В условиях углубления глобализации и культурной диверсификации общества стратегическим императивом для государства становится выработка гибких, но устойчивых правовых инструментов, гарантирующих реальное равноправие представителей всех этносов.

Материалы и методы исследования

Несмотря на существование обширного научного дискурса, затрагивающего вопросы этнополитики и межкультурного диалога в современной отечественной юриспруденции и политологии ощущается явный дефицит фундаментальных компаративистских исследований. В частности, недостаточно изучена корреляция между национальным законодательством и глобальными стандартами в сфере прав этнокультурных сообществ. В связи с этим на передний план выходит задача системного аудита того, насколько последовательно международные нормы трансформируются в инструменты внутренней политики и какова эффективность их практической реализации в казахстанских реалиях.

Отдельного внимания заслуживает анализ понятийного аппарата. Существует концептуальное различие: если в международных актах доминирующей является категория «национальные меньшинства», то казахстанская правовая доктрина оперирует терминами «этнокультурные сообщества», «этнические группы» или формулировкой «граждане различных национальностей». Данная семантическая специфика не случайна — она базируется на конституционном принципе абсолютного равенства. Осознанный отказ законодателя от терминологии, которая могла бы подразумевать иерархичность или численное доминирование одних групп над другими, служит фундаментом для общественной консолидации и укрепления общегражданской идентичности, строящейся на инклюзивности.

Центральной целью настоящего исследования является определение ключевых векторов международно-правового регулирования статуса этнокультурных сообществ, а также оценка их проекции на интеграционные процессы внутри Казахстана. В рамках работы осуществляется анализ базовых международных договоров и конвенций, изучаются механизмы их имплементации в национальную правовую систему и проводится оценка эффективности действующих правозащитных институтов в контексте казахстанской практики.

Методологическая стратегия данной работы выстроена на сочетании общенаучных и специальных юридических подходов, что обусловлено необходимостью комплексного осмысления взаимосвязи между глобальными правовыми стандартами и национальной политикой Казахстана. В качестве базисного исследовательского инструментария авторами применены сравнительно-правовой, исторический, системный и формально-логический методы.

Ключевую роль в работе играет сравнительно-правовой (компаративистский) анализ. Его использование позволило сопоставить международные конвенциональные нормы с положениями казахстанского законодательства, выявить степень их имплементации, а также определить зоны совпадения и спецификации правового регулирования статуса этнокультурных сообществ.

Для понимания динамики правовых процессов был задействован историко-правовой метод. С его помощью осуществлен ретроспективный обзор становления государственной политики в сфере межэтнических отношений, что позволило проследить эволюцию законодательных механизмов, обеспечивающих институционализацию культурного плюрализма в суверенном Казахстане.

Применение системного подхода обеспечило возможность рассмотреть механизм защиты прав этносов как целостную конструкцию, объединяющую императивы международного права, внутреннее законодательство и практические политические стратегии. Это позволило оценить эффективность всей совокупности мер, направленных на социальную интеграцию и поддержание согласия.

Кроме того, исследование базируется на формально-юридическом методе, который использовался для толкования и детального разбора текстов международных договоров и нормативно-правовых актов РК. Обоснованность выводов подкрепляется эмпирическими методами, включающими анализ правоприменительной практики, мониторинг государственных докладов и отчетов правозащитных организаций, что гарантирует объективность оценки реального положения дел в сфере защиты этнокультурных прав.

Результаты и обсуждение

Проблематика гарантирования правового статуса и защиты прав этнокультурных сообществ неизменно находится в фокусе внимания ведущих международных институтов. На протяжении последних десятилетий под эгидой таких авторитетных структур, как Организация Объединенных Наций, ОБСЕ и Совет Европы, была систематизирована и кодифицирована обширная база универсальных нормативов. Данные правовые инструменты призваны обеспечить всестороннюю протекцию интересов этнических, конфессиональных и лингвистических групп. Базовый контент этих документов постулирует незыблемость принципов равноправия перед законом, категорический запрет любых дискриминационных практик, а также гарантирует право на сохранение культурной самобытности и полноценную гражданскую вовлеченность.

Фундаментальное значение в архитектуре международной защиты занимает Декларация ООН о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам (1992 г.) [1]. Данный акт декларирует неотъемлемое право каждого индивида на сохранение, развитие и трансляцию своего языка, культурного кода и традиций. В частности, первая статья документа императивно предписывает государствам не только охранять существование и самобытность меньшинств на своих территориях, но и поощрять создание благоприятных условий для развития этой идентичности. Кроме того, Декларация акцентирует внимание на обязанности властей по обеспечению инклюзивности: согласно пункту 2 статьи 2, представителям меньшинств гарантируется право на активное и эффективное участие в культурной, религиозной, общественной и экономической жизни страны.

Не менее существенный вклад в эволюцию глобальных правовых стандартов внесла Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации (1965 г.) [2]. Императивные нормы данного конвенционного акта устанавливают жесткий запрет на любые проявления дифференциации или исключения по расовому и этническому признаку, обязывая страны предпринимать конкретные шаги для их устранения. Анализ второй статьи Конвенции позволяет заключить, что государства-участники берут на себя обязательства не ограничиваться декларативным осуждением дискриминации, а должны незамедлительно, используя все доступные механизмы, реализовывать политику полного искоренения подобных явлений и содействия взаимопониманию между различными этническими группами

Универсальность прав человека вне зависимости от этнического происхождения закреплена в Международном пакте о гражданских и политических правах [3] и Международном пакте об экономических, социальных и культурных правах [4]. В частности, статья 26 Пакта о гражданских и политических правах гарантирует равенство всех лиц перед судом и требует от государств законодательного запрета любой дискриминации, обеспечивая равную правовую защиту.

В рамках ОБСЕ акцент сделан на превентивные меры. Институт Верховного комиссара по делам национальных меньшинств [5] функционирует как механизм раннего предупреждения конфликтов. Согласно мандату, его деятельность направлена на оперативное выявление и урегулирование этнической напряженности, способной угрожать миру и стабильности межгосударственных отношений.

Фундаментальный вклад внес Совет Европы принятием Рамочной конвенции о защите национальных меньшинств [6]. Статья 5 данного акта обязывает страны-участницы создавать благоприятные условия, позволяющие меньшинствам беспрепятственно сохранять и развивать свои культурные, религиозные и языковые традиции.

Дополнительным механизмом служит Европейская хартия региональных языков или языков меньшинств [7]. Документ рассматривает языковое многообразие как культурную ценность. Статья 7 предписывает государствам не ограничиваться формальным признанием, а активно поощрять использование региональных языков в образовании, а также в частной и общественной сферах.

В совокупности эти акты формируют международный нормативный стандарт обращения с этнокультурными группами. Они служат базисом для национальных стратегий, обеспечивающих равноправие, сохранение идентичности и интеграцию меньшинств в общественно-политическую жизнь.

В таблице ниже представлены ключевые принципы, закреплённые в соответствующих в международно-правовых актах.

Таблица 1. Основопологающие принципы обеспечения прав этнокультурных сообществ в международных правовых актах

Принцип	Описание
Недискриминация	Нормативное исключение практик неравного обращения и любых форм ограничения прав, основанных на этнических различиях
Равенство	Юридическое обеспечение равного доступа к правам, свободам и социальным ресурсам вне зависимости от этнокультурной принадлежности

Участие в общественной жизни	Создание институциональных механизмов включённости этнокультурных групп в процессы общественного взаимодействия и принятия решений
Сохранение культурной идентичности	Правовая поддержка устойчивого сохранения и трансляции культурных, языковых и религиозных особенностей этнических сообществ

На основе анализа таблицы 1, в которой обобщены ключевые принципы международных правовых актов в сфере защиты прав этнокультурных сообществ, можно сделать следующие выводы.

Во-первых, обеспечение прав этнокультурных групп требует комплексного подхода, сочетающего как запрет дискриминации, так и активные меры по обеспечению равенства и созданию условий для участия в жизни общества.

Во-вторых, вовлечение этнокультурных сообществ в политическую, экономическую, социальную и культурную сферы является важным элементом предотвращения их изоляции и способствует укреплению гражданской идентичности.

В-третьих, необходимо соблюдение баланса между правом на сохранение культурной самобытности и универсальными принципами равенства и недискриминации.

В-четвёртых, представленные в таблице принципы обладают универсальным характером и применимы в разных странах и контекстах. *Наконец*, все обозначенные положения взаимосвязаны: нарушение одного из них может подорвать устойчивость всей системы правовой защиты этнокультурного многообразия.

Будучи полиэтничным государством, Казахстан придает приоритетное значение вопросам защиты прав этнических групп. Данная стратегия опирается на прочную нормативную базу, включающую Конституцию и профильные законодательные акты, и реализуется через систему государственных и общественных институтов. Целевыми ориентирами этой политики выступают сохранение стабильности, поддержка культурного многообразия и консолидация общегражданской идентичности.

Фундаментальной правовой основой служит Конституция Республики Казахстан [8]. В частности, статья 14 Основного закона гарантирует всеобщее равенство перед судом и устанавливает жесткий запрет на дискриминацию по мотивам социального, расового, национального, языкового или иного происхождения. Права граждан на сохранение самобытной культуры, а также свободный выбор языка общения и воспитания закреплены в статье 19. Важным инструментом проявления гражданской субъектности выступает статья 32, гарантирующая свободу мирных собраний.

Реализация культурных прав также обеспечивается отраслевым законодательством. Статус национально-культурных центров регламентируется Законом «Об общественных объединениях» (№ 3 от 31.05.1996). Согласно статьям 2 и 5 данного правового акта, такие организации признаются добровольными формированиями, чья деятельность направлена на защиту культурных интересов, развитие творчества и охрану исторического наследия. Принципы самоуправления и равноправия участников, зафиксированные в статье 6, гарантируют автономию данных объединений в рамках казахстанской модели этнополитики [9].

Языковые права регулируются отдельным блоком норм. Закон «Об образовании» [10] (ст. 6) закрепляет право на обучение на родном языке. В свою очередь, Закон «О языках в Республике Казахстан» [11] формирует сбалансированную среду: статья 4 определяет

государственный статус казахского языка, тогда как статья 7 закрепляет за русским языком статус языка межнационального общения.

Институциональным ядром этнополитики является Ассамблея народа Казахстана (АНК). В соответствии с Концепцией развития организации до 2025 года [12], ее приоритетами являются укрепление согласия и гражданской идентичности. АНК функционирует как уникальный интеграционный механизм, продвигающий ценности толерантности. В официальных документах статус Ассамблеи определяется как статус консультативно-совещательного органа при Президенте, который не только выражает интересы всех этнических групп республики, но и принимает непосредственное участие в разработке и реализации государственной национальной стратегии [13].

Процесс формирования единой гражданской нации в Казахстане носит многокомпонентный характер и предполагает достижение баланса между задачами государственной консолидации и необходимостью обеспечения прав этнических групп. Одним из ключевых направлений данной политики является развитие общей гражданской идентичности, основанной на ценностях патриотизма, гражданственности и общеказахстанской солидарности. Предполагается, что все граждане, вне зависимости от этнической принадлежности, должны осознавать свою причастность к единому политическому сообществу. Правовой фундамент для этого заложен в статье 32 Конституции РК [8]. Согласно ее положениям, государство обеспечивает гражданам возможность беспрепятственно и без оружия проводить митинги, демонстрации и иные мирные акции, что является важным инструментом общественной активности. Право на участие в публичной жизни рассматривается как важнейший инструмент формирования гражданской субъектности. В данном контексте особое значение приобретает деятельность Национального курултая, учрежденного в 2022 году в качестве дискуссионной площадки для обсуждения актуальных общественно-политических вопросов и разработки рекомендаций для государственных институтов.

Неотъемлемой составляющей национальной политики является поддержание межэтнического согласия как гаранта стабильности и устойчивого развития государства. Казахстан, обладая многолетней историей полиэтничности, рассматривает сохранение мира между этносами как приоритет государственной стратегии. В этой связи Ассамблея народа Казахстана [13] выполняет роль ключевого посреднического механизма, ориентированного на развитие диалога и взаимодействия между этнокультурными сообществами.

Наряду с этим, значительный акцент делается на поддержке культурного многообразия как важного ресурса общественного развития. Государство признаёт право этнокультурных групп на сохранение собственных традиций, языка и культурного наследия. Правовые основы деятельности этнокультурных организаций закреплены в Законе Республики Казахстан «Об общественных объединениях» от 31 мая 1996 г. №3 [9]. В статье 1 данного закона фиксируется, что предметом его регулирования являются общественные отношения, возникающие в связи с реализацией гражданами конституционного права на свободу объединений, а статья 2 определяет их как некоммерческие организации, созданные на добровольной основе для достижения общих целей. Согласно статье 5, такие объединения имеют право действовать в целях «реализации и защиты политических, экономических, социальных и культурных прав и свобод», способствовать «развитию научного, технического и художественного творчества», а также осуществлять «культурно-просветительную работу». Внутренняя

автономия и демократичность процедур обеспечиваются принципами, закрепленными в статье 6, к которым относятся «добровольность, равноправие членов (участников), самоуправление, законность, отчетность и гласность деятельности». Кроме того, статья 24 предоставляет общественным объединениям право «поддерживать международные связи» и вступать в зарубежные некоммерческие организации, что создает необходимую правовую базу для трансграничного сотрудничества и обмена опытом в сфере защиты культурного разнообразия [9].

Стратегическое значение придается государственному языку, выступающему не только средством делопроизводства, но и ключевым символом консолидации полиэтничного общества. Политика расширения сферы применения казахского языка реализуется параллельно с соблюдением языкового паритета: государство гарантирует поддержку полиязычия и незыблемое право граждан на использование родной речи.

Неотъемлемым условием эффективного межэтнического взаимодействия является сохранение коммуникативного потенциала русского языка. Он продолжает играть роль связующего звена в социуме, широко применяясь в сферах госуправления, образования, масс-медиа и бизнеса. Легитимность его использования гарантирована статьей 5 Закона «О языках в Республике Казахстан» [11]. Согласно данной норме, в государственных институтах и органах местного самоуправления русский язык наделен правом официального употребления наравне с казахским.

В совокупности нормативно-правовая база Республики Казахстан формирует устойчивый механизм защиты языковых и культурных прав, обеспечивая реализацию принципов равноправия граждан, поддержку этнокультурных объединений и развитие институтов гражданской идентичности. Законодательные и подзаконные акты, регулирующие соответствующую сферу, ориентированы на сохранение межэтнического согласия, обеспечение свободы самовыражения и мирных собраний, а также на укрепление социальной интеграции посредством признания и поощрения культурного многообразия.

В приведённой ниже таблице представлен обзор ключевых нормативно-правовых актов, формирующих правовую основу государственной этнополитики и политики в области культурного разнообразия в Республике Казахстан.

Таблица 2. Нормативно-правовая база по обеспечению прав этнокультурных сообществ в Республике Казахстан

Нормативно-правовой акт	Основные положения
Конституция Республики Казахстан	Закрепляет принцип равенства всех граждан перед законом и судом, исключает дискриминацию по социальным и этническим признакам; гарантирует право на сохранение родного языка и культурной идентичности, а также обеспечивает возможность участия граждан в публичной жизни посредством мирных собраний
Закон Республики Казахстан «О культуре»	Формирует правовые условия для функционирования организаций культуры, включая национально-культурные объединения, деятельность которых направлена на сохранение, развитие и трансляцию культурного и языкового наследия этнических групп

Закон Республики Казахстан «Об образовании»	Обеспечивает реализацию права на получение образования с учётом языковых и культурных потребностей обучающихся, включая возможность обучения на родном языке представителей этнокультурных сообществ
Закон Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан»	Устанавливает статус казахского языка как государственного и закрепляет особую коммуникативную роль русского языка; регулирует использование языков в системе образования, средствах массовой информации и сфере государственного управления
Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана до 2025 года	Определяет стратегические ориентиры деятельности Ассамблеи, направленные на укрепление межэтнического согласия, развитие гражданской идентичности и создание условий для устойчивого развития культур этнических сообществ

Из анализа таблицы следует, что законодательство Республики Казахстан ориентировано на обеспечение равных прав для всех граждан вне зависимости от их этнического происхождения и языковой принадлежности. Конституционные нормы и профильные законы закрепляют принципы недискриминации, гарантируют право на использование родного языка, а также обеспечивают доступ к образованию на этом языке. Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана подчёркивает стратегическую значимость укрепления межэтнического согласия и поддержки культурного многообразия. Такая комплексная правовая основа способствует формированию условий для гармоничного сосуществования различных этнокультурных сообществ и играет важную роль в процессе становления единой гражданской идентичности в стране.

Политика формирования единой гражданской идентичности в Казахстане включает в себя ряд сложных аспектов, связанных с необходимостью соблюдения баланса между государственной консолидацией и реализацией прав этнокультурных сообществ. В процессе практической реализации данной политики могут возникать определённые противоречия, требующие системного подхода и правового урегулирования. В таблице ниже представлены ключевые проблемы, потенциальные риски, возможные пути их преодоления, а также соответствие предлагаемых решений нормам национального законодательства.

Таблица 3. Проблемы и пути преодоления в политике формирования единой нации в Казахстане с учётом прав этнокультурных сообществ

Проблема	Возможные противоречия	Пути преодоления	Соответствие национальному законодательству
Развитие казахского языка	Восприятие языковой политики как потенциального ограничения прав иных языковых групп	Реализация сбалансированной языковой политики с обеспечением условий для использования казахского и русского языков	Закон РК «О языках»: казахский – государственный, русский – язык межнационального общения

Понимание целей политики	Недостаточная осведомлённость населения о задачах гражданской идентичности	Системная информационно-разъяснительная работа и общественный диалог	Конституция РК: право граждан на участие в публичных формах обсуждения
Учет интересов этнокультурных сообществ	Ограниченное вовлечение этнокультурных объединений в процесс принятия решений	Институциональное участие этнокультурных организаций в реализации политики	Закон РК «Об общественных объединениях»
Межэтнические конфликты	Риски социальной напряжённости при игнорировании прав этнокультурных групп	Развитие механизмов раннего предупреждения и мирного урегулирования	Ассамблея народа Казахстана; законодательство о медиации

Анализ представленной таблицы демонстрирует, что успешная реализация политики формирования единой нации требует комплексного подхода, учитывающего как государственные интересы, так и права этнических меньшинств. Важнейшими мерами для преодоления возможных противоречий являются обеспечение сбалансированного подхода к развитию языков, разъяснительная работа с населением, учет интересов меньшинств при разработке политики и создание эффективных механизмов разрешения конфликтов. Соответствие этих мер национальному законодательству подтверждает законность и необходимость подобных инициатив в контексте сохранения стабильности и межэтнического согласия в стране.

Казахстан, будучи полиэтничным государством, последовательно подтверждает свою приверженность международным стандартам в области защиты прав человека и прав меньшинств. Республика ратифицировала ключевые международно-правовые акты, включая Международный пакт о гражданских и политических правах [3], Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах [4], а также Конвенцию о ликвидации всех форм расовой дискриминации [2]. На конституционном уровне принципы равенства и недискриминации закреплены в статье 14 Конституции Республики Казахстан [4], которая обеспечивает юридические гарантии для реализации прав граждан на сохранение их культурной, языковой и религиозной идентичности.

Одним из приоритетных направлений государственной политики является формирование условий для развития языков и культур этнокультурных сообществ. В Казахстане функционируют школы с обучением на различных языках – включая русский, узбекский, уйгурский и другие, – активно развивается система этноязычных СМИ: выпускаются печатные издания, ведётся теле- и радиовещание на языках этносов, проживающих на территории страны. Указанные меры полностью коррелируют с положениями статьи 27 Международного пакта о гражданских и политических правах [3]. Данная норма гарантирует, что представители этнических, религиозных и языковых меньшинств обладают неотъемлемым правом на сохранение своей культурной самобытности. В частности, им не может быть отказано в возможности совместно с другими членами их сообщества пользоваться родным языком, свободно исповедовать свою религию и исполнять соответствующие обряды. На национальном уровне

аналогичные нормы закреплены в Законе Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан» [11], регламентирующем основы языковой политики и гарантирующем право граждан на использование родного языка в различных сферах общественной жизни.

Значимым элементом политического представительства этнокультурных групп является участие Ассамблеи народа Казахстана в формировании законодательной власти. Согласно статье 50 Конституции Республики Казахстан [8], в состав Сената Парламента входят депутаты, десять из которых назначаются Президентом страны, причём пять из них – по представлению Ассамблеи народа Казахстана. Такая норма обеспечивает участие этнокультурных объединений в высшем законодательном органе, что способствует учёту их интересов при разработке и принятии нормативных актов.

Поддержка деятельности этнокультурных объединений является важнейшим компонентом казахстанской модели гармонизации межэтнических отношений. В стране активно функционируют общественные организации, национально-культурные центры и творческие объединения, направленные на сохранение и трансляцию языкового и культурного наследия различных этносов. Особая роль принадлежит Ассамблее народа Казахстана [13], выполняющей функции коммуникационной площадки между государственными структурами и представителями этнокультурных сообществ, а также содействующей их вовлечению в общественно-политическую жизнь страны.

Мониторинг соблюдения прав этнокультурных групп в Казахстане осуществляется не только национальными институтами, но и международными структурами. Органы ООН, включая Комитет по правам человека [15] и Комитет по ликвидации расовой дискриминации [16], регулярно рассматривают государственные отчёты Республики Казахстан, формулируют замечания и рекомендации, направленные на совершенствование механизмов защиты прав меньшинств. Важную роль в оценке соблюдения демократических процедур играет Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ) [17], осуществляющее наблюдение за избирательными процессами и выработывающее рекомендации, в том числе касающиеся соблюдения прав представителей этнокультурных групп в рамках электорального участия.

Неправительственные организации также вносят значительный вклад в систему правовой и социальной защиты этнокультурных сообществ. Одним из наиболее активных институтов гражданского общества в этой сфере является Казахстанское международное бюро по правам человека и соблюдению законности [18], осуществляющее правовую поддержку лиц, столкнувшихся с проявлениями дискриминации. Деятельность бюро включает консультирование по вопросам соблюдения прав человека, сопровождение судебных дел, а также продвижение соответствующих правозащитных стандартов в административной и судебной практике.

Важное значение имеет повышение правовой грамотности представителей этнокультурных групп и общества в целом. Международные и неправительственные структуры реализуют образовательные и просветительские программы, направленные на формирование культуры уважения к этническому многообразию, предотвращение дискриминационных практик и развитие навыков правовой самозащиты среди уязвимых групп населения. Подобные инициативы способствуют укреплению социальной сплочённости и повышению доверия к государственным институтам.

Несмотря на закреплённый на государственном уровне курс на толерантность и межэтническое согласие, проблема обеспечения эффективных механизмов правовой защиты этнокультурных сообществ остаётся актуальной. Международные наблюдатели указывают на отсутствие в Казахстане целостного антидискриминационного законодательства, которое охватывало бы все формы дискриминации, включая этническую. В ежегодном отчёте ООН за 2024 год [19] подчёркивается, что национальная правовая система по-прежнему не содержит единого нормативного акта, устанавливающего чёткие критерии и механизмы предотвращения дискриминации по множеству признаков. Использование в законодательстве преимущественно обобщённых терминов – «национальная группа», «этническая группа», «диаспора» – вместо юридически закреплённых категорий «национальное меньшинство» или «этническое меньшинство» создаёт неопределённость правового статуса соответствующих сообществ и снижает эффективность правоприменительных процедур.

Для оценки степени соответствия казахстанской правовой политики международным стандартам в сфере защиты прав этнокультурных сообществ был проведён сравнительный анализ международных договоров и национальных правовых механизмов. При этом следует учитывать различия в терминологическом аппарате: если в международных правовых актах доминирует понятие «национальные меньшинства», то в Республике Казахстан, исходя из конституционного принципа равенства всех граждан, применяется иная лексика – «этнокультурные сообщества», «этнические группы», «народ Казахстана». Тем не менее, по своему содержанию и функциональному назначению положения международного права находят соответствующее отражение в национальной правовой системе, что позволяет говорить о нормативной совместимости, хотя и с учетом специфики казахстанского подхода.

В таблице ниже представлены основные международные правовые акты, их ключевые положения, а также соответствующие формы их реализации в законодательстве и политике Республики Казахстан.

Таблица 4. Сравнительная таблица: Международные стандарты и их реализация в Казахстане

Международный стандарт	Ключевые положения	Отражение в законодательстве и практике РК
Декларация ООН о правах меньшинств (1992)	Сохранение культурной и языковой идентичности, участие в общественной жизни	Конституционные гарантии; Закон «Об общественных объединениях»; деятельность Ассамблеи народа Казахстана
Международный пакт о гражданских и политических правах (1966)	Равенство перед законом, запрет дискриминации, гражданские свободы	Конституция РК (принципы равенства и свободы собраний); профильное законодательство
Конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации (1965)	Предупреждение и устранение дискриминационных практик	Конституционные гарантии недискриминации; политика межэтнического согласия

Рамочная конвенция о защите национальных меньшинств (1995)	Защита самобытности и участие в общественно-политических процессах	Ассамблея народа Казахстана; механизмы представительства этнокультурных групп
Европейская хартия региональных или миноритарных языков (1992)	Поддержка языкового многообразия в образовании и медиа	Закон «О языках»; Закон «Об образовании»; образовательные и медийные практики

Компаративный анализ международного права и законодательства РК позволяет сделать ряд выводов.

Во-первых, отсутствие в официальном поле термина «национальные меньшинства» продиктовано конституционным принципом равенства, однако содержательно правовая система соответствует глобальным стандартам защиты этнокультурных групп. Использование понятий «этнокультурные сообщества» и «народ Казахстана» подчеркивает курс на интеграцию и формирование общегражданской идентичности, исключая любую этническую иерархию.

Во-вторых, универсальные принципы — сохранение культурной самобытности, языковые права, запрет дискриминации — успешно имплементированы в Конституцию и профильные законы (об образовании, языках, общественных объединениях). Это создает прочный правовой фундамент для функционирования этнических групп и их участия в социальной жизни.

В-третьих, практическая реализация стандартов осуществляется через Ассамблею народа Казахстана, которая выступает институциональным механизмом политического представительства этносов. Такая модель полностью согласуется с международными рекомендациями по вовлечению сообществ в процесс принятия государственных решений.

Таким образом, Казахстан демонстрирует устойчивую адаптацию международных норм к национальному контексту. Сохраняя институциональную специфику, государство гармонизирует правовую систему с глобальными обязательствами, базируясь на принципах гражданского равноправия и межэтнического согласия.

Заключение. Гарантирование прав этнокультурных сообществ является фундаментальным вектором демократического транзита Республики Казахстан. Несмотря на достигнутый прогресс, данная сфера продолжает сталкиваться с вызовами, требующими совершенствования институциональных и нормативных рамок. Значимую функцию в процессе мониторинга и имплементации правозащитных стандартов выполняют международные институты и гражданское общество, чья деятельность по наблюдению, юридической поддержке и просвещению играет ключевую роль в повышении правовой культуры и формировании нетерпимости к дискриминации. Проведенный анализ позволяет констатировать, что правовая система Казахстана характеризуется высокой степенью конвергенции с международными стандартами. В частности, конституционный принцип равенства и запрет любых форм сегрегации полностью отражает императивы Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации, а нормы Конституции и Закона «О языках», гарантирующие свободное развитие родной речи и культуры, коррелируют с положениями Декларации ООН о правах меньшинств и Рамочной конвенции Совета Европы.

Кроме того, функционирование Ассамблеи народа Казахстана как института интеграции этнических групп в процесс принятия государственных решений соответствует передовым международным практикам политического представительства, в то время как законодательные меры по противодействию экстремизму выступают эффективным превентивным инструментом, выполняя обязательства страны по предотвращению насилия на этнической почве. Вместе с тем, выявляются и определенные правовые пробелы, такие как отсутствие в национальном законодательстве унифицированной юридической дефиниции понятия «этнокультурное сообщество», что создает сложности в правоприменении и снижает точность адресного регулирования. Резюмируя, следует отметить, что Казахстану предстоит работа по углублению имплементации международных норм, где приоритетами должны стать расширение возможностей этнокультурных объединений и совершенствование профилактики дискриминации. Лишь синтез качественного нормативного обеспечения и эффективной правоприменительной практики позволит сформировать устойчивую систему защиты прав, отвечающую как национальным интересам, так и глобальным обязательствам государства.

Вклад авторов:

Темиркулов О.Ж. – определил общую научную концепцию исследования, обозначил актуальность темы, сформулировал цель и задачи статьи, задал основные направления анализа и подготовил первоначальный текст рукописи;

Калиев Т. – осуществлял общее научное руководство исследованием, консультировал на всех этапах подготовки статьи;

Сергазин Е. – принимал участие в разработке содержания статьи, анализе эмпирических и нормативно-правовых материалов, обобщении полученных результатов и оформлении выводов исследования.

Список литературы

1. Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам. Доступно по ссылке: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/minority_rights.shtml (Дата обращения: 10.06.2025).
2. Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации. Доступно по ссылке: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/raceconv.shtml (Дата обращения: 10.06.2025).
3. Международный пакт о гражданских и политических правах. Доступно по ссылке: <https://www.ohchr.org/ru/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (Дата обращения: 10.06.2025).
4. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (1966). Доступно по ссылке: <https://www.coe.int/ru/web/compass/international-covenant-on-economic-social-and-cultural-rights> (Дата обращения: 10.06.2025).
5. Верховный комиссар ОБСЕ по делам национальных меньшинств. Доступно по ссылке: <http://www.osce-hcnm.org> (Дата обращения: 10.06.2025).
6. Рамочная конвенция о защите национальных меньшинств (1995) Доступно по ссылке: <https://rm.coe.int/168007cddc> (Дата обращения: 10.06.2025).
7. Европейская хартия региональных языков или языков меньшинств (1992). Доступно по ссылке: <https://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/148> (Дата обращения: 10.06.2025).

8. Конституция Республики Казахстан. Доступно по ссылке: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029 (Дата обращения: 10.06.2025).
9. Закон Республики Казахстан «Об общественных объединениях». Доступно по ссылке: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000003_ (Дата обращения: 10.06.2025).
10. Закон Республики Казахстан «Об образовании». Доступно по ссылке: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_ (Дата обращения: 10.06.2025).
11. Закон Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан». Доступно по ссылке: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000151_ (Дата обращения: 10.06.2025).
12. Об утверждении Концепции развития Ассамблеи народа Казахстана на 2022–2026 годы. Доступно по ссылке: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200001014> (Дата обращения: 10.06.2025).
13. Ассамблея народа Казахстана (АНК). Доступно по ссылке: <https://assembly.kz/ru/> (Дата обращения: 10.06.2025).
14. Стратегия «Казахстан – 2050». Доступно по ссылке: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050> (Дата обращения: 10.06.2025).
15. Комитет ООН по правам человека. Доступно по ссылке: <https://www.ohchr.org/ru/treaty-bodies/ccpr/> (Дата обращения: 10.06.2025).
16. Комитет ООН по ликвидации расовой дискриминации. Доступно по ссылке: <https://www.ohchr.org/ru/treaty-bodies/cerd/> (Дата обращения: 10.06.2025).
17. Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека. Доступно по ссылке: <https://www.osce.org/ru/odihhr/factsheet> (Дата обращения: 10.06.2025).
18. Казахстанское международное бюро по правам человека и соблюдению законности. Доступно по ссылке: <https://bureau.kz/> (Дата обращения: 10.06.2025).
19. База данных договорных органов ООН. Доступно по ссылке: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/download.aspx?symbolno=CRC%2FC%2FSGP%2F6&Lang=ru (Дата обращения: 10.06.2025).

О.Ж. Темиркулов¹, Т. Калиев², Е. Сергазин¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты, Астана, Қазақстан

(E-mail: temirkulov79@gmail.com, sergazin1958@mail.ru, talgat.kaliyev@gmail.com)

Қазақстандағы этномәдени қауымдастықтардың құқықтарын қамтамасыз ету жөніндегі халықаралық стандарттар мен ұлттық саясат

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандағы біртұтас азаматтық ұлтты қалыптастыру жағдайында этномәдени қауымдастықтардың құқықтарын қорғаудағы халықаралық құқықтық стандарттардың рөліне терең талдау жасалады. Авторлар БҰҰ-ның азшылықтар құқығы туралы декларациясы, Адам құқықтары туралы халықаралық пактілер, сондай-ақ Ұлттық азшылықтарды қорғау туралы негіздемілік конвенция мен Еуропалық аймақтық тілдер хартиясы сияқты іргелі актілерге кешенді шолу жүргізді.

Ұлттық деңгейден жоғары нормаларды Қазақстан Республикасының заңнамасымен үйлестіру мәселесіне ерекше назар аударылған. Зерттеу барысында халықаралық қағидаттардың Конституцияға және білім беру, мемлекеттік тіл саясаты мен этномәдени бірлестіктердің қызметін реттейтін салалық актілерге сәтті интеграцияланғаны атап өтіледі. Қазақстан Республикасының ұлтты ұйыстыру және мәдени плюрализмді қолдау жөніндегі мемлекеттік саясатына басымдық берілген. Қазақстан халқы Ассамблеясының этносаралық бірлік моделін іске асырудың базалық механизмі ретіндегі функционалдық рөлі ашылып көрсетіледі. Этносаралық қатынастардың қазақстандық моделі азаматтардың теңқұқықтылығына кепілдік беретін және әлемдік стандарттарға сәйкес келетін тұрақты жүйе ретінде сипатталады. Адам

құқықтарының әмбебап нормаларының ұлттық ерекшеліктерге бейімделу деңгейінің жоғары екендігі туралы қорытынды тұжырымдалған. Тұрақтылықты сақтау және ұзақ мерзімді қоғамдық дамуды қамтамасыз ету үшін жүйелі және инклюзивті тәсілдерді қолданудың маңыздылығы дәйектелген.

Түйін сөздер: халықаралық құқық, этномәдени қауымдастықтар, мемлекеттік ұлттық саясат, адам құқықтары, этносаралық, азаматтық бірегейлік, Қазақстан халқы Ассамблеясы.

O.Zh. Temirkulov¹, T. Kaliev², E. Sergazin¹

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Institute of Applied Ethnopolitical Studies, Astana, Kazakhstan*

(E-mail: temirkulov79@gmail.com, sergazin1958@mail.ru, talgat.kaliyev@gmail.com)

International standards and National policy for ensuring the rights of ethnocultural communities in Kazakhstan

Abstract. The article provides an in-depth analysis of the role of international legal standards in protecting the rights of ethnocultural communities within the context of forming a unified civil nation in Kazakhstan. The authors conduct a comprehensive review of fundamental instruments, including the UN Declaration on the Rights of Minorities, the International Covenants on Human Rights, the Framework Convention for the Protection of National Minorities, and the European Charter for Regional or Minority Languages.

Particular emphasis is placed on the harmonization of supranational norms with the legislation of the Republic of Kazakhstan. The study notes that international principles have been successfully integrated into the Constitution and sectoral acts regulating education, state language policy, and the activities of ethnocultural associations. Special attention is paid to Kazakhstan's state policy on national consolidation and support for cultural pluralism. The functional role of the Assembly of People of Kazakhstan is revealed as a core mechanism for implementing the model of interethnic unity. The Kazakhstani model of interethnic relations is characterized as a stable system that guarantees equal rights for all citizens and complies with global standards. The authors conclude that there is a high degree of adaptation of universal human rights norms to specific national conditions. The importance of systemic and inclusive approaches to maintaining stability and ensuring long-term social development is argued.

Keywords: international law, ethnocultural communities, national policy, human rights, interethnic relations, civil identity, Assembly of People of Kazakhstan.

References

1. Deklaracija o pravah lic, prinadlezhashhih k nacional'nym ili jetnicheskim, religiozным i jazykovым men'shinstvam. Dostupno po ssylke: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/minority_rights.shtml (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
2. Mezhdunarodnaja konvencija o likvidacii vseh form rasovoj dis-kriminacii. Dostupno po ssylke: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/raceconv.shtml (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
3. Mezhdunarodnyj pakt o grazhdanskih i politicheskikh pravah. Dostupno po ssylke: <https://www.ohchr.org/ru/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
4. Mezhdunarodnyj pakt ob jekonomicheskikh, social'nyh i kul'turnyh pravah (1966). Dostupno po ssylke: <https://www.coe.int/ru/web/compass/international-covenant-on-economic-social-and-cultural-rights> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
5. Verhovnyj komissar OBSE po delam nacional'nyh men'shinstv. Dostupno po ssylke: <http://www.osce-hcnm.org> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]

6. Ramochnaja konvencija o zashhite nacional'nyh men'shinstv (1995) Dostupno po ssylke: <https://rm.coe.int/168007cddc> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
7. Evropejskaja hartija regional'nyh jazykov ili jazykov men'shinstv (1992). Dostupno po ssylke: <https://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/148> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
8. Konstitucija Respubliki Kazahstan. Dostupno po ssylke: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029 (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
9. Zakon Respubliki Kazahstan «Ob obshhestvennyh ob#edinenijah». Dostupno po ssylke: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000003_ (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
10. Zakon Respubliki Kazahstan «Ob obrazovanii». Dostupno po ssylke: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_ (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
11. Zakon Respubliki Kazahstan «O jazykah v Respublike Kazahstan». Dostupno po ssylke: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000151_ (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
12. Ob utverzhdenii Konceptii razvitija Assamblei naroda Kazahstana na 2022–2026 gody. Dostupno po ssylke: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200001014> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
13. Assambleja naroda Kazahstana (ANK). Dostupno po ssylke: <https://assembly.kz/ru/> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
14. Strategija «Kazahstan – 2050». Dostupno po ssylke: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
15. Komitet OON po pravam cheloveka. Dostupno po ssylke: <https://www.ohchr.org/ru/treaty-bodies/ccpr> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
16. Komitet OON po likvidacii rasovoj diskriminacii. Dostupno po ssylke: <https://www.ohchr.org/ru/treaty-bodies/cerd> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
17. Bjuro OBSE po demokraticheskim institutam i pravam cheloveka. Dostupno po ssylke: <https://www.osce.org/ru/odihr/factsheet> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
18. Kazahstanskoe mezhdunarodnoe bjuro po pravam cheloveka i sobljudeniju zakonnosti. Dostupno po ssylke: <https://bureau.kz/> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
19. Baza dannyh dogovornyh organov OON. Dostupno po ssylke: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/download.aspx?symbolno=CRC%2FC%2FSGP%2F6&Lang=ru (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]

Сведения об авторах:

Темиркулов О.Ж. – Этносаясаттану білім беру бағдарламасының PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Калиев Т. – саяси ғылымдар кандидаты, Қолданбалы этносаяси зерттеулер институтының директоры, Астана, Қазақстан.

Сергазин Е. – PhD, Саясаттану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Темиркулов О.Ж. – PhD докторант образовательной программы Этнополитология, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Калиев Т. – кандидат политических наук, директор Института прикладных этнополитических исследований, Астана, Казахстан.

Сергазин Е. – PhD, доцент кафедры политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

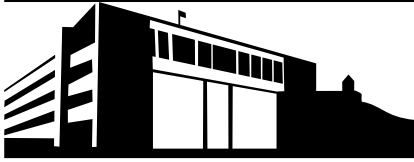
Temirkulov O.Zh. – PhD student in Ethnopolitical Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kaliev T. – Candidate of Political Sciences, director of the Institute for Applied Ethnopolitical Research, Astana, Kazakhstan.

Sergazin E. – PhD, Associate Professor, Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.25.15
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-106-114>

Latest trends in development of Middle Power Policy in the context of Global Economic Crisis (case of South Caucasus and Central Asia)

D. Aptsiauri*^{ORCID}

Georgian Chamber of Commerce and Industry, Tbilisi, Georgia

(E-mail: daptsiauri@yahoo.com)

Abstract. The article analyzes some new trends in development of the World's Politics and Economics in rapidly changing global environment caused by the consequences of the 2019 Pandemic crisis and conflicts in Ukraine and Middle East, their impact on some regions, including the South Caucasus and Central Asia. Polarization of the whole system of international economic relations has sped up the search for updated models of global cooperation. In parallel with different risks, the global crisis has also opened a door for newly appeared opportunities, approaches and models of international activities. In this respect, the attempt is made to analyze the updated role and increased importance of the so called "Middle Power Countries" particularly "Middle Power Transit Countries" based on development of intraregional economic projects, like "Middle Transport Corridor" binding strategically significant Western and Eastern marketplaces. A number of concluding recommendations have been made in the context of further academic and practical study of the abovementioned topic of the article.

Furthermore, the study emphasizes how Georgia and Kazakhstan serve as pivotal hubs within this emerging "Middle Transport Corridor," fostering deeper integration between European and Asian economies. Ultimately, it argues that these geopolitical shifts necessitate a collective strategic approach to ensure long-term stability and sustainable economic growth across the Eurasian landmass.

Keywords: global economic crisis, global governance, middle power policy, Middle Transport Corridor, Central Asia and South Caucasus.

Received: 26.01.2026; Accepted: 25.02.2026; Available online: 30.03.2026

Introduction

The current crisis in world geopolitics and geoeconomics has fundamentally damaged the whole architecture of the Modern World Order, in particular the Global Governance. Today, we are witnessing not only multiple crises but also the destruction of the traditional foundations of interstate relations and the global economic system. At the same time, the comprehensive Global Crisis, in our view, leads to an extra search for alternative options or renewal of old ones and opens the door for new opportunities to minimize the emerging global risks.

The contribution of “Middle Power Countries” or “Middle Power Diplomacy” to the reescalation of the confrontation can be considered as one of these opportunities. The Middle Power Diplomacy is not a new phenomenon in international relations. “The notion of middle powers has long been around. But it has acquired new relevance in the current geopolitical context whose defining features are increasing multipolarity and the US-China competition” [1].

The 2024 Davos Economic Session “Middle Powers in a Multipolar World” released its white paper “Shaping Cooperation in a Fragmenting World,” with such a comment: “Middle Powers – which have long played an important role in international innovation and mediation – could be key to realizing this vision (new multipolar global order)”. The relevance of the issue under consideration requires the constant attention of the academic community and a comprehensive and interdisciplinary analysis of the state and development prospects of middle powers, the evolution of their foreign policy in the context of the challenges of global and regional politics.

Research methods

To prove the hypothesis, the author used the qualitative method during the study process based on a comprehensive and comparative analysis of the current trends in development of modern international economic relations, global governance, including the reports of the leading world economic forums and analysis of the updated models of regional and interregional cooperation focusing on the new role of “Middle Power Countries”.

Results and discussions

New Global Trends. Global tensions climbed to its pinnacle during the 2019 pandemic crisis, and in 2022, the war in Ukraine not only decreased the post Cold War dynamics of international cooperation, but changed its nature. The Global Risks Report (issued by the 2023 Davos World Economic Forum) explains “a polycrisis dominated by the cost of the living crisis, the climate crisis and political instability is threatening to reverse hard-fought gains in development and growth. The biggest turmoil is geopolitical... We have already entered a multipolar world in which each region has its own issues and role in global politics” [2].

The era of a favorable climate for the development of international trade, promotion of investments in emerging markets, liberalization of the whole system of international cooperation, started from the breakdown of the socialist countries' system, is likely coming to an end... At present, we have entered the polycrisis, when all combined risks are equally in force...

The dynamics and number of crises are also a matter of deep concern for all actors of global management, when unresolved old threats are overburdened by the new ones, which create the extra difficulties... What is essential – the significant disbalance between crisis and development

in terms of global governance is widening. The Global Management covers today mostly crisis regulation cases and is less involved in development programs. We can observe it based on the allocation of financial resources for Ukrainian crisis and UN funds for sustainable development, - “total bilateral aid allocations between January 24, 2022 and June 30, 2024, by the US and EU 9 (for Ukraine) is equal to 75,1 and 39,38 Billion US Dollars” [3], At the same time, “as of January 2017, 22 joint programs have been approved with a total budget of USD \$69,361,021” [4].

The Global Governance priorities are not balanced today since the security component in its agenda is increasing, while the socio-economic part is steadily declining due to the rise in the number of new conflicts in the world.

We have entered a fragmented, polarized world based on a lack of consensus on many problems of international community. Globalization takes the features of deglobalization... The crisis in Ukraine has divided the World into two groups: Global North or Western, and Global South or Eastern, with different visions on contemporary world architecture. Today this division, as never before, passes through all dimensions of international and national life...

In addition, we observe the huge decline of the United Nations system's effectiveness in resolving the acute problems of Global Security and Sustainable Development. As a result, many new Global Development Initiatives raised by the United States and the European Union (PGII) and China (GDI, GSI, GHI) have appeared during the last few years. In fact, such formats of international cooperation, such as the G-7 and G-20, and others, have undertaken the mandated functions of the United Nations bodies.

The particular activation of the Global – South dimension in global cooperation and emerging Asian markets reflects the changes in the current balance of power, which requires a deep analysis of this trend.

The regional models of cooperation are on the rise and demonstrate more activities in conflict resolution and business development fields. Deepening of intraregional models of cooperation, like BRICKS, APEC, and other formats, proves the nurturing of the mentioned process.

In the context of changes, the increased role of developing countries (mostly of middle-level income) can also be mentioned by their more active involvement in crisis management and global economic projects, as “middle power” and “small power” players.

In today's context, another pressing aspect must be comprehensively addressed. The E-Governance and AI Governance, as new stories, are highly welcomed, but should be incorporated into the existing system of international cooperation without unforeseen risks for Global Security.

The evolution of middle power diplomacy in the context of polycrisis. There are a number of definitions of Middle Power Countries or Middle Power Diplomacy, but none of them pretend on full-fledged explanation of this phenomenon... According to Giovanni Botero, a mayor of Milan who lived in the 15th century, a “middle power” is an actor with sufficient strength and authority to stand on its own without the need for help from others.

“Under the original sense of the term, a middle power was one that had some degree of influence globally, but did not dominate in any one area. However, this usage is not universal, and some define middle power to include nations that can be regarded as regional powers” [5].

The modern understanding of middle powers has retained its core substance, but with changes reflecting the World's development. As we are aware, there are different criteria that determine the MPP status, including:

- Established (wealthy, stable, and socially democratic states) and emerging (driving towards regionalism)

- Constitutive and Behavioral
- Dominative Economic Power and Increased International Activity

At present, in the context of continuing global confrontation, fragmented and turbulent environment, the role of middle power countries and middle power diplomacy, as it has been mentioned, is evidently increasing. “We all know, President of Kazakhstan K. Tokayev writes in his article, that global peace and stability are currently under threat by tensions between major world powers”. He calls for solidarity among global middle powers to bring the “world powers,, collectively, to their senses before all hell breaks loose across the planet”. “It is time for an informal alliance of middle powers that are interested in supporting a global rules-based order...collectively they have a chance of working together to preserve a world based around rules and rights, rather than power and force” [6].

Today, we are witnessing the drive of the Middle Power Countries towards individual initiatives or regional models of cooperation, rather than global forms of activities (under the umbrella of the United Nations, for example). As a result of global confrontation, in general, the activities are transferred to the regions, where, in our view, conditions are better for understanding and confidence – common historical background, cultural traditions alongside traditional border trade interactions and so on. Rise of new formats of cooperation in Central Asia, as the US+, China+, EU+, Russia+, and India+ can be considered as a new approach in this regard.

The other trend, in our opinion, is an advance of behavioral factor in middle power policy, compared with such tools as economic strength, although the economic power is not a standby criterion... (case of Kazakhstan included in the 50 middle power countries list as to GDP data and contributor to international peace and development projects). The importance of economic criteria, as major characteristics of the established middle power policy, has been sharply diminished due to global economic sanctions and the consequences of COVID-19.

We also think that individual middle power influence (one country-based influence) is substituted by the consolidation of a group of MPC over a new agenda of cooperation with preference on commercial motivation and healthy market competition. In this respect, we witness the increased importance of the countries located at the crossroads of distant marketplaces. We mean a group of so-called “bridge” or “transit” countries, like Kazakhstan, Azerbaijan, Georgia, Turkey and other countries of the South Caucasus and Central Asia, cementing the strategically important East-West communication corridor and covering the area from China to Europe. In recent years, the term Central Eurasia, which refers to Azerbaijan, Armenia, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan, has been attracting attention as a distinct geopolitical area” [7].

By the way, in classical terms, the middle power countries are mostly displaced, according to experts’ opinion, within the China-US space range... This is a very important place where the interests of key global players meet and determine the political and economic stability in the region and globally. At the same time, the global value of the region is on the rise as an opportunity to fill the gap in trade-economic relations caused by the crisis in Ukraine and the pandemic wave. In fact, the Middle and Small Power Countries become the active participants in minimizing the global confrontation risks.

Why this region with a wide range of transit opportunities might be an attractive one in an internationally broader sense and what might be the role of Middle Power Diplomacy in this regard?

In our opinion, the region has a chance to introduce such a model of cooperation based on the reshaping of the global tensions into healthy commercial competition through the involvement

of different participants from the East and the West. And the South Caucasus and Central Asia are interesting places for the activation of this model. Here is a range of different caliber participants: Global power players, Middle power players, and smaller ones with a variety of functions as producers, traders, and transit providers. This variety of factors can somehow help to promote the projects with more evident commercial interests. In this respect, the so called “Middle” or Transcaspien International Transportation Corridor can be considered strategically motivated with long perspective agenda, despite the fact, that at present, its commercial cost is higher due to lack of capacity, enhanced soft security infrastructure, advanced technology and legal framework, particularly in the context of jump of cargo shipments from China to Europe during last years.

The mentioned “Middle” corridor has a number of evident advantages: the shortest land distance to ship the goods from China to Europe (approximately 12-14 days compared with 35-40 days by sea) and, what is essential, the safest one. The improved railway infrastructure, completion of the Baku-Tbilisi-Kars railway from Azerbaijan to Turkey via Georgia, construction of modern highways from the East of Georgia to Europe through Georgia, modernized airports in the region and the start of the largest deepwater Anaklia sea port project on Black Sea, Georgia enhances the effectiveness of the corridor.

One more argument in favor of the mentioned model is more or less balanced relations and a good record of long-standing partnerships of the countries of the South Caucasus and Central Asia with Global and Regional players. What is important, in our opinion, is that this balanced cooperation has been retained and now is secured due to the particular contribution of “middle and small power” countries of the region, including Kazakhstan, Azerbaijan, Georgia, and others. The recent positive developments linked with the completion of some old conflicts in the South Caucasus give a good chance to set up a new agenda of international cooperation. The conflict-torn region has a unique list of successful international projects. Going back to the past, in the 90s of the 20th century, we can refresh the success of international oil and gas pipeline projects, which have been pumping the energy resources from Azerbaijan via Georgia and Turkey to Europe, as well as the railroad transportation of Kazakh oil products via Georgia to distant areas.

The region is in the center of post virus rehabilitation phase of international cooperation. In this context, we should expect the further intensification of the shipment of goods and services connected, primarily with the health industry and social needs, in combination with food supply and other vitally important commodities. In fact, this process has already started with an increased number of cargo railroad cross shipments. “Cargo transportation along Trans-Caspian-International Transport Route (TITR) saw 35% increase from January to April 2024” [8]. This dynamics shows that the “Middle corridor” commercially is promising even with currently limited infrastructural opportunities.

In addition, the region also becomes a platform for new large - scale projects sponsored by international organizations. We mean the post conflict rehabilitation of the economy of Afghanistan. In this respect, the relocation of the UN Mission in Afghanistan to Kazakhstan reflects its international importance as a middle power country. The EU co-sponsored Black Sea submarine electric cable project linking Azerbaijan and Georgia with Europe is the other example of enhanced global weight of the region.

The case of the South Caucasus and Central Asia region proves the fact of enlarged geopolitical and geoeconomic significance of the countries with transit economies, thanks to the successful

output of middle power policy. In the deglobalized and fragmented present World, the countries with transit economies can play not only the function of economic interaction, but also “bridging” various communities over the idea of consolidation through global multipurpose pragmatic projects. These projects can complement each other by creating new jobs and opportunities and invest more confidence in business.

The emerging middle power countries assume the functions of organization of large - scale international forums (equal to the level of the UN General Assembly or Davos World Economic Forum gatherings), as the 2024 COP 29 International Conference in Azerbaijan. This is a vivid demonstration of the enhanced role of less Global Power Diplomacy in modern international politics and economics.

We also witness the trend of certain distancing of middle power countries from block-based cooperation and focusing on interaction within limited groups of partners. “Two Australian experts assess that middle powers have tilted towards mini-lateral groupings and cooperation. The logic is simple: to achieve their national interests, middle-sized and like-minded formulas of cooperation are more effective than large, deliberative multilateral organizations” [9].

Conclusion

The current polycrisis, combining the consequences of the Pandemic Wave started in 2019 and continuing critical situation in Ukraine and the Middle East, alongside other factors, has accelerated the search for new approaches (or renewal of previous experience of cooperation) towards the mitigation of the global confrontation.

We witness a new wave of activation of the “Middle Power Countries” and relevant regions, as a whole, in the Modern Global Agenda, which contributes to constructive cooperation at the regional and global levels of business partnership.

In this respect, the countries of the South Caucasus and Central Asia (so-called “bridge” countries), binding the Western and Eastern marketplaces, have introduced the project approach of cooperation based on commercial motivation instead of only pure geopolitical interests. The “Middle Corridor” connecting China with Europe via South Caucasus and Central Asia can be considered as the abovementioned approach or model of collaboration.

In addition, the modern Middle Power Countries policy has exposed a number of new trends and challenges: as to well-known criteria’s of identification of the middle power countries, the two core elements are usually to be taken into account – natural/economic and military resources of the countries and their ability to contribute to the peace and stability in the World through active international involvement and initiatives. We think we should add an additional factor or criterion – political leadership. It has a special importance nowadays, when the world’s political establishment, in our opinion, experiences a shortage of successful high-level professional politicians with wide international recognition.

Further study is to be conducted to optimize the criteria and categories of Middle Power Countries to tailor them to a new global reality. It is a bit difficult to consider such different countries as Germany, Belgium, Japan, Australia, Turkey or Poland... equally influential, as well as the specifics and renewed role of “Small Power Countries” (for example, Georgia).

While responding to the weakness of multilateral models of cooperation, we think it would be a good idea to set up the “Middle and Small Power Transit Countries Network” aimed at enhancing its role in Middle Power Diplomacy.

Anywhere the questions are still open for further analysis and research:

- What is a major goal of the “middle power countries” - to utilize the benefits based on national natural and financial resources or to promote their international recognition only?
- Is there a common understanding among Global North and Global South regarding the meaning and content of the middle power policy?
- How to tailor the political obligations of the middle power countries to their international institutions and priorities to their individual peaceful initiatives through mediation efforts?
- Are Middle Power Countries associated with crisis management only or development projects?
- What are the limits of involvement of the middle power countries in conflict resolution, Global Agenda?

References

1. Lodhi, M. Era of middle powers? Available via the link: <https://www.dawn.com/news/1775225> (Accessed: 26.01.2026).
2. Jeffrey Sachs. The New World Economy. Available via the link: <https://www.jeffsachs.org/newspaper-articles/febj7gnedfemn5b2wh46pbwarye53f> (Accessed: 26.01.2026).
3. Ukraine bilateral aid allocations by country 2025. Available via the link: <https://www.statista.com/statistics/1303432/total-bilateral-aid-to-ukraine/> (Accessed: 26.01.2026).
4. Sustainable Development Goals Fund. Available via the link: <https://www.sdgfund.org/financial-information>. (Accessed: 26.01.2026).
5. A Critical Review of the Concept of Middle Power. Available via the link: <https://www.e-ir.info/2015/12/04/a-critical-review-of-the-concept-of-middle-power/> (Accessed: 26.01.2026).
6. Gideon, R. Financial Times. Available via the link: <https://www.ft.com/gideon-rachman> (Accessed: 26.01.2026).
7. Astana Times. Available via the link: <https://astanatimes.com/2024/05/news-digest-foreign-media-on-kazakh-singaporean-cooperation-central-asias-it-ecosystem-and-more/#:~:text=News%20Digest:%20Foreign%20Media%20on,embassy%20to%20condole%20Raisi%20passing> (Accessed: 26.01.2026).
8. Papava, V. (2021) Becoming European. Challenges for Georgia in the Twenty-First Century, Universe, p. 308.
9. Mathew Burrows, Robert A. Manning. (2024) Empowered Middle Power and Potential Unthinkable Alliances. Stimson. Available via the link: <https://www.stimson.org/2024/empowered-middle-powers-and-potential-unthinkable-alliances/> (Accessed: 26.01.2026).

Д. Апциаури

*Грузияның сауда-өнеркәсіп палатасы, Тбилиси, Грузия
(E-mail: daptsiauri@yahoo.com)*

Жаһандық экономикалық дағдарыс жағдайындағы «орта державалар» саясаты дамуының негізгі трендтері (Оңтүстік Кавказ бен Орталық Азия мысалы негізінде)

Аңдатпа. Мақалада 2019 жылғы пандемия дағдарысының салдарынан, сондай-ақ Украина мен Таяу Шығыстағы қақтығыстардан туындаған қарқынды өзгермелі жаһандық ортадағы әлемдік саясат пен экономика дамуының жаңа трендтері, олардың кейбір аймақтарға, соның ішінде Оңтүстік Кавказ бен Орталық Азияға тигізетін әсері талданады. Халықаралық экономикалық

қатынастардың тұтас жүйесінің поляризациялануы жаһандықынтымақтастықтың жаңартылған үлгілерін іздеуді жеделдетті. Жаһандық дағдарыс әртүрлі тәуекелдермен қатар, халықаралық қызметтің жаңа мүмкіндіктеріне, тәсілдер мен модельдерге жол ашты. Осы орайда, стратегиялық маңызды Батыс және Шығыс нарықтарын байланыстыратын «көлік дәлізі» сияқты өңірішілік экономикалық жобаларды дамытуға негізделген «Орта держава елдерінің», әсіресе «Орта державалық транзиттік елдердің» жаңартылған рөлі мен артқан маңызын талдауға талпыныс жасалды. Мақаланың аталған тақырыбын одан әрі академиялық және практикалық тұрғыдан зерттеу аясында бірқатар қорытынды ұсыныстар берілген.

Сонымен қатар зерттеуде Грузия мен Қазақстанның Еуропа мен Азия экономикалары арасындағы терең интеграцияны нығайта отырып, осы жаңадан қалыптасып жатқан «Орта көлік дәлізіндегі» негізгі тораптар ретіндегі рөліне баса назар аударылады. Түптеп келгенде, бұл геосаяси өзгерістер Еуразия құрлығында ұзақ мерзімді тұрақтылық пен тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз ету үшін ұжымдық стратегиялық тәсілді қажет ететіні негізделген.

Түйін сөздер: жаһандық экономикалық дағдарыс, жаһандық басқару, «орта державалар» саясаты, көлік дәлізі, Орталық Азия және Оңтүстік Кавказ.

Д. Апциаури

*Торгово-промышленная палата Грузии, Тбилиси, Грузия
(E-mail: daptsiauri@yahoo.com)*

Основные тренды развития политики «средних держав» в контексте глобального экономического кризиса (на примере Южного Кавказа и Центральной Азии)

Аннотация. В статье анализируются новые тенденции развития мировой политики и экономики в условиях стремительно меняющейся глобальной среды, вызванной последствиями пандемического кризиса 2019 года, а также конфликтами в Украине и на Ближнем Востоке, и их влияние на отдельные регионы, включая Южный Кавказ и Центральную Азию. Поляризация всей системы международных экономических отношений ускорила поиск обновленных моделей глобального сотрудничества. Наряду с различными рисками, мировой кризис открыл возможности для появления новых подходов и моделей международной деятельности. В связи с этим предпринята попытка проанализировать обновленную роль и возросшее значение так называемых «средних держав», в частности «транзитных средних держав», на основе развития внутрирегиональных экономических проектов, таких как «транспортный коридор», связывающий стратегически важные западные и восточные рынки. Сформулирован ряд заключительных рекомендаций в контексте дальнейшего академического и практического изучения указанной темы.

Кроме того, в исследовании подчеркивается роль Грузии и Казахстана как ключевых узлов в рамках формирующегося «Срединного транспортного коридора», способствующего более глубокой интеграции европейской и азиатской экономик. В конечном итоге обосновывается, что данные геополитические сдвиги требуют коллективного стратегического подхода для обеспечения долгосрочной стабильности и устойчивого экономического роста на всем евразийском пространстве.

Ключевые слова: глобальный экономический кризис, глобальное управление, политика «средних держав», транспортный коридор, Центральная Азия и Южный Кавказ.

Information about author(s):

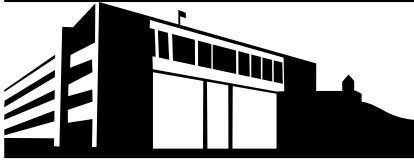
Aptsiauri D. – Ambassador, Professor, General-Director of the Chamber of Trade and Industry of Georgia, Tbilisi, Georgia.

Апциаури Д. – Төтенше және Өкілетті Елші, профессор, Грузияның сауда-өнеркәсіп палатасының Бас директоры, Тбилиси, Грузия.

Апциаури Д. – Чрезвычайный и Полномочный Посол, профессор, Генеральный директор Торгово-промышленной палаты Грузии, Тбилиси, Грузия.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.25.15
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-115-123>

Comparative analyses of trends in the development of national higher education systems: the case of Kazakhstan and Uzbekistan

T.T. Atayeva*^{id}, A.N. Ospanova^{id}

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: jan_92.17@mail.ru, ospanovaa@mail.ru)

Abstract. The article presents a comparative analysis of current trends in the development of higher education systems in Kazakhstan and Uzbekistan. Key aspects are considered, including education financing, relevance of curricula, the state of science and innovation. Despite the common Soviet past, the countries demonstrate both similar problems - the mismatch of graduates with labor market requirements, lack of flexible skills, limited scientific base - and differences in approaches to reforms and the pace of their implementation. Both countries have typically implemented education reforms since independence, developing educational policies and programs consistent with the new economic regime and expanding investments in the physical and qualitative improvement of education. They view the education sector as a key component of their poverty reduction and economic growth strategies. Uzbekistan, a former Soviet republic, undertook a bold transformation of its education system, initiating a full-scale education reform in 1992. By 2015, the reforms were aimed at universal access and improving the quality of education. In the case of Kazakhstan, since independence in 1991, education development programs have also been continuously developed and implemented, along with institutional preparation for education system reform. The Programs until 2015 resolved to expand state financial support, recognizing the need to reform the education system and qualitatively improve the content of education. The analysis allows us to assess the current state of higher education in the region and identify areas for its further development.

Keywords: Higher education, Kazakhstan, Uzbekistan, Financing, Relevance of programs, Science and innovation, Digitalization.

Introduction

Education systems around the world are rooted in historical, social, and economic contexts and have developed differently depending on each country's cultural background. Education is a fundamental element of national development and functions as a crucial mechanism for

Received: 26.08.2025; Accepted: 25.02.2026; Available online: 30.03.2026

115

*corresponding author

determining the quality of human resources. Education in the Central Asian region has recently become part of national development projects. This sector is given significant weight, both because it accounts for a significant share of the economy and because of its potential to ensure future growth without physical limitations. In today's global society, the importance of education is becoming increasingly evident, and a comparison and analysis of the education systems of leading countries in the region – Kazakhstan and Uzbekistan is essential to deepening this understanding.

Higher education in Kazakhstan and Uzbekistan is in the process of deep transformation due to global and regional economic, political and social changes. In the context of post-Soviet development, the educational systems of these countries, once unified, are undergoing diversification, adapting to national conditions and priorities. However, despite the differences in approaches and pace of reforms, it is possible to identify a number of common trends that define the development of higher education in the region.

Research methods

The study employs a qualitative comparative analysis (QCA) and a comparative-historical approach to examine the evolution of higher education systems in Kazakhstan and Uzbekistan since 1991. The research methodology includes a systematic review of official policy documents, state educational programs, and legislative acts to track the trajectory of institutional reforms. Additionally, secondary statistical data from national and international agencies were analyzed to evaluate trends in education financing and scientific output. Content analysis of labor market reports was also utilized to identify systemic challenges, such as the gap between academic curricula and industry requirements in both nations.

Results and discussions

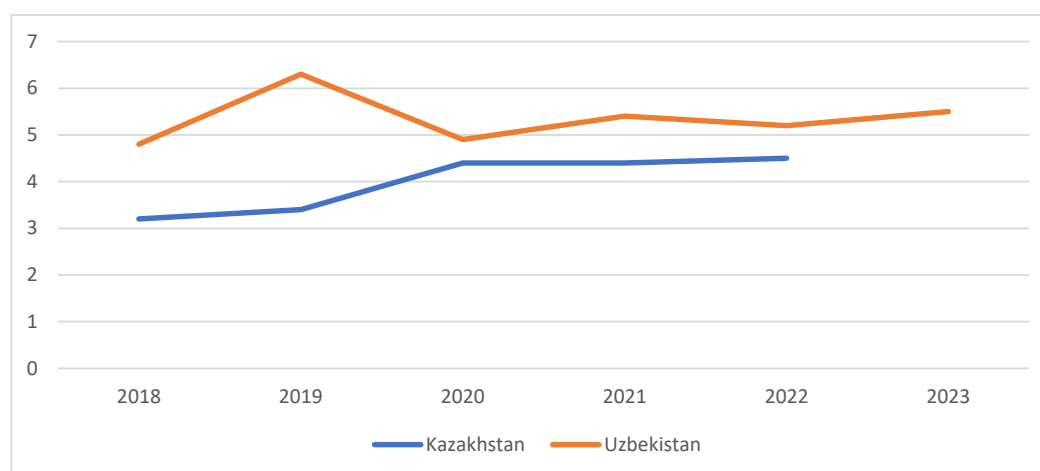
The purpose of this study is to systematically compare and analyze current trends in the education systems of these two Central Asian countries. Through comparative analysis, we will examine the key trends influencing their education systems; this analysis can serve as a basis for improving education policy. Thus, the analysis of general trends in the development of higher education in Kazakhstan and Uzbekistan allows not only to identify the current state of higher education in the countries of the region, but also to assess their impact on the future of educational systems and society as a whole. In general, the article will examine the funding system, the relevance of education programmes and the state of science, research and innovation in higher education in a comparative manner in Kazakhstan and Uzbekistan.

State of financing of the education system. The problem of education financing in Central Asia is explained by two factors. Firstly, there is still a significant need for funding to implement educational reforms, improve the quality of education, and create systems adapted to the new environment following the transition to the new system. Secondly, there is a growing demand for alternative financing methods. Education is primarily financed by central and local government budgets, although informal expenditures by students and parents also exist. The countries in question have high youth populations, leading to significant public expenditure on education. Furthermore, they have structural features that lead to high costs, particularly due to their vast territories, low population density, and extreme weather conditions.

In Kazakhstan the system of financing higher education is diversified. Amid the economic crisis of the mid-1990s, the Kazakh government attempted to decentralize education funding to overcome funding shortages and diversify finances. This initiative aimed to develop the private education market by expanding financial support through local government budgets and increasing the volume of paid educational services. The Ministry of Education and Science (MES) of Kazakhstan finances higher and postgraduate education [1]. Currently, about 40 % of Kazakhstani students receive higher education for free (those who have received state grants). Access to grants is open to both public and private HEIs that have passed the accreditation procedure. In turn, state educational institutions also have the right to admit students on a fee basis - it ranges from 40 to 50 % of earned income. In private universities, this share is from 70 to 99 %. Revenues from research, innovation and other activities in universities are insignificant and are completely overlapped with revenues from educational activities. In Kazakhstan, education funding has increased slightly since 2018 from 3.2% to 4.46% at present, occupying one of the lowest places in the region [2].

Compared to Kazakhstan, the share of education funding in relation to GDP and the national budget in Uzbekistan is high and has shown a slight upward trend since 2020 from 4.9 % to 5.5 % for 2023 [3]. This can be seen as a reflection of the Uzbek government's recognition of the importance of education and its strong commitment to education policy. On the other hand, it can be explained by the high enrollment rate, which is due to the country's unique demographic structure, in which people under 24 make up approximately half of the total population [4]. The graph below (figure 1) shows the dynamics of public spending on education in Kazakhstan and Uzbekistan from 2018 to 2023, expressed as a percentage of gross domestic product (GDP).

Figure 1. Public expenditure on education, total (% of GDP) in Kazakhstan and Uzbekistan [5]

As we can see, Uzbekistan, despite fluctuations, allocated a higher percentage of GDP to education over the analyzed period compared to Kazakhstan. At the same time, Kazakhstan has demonstrated steady growth in this indicator, particularly noticeable between 2019 and 2023. However, according to global education spending, the minimum level of financial support necessary to ensure the continued provision of quality education for all is approximately 6-7% of GDP [5]. The first problem caused by this shortage of educational funding is the difficulty in recruiting and retaining properly qualified teachers. Along with the reduction in the education

budget due to cuts in government spending, high inflation and wage reductions have led education personnel to move to other fields (small businesses, trade, etc.), making it difficult to secure qualified teachers.

Relevance of higher education programmes. The programs offered by higher education institutions in Kazakhstan and Uzbekistan do not adequately meet the demands of the labor market. Just as during the Soviet era, half of the higher education system is still training professionals for social sectors such as education and healthcare. Under the planned economy prior to the transition, graduates were assigned jobs based on social demand, and the education system was structured with curricula and fields that met the system's needs; consequently, employment issues did not emerge as a serious social problem.

However, during the economic crisis caused by the transition in the early 1990s, many people were laid off due to the restructuring and privatization of state-owned enterprises. Subsequently, despite economic recovery, widespread unemployment occurred as the private sector failed to provide sufficient jobs. In particular, unemployment among the youth, who constitute a significant portion of the population, and the increase in non-regular employment emerged as serious issues. While overall unemployment rates across countries show a stable trend, the problem is that a large number of non-regular workers are employed, making it an urgent situation to expand high-quality jobs.

In Kazakhstan and Uzbekistan, about one in four university graduates earns a degree in pedagogy. In addition, medical specialities cover 7% to 20% of the total number of university graduates.

The market economy is characterized by high competition and development potential, particularly a high utilization of technology. However, when looking at the share of graduates from advanced technology (science, technology, engineering and mathematics), the countries perform well by world standards: between 20% and 34% [6]. And these indicators are still below the level achieved in developed countries. Moreover, it remains unclear whether the quality of education in these areas meets international standards. In general, the countries in the region have a highly educated labour force: the share of workers with a high level of education ranges from 70%. However, surveys of employers in the region show that skills mismatch is widespread [7].

Therefore, it can be seen that Central Asian countries currently require creative and critical thinking abilities, information processing skills, action skills, decision-making skills, conflict resolution skills, and teamwork skills to adapt quickly to the market economy.

However, in these countries, policies to provide adequate educational opportunities are lacking, and curricula and teaching methods are insufficient to teach the skills required by the market. Furthermore, since these curricula are primarily developed by educators, they fail to adequately reflect the realities and demands of the actual field. There is also a lack of systematic information and analysis regarding the skills and qualifications required by the market. Opportunities for vocational retraining for currently employed workers are limited, making it difficult to adapt to the changing business environment and acquire necessary new skills. While workplace training is conducted in some cases, its proportion is very low, indicating a need for increased corporate participation.

A 2020 survey of university students and professors in Kazakhstan shows that about half of the respondents have low or no soft skills [8]. In Uzbekistan, employers regularly report that even employees with higher education lack both professional (hard skills) and flexible skills,

especially in the areas of digital competences and foreign languages [9]. This phenomenon can be understood as a signal effect regarding the skills (IT, English, critical thinking, action skills and others) required by contemporary labor market.

In addition, Uzbek students themselves note that universities do not provide them with the necessary flexible skills for successful integration into the labour market [10]. For example, one study found that only 7 per cent of economics courses in some universities in Uzbekistan specifically target the development of flexible skills [11].

As examined above, both countries commonly face serious issues regarding the linkage between education and the labor market. To overcome the supply-demand mismatch in the labor market through change, the following measures appear necessary. First, higher education must be expanded through increased participation of the private sector, such as industry-academia collaboration. In particular, private sector involvement should be encouraged in technical and vocational education. Furthermore, enterprises and educators must share roles to develop vocational education standards based on labor market analysis. Specifically, cooperation with employers and relevant associations should be strengthened in determining the key content of the curriculum, and opportunities for participation should be opened to influence educational policies. Second, changes in curriculum and teaching methods are required. We must move away from theory-centered curricula and rote-learning-based, one-way instruction to enable the acquisition of flexible and active thinking and behavioral skills. Third, the capacity for understanding and analyzing the labor market must be strengthened. We must cultivate national capabilities to conduct labor market surveys to provide information and professional advice to job seekers. Furthermore, regionally, by jointly evaluating employment opportunities in Central Asia, which is emerging as a new market, the research results can be shared and reflected in policy.

Development of science, research and innovation in higher education. The World Economic Forum's Global Competitiveness Index lists higher education as one of the nine criteria for evaluating national competitiveness. This includes quantitative aspect as research and innovation. Prior to independence, both Kazakhstan and Uzbekistan served as R&D centers of the Soviet era based on advanced science and technology; however, they are currently in a situation where it is difficult to sustain this status.

The problem is considered even more severe because the scale of government investment for R&D is very small, with over 90% allocated to state-owned universities and research institutions, leaving the budget allocated to universities negligible. Furthermore, the supply of new research personnel is not adequate, and cooperation among research institutions, both domestically and internationally, remains minimal. Since R&D during the Soviet era was limited to science and technology, social science and policy research were significantly underdeveloped. Furthermore, since research began to be emphasized as a major field of universities only after independence, cooperation and exchange are necessary to revitalize research in the areas of strengthening national competitiveness, economic growth, and socioeconomic policy.

In recent decades, all Central Asian countries have demonstrated a significant increase in publication activity. The greatest increase in the number of publications is observed in Kazakhstan and Uzbekistan. However, the growth of publications is not always accompanied by an improvement in their quality. Many papers are published in low-quality or so-called 'predatory' journals, which reduces their impact and international recognition.

Table 1. Number of publications in Kazakhstan and Uzbekistan in academic journals in all disciplines (2013-2023) [12].

Year	Kazakhstan	Uzbekistan
2013	1813	568
2014	2432	548
2015	2575	489
2016	3566	629
2017	3696	598
2018	4273	660
2019	5298	1600
2020	5843	3447
2021	6196	3346
2022	6465	3621
2023	7043	6637

As it can be seen from the table Kazakhstan leads the region in the number of scientific publications, especially in the social sciences (80% of all publications in the region), computer sciences (75%) and engineering (73%). In Uzbekistan, the priority areas are biochemistry, genetics, molecular biology and mathematical physics [13].

Conclusion. In conclusion, a comparative analysis of the higher education systems of Kazakhstan and Uzbekistan shows that, despite the common post-Soviet legacy and aspirations for modernization, both countries face similar challenges: inadequate alignment of educational programs with labor market requirements, limited funding for science and innovation, and a gap in digital skills and infrastructure. At the same time, Kazakhstan demonstrates more sustainable growth in a number of indicators, while Uzbekistan is taking active steps towards reform. It is particularly important to note that literacy rates are very high in both countries, so the main trends in education in the Central Asian region lie more in qualitative improvements than in quantitative achievements.

Consequently, there is an urgent need to streamline educational management systems and strengthen the financial and administrative self-reliance of educational institutions. Therefore, to meet the mid-to-long-term educational goals and needs of Central Asian countries, it is necessary to expand long-term programs, such as strengthening institutional capacity, establishing educational infrastructure, and supporting educational programs. Additionally, support is needed to ensure that research reflects market demand, technological progress, the needs of domestic companies, and the government's science and technology priorities.

Financing information. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AR26100283).

Contribution of the authors:

Atayeva T.T. – prepared the theoretical framework, conducted the data collection and primary analysis of educational programs in Kazakhstan and Uzbekistan, and drafted the initial manuscript;

Ospanova A.N. – provided the conceptual guidance for the research, defined the methodology for the comparative analysis, performed the critical revision of the text, and supervised the final synthesis of findings.

References

1. Новые гранты и инфраструктурные проекты: что подготовили для студентов в 2024-2025 учебном году. Доступно по ссылке: <https://primeminister.kz/ru/news/novye-granty-i-infrastrukturnye-proekty-cto-podgotovili-dlya-studentov-v-2024-2025-uchebnom-godu-28912> (Дата обращения: 26.08.2025).
2. The World Bank. Education expenditure, total (% of GDP) – Kazakhstan. Available via the link: https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?end=2022&locations=KZ&most_recent_year_desc=false&start=2018 (Accessed: 26.08.2025).
3. The World Bank. Education expenditure, total (% of GDP) – Kazakhstan, Uzbekistan. Available via the link: https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?end=2023&locations=KZ-UZ&most_recent_year_desc=false&start=2016&view=chart (Accessed: 26.08.2025).
4. Стали известны суммы контрактов в вузах на 2024/2025 учебном году. Доступно по ссылке: <https://anhor.uz/news/2024-2025-payments-uni/> (Дата обращения: 26.08.2025).
5. Education Expenditures, Percent of GDP – Country Classification. Available via the link: https://ru.theglobaleconomy.com/rankings/education_spending/ (Accessed: 26.08.2025).
6. World Bank. US STEM (ISCED and Tertiary), Washington. Available via the link: [https://databank.worldbank.org/US-STEM-\(ISCED-andTertiary\)/id/cd77ac48](https://databank.worldbank.org/US-STEM-(ISCED-andTertiary)/id/cd77ac48) (Accessed: 26.08.2025).
7. OECD (2018). Enhancing Competitiveness in Central Asia, Competitiveness and Private Sector Development. Paris: OECD Publishing.
8. Amantay, Z.A., Ermakov, D.S. (2021) “Socio-pedagogical Features of the Formation of Soft Skills in the Republic of Kazakhstan, In: 1st International Conference on Education: Current Issues and Digital Technologies”, Atlantis Press, pp. 17-22.
9. World Bank (2023). Youth Employment in Uzbekistan: Opportunities and Challenges, Washington. Available via the link: <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/dc313dad-9616-5327-b43c-51c342cfc13d> (Accessed: 26.08.2025).
10. ILO ().2022 Towards Full and Productive Employment in Uzbekistan: Achievements and Challenges. Available via the link: <https://www.ilo.org/publications/towards-full-and-productive-employment-uzbekistan-achievements-and> (Accessed: 26.08.2025).
11. Soft skills in employment of university graduates, Review.uz, 2022, Available via the link: <https://review.uz/post/soft-skills-v-trudoustroystvevpuschnikov-vu> (Accessed: 26.08.2025).
12. Country/Region Comparison, SJR Compare Countries. Available via the link: <https://www.scimagojr.com/countryrank.php> (Accessed: 26.08.2025).
13. Ambasz, D. et al. (2023) Towards higher education excellence in Central Asia. Available via the link: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099101023140578441/pdf/P1790811f2f765ea101eb142301abf0100a90db82451.pdf> (Accessed: 26.08.2025).

Т.Т. Атаева, А.Н. Оспанова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: jan_92.17@mail.ru, ospanova@mail.ru)*

Жоғары білім беру жүйесінің даму тенденцияларына салыстырмалы талдау: Қазақстан мен Өзбекстан мысалдары негізінде

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан мен Өзбекстандағы жоғары білім беру жүйелерінің дамуындағы қазіргі үрдістердің салыстырмалы талдауы ұсынылған. Білім беруді қаржыландыру, оқу бағдарламаларының өзектілігі, ғылым мен инновацияның жай-күйі сияқты негізгі аспектілер қарастырылады. Кеңестік өткеннің ортақтығына қарамастан, елдер ұқсас мәселелерді - түлектердің еңбек нарығының талаптарына сәйкес келмеуі, икемді дағдылардың болмауы, ғылыми базаның шектеулілігі - және реформаларға көзқарастар мен оларды жүзеге асыру қарқынындағы айырмашылықтарды көрсетеді. Екі ел де тәуелсіздік алғаннан бері білім беру реформаларын жүзеге асырып, жаңа экономикалық режимге сәйкес білім беру саясаты

мен бағдарламаларын әзірлеп, білім беруді физикалық және сапалық тұрғыдан жақсартуға инвестицияларды кеңейтті. Олар білім беру саласын кедейлікті азайту және экономикалық өсу стратегияларының негізгі құрамдас бөлігі ретінде қарастырады. Бұрынғы кеңестік республика болған Өзбекстан білім беру жүйесін батыл түрде өзгертіп, 1992 жылы толық көлемді білім беру реформасын бастады. 2015 жылға қарай реформалар жалпыға қолжетімділікке және білім беру сапасын жақсартуға бағытталған болатын. Қазақстан жағдайында, 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері білім беруді дамыту бағдарламалары да білім беру жүйесін реформалауға институционалдық дайындықпен қатар үздіксіз әзірленіп және жүзеге асырылып келеді. 2015 жылға дейінгі бағдарламалар білім беру жүйесін реформалау және білім беру мазмұнын сапалы түрде жақсарту қажеттілігін мойындай отырып, мемлекеттік қаржылық қолдауды кеңейту туралы шешім қабылдады. Талдау бізге аймақтағы жоғары білімнің қазіргі жағдайын бағалауға және оны одан әрі дамыту бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: жоғары білім, Қазақстан, Өзбекстан, қаржыландыру, ғылым және инновация, цифрландыру.

Т.Т. Атаева, А.Н. Оспанова

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: jan_92.17@mail.ru. ospanovaa@mail.ru)*

Сравнительный анализ тенденций развития национальных систем высшего образования: на примере Казахстана и Узбекистана

Аннотация. В статье представлен сравнительный анализ современных тенденций развития систем высшего образования в Казахстане и Узбекистане. Рассмотрены ключевые аспекты, включая финансирование образования, актуальность учебных программ, состояние науки и инноваций. Несмотря на общее советское прошлое, страны демонстрируют как схожие проблемы – несоответствие выпускников требованиям рынка труда, недостаток гибких навыков, ограниченную научную базу – так и различия в подходах к реформам и темпах их реализации. Обе страны, как правило, проводили реформы образования с момента обретения независимости, разрабатывая образовательную политику и программы, соответствующие новому экономическому режиму, и расширяя инвестиции в физическое и качественное улучшение образования. Они рассматривают сектор образования как ключевой компонент своих стратегий по сокращению бедности и экономическому росту. Узбекистан, бывшая советская республика, предпринял смелую трансформацию своей системы образования, начав полномасштабную реформу образования в 1992 году. К 2015 году реформы были направлены на обеспечение всеобщего доступа и повышение качества образования. В случае Казахстана, с момента обретения независимости в 1991 году, программы развития образования также постоянно разрабатывались и внедрялись наряду с институциональной подготовкой к реформе системы образования. В рамках программ до 2015 года было принято решение расширить государственную финансовую поддержку, признавая необходимость реформирования системы образования и качественного улучшения содержания обучения. Анализ позволяет оценить текущее состояние высшего образования в регионе и определить направления его дальнейшего развития.

Ключевые слова: высшее образование, Казахстан, Узбекистан, финансирование, актуальность программ, наука и инновации, цифровизация.

References

1. Novye granty i infrastrukturnye proekty: chto podgotovili dlja studentov v 2024-2025 uchebном году. Dostupno po ssylke: <https://primeminister.kz/ru/news/novye-granty-i-infrastrukturnye-proekty-chto-podgotovili-dlya-studentov-v-2024-2025-uchebном-godu-28912> (Data obrashhenija: 26.08.2025). [in Russian]

2. The World Bank. Education expenditure, total (% of GDP) – Kazakhstan. Available via the link: https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?end=2022&locations=KZ&most_recent_year_desc=false&start=2018 (Accessed: 26.08.2025).
3. The World Bank. Education expenditure, total (% of GDP) – Kazakhstan, Uzbekistan. Available via the link: https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?end=2023&locations=KZ-UZ&most_recent_year_desc=false&start=2016&view=chart (Accessed: 26.08.2025).
4. Stali izvestny summy kontraktov v vuzah na 2024/2025 uchebnom godu. Dostupno po ssylke: <https://anhor.uz/news/2024-2025-payments-uni/> Data obrashhenija: 26.08.2025). [in Russian]
5. Education Expenditures, Percent of GDP – Country Classification. Available via the link: https://ru.theglobaleconomy.com/rankings/education_spending/ (Accessed: 26.08.2025).
6. World Bank. US STEM (ISCED and Tertiary), Washington. Available via the link: [https://databank.worldbank.org/US-STEM-\(ISCED-andTertiary\)/id/cd77ac48](https://databank.worldbank.org/US-STEM-(ISCED-andTertiary)/id/cd77ac48) (Accessed: 26.08.2025).
7. OECD (2018). Enhancing Competitiveness in Central Asia, Competitiveness and Private Sector Development. Paris: OECD Publishing.
8. Amantay, Z.A., Ermakov, D.S. (2021) “Socio-pedagogical Features of the Formation of Soft Skills in the Republic of Kazakhstan, In: 1st International Conference on Education: Current Issues and Digital Technologies”, Atlantis Press, pp. 17-22.
9. World Bank (2023). Youth Employment in Uzbekistan: Opportunities and Challenges, Washington. Available via the link: <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/dc313dad-9616-5327-b43c-51c342cfc13d> (Accessed: 26.08.2025).
10. ILO ().2022 Towards Full and Productive Employment in Uzbekistan: Achievements and Challenges. Available via the link: <https://www.ilo.org/publications/towards-full-and-productive-employment-uzbekistan-achievements-and> (Accessed: 26.08.2025).
11. Soft skills in employment of university graduates, Review.uz, 2022, Available via the link: <https://review.uz/post/soft-skills-v-trudoustroystvevpusknikov-vu> (Accessed: 26.08.2025).
12. Country/Region Comparison, SJR Compare Countries. Available via the link: <https://www.scimagojr.com/countryrank.php> (Accessed: 26.08.2025).
13. Ambasz, D. et al. (2023) Towards higher education excellence in Central Asia. Available via the link: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099101023140578441/pdf/P1790811f2f765ea101eb142301abf0100a90db82451.pdf> (Accessed: 26.08.2025).

Сведения об авторах:

Атаева Т.Т. – PhD докторант, Аймақтану кафедрасы, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Оспанова А.Н. – профессор, Аймақтану кафедрасының меңгерушісі, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Атаева Т.Т. – PhD докторант, Кафедра регионоведения, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

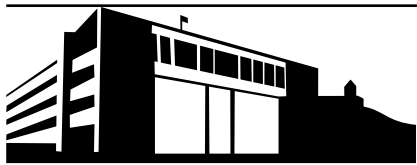
Оспанова А.Н. – профессор, заведующая кафедрой регионоведения, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Атаева Т.Т. – PhD student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Оспанова А.Н. – Professor, Head of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГРНТИ 11.15.37

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-124-140>

Влияние миграционных потоков на формирование национальной идентичности в Швеции

У.Б. Жексембекова ^{ID}, Н.П. Калашникова*¹ ^{ID}

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: ulzhan22@gmail.com, nerush50@mail.ru)

Аннотация. В научной статье рассматриваются проблемы миграционных процессов в Швеции и каким образом они повлияли на национальную идентичность в Швеции. В условиях глобализации и информационного общества проблема кризиса идентичности является одной из актуальных проблем. Обширная иммиграция вызвала серьезное напряжение в шведском обществе и повлияла на национальную идентичность страны. Проблемы интеграции в настоящее время затрагивают большинство областей политики. По этой причине правительство часто пересматривает политику миграции, чтобы создать лучшие условия для успешной интеграции.

С течением времени шведская этнонациональная политика эволюционировала от аккультурации до мультикультурализма. Новизна исследования заключается в определении влияния миграционных процессов на национальную идентичность Швеции. Были сформулированы практические рекомендации для Швеции, а также определены важные подходы к формированию и укреплению национальной идентичности, которые Казахстан может заимствовать из зарубежного опыта. Особое внимание в исследовании уделяется анализу национальной политики Швеции и её влиянию на формирование социально-экономических приоритетов, а также на развитие межнациональных отношений в контексте современных вызовов.

Полученные результаты показывают, что миграционные процессы привели не только к демографическому многообразию в Швеции, но и инициировали активное переосмысление национальной идентичности. Этот процесс сопровождается как возможностями для культурного и социального обогащения, так и вызовами, связанными с интеграцией и общественной сплочённостью. Представленное исследование вносит вклад в более широкое осмысление взаимосвязи между миграцией и формированием национальной идентичности в условиях современного мультикультурного общества.

Ключевые слова: национальная идентичность, миграция, Швеция, интеграция, миграционная политика, мультикультурализм, мигранты, трансформация национальной идентичности.

Поступила: 16.03.2025; Принята: 25.02.2026; Доступна онлайн: 30.03.2026

Введение

В эпоху глобализации Швеция, известная своей развитой системой социальной поддержки, либеральными ценностями и политикой открытых границ, в последние десятилетия претерпела заметные демографические изменения, во многом обусловленные миграционными процессами. Эти изменения актуализировали важные вопросы о трансформации национальной идентичности в условиях усиливающегося культурного и этнического разнообразия. Таким образом, Швеция, исторически считавшаяся относительно однородным обществом, в настоящее время сталкивается со сложностями интеграции людей, принадлежащих к широкому спектру культурных, этнических и религиозных традиций.

Открытая иммиграционная политика страны, особенно с конца XX века, сделала ее одним из ведущих направлений для беженцев и мигрантов из таких регионов, как Ближний Восток, Африка и Восточная Европа. Эти изменения привели к усилению дискуссий об изменении шведской идентичности. В основе этих дискуссий лежит противоречие между инклюзивностью и эксклюзивностью в формировании национальной идентичности. Швеция является прогрессивной, гуманной страной, основанной на принципах открытости, равенства и социального обеспечения. Эти ценности уже давно занимают центральное место в самосознании шведов и распространяются на растущее число иммигрантов посредством миграционной политики, направленной на содействие интеграции, социальному включению и обеспечению равных прав. Однако растущая видимость культурного, этнического и религиозного разнообразия вызвала обеспокоенность у некоторых граждан Швеции касательно сохранения национальных традиций, социальной сплоченности и общих ценностей.

Материалы и методы исследования

Основная цель исследования заключается в анализе концептуальных проблем большого потока мигрантов, а также ключевых аспектов влияния на трансформацию национальной идентичности Швеции.

В соответствии с поставленной целью решаются следующие задачи:

- 1) рассмотреть исторические этапы формирования шведской национальной идентичности до начала массовых миграционных процессов;
- 2) проанализировать влияние миграции на трансформацию национальной идентичности Швеции;
- 3) выявить изменения в национальной политике интеграции и мультикультурализма, а также их роль в переосмыслении национальной идентичности;
- 4) проанализировать академические подходы зарубежных исследователей к изучению современной шведской идентичности в контексте мультикультурного общества;
- 5) сформулировать выводы о текущем состоянии и возможных направлениях эволюции шведской национальной идентичности в условиях продолжающейся миграции и глобализации;
- 6) выработать рекомендации для Казахстана на основе анализа шведского опыта по управлению культурным многообразием и формированию инклюзивной национальной идентичности в эпоху глобализации.

Отдельная ретроспектива. Поиски национальной идентичности в Швеции имеют свои глубинные особенности, специфику, обусловленную историей и культурой. В историко-политическом контексте этническая политика Швеции традиционно делится на три основных этапа: 1548–1846 гг., 1846–1971 гг. и период после 1971 года [1]. Такая периодизация обусловлена, прежде всего, особенностями исторического развития взаимоотношений между шведским большинством и саамским коренным населением.

Первый этап (1548–1846 гг.) характеризуется началом шведской и финской колонизации северных территорий, традиционно населённых саамами. В этот период на данные земли постепенно распространяется общешведское законодательство и система налогообложения. Инициатором введения жёсткого фискального контроля над северными регионами выступил король Густав I Ваза, стремившийся к укреплению внутреннего суверенитета и централизации государственной власти.

Этническая динамика данного периода в значительной степени определяется интенсивными аккультурационными процессами, охватывающими как шведское население, коренные народы севера и обитателей приграничных регионов, так и мигрантские группы, прибывающие на территорию шведского государства.

На втором этапе (1846–1971 гг.) Швеция последовательно проводила политику ассимиляции по отношению к коренному населению севера страны, а также к некоторым группам мигрантов.

С 1971 года политика Швеции в области идентичности претерпела значительные изменения, перейдя от ассимиляционного подхода к более плюралистической и инклюзивной модели. Этот переход отражает более широкие изменения в шведском обществе, особенно в ответ на растущую иммиграцию и эволюционирующие представления о гражданстве и национальной идентичности.

Принципиальный сдвиг в политике национальной идентичности Швеции произошел с принятием официальной политики мультикультурализма, которая признала Швецию мультикультурным обществом. В этой политике подчеркивалось право каждого человека сохранять свою культурную самобытность, принимая при этом равное участие в социальной, экономической и политической жизни страны. Государство начало поддерживать языки меньшинств, культурное самовыражение и институциональную интеграцию иммигрантских сообществ, что ознаменовало собой отход от ожиданий, что вновь прибывшие должны ассимилироваться в единой шведской культурной среде.

На сегодняшний день споры об идентичности обострились, особенно в контексте глобализации, увеличения миграционных потоков и подъема националистических политических движений. В то время как официальный дискурс в Швеции по-прежнему основан на демократических ценностях, равенстве и правах человека, в обществе все активнее ведутся политические дискуссии о балансе между культурным разнообразием и социальной сплоченностью. Такие вопросы, как интеграция мусульманских общин, сохранение либерально-демократических норм и проблемы параллельных обществ, стали центральными в дискуссиях о национальной идентичности.

В данной статье применён комплекс взаимодополняющих методов, что способствовало всестороннему и объективному обзору полученных результатов при анализе трансформации национальной идентичности Швеции после миграционных потоков. В работе использованы маппинг-анализ, системный анализ, качественный анализ экспертных мнений, а также сравнительный анализ для определения научной объективности.

Вместе с этим, был сделан SWOT-анализ миграционной политики для выявления факторов, влияющих на национальную идентичность и адаптации зарубежного опыта к национальному контексту. В дополнение к данному анализу в работе используется исторический анализ, направленный на определение важных факторов национальной политики Швеции.

Результаты и обсуждение

Настоящее исследование сосредоточено на дискурсивном развитии шведской национальной идентичности, таким образом исследуется развитие исключительного идеала, который, соответственно, дает преимущества тем, кого считают коренными нациями Швеции. Надо отметить, что Швеция – самая крупная страна в Скандинавском регионе с самым большим населением. Исторически Швеция всегда была этнически однородной страной: большую часть её населения составляли шведы и этнические меньшинства, такие как саамы, которые в XVIII-XIX веках кочевали по территории Северной Европы, а сейчас живут на севере страны.

Долгое время коренной народ Швеции, саамы, позиционировался как «другой» народ. В исследовании Хагстрема Ямамото анализируется саамская и шведская идентичность в рассказах о северной Швеции с 1870 по 2000 год, показывающих, как саамы отличаются от шведского народа, который представляет собой однородное население с общей культурой и общей историей [2]. Автор показывает, как различные противоречия в описаниях шведов и саамов способствуют формированию национального дискурса, описывая шведов как представителей будущего, места жительства, сельского хозяйства и цивилизации, в то время как саамы описываются как представители прошлого, кочевого образа жизни, оленеводства и неспособности развиваться.

В Швеции официально признаны следующие меньшинства и языки национальных меньшинств: евреи и идиш, цыгане и цыганско-тибетский, саамы и саамский, шведские финны и финский, а также торнедалский и меанкильский языки (иногда называемый финским языком долины Торне). Это произошло в связи с ратификацией Швецией Европейской рамочной конвенции о защите национальных меньшинств [3] и Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств [4].

Следует подчеркнуть, что большинство исследований, посвящённых дискурсам шведской национальной идентичности, преимущественно фокусировались на проявлениях дискриминации в отношении «других» в контексте иммиграционного дискурса. Например, шведский исследователь Гунилла Хультен подчеркивает важность критического анализа того, как национальная идентичность формируется и поддерживается через СМИ, культурную практику и политические дискурсы [5]. Она призывает к более инклюзивному и многогранному подходу к пониманию шведской идентичности, который учитывает разнообразие и динамичность современного общества. Дискурс о Швеции как о доброжелательной и успешной нации повторяется на протяжении всего периода времени, что также подтверждается другими исследованиями, которые в основном фокусируются на репрезентации иммигрантов. Работы Гуниллы Хультен подчеркивают сложность и многообразие миграционных процессов в Швеции, а также необходимость комплексного подхода к решению проблем, связанных с миграцией и интеграцией.

Существует множество статей и работ исследователей, которые посвящены изменению национальной идентичности Швеции. В 2024 году доцент Университета Стокгольма, Карин Идефаль Хагрен закончила проект «Национальная идентичность в современной Швеции: дискурсы шведскости», где также применяет дискурсивный анализ для выявления норм, дискриминации и сопротивления в представлениях о шведской идентичности [6]. Автор подчеркивает, что Швеция, традиционно рассматривавшая себя как культурно и этнически гомогенная страна, теперь сталкивается с новой реальностью, в которой различные этнические и культурные группы играют важную роль в формировании общественного сознания.

Также Луис Маркус, профессор Утрехтского университета в Нидерландах, написал исследовательскую работу «Национальная идентичность и беженцы Швеции» в 2016 году. В своей работе автор провел социологический опрос «Как шведы формируют и воспринимают свою национальную идентичность и как это влияет на их поведение по отношению к беженцам?» [7]. По мнению автора многие шведы довольно позитивно относятся к влиянию, которое беженцы могут оказать на шведское общество. С одной стороны, есть группа людей, которые верят, что новый приток людей приведет к росту экономики и социального обеспечения, но, с другой стороны, есть группа, которая боится, что беженцы лишат их работы или лишат социального обеспечения. Однако, похоже, что проблемы, связанные с беженцами, вызваны не самими беженцами, а отсутствием помощи и поддержки со стороны правительства страны.

Обзор имеющейся публикации позволяет предположить, что необходимы исследования, анализирующие трансформацию национальной идентичности Швеции и реализацию миграционной политики страны в эпоху глобализации.

Анализ национальной политики Швеции. Следовательно, в Швеции действуют следующие соглашения с 2000 года:

- Рамочная конвенция Совета Европы о защите национальных меньшинств. Государства, присоединившиеся к конвенции, принимают на себя обязательства по активному противодействию дискриминации в отношении национальных меньшинств. Кроме того, они обязуются содействовать сохранению и развитию культурного наследия и традиций этих групп в рамках общего социокультурного пространства [8]. В частности, представители ромского населения в Швеции должны быть обеспечены возможностью осуществлять устное и письменное взаимодействие с государственными учреждениями на языке романи чиб.

- Европейская хартия региональных языков и национальных меньшинств. Цель принятия данной Хартии – защитить языки, которым угрожает исчезновение.

Также существуют специальные соглашения о правах человека для защиты коренных народов, таких как саамы:

- Декларация ООН о правах коренных народов. В документе, в частности, подчеркивается, что коренные народы обладают правом на самоопределение. Это право предполагает их возможность самостоятельно определять направления собственного экономического, социального и культурного развития, а также принимать решения, затрагивающие ключевые аспекты их жизнедеятельности [9].

- Конвенция Международной организации труда (МОТ) о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах. Необходимо отметить, что Швеция не подписала эту конвенцию, но защитники прав саамов борются за ее подписание.

Сосуществование культур в Швеции постепенно привело к тому, что модель аккультурации сменяется ассимиляцией и доминированием шведской культуры. Политика ассимиляции в Швеции имела в основном экономическую подоплеку. С экономической точки зрения обосновывалась этническая принадлежность к саамам. Инициативы в области землепользования, школьного образования, здравоохранения и социального обеспечения, на первый взгляд, несли в себе благо. Однако на практике вмешательство в сложившиеся социальные отношения саамского сообщества лишь разрушало его, подменяя аналогичные структуры, складывавшиеся у саамов столетиями. Далее проводилась жёсткая ассимиляционная политика в отношении финского населения севера страны, а также турнедалцев – финского народа.

Таким образом, Швеция начала отходить от модели аккультурации, где признавался и сохранялся культурный плюрализм, к модели ассимиляции, где акцент был сделан на принятие основных шведских ценностей и норм. Данный переход был результатом ряда взаимосвязанных факторов, таких как увеличение миграционных потоков, экономические и социальные вызовы, рост националистических настроений, изменяющиеся международные тенденции.

После Швеция начала сознательную политику мультикультурализма, при которой разные этнокультурные группы сохраняют свою самобытность, но живут в одном обществе на основе общих гражданских и правовых принципов [10].

Следовательно, шведская национальная идентичность строится на следующих аспектах общественного и государственного устройства:

- усиление гражданского общества и равенство прав граждан;
- межэтническая толерантность и общественное согласие;
- сохранение шведского языка как государственного и развитие языков этносов Швеции, а также изучение английского языка как языка международного общения.

Миграционная политика. В течение XX века миграционная политика Швеции претерпела существенную трансформацию: от ассимиляционной модели, преобладавшей в послевоенный период и ориентированной преимущественно на трудовую миграцию, к мультикультурализму, сформировавшемуся позднее в ответ на рост миграции беженцев и процессы воссоединения семей.

Центральным элементом интеграционной политики Швеции является программа обустройства «Etableringsprogrammet», которая открыта для вновь прибывших иммигрантов в возрасте от 20 до 65 лет, получивших вид на жительство в качестве получателей международной защиты, статуса дополнительной защиты или членов семьи лица, относящегося к одной из этих категорий. Цель программы состоит в том, чтобы помочь мигрантам выучить шведский язык, найти работу и стать самостоятельными как можно быстрее.

Исследователь Остравского Университета в Чехии, Адам Купски в своей работе «История и изменения миграционной политики Швеции», опубликованной в журнале «География, политика и общество», сделал углубленный анализ меняющейся миграционной и интеграционной политики Швеции. Автор исследует, как Швеция превратилась из страны эмиграции в страну иммиграции, подчеркивая значительные изменения в политике, которые сопровождали это изменение. Принятие Швецией мультикультурной модели, которая подчеркивает ценность сохранения как культуры большинства, так и культур сообществ мигрантов. Этот подход отражен в политике страны в области интеграции, в

рамках которой приоритетное внимание уделяется образованию, особенно языковому и культурному обучению, как средству содействия интеграции. Например, взрослым предлагаются бесплатные курсы по изучению шведского языка и шведской культуры, в то время как дети включают эти предметы в свои школьные программы. Анализ Адама Купски подчеркивает динамичный характер миграционной политики Швеции, иллюстрируя, как она со временем адаптировалась к меняющимся демографическим реалиям и общественным ценностям. Статья способствует более широкому пониманию того, как миграционная политика может формировать национальную идентичность и социальную сплоченность в глобализованном мире.

За реализацию миграционного законодательства в Швеции отвечают несколько органов власти, каждый из которых играет свою роль в обеспечении соблюдения законов, контроле миграции и поддержке интеграции мигрантов в общество. Миграционное агентство Швеции (Migrationsverket) является центральным органом, ответственным за большую часть миграционных вопросов в стране. Оно отвечает за управление иммиграцией, включая выдачу виз, разрешений на работу, статуса беженца, а также рассмотрение заявлений на получение гражданства. Министерство юстиции является ответственным за разработку миграционного законодательства и за общую политику в области миграции. В свою очередь, Шведская пограничная служба является частью полиции Швеции и отвечает за контроль на границах, а также за обеспечение соблюдения миграционного законодательства внутри страны. Полиция Швеции играет роль в вопросах контроля за миграцией и поддержания общественного порядка. Это включает в себя обеспечение безопасности в контексте миграции и борьбу с незаконным пересечением границы. Также служба социальной защиты помогает мигрантам и беженцам в вопросах социальной помощи, таких как доступ к медицинскому обслуживанию, пособия и другие социальные выплаты. Правительство в целом, через Министерство юстиции и другие ведомства, принимает ключевые решения по миграционной политике, разрабатывает долгосрочные планы и стратегии для управления миграцией.

Сильными сторонами миграционной политики являются государственные институты, которые оказывают поддержку мигрантам посредством языковой подготовки, предоставления жилья, образования и социальных услуг, также наличие программ гражданской интеграции направленные на изучение языков, гражданское воспитание и доступ к рынку труда для улучшения долгосрочной интеграции. Но высокий уровень безработицы среди мигрантов, особенно беженцев, и длительные сроки интеграции являются постоянными проблемами. Жилищная и социальная сегрегация в городских районах (например, в Мальме, пригородах Стокгольма) вызывает беспокойство по поводу интеграции и социальной сплоченности. Следовательно, внезапный приток мигрантов порой негативно сказывается на государственных сферах страны, однако, с другой стороны, миграция может помочь противостоять старению населения Швеции и поддержать долгосрочную устойчивость рынка труда.

Надо отметить, что существует экономический потенциал, то есть при эффективной интеграции мигранты могут способствовать инновациям, предпринимательству и экономическому росту. Также Швеция может укрепить свою «мягкую силу» и глобальный имидж, продолжая пропагандировать этичные методы миграции. Вместе с этим, Швеция может получить возможности для улучшения интеграции с помощью платформ электронного обучения и социальных сервисов, основанных на данных. Однако и существуют угрозы миграционной политики Швеции, такие как рост иммиграционных

настроений, радикализация и проблемы безопасности. Отдельные случаи экстремизма вызвали споры о национальной безопасности и рисках недостаточной интеграции. Различия в распределении миграционного бремени в ЕС создают политические трения и могут привести к несогласованности политики.

Соответственно, после проведенного SWOT-анализа миграционной политики были определены основные направления совершенствования данной политики Швеции:

- совершенствование системы регистрации и учета мигрантов;
- программы регуляризации мигрантов;
- представление помощи только тем, кто действительно в ней нуждается;
- улучшение контроля на границах;
- более жесткое отношение к организаторам незаконной миграции;
- контроль над нелегальной миграцией.

Миграционный поток. В Швеции ранее предоставляли вид на жительство самому большому количеству соискателей убежища на долю населения, в частности поэтому многие стремились попасть именно в Швецию. 2015-2016 годы были поворотными по миграционным потокам по всей Европе, но именно в Швеции были благоприятнее условия для иммигрантов, чем во многих других странах. Предоставление чрезмерно благоприятных условий привело к возникновению новых вызовов, основным проявлением которых стало увеличение потока беженцев.

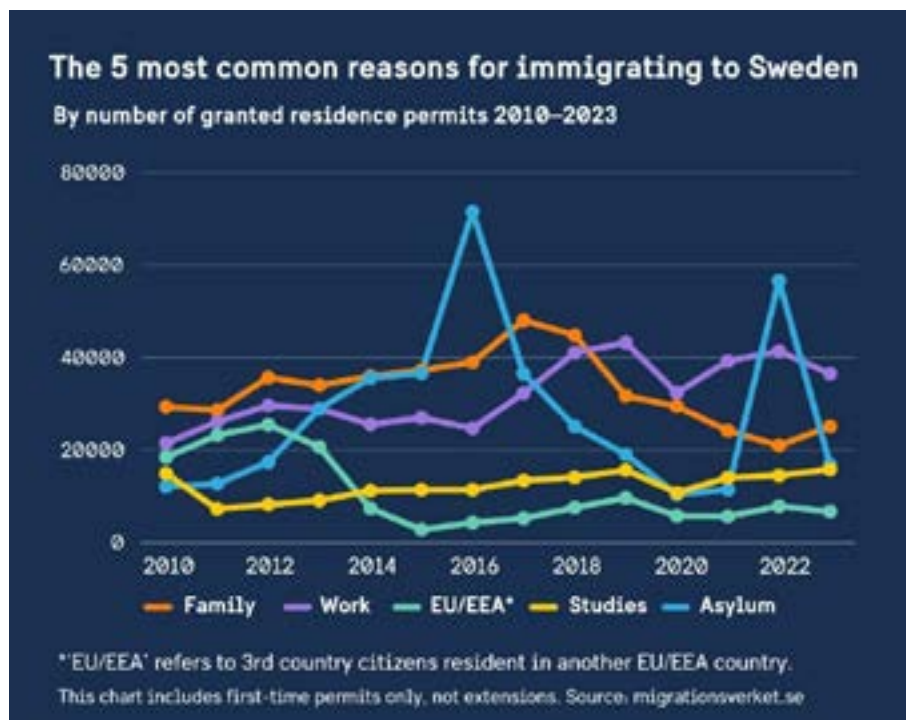
Таблица 1. Источник: Статистическое управление Швеции. Иммиграция за 2000-2024 года [11]

Год	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Количество иммигрантов	126966	134240	163005	144489	132602	115805	82518	90631	102436	94514	116197

Согласно таблице 1 по данным Центрального статистического бюро в 2016 году в Швецию иммигрировали 163005 человек, а в 2017 году – почти 145 тысяч. Швеция долгое время принимала беженцев из горячих точек. В страну прибыло беспрецедентное количество соискателей убежища. В 2017 году крупнейшими группами иммигрантов в Швеции были финны – 9,3%, иракцы – 7,8%, сирийцы – 6%, поляки – 5%, иранцы – 4%, югославы – 4%, сомалийцы – 3,6% [12].

Уже в 2020 году на лиц иностранного происхождения приходилось 98,8% прироста населения Швеции, а на лиц шведского происхождения лишь 1,2% прироста населения. Можно сделать вывод, что каждый четвертый житель страны является иммигрантом. Сегодня в Швеции живет 10,3 миллиона человек. Согласно Обзору изменения численности международных мигрантов, подготовленном ООН, в 2019 году в Швеции находились 2 005 210 мигрантов, что составляет 20% от общего населения страны. Этот показатель немного выше по сравнению с другими странами Европы. Так, население Германии на 15,7% состоит из мигрантов, Великобритании – на 14,4%, Франции – на 12,8%. В странах Восточной Европы часть мигрантов от общего населения несколько меньше: Беларусь – 11,3%, Украина – 11,3%, Россия – 8%, Польша – 1,7%. Если говорить о североамериканском континенте, в США насчитывается 15,4% мигрантов, а в Канаде их число превышает шведские показатели – 21,3%. Швеция остаётся второй после Германии страной по процентному соотношению мигрантов к местному населению.

Рисунок 1. Источник: сайт Миграционной службы Швеции migrationsverket.se [12]

Согласно Рисунок 1 можно отметить пять основных причин для миграции в Швецию: работа, воссоединение с членами семьи, граждане Европейского союза (далее – ЕС), учеба, убежище. Швеция подписала Конвенцию ООН о статусе беженцев и это означало, что страна согласилась рассматривать и предоставлять убежище лицам, признанным беженцами в соответствии с Конвенцией. Это была одна из главных причин миграции в 2016 году. Второй распространенной причиной стала воссоединение семьи. Согласно статистике Шведского миграционного агентства, люди, мигрирующие для воссоединения с близкими членами семьи, остаются одной из крупнейших групп иммигрантов в стране [12]. В свою очередь, основными причинами для воссоединения с семьей являются статус беженца, дополнительная защита, работа, учеба и семейные обстоятельства.

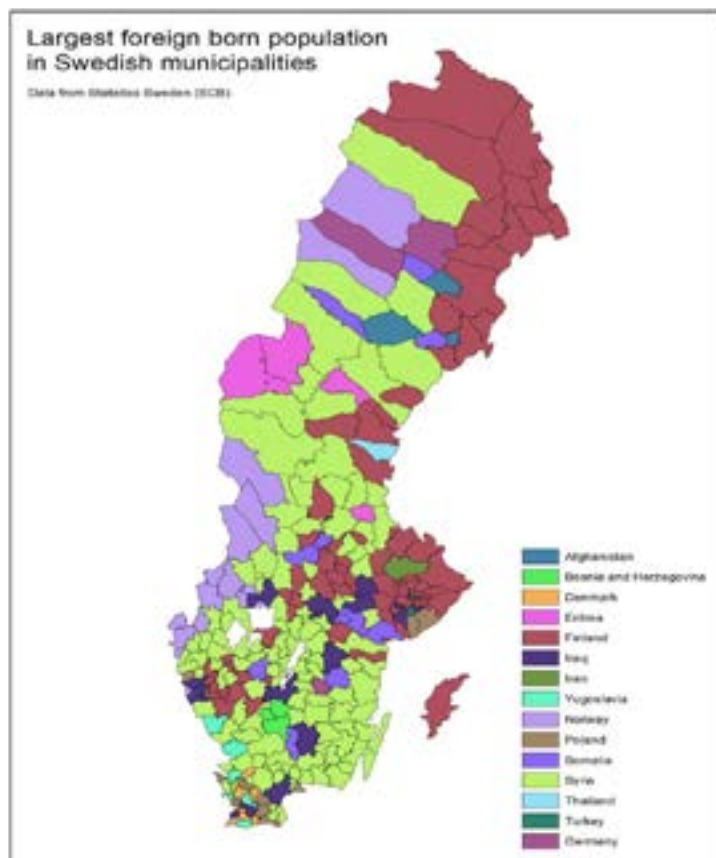
Из 135 тысяч видов на жительство, выданных Миграционным бюро за 2017 год, 35,39 % были для воссоединения семьи, 26,22 % – предоставления убежища, 23,83 % по работе, 9,9 % для учёбы и 3,87 % – для жителей ЕС/ЕЭС. Соответственно в 2019 году из 119,6 тысяч видов на жительство, выданных Государственным миграционным бюро Швеции, 26,56 % имели основанием воссоединение семьи, 36,17 % – работу в стране, 16,06 % – предоставление убежища, 13,11 % - учебу, 8,11 % были выданы гражданам ЕС/ЕЭС [13].

Третья причина – работа, то есть многие иностранные работники переезжают в Швецию на заработки. Еще одной основной причиной переезда в Швецию является продолжение учебы. Большинство иностранных студентов в стране, как правило, из Европы, за ними следуют Азия и Северная Америка. Вместе с этим, есть граждане ЕС, которые работают, учатся или могут самостоятельно себя обеспечивать. Данная категория иммигрантов автоматически получает право на проживание и могут проживать в Швеции без вида на жительство.

Важно отметить, что иммиграция в Швецию с целью учебы увеличилась за последние десять лет, вплоть до 2020 года, когда пандемия Covid-19 привела к снижению и было

выдано 10 869 первых видов на жительство, что почти на треть (31 %) меньше. В 2021 году число выданных разрешений снова увеличилось до 14 034. Среди тех, кому было выдано первое разрешение в 2022 году, большинство были приняты в качестве студентов университетов и университетских колледжей (8 333) или докторантов (746). В общей сложности в 2022 году первое разрешение было выдано 14 537 лицам.

Рисунок 2. Источник: Статистическое управление Швеции [14]

До 2019 года наблюдалась тенденция к резкому увеличению числа иммигрантов, приезжающих в Швецию с целью трудоустройства. 43 250 человек получили вид на жительство для работы в Швеции в том году. В 2020 году, под влиянием пандемии, это число резко сократилось до 32 382. В 2021 году число вновь увеличилось до 39 270. В 2022 году 38 399 физических лиц – наемных работников, самозанятых лиц и их близких родственников получили вид на жительство для работы в Швеции.

Иммигранты в Швеции в основном сосредоточены в городских районах Свеаланд и Гёталанд. Наибольшее количество иностранных иммигрантов, проживающих в Швеции, приезжают из Финляндии, Ирака, бывших югославских стран, Польши, Ирана и Сирии (Рисунок 2). Швеция обладает одной из самых развитых социальных систем в мире, включая бесплатное или доступное здравоохранение, образование и поддержку семей с детьми. В отличие от Финляндии, где показатели рождаемости в последние десятилетия оставались на низком уровне, шведская система стимулирует рождаемость благодаря своей ориентированности на поддержку семей. Это одна из причин высокого показателя рождаемости финнов в Швеции.

После значительного миграционного потока, правительство Швеции трансформировало политику регулирования миграционных процессов. Правительство поручило Шведскому миграционному агентству предоставлять информацию всем лицам, ищущим убежище, начиная с 1 октября 2021 года. Эта так называемая программа ознакомления с общественностью предполагает освещение важных вопросов, связанных с демократией, правами, обязанностями и возможностями в обществе. С января 2022 года эту программу предлагали пять городов Швеции: Мальме, Гетеборг, Норчепинг, Сундбюберг и Боден.

Заключение.

На сегодняшний день Швеция является многонациональным государством с широким этнокультурным, религиозным, расовым и национальным многообразием. Швеция предлагает фантастические возможности и условия для достижения успеха каждому мигранту. Стоит отметить, что в данной стране важно желание быть частью шведского сообщества. Титульный народ скрепляется самодостаточностью, правами и обязанностями, связанными с гражданством, а также уважением шведских правил, норм и ценностей. Ожидания и требования для того, чтобы стать частью шведского общества, должны быть более ясными и строгими, чтобы сохранить открытое и свободное общество.

Влияние миграционных потоков на национальную идентичность Швеции представляет собой многогранную и продолжающуюся трансформацию, сформированную демографической, культурной и политической динамикой [15]. Поскольку Швеция становится все более разнообразной из-за устойчивой иммиграции, традиционные нарративы национальной идентичности подвергаются сомнению и переосмысливаются как в публичном дискурсе, так и в политических рамках. Эта развивающаяся идентичность отражает напряженность между сохранением устоявшихся культурных норм и принятием плюрализма в эпоху глобализации. Хотя миграция внесла значительный социально-экономический вклад и культурное обогащение, она также спровоцировала дебаты вокруг интеграции, социальной сплоченности и границ национальной принадлежности. В конечном счете, случай Швеции иллюстрирует, что национальная идентичность является не фиксированной конструкцией, а скорее текучим и оспариваемым пространством, постоянно переопределяемым историческим опытом и современными общественными изменениями.

Шведский опыт для Казахстана: особенности формирования политики национальной идентичности. Опыт формирования национальной идентичности Швеции особенно интересен для Казахстана по нескольким взаимосвязанным академическим и политическим причинам. Казахстан может перенять несколько важных подходов к формированию и укреплению национальной идентичности, таких как общественный диалог и участие в формировании идентичности, также образование как инструмент формирования идентичности.

Тонкое понимание этих процессов имеет важное значение для информирования инклюзивных политических подходов и содействия сплоченному, но плюралистическому национальному сообществу. Стоит отметить, что в исследованиях Н.П.Калашниковой и К.А.Байтуреевой, подчеркивается значимость формирования гражданской

идентичности в условиях этноконфессионального многообразия как основы устойчивого нациестроительства [16]. Этот подход может быть полезен и в шведском контексте, где миграционные процессы также требуют переосмысления национальной общности и разработки интеграционных стратегий, основанных на общих ценностях и гражданских принципах. Особый интерес представляет роль языка как инструмента консолидации, а также функционирование институтов, направленных на поддержание межэтнического согласия.

После анализа трансформации национальной идентичности можно прийти к выводу, что миграция привела к значительным изменениям в социальной и культурной структуре Швеции, что неизбежно отразилось на национальной идентичности страны. Мигранты, представляющие различные этнические, культурные и религиозные группы, привнесли в общество новые ценности, традиции и образ жизни, то есть разнообразие это часть новой идентичности.

Государственная политика, направленная на интеграцию, а также на поддержку культурного разнообразия, играет ключевую роль в формировании и поддержании новой национальной идентичности [17]. В свою очередь, Швеция активно развивает инициативы, направленные на включение мигрантов в общественную жизнь, что в долгосрочной перспективе способствует укреплению социального единства.

Все вышеизложенное, позволяет сделать ряд определенных рекомендаций (в рамках диссертационного научного исследования, предполагается продолжение данной научной работы, включая проведение сравнительного анализа, подтвержденного рядом социологических экспертных опросов):

- проводить регулярный анализ общей ситуации с измерением уровня конфликтности в Швеции и оценкой реализации государственных программ;
- необходимо создать действующие международные комиссии, советы, другие государственные организации для мирного решения национальных споров между иммигрантами.

Основные направления совершенствования миграционной политики:

- совершенствование системы регистрации и учета мигрантов;
- программы регуляризации мигрантов;
- контроль над нелегальной миграцией;
- предоставление помощи только тем, кто действительно в ней нуждается;
- более жесткое отношение к организаторам;
- улучшение контроля на границах.

В области миграционной политики из опыта Швеции Казахстану предлагается внедрение системного подхода к интеграции мигрантов, предусматривающего реализацию комплексной интеграционной политики. Особое внимание уделяется созданию общественных или муниципальных интеграционных центров, которые будут способствовать адаптации мигрантов и их включению в общественную жизнь. Важным принципом является соблюдение прав человека и обеспечение равенства, что должно стать основой для взаимодействия между различными этническими и культурными группами. Поддержка диалога культур и развитие межэтнического сотрудничества рассматриваются как ключевые инструменты гармонизации общественных отношений.

Влияние миграции продолжит оставаться важным фактором в развитии шведской идентичности. Важно, чтобы в обществе сохранялась готовность к диалогу, взаимному

уважению и поиску компромиссов между различными культурными и этническими группами.

Таким образом, выбор темы исследования обусловлен рядом значимых факторов, как научных, так и социально-политических. Прежде всего, Швеция является одним из наиболее ярких примеров европейской страны, активно принимающей мигрантов в течение последних десятилетий. Масштабные миграционные потоки существенно повлияли на демографический, культурный и социальный ландшафт страны. Это создало уникальные условия для изучения процессов трансформации национальной идентичности как среди коренного населения, так и среди мигрантов, интегрирующихся в шведское общество. Исследование этой темы позволяет глубже понять, как изменяются восприятие «шведскости», представления о нации, культурной принадлежности и общественной солидарности в условиях многоэтничности и мультикультурности. Кроме того, тема обладает высокой прикладной значимостью: понимание изменений национальной идентичности помогает формулировать более эффективные интеграционные стратегии, снижать социальное напряжение и способствовать формированию инклюзивной гражданской общности.

Исследование политики национальной идентичности, ее дизайна в Швеции представляет собой важное направление для политического анализа современных социокультурных трансформаций.

Финансирование. Научная статья подготовлена авторами в рамках проекта грантового финансирования Комитета науки МНиВО РК AP26102027.

Вклад авторов:

Жексембекова УБ. – работа с литературой, сбор и анализ материалов, работа с использованием материалов исследования и методов, оформление научной статьи в соответствии с требованиями.

Калашникова Н.П. – критический анализ содержания текста, работа с использованием материалов исследования и методов, определение целей и задач научной статьи.

Список литературы

1. Kvist, R. (1994) "The Racist Legacy in Modern Swedish Saami Policy", *The Canadian Journal of Native Studies*, 14, 2, pp. 203-220.
2. Hagström Yamamoto, S. (2010) I gränslandet mellan svenskt och samiskt: Identitetsdiskurser och förhistorien i Norrland från 1870-tal till 2000-tal. Available via the link: <http://uu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A356092&dswid=9075> (Accessed: 16.03.2025).
3. Ратификация Швецией Европейской рамочной конвенции о защите национальных меньшинств. Доступно по ссылке: <https://www.coe.int/en/web/minorities/sweden> (Дата обращения: 16.03.2025).
4. European charter for regional or minority languages. Available via the link: <https://rm.coe.int/sweden-eval-iria-8-en/1680aee227#:~:text=The%20Charter%20was%20ratified%20by,Part%20II%20of%20the%20Charter.> (Accessed: 16.03.2025).
5. Hultén, G. (2006) Främmande sidor. Främlingskap och nationell gemenskap i fyra svenska dagstidningar efter 1945. Available via the link: http://su.diva-portal.org/smash/record.jsf?aq=%5B%5B%5D%5D&aq2=%5B%5B%5D%5D&sf=all&aqe=%5B%5D&af=%5B%5D&searchType=SIMPLE&sortOrder=author_sort_asc&onlyFullText=false&noOfRows=50&language=sv&pid=diva2%3A189274&dswid=9075 (Accessed: 16.03.2025).

6. Karin Idevall Hagren. Research project «National identity in contemporary Sweden: Discourses on Swedishness». Available via the link: <https://www.su.se/english/research/research-projects/national-identity-in-contemporary-sweden-discourses-on-swedishness> (Accessed: 16.03.2025).
7. Loes, M. Nationale identiteit & vluchtelingen in Zweden. Available via the link: <https://studenttheses.uu.nl/handle/20.500.12932/28529> (Accessed: 16.03.2025).
8. Рамочная конвенция о защите национальных меньшинств от 1 февраля 1995 года. Доступно по ссылке: <https://rm.coe.int/168007cddc> (Дата обращения: 16.03.2025).
9. Декларация Организации Объединенных Наций о правах коренных народов от 13 сентября 2007 года. Доступно по ссылке: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/indigenous_rights.shtml (Дата обращения: 16.03.2025).
10. Kupsky, A. (2017) "History and changes of Swedish migration policy", Journal of Geography, Politics and Society, 7(3), pp. 50-56.
11. Официальная статистика Швеции. Доступно по ссылке: https://www.statistikdatabasen.scb.se/pxweb/en/ssd/START_BE_BE0101_BE0101J/ImmiEmiMedb/table/tableViewLayout1/ (Дата обращения: 16.03.2025).
12. Про миграционное агентство. Доступно по ссылке: <https://www.migrationsverket.se/English/About-the-Migration-Agency/Statistics/Family-reunification.html> (Дата обращения: 16.03.2025).
13. Шведское миграционное агентство. Доступно по ссылке: <https://www.government.se/government-agencies/the-swedish-migration-agency/> (Дата обращения: 16.03.2025).
14. Статистическое управление Швеции. Иммиграция за 2000-2024 года. Доступно по ссылке: www.migrationsverket.se (Дата обращения: 16.03.2025).
15. Hagren Idevall K. Språk och rasism. Privilegiering och diskriminering i offentlig, medierad interaction. Available via the link: <http://uu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A919922&dsid=220> (Accessed: 16.03.2025).
16. Калашникова, Н.П., Байтуреева, К.А. (2023) «Нациестроительство в Казахстане: этноконфессиональные контексты. Еразийская интеграция: Экономика. Право. Политика. Тема номера: ЕАЭС в динамике Развития», Международный научно-аналитический журнал ВАК РФ (2 квартал), 17, 3, 190-с., стр.160-167. DOI 10.22394/2073-2929
17. Калашникова, Н.П., Азильханов, М.А. и др. (2024) Этнополитология: учебное пособие для магистрантов высших учебных заведений. Астана: ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, 500 с.

У.Б. Жексембекова, Н.П. Калашникова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: ulzhan22@gmail.com, nerush50@mail.ru)*

Швецияның ұлттық бірегейлігінің қалыптасуына көші-қон ағындарының тигізген әсері

Аңдатпа. Ғылыми мақалада Швециядағы көші-қон процестерінің мәселелері және бұл мәселелер Швециядағы ұлттық бірегейлікке қалай әсер еткені қарастырылады. Жаһандану және ақпараттық қоғам жағдайында сәйкестік дағдарысы мәселесі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Кең иммиграция швед қоғамында үлкен шиеленісті тудырды және елдің ұлттық бірегейлігіне әсер етті. Интеграция мәселелері қазіргі уақытта саясаттың көптеген салаларына әсер етеді. Осы себепті үкімет сәтті интеграцияға жақсы жағдай жасау үшін көші-қон саясатын жиі қарастырады.

Уақыт өте келе швед этно-ұлттық саясаты аккультурациядан мультикультурализмге дейін дамыды. Зерттеудің жаңалығы – көші-қон үрдістерінің Швецияның ұлттық бірегейлігіне әсерін анықтау. Швеция үшін практикалық ұсынымдар тұжырымдалды, сондай-ақ Қазақстан

шетелдік тәжірибеден алатын ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мен нығайтудың маңызды тәсілдері айқындалды. Зерттеу Швецияның ұлттық саясатын талдауға және оның әлеуметтік-экономикалық басымдықтардың қалыптасуына, сондай-ақ қазіргі заманғы сын-қатерлер аясында ұлтаралық қатынастардың дамуына тигізген әсеріне ерекше назар аударады.

Нәтижелер көші-қон процестері Швецияда демографиялық әртүрлілікке әкеліп қана қоймай, ұлттық бірегейлікті белсенді түрде қайта қарауды бастағанын көрсетеді. Бұл процесс мәдени және әлеуметтік байыту мүмкіндіктерімен, сондай-ақ интеграция мен әлеуметтік келісімге байланысты қиындықтармен бірге жүреді. Ұсынылған зерттеу қазіргі көпмәдениетті қоғам жағдайында көші-қон мен ұлттық бірегейліктің қалыптасуы арасындағы байланысты кеңірек түсінуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: ұлттық бірегейлік, көші-қон, Швеция, интеграция, көші-қон саясаты, мультикультурализм, мигранттар, ұлттық бірегейлік саясатының трансформациясы.

U.B. Zhexembekova, N.P. Kalashnikova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: ulzhan22@gmail.com, nerush50@mail.ru)

The impact of migration flows on the formation of Sweden's national identity

Abstract. The scientific article examines the problems of migration processes in Sweden and how these problems have affected national identity in Sweden. In the context of globalization and the information society, the problem of identity crisis is one of the urgent problems. Extensive immigration has caused serious tension in Swedish society and affected the country's national identity. Integration issues currently affect most policy areas. For this reason, the Government often reviews migration policy in order to create better conditions for successful integration.

Over time, Swedish ethno-national politics has evolved from acculturation to multiculturalism. The novelty of the study lies in determining the impact of migration processes on the national identity of Sweden. The practical recommendations for Sweden were formulated, as well as important approaches were identified for the formation and strengthening of national identity that Kazakhstan can borrow from foreign experience. The study focuses on the analysis of Sweden's national policy and its impact on the formation of socio-economic priorities, as well as on the development of interethnic relations in the context of modern challenges.

The results show that migration processes have not only led to demographic diversity in Sweden, but also initiated an active rethinking of national identity. This process is accompanied by opportunities for cultural and social enrichment, as well as challenges related to integration and social cohesion. The presented research contributes to a broader understanding of the relationship between migration and the formation of national identity in a modern multicultural society.

Keywords: national identity, migration, Sweden, integration, migration policy, multiculturalism, migrants, transformation of the politics of national identity.

References

1. Kvist, R. (1994) "The Racist Legacy in Modern Swedish Saami Policy", *The Canadian Journal of Native Studies*, 14, 2, pp. 203-220.
2. Hagström Yamamoto, S. (2010) *I gränslandet mellan svenskt och samiskt: Identitetsdiskurser och förhistorien i Norrland från 1870-tal till 2000-tal*. Available via the link: <http://uu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A356092&dswid=9075> (Accessed: 16.03.2025).
3. *Ratifikacija Shveciej Evropejskoj ramochnoj konvencii o zashhite nacional'nyh men'shinstv*. Dostupno po ssylke: <https://www.coe.int/en/web/minorities/sweden> (Data obrashhenija: 16.03.2025). [in Russian]

4. European charter for regional or minority languages. Available via the link: <https://rm.coe.int/sweden-eval-iria-8-en/1680aee227#:~:text=The%20Charter%20was%20ratified%20by,Part%20II%20of%20the%20Charter>. (Accessed: 16.03.2025).
5. Hultén, G. (2006) Främmande sidor. Främlingskap och nationell gemenskap i fyra svenska dagstidningar efter 1945. Available via the link: http://su.diva-portal.org/smash/record.jsf?aq=%5B%5B%5D%5D&aq2=%5B%5B%5D%5D&sf=all&aqe=%5B%5D&af=%5B%5D&searchType=SIMPLE&sortOrder=author_sort_asc&onlyFullText=false&noOfRows=50&language=sv&pid=diva2%3A189274&dswid=9075 (Accessed: 16.03.2025).
6. Karin Idevall Hagren. Research project «National identity in contemporary Sweden: Discourses on Swedishness». Available via the link: <https://www.su.se/english/research/research-projects/national-identity-in-contemporary-sweden-discourses-on-swedishness> (Accessed: 16.03.2025).
7. Loes, M. Nationale identiteit & vluchtelingen in Zweden. Available via the link: <https://studenttheses.uu.nl/handle/20.500.12932/28529> (Accessed: 16.03.2025).
8. Ramochnaja konvencija o zashhite nacional'nyh men'shinstv ot 1 fevralja 1995 goda. Dostupno po ssylke: <https://rm.coe.int/168007cddc> (Data obrashhenija: 16.03.2025). [in Russian]
9. Deklaracija Organizacii Ob#edinennyh Nacij o pravah korennyh narodov ot 13 sentjabrja 2007 goda. Dostupno po ssylke: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/indigenous_rights.shtml (Data obrashhenija: 16.03.2025). [in Russian]
10. Kupsky, A. (2017) "History and changes of Swedish migration policy", Journal of Geography, Politics and Society, 7(3), pp. 50-56.
11. Oficial'naja statistika Shvecii. Dostupno po ssylke: https://www.statistikdatabasen.scb.se/pxweb/en/ssd/START_BE_BE0101_BE0101J/ImmiEmiMedb/table/tableViewLayout1/ (Data obrashhenija: 16.03.2025). [in Russian]
12. Pro migracionnoe agenstvo. Dostupno po ssylke: <https://www.migrationsverket.se/English/About-the-Migration-Agency/Statistics/Family-reunification.html> (Data obrashhenija: 16.03.2025). [in Russian]
13. Shvedskoe migracionnoe agentstvo. Dostupno po ssylke: <https://www.government.se/government-agencies/the-swedish-migration-agency/> (Data obrashhenija: 16.03.2025). [in Russian]
14. Statisticheskoe upravlenie Shvecii. Immigracija za 2000-2024 goda. Dostupno po ssylke: www.migrationsverket.se (Data obrashhenija: 16.03.2025). [in Russian]
15. Hagren Idevall K. Språk och rasism. Privilegiering och diskriminering i offentlig, medierad interaction. Available via the link: <http://uu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A919922&dswid=220> (Accessed: 16.03.2025).
16. Kalashnikova, N.P., Baitureeva, K.A. (2023) «Naciestroitel'stvo v Kazahstane: jetnokonfessional'nye konteksty. Erazijskaja integracija: Jekonomika. Pravo. Politika. Tema nomera: EAJeS v dinamike Razvitija», Mezhdunarodnyj nauchno-analiticheskij zhurnal VAK RF (2 kvartil'), 17, 3, 190-s., str.160-167. DOI 10.22394/2073-2929 [in Russian]
17. Kalashnikova, N.P., Azil'hanov, M.A. i dr. (2024) Jetnopolitologija: uchebnoe posobie dlja magistrantov vysshih uchebnyh zavedenij. Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 500 s. [in Russian]

Сведения об авторах:

Жексембекова У.Б. – PhD докторант, кафедра АНК, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Калашникова Н.П. – д.п.н., заведующая кафедрой АНК, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Жексембекова У.Б. – PhD докторант, ҚХА кафедрасы, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

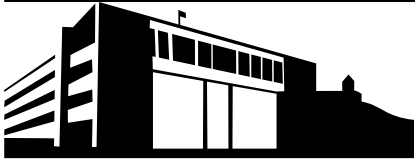
Калашникова Н.П. – саяси ғылымдар докторы, ҚХА кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Zhexembekova U.B. – PhD student, Department of APK, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kalashnikova N.P. – Doctor of Political Sciences, Head of the Department of APK, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.87.05
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-141-157>

Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық дипломатия аясындағы суды тұрақты пайдаланудың мәселелері мен перспективалары

Д. Кожобеков*¹ , Б.С. Жумагулов ¹

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: dimash.kozhabekov1986@gmail.com, jumagulov-bolat@gmail.com)

Аңдатпа. Мақала Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық дипломатия аясындағы суды тұрақты пайдалану мәселелерін және болашақ перспективаларын талдауға арналған. Қазақстан мен Қытай – трансшекаралық өзендер жүйесіне иелік ететін елдер ретінде өзара экологиялық және су ресурстары саласында тығыз байланыста. Ертіс, Іле және басқа да өзендер екі мемлекеттің шекараларын кесіп өтетін маңызды су көздері болып табылады. Бұл өзендердің су ресурстары ауыл шаруашылығында, энергетикада, өнеркәсіп пен тұрмыстық мақсатта кеңінен пайдаланылады, әрі экожүйенің тұрақтылығын сақтау тұрғысынан ерекше мәнге ие.

Алайда су ресурстарын бірлесіп және әділетті пайдалану барысында бірқатар қиындықтар туындайды. Қытайдың батыс аймақтарындағы суармалы жерлер мен дамып жатқан өндірістік кешендердің қажеттілігі өзен ағысының төменгі жағында орналасқан Қазақстанға әсер етеді. Судың көлемі мен сапасының төмендеуі Қазақстанның экожүйесіне, биоалуантүрлілікке және әлеуметтік-экономикалық жағдайға қауіп төндіреді. Бұл жағдай экологиялық дипломатияның жаңа формалары мен келіссөз механизмдерін дамытуды талап етеді.

Зерттеу барысында Қытай мен Қазақстан арасындағы екіжақты және көпжақты келісімдер, су ресурстарын басқару стратегиялары, халықаралық құқық нормалары мен орнықты даму мақсаттары тұрғысынан талдау жүргізілді. Сонымен қатар, екі елдің экологиялық дипломатиясындағы күшті және әлсіз жақтары сараланып, институционалды әріптестікті күшейту, технология алмасу, ортақ мониторинг жүйелерін құру және азаматтық қоғамды тарту секілді болашақ перспективалар ұсынылды. Бұл зерттеу трансшекаралық суды әділетті және тұрақты пайдалану мақсатында экологиялық дипломатияның рөлін арттыруға бағытталған ғылыми негіздеме ретінде қызмет етеді.

Түйін сөздер: экологиялық дипломатия, трансшекаралық өзендер, су ресурстары, Қазақстан, Қытай, орнықты даму, су қауіпсіздігі, су дипломатиясы, халықаралық ынтымақтастық, экожүйелік тепе-теңдік.

Түсті: 03.05.2025; Мақұлданды: 25.02.2026; Онлайн қолжетімді: 30.03.2026

*¹хат-хабарға жауапты автор

Кіріспе

Қазіргі кезеңде табиғи ресурстарды, оның ішінде су ресурстарын ұтымды және әділетті пайдалану мәселесі жаһандық деңгейдегі ең өзекті проблемалардың бірі болып табылады. Су – адам өмірінің, табиғи экожүйелердің және экономикалық дамудың негізі, ал оның жетіспеушілігі немесе ластануы көптеген аймақтарда әлеуметтік шиеленістер мен трансшекаралық дауларға алып келуі мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, су ресурстарын басқару мен бөлісудің дипломатиялық тетіктері барған сайын маңызды рөлге ие болып келеді. Бұл мәселе Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынастарда да айқын көрініс табады, себебі екі елді байланыстыратын трансшекаралық өзендер жүйесі – Ертіс, Іле және басқа да су артериялары – тек экономикалық ғана емес, экологиялық және геосаяси мәнге де ие [1].

Қазақстан мен Қытайдың географиялық және табиғи жағдайлары, сондай-ақ экономикалық даму стратегиялары су ресурстарына деген сұраныстың үнемі артып отыруына әкеліп отыр. Қытайдың батыс аймақтарындағы индустриализация және суармалы егіншілік көлемінің ұлғаюы өзендердің жоғарғы ағысындағы су тұтынуды көбейтуде, бұл Қазақстанның төменгі ағыстағы экожүйелеріне, ауыл шаруашылығына және тұрғындардың өмір сапасына әсер етуде. Сонымен қатар, су сапасының нашарлауы, өзендердің экожүйелік тепе-теңдігінің бұзылуы және климаттың өзгеруі де жағдайды күрделендіруде. Мұндай жағдайда су ресурстарын басқару мәселесін тек техникалық немесе экономикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар саяси және дипломатиялық деңгейде шешу қажеттілігі туындайды.

Экологиялық дипломатия – осы үдерісте басты құралдардың бірі. Ол мемлекеттер арасындағы экологиялық мәселелерді шешу үшін келіссөздер, құқықтық келісімдер, бірлескен мониторинг және ғылыми-техникалық ынтымақтастық механизмдерін қамтиды. Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық дипломатия, әсіресе суды бірлесіп және тұрақты пайдалану мәселесінде, стратегиялық маңызға ие болып отыр. Бұл бағыттағы әріптестіктің сәтті дамуы тек екі елдің ғана емес, бүкіл Орталық Азия аймағының экологиялық қауіпсіздігі мен орнықты дамуына ықпал ете алады [2].

Аталған зерттеудің мақсаты – Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық дипломатияның су ресурстарын басқарудағы рөлін талдау, негізгі мәселелерді айқындау және болашақ перспективаларды көрсету. Бұл үшін екіжақты келісімдердің мазмұнына, халықаралық құқық нормаларына, су дипломатиясы саласындағы заманауи тәжірибелерге және ғылыми сараптамаларға сүйене отырып, жан-жақты талдау жасалады. Сонымен қатар, зерттеу Қазақстан мен Қытайдың экологиялық әріптестігін одан әрі дамытуға бағытталған ұсыныстар әзірлеуді көздейді, бұл трансшекаралық өзендер аясындағы теңгерімді әрі әділетті су пайдалану саясатына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық дипломатия мәселесі, әсіресе трансшекаралық су ресурстарын басқару саласында, соңғы онжылдықтарда айрықша өзектілікке ие болып отыр. Бұл екі елдің географиялық орналасуы мен табиғи ресурстарды пайдалану тәсілдерінің айырмашылығына байланысты туындайтын күрделі экологиялық және саяси сұрақтарды қамтиды. Қазақстан – ішкі су ресурстары шектеулі, құрғақ климаттық белдеуде орналасқан ел болса, Қытай – ауқымды экономикалық өсімімен және ауылшаруашылық, өнеркәсіптік қажеттіліктерінің

артуымен сипатталатын мемлекет. Осы ерекшеліктер трансшекаралық өзендерді – Ертіс, Іле және басқа да су артерияларын – екі ел үшін де стратегиялық ресурсқа айналдырады. Алайда бұл су көздерін біржақты пайдалану, әсіресе Қытай тарапынан жоғары ағыстағы суды бөгеу, бөліп пайдалану әрекеттері Қазақстанның төменгі ағысындағы экожүйелерге және әлеуметтік-экономикалық тұрақтылыққа айтарлықтай кері әсерін тигізуде [3].

Ертіс өзені – Қазақстан үшін экологиялық және экономикалық тұрғыдан аса маңызды. Ол Шығыс Қазақстан, Павлодар және ішінара Қарағанды облыстарының су қажеттіліктерін қамтамасыз етеді. Бұл өзен арқылы елдегі ең ірі металлургиялық және энергетикалық нысандар жұмыс істейді, ауыл шаруашылығындағы суармалы жүйелерді сумен жабдықтайды. Алайда Қытай аумағында өзеннің жоғары ағысында жүргізілген ірі су жобалары – су қоймаларының құрылысы, ирригациялық инфрақұрылым және өндірістік суды пайдалану – Ертіс бойындағы су көлемін төмендетіп, оның сапасына да теріс ықпал етуде. Сонымен қатар, өзеннің ластануы экожүйеге, балық шаруашылығына, тұрғындардың денсаулығына да қауіп төндіреді.

Іле өзені де осындай проблемаға ұшыраған. Оның бастауын Қытайдың Тәңіртау сілемдерінен алатын бөлігіне Қытай жағы қарқынды түрде суармалы егіншілік және өнеркәсіптік жобалар енгізіп отыр. Бұл Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы Балқаш көлінің экожүйесіне қауіп төндіруде. Іле өзенінің ағысының азаюы көл деңгейінің төмендеуіне алып келіп, соның нәтижесінде көл айналасындағы биоалуантүрлілік, климаттық тұрақтылық және халық шаруашылығы құрылымдарына зиян келуде. Балқаштың тартылуы Арал теңізінің тағдырын қайталауы мүмкін деген қауіп те сарапшылар тарапынан жиі айтылуда. Сондықтан Іле өзенін басқару тек Қазақстан мен Қытай арасындағы мәселе ғана емес, тұтас Орталық Азияның экологиялық қауіпсіздігі үшін маңызы зор [4].

Екі ел арасында су ресурстарын басқару бағытында әртүрлі келіссөздер мен ынтымақтастық формалары жүзеге асырылып келеді. 2001 жылы Қазақстан мен Қытай арасында трансшекаралық өзендерді бірлесіп пайдалану жөнінде үкіметаралық келісім жасалды. Бұл келісім екі тараптың да суды әділетті әрі тиімді бөлісуге ниетті екенін көрсетті. Алайда бұл құжат жалпы ережелер деңгейінде қалды және нақты механизмдер мен квоталар жүйесі белгіленбегендіктен, су ресурстары бойынша толыққанды басқару моделі қалыптаспаған. Кейінгі жылдары жұмыс топтары мен бірлескен комиссиялар құрылып, мәлімет алмасу, мониторинг жүргізу, ғылыми зерттеулермен алмасу жұмыстары жүзеге асырылып келеді. Дегенмен бұл жұмыстардың көпшілігі жария емес, ашық дереккөздерде жеткілікті мәліметтер жоқ, бұл қоғамның сенімін төмендетіп, азаматтық сектор тарапынан сын тудырып отыр.

Қазіргі таңда су ресурстарының тұрақты басқарылуы үшін Қазақстан мен Қытай арасында келесі бағыттар бойынша ынтымақтастықты нығайту қажет. Біріншіден, халықаралық құқық нормаларына сәйкес, трансшекаралық суларды әділ және негізделген түрде бөлісу, әр тараптың суға деген қажеттілігін ғылыми негізде анықтап, келісілген квоталар жүйесін енгізу керек. Екіншіден, су сапасын бірлесіп бақылау үшін тұрақты мониторинг жүйесін құру, ашық ақпарат алмасу платформаларын дамыту қажет. Үшіншіден, заманауи технологиялар мен суды үнемдеу тәжірибелерін бөлісу – өзендердің экожүйесін сақтауға мүмкіндік береді. Төртіншіден, азаматтық қоғамды, сарапшылар мен жергілікті қауымдастықтарды тарту арқылы шешім қабылдау үдерісін ашық әрі инклюзивті ету қажет [5].

Сонымен қатар, Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық дипломатияда тек мемлекетаралық деңгеймен шектелмей, аймақтық және халықаралық ұйымдармен серіктестікке басымдық беру маңызды. Мысалы, БҰҰ-ның Су Конвенциясы аясында әріптестік орнату, Еуропа-Азия ынтымақтастық құрылымдарымен жұмыс істеу, сондай-ақ Орталық Азия мемлекеттері арасындағы интеграцияны тереңдету арқылы экожүйелік тепе-теңдікті сақтау мен суды тиімді басқару мақсаттарына қол жеткізуге болады. Бұған қоса, климаттың өзгеруіне байланысты су ресурстарының көлемі мен сапасына төнетін қатерлерді болжау, бейімделу стратегияларын әзірлеу, су ресурстарын кешенді басқарудың экожүйелік тәсілін енгізу де аса өзекті міндеттердің қатарында.

Осылайша Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық дипломатия, әсіресе трансшекаралық су ресурстарын әділетті және орнықты басқару мәселесінде, көпқырлы және ұзақмерзімді стратегиялық саясатты талап етеді. Бұл тек екі елдің ғана емес, бүкіл аймақтың тұрақты дамуына, экологиялық қауіпсіздігіне және халықаралық өзара сенімнің нығаюына жол ашады [6].

Зерттеу әдістері мен материалдары

Бұл зерттеу жұмысының әдіснамасы Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық дипломатияны трансшекаралық су ресурстарын басқару контекстінде кешенді түрде талдауға бағытталған. Зерттеу әдістемесі пәнаралық сипатта болып, саясаттану, халықаралық қатынастар, экология, құқық және су ресурстарын басқару салаларындағы ғылыми тәсілдерді біріктіреді. Зерттеу барысында аналитикалық, салыстырмалы, жүйелік, нормативтік-құқықтық және эмпирикалық әдістер үйлестіріліп қолданылды, бұл зерттелетін мәселені жан-жақты әрі объективті қарастыруға мүмкіндік берді.

Бірінші кезеңде теориялық-аналитикалық әдіс негізінде экологиялық дипломатия ұғымының эволюциясы мен мазмұны сараланды. Бұл үшін халықаралық қатынастар теориясындағы "жұмсақ күш", трансшекаралық ынтымақтастық, орнықты даму және экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамалары негізге алынды. Сонымен қатар, су дипломатиясы туралы халықаралық ғылыми еңбектер мен Қазақстан мен Қытай арасындағы өзара байланыс тәжірибелеріне қатысты дереккөздер зерттелді. Бұл талдау экологиялық дипломатияның мазмұны мен рөлін терең түсінуге, сондай-ақ оның трансшекаралық су қатынастарына ықпал ету ерекшеліктерін анықтауға көмектесті [7].

Зерттеудің екінші кезеңінде салыстырмалы әдіс қолданылды. Бұл әдіс арқылы Қазақстан мен Қытайдың су ресурстарын басқарудағы ұлттық саясаты, нормативтік-құқықтық базасы, су үнемдеу технологияларын енгізу тәжірибесі және трансшекаралық ынтымақтастық деңгейі салыстырылды. Сонымен қатар, басқа аймақтардағы (мысалы, Ніл өзені бассейні, Ефрат-Тигр жүйесі, Рейн өзені бассейні) трансшекаралық су қатынастарының үлгілерімен салыстыра отырып, Қазақстан-Қытай тәжірибесінің ерекшеліктері мен ұқсастықтары анықталды. Бұл салыстыру нақты ұсыныстар әзірлеуде және халықаралық стандарттарға сәйкес келетін тәсілдерді негіздеуде пайдалы болды.

Үшінші кезеңде нормативтік-құқықтық талдау әдісі арқылы Қазақстан мен Қытай арасындағы екіжақты келісімдер, хаттамалар, бірлескен мәлімдемелер және халықаралық құқық нормалары зерттелді. Атап айтқанда, 2001 жылғы трансшекаралық

өзендерді бірлесіп пайдалану туралы келісім, оның орындалу механизмдері мен әлсіз тұстары бағаланды. Сондай-ақ, БҰҰ-ның Халықаралық өзендерді пайдалану туралы конвенциялары, Орнықты даму мақсаттары (SDGs) және Орта Азия елдерінің өзара келісімдері зерттеуге енгізілді [8].

Төртінші кезеңде эмпирикалық әдістер қолданылды. Бұл бағытта ғылыми сараптамалар, БАҚ материалдары, сарапшылар пікірі, үкіметтік есептер және үкіметтік емес ұйымдардың баяндамалары пайдаланылды. Бұл деректер нақты оқиғаларға, экологиялық жағдайларға және саяси процестерге негізделген практикалық база қалыптастырды. Сонымен қатар, экологиялық және гидрологиялық мониторинг көрсеткіштері – Ертіс және Іле өзендерінің су көлемі, сапасы, суармалы жерлердің жағдайы және Балқаш көлінің гидрологиялық динамикасы – талданды. Бұл мәліметтер судың нақты ахуалы мен қауіп деңгейін бағалауға мүмкіндік берді.

Жүйелік әдіс барлық кезеңдерге ортақ тәсіл ретінде қолданылды. Ол зерттеу объектісін тұтас бір жүйе ретінде қарастыруға негізделді, яғни су ресурстары тек табиғи ресурс емес, сонымен қатар саяси, экономикалық, экологиялық және әлеуметтік жүйелердің өзара байланысқан компоненті ретінде талданды. Бұл тәсіл экологиялық дипломатияны жекелеген шешімдер жиынтығы емес, ұзақ мерзімді стратегия ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.[9]

Осылайша, қолданылған методологиялық тәсілдердің жиынтығы Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық дипломатияны кешенді зерттеуге, су ресурстарын басқару тәжірибесін объективті бағалауға және болашақтағы ықтимал даму сценарийлерін ғылыми негізде болжауға жағдай жасады. Зерттеу барысында пәнаралық ықпалдастықтың маңыздылығы айқын көрініс тауып, экологиялық дипломатияны дамытуда үйлесімді әдіснамалық негіз қалыптасты.

Бұл зерттеу жұмысы кешенді сипатқа ие болып, пәнаралық зерттеу тәсілдерін – халықаралық қатынастар теориясы, су ресурстарын басқару, экология, құқық және геосаяси талдау құралдарын біріктіре отырып іске асырылды. Жұмыс барысында түрлі материалдар мен әдістер жүйелі түрде қолданылып, алынған мәліметтер сапалы талдау жасауға және ғылыми негізделген тұжырымдар ұсынуға мүмкіндік берді.

Бірінші кезекте, зерттеудің материалдық базасы ретінде екі ел арасындағы ресми үкіметаралық құжаттар мен келісімдер, халықаралық шарттар, стратегиялық жоспарлар және заңнамалық актілер пайдаланылды. Атап айтқанда, 2001 жылғы Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық өзендерді бірлесіп пайдалану туралы келісім, екіжақты хаттамалар, бірлескен комиссиялардың отырыстарының материалдары, мәлімдемелер және басқа да ресми құжаттар зерттеу нысанына айналды. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігінің, ҚХР Су ресурстары министрлігінің есептері мен ашық жарияланымдары, сондай-ақ су ресурстарын басқару саласындағы бағдарламалық құжаттар негізгі ақпарат көзі ретінде қолданылды [10].

Екінші маңызды материал көзі – ғылыми және сараптамалық әдебиеттер. Отандық және шетелдік ғалымдардың монографиялары, ғылыми мақалалар, аналитикалық шолулар мен диссертациялық еңбектер зерттеудің теориялық негізін қалады. Бұл еңбектерде экологиялық дипломатия, трансшекаралық су қатынастары, климаттық

өзгерістердің әсері, су қауіпсіздігі, халықаралық су құқығы сияқты ұғымдар жан-жақты қарастырылып, зерттеу жұмысының концептуалдық аппаратын қалыптастыруға көмектесті. Сонымен қатар, зерттеуде БҰҰ, Дүниежүзілік банк, ЮНЕП және ЮНЕСКО сынды халықаралық ұйымдардың жариялаған баяндамалары мен статистикалық мәліметтері кеңінен пайдаланылды.

Үшінші материалдар блогын эмпирикалық деректер құрайды. Бұл бағытта Ертіс және Іле өзендерінің гидрологиялық және экологиялық жағдайына қатысты ашық дереккөздерден алынған мәліметтер қолданылды. Атап айтқанда, судың орташа жылдық ағысы, су сапасы, химиялық ластану көрсеткіштері, суармалы жерлердің көлемі, көлдердегі су деңгейінің динамикасы секілді мәліметтер жүйеленіп, нақты кестелер мен диаграммалар арқылы өңделді. Бұл деректердің негізінде трансшекаралық су жүйелерінің өзгеру үрдістері мен олардың Қазақстан мен Қытай үшін экологиялық салдары айқындалды [11].

Зерттеу әдістері ретінде бірнеше ғылыми тәсілдер қатар қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы екі елдің су ресурстарын пайдалану тәжірибелері мен су саясатының қалыптасу ерекшеліктері салыстырылды. Контент-талдау әдісі көмегімен келісім мәтіндері, саяси мәлімдемелер және БАҚ-та жарияланған материалдар сараланды. Сонымен қатар, географиялық ақпараттық жүйелер (GIS) мен спутниктік деректерді талдау арқылы су көлемі мен көлдердің тартылу динамикасына қатысты визуалды мәліметтер алынды. Мұндай әдістер зерттеу нәтижелерінің дәлдігін арттырып, су мәселесінің кеңістіктік және уақыттық динамикасын сипаттауға мүмкіндік берді.

Сондай-ақ, зерттеуде сараптамалық сұхбат әдісі қолданылды. Бұл мақсатта су ресурстарын басқару, экологиялық саясат және халықаралық құқық салаларындағы мамандардан пікір алынды. Сарапшылардың пікірі негізінде қазіргі экологиялық дипломатиядағы өзекті мәселелер мен практикалық кедергілер анықталды, әрі болашақтағы даму перспективаларына қатысты нақты ұсыныстар қалыптасты [12].

Қорыта айтқанда, қолданылған материалдар мен әдістердің әртүрлілігі зерттеу жұмысының ғылыми негізділігін күшейтіп, трансшекаралық су ресурстары саласындағы экологиялық дипломатияны кешенді түрде бағалауға мүмкіндік берді. Бұл тәсіл жұмыстың теориялық әрі практикалық маңызын арттырып, зерттеудің қорытындыларын нақты дәлелдерге сүйене отырып негіздеуге жағдай жасады.

Зерттеу барысында Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық дипломатияны, әсіресе трансшекаралық су ресурстарын басқару аясындағы өзара әрекеттесуін жан-жақты талдау үшін бірқатар кешенді ғылыми әдістер қолданылды. Бұл әдістер зерттеу мақсатына сай теориялық және практикалық мәселелерді тереңірек түсінуге, нақты талдау жүргізуге және негізделген қорытындылар жасауға мүмкіндік берді. Қолданылған әдістер пәнаралық сипатқа ие болып, саясаттану, халықаралық құқық, экология және су ресурстарын басқару салаларындағы ғылыми тәсілдерге сүйенді [13].

Зерттеудің негізін теориялық-аналитикалық әдіс құрады. Бұл әдіс экологиялық дипломатияның мәнін, мазмұнын және трансшекаралық су ресурстарын басқарудағы рөлін ғылыми негізде түсінуге бағытталды. Зерттеуде экологиялық дипломатия, су дипломатиясы, орнықты даму, трансшекаралық ынтымақтастық, экожүйелік тәсіл секілді ұғымдар мен тұжырымдамаларға теориялық тұрғыдан түсініктеме берілді.

Сонымен қатар, халықаралық қатынастар теориясындағы реализм, либерализм және конструктивизм бағыттарының экологиялық мәселелерді қалай түсіндіретіні де ескерілді.

Салыстырмалы әдіс екі немесе одан да көп елдердің трансшекаралық су саясатын салыстыруға мүмкіндік берді. Бұл әдіс арқылы Қытай мен Қазақстанның су ресурстарын басқарудағы ұлттық саяси ұстанымдары, құқықтық базалары, технологиялық мүмкіндіктері және су үнемдеу тәжірибелері салыстырылды. Сонымен қатар, халықаралық деңгейде басқа трансшекаралық өзен бассейндерінде (мысалы, Ніл, Меконг, Дунай) қолданылып жатқан су дипломатиясының тәжірибелерімен салыстыру арқылы зерттеліп отырған елдердің артықшылықтары мен кемшіліктері айқындалды [14].

Контент-талдау әдісі ресми құжаттар мен келісімдер мәтіндерін, үкіметаралық мәлімдемелерді, БАҚ жарияланымдарын, халықаралық ұйымдардың баяндамаларын және ғылыми әдебиеттерді жүйелі түрде талдау үшін қолданылды. Бұл әдіс келіссөз процесіндегі негізгі тақырыптарды, қайшылықтар мен мүдделерді анықтауға және екі елдің экологиялық күн тәртібіндегі ұстанымдарын ашуға көмектесті.

Геосаяси талдау әдісі арқылы Қытай мен Қазақстан арасындағы су ресурстары бойынша өзара қатынастардың өңірлік қауіпсіздікке, экономикалық тұрақтылыққа және экологиялық теңгерімге әсері қарастырылды. Бұл әдіс трансшекаралық өзендердің саяси маңызын, олардың стратегиялық құндылығын және халықаралық қатынастар жүйесіндегі орны мен ықпалын ашып көрсетуге мүмкіндік берді.

Нормативтік-құқықтық талдау әдісі трансшекаралық суларды басқару мен қорғауға байланысты халықаралық және ұлттық деңгейдегі құқықтық нормаларды зерттеуге бағытталды. Бұл әдіс арқылы Қазақстан мен Қытай арасындағы екіжақты келісімдер, БҰҰ Су Конвенциялары, Хельсинки ережелері, Орнықты даму мақсаттары (SDGs) және аймақтық келісімдерге талдау жүргізілді. Нормативтік-құқықтық аспектілер экологиялық дипломатияның институционалдық негізін түсінуге сеп болды [15].

Эмпирикалық әдістер де кеңінен қолданылды. Атап айтқанда, ашық дереккөздерден алынған статистикалық мәліметтер, гидрологиялық көрсеткіштер, экологиялық мониторинг нәтижелері жүйеленіп, олар диаграммалар мен кестелер түрінде құрылып, аналитикалық база ретінде пайдаланылды. Сонымен қатар, сараптамалық сұхбат әдісі арқылы су ресурстарын басқару саласындағы мамандар мен экологиялық саясатқа қатысы бар тұлғалардан сапалық ақпарат алынды. Сарапшылар пікірі зерттеудің шынайылығын арттырып, практикалық ұсыныстарды нақтылауға мүмкіндік берді.

Жүйелік әдіс зерттеудің барлық кезеңінде қолданылып отырды. Ол экологиялық дипломатияны жеке компоненттердің жиынтығы емес, біртұтас жүйе ретінде қарастырып, су ресурстарының табиғи, экономикалық, әлеуметтік және саяси аспектілерінің өзара байланысын ашып көрсетуге бағытталды. Бұл тәсіл зерттеу нысанын күрделі, көпдеңгейлі құбылыс ретінде зерделеуге жол ашты.

Осылайша, зерттеу барысында қолданылған ғылыми әдістердің әртүрлілігі мен үйлесімділігі трансшекаралық су ресурстары аясында экологиялық дипломатияны кешенді түрде талдауға мүмкіндік беріп, зерттеудің ғылыми негізін нығайтты. Бұл әдістер жұмыстың теориялық тереңдігін және практикалық өзектілігін қамтамасыз етті [16].

Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық дипломатияның негізгі мәселелері мен даму болашағына арналған бұл зерттеу бірнеше өзекті және стратегиялық тұрғыдан маңызды кілтті аспектілерге негізделеді. Ең алдымен, екі ел арасындағы экологиялық қатынастардың негізінде трансшекаралық өзендер мәселесі тұрғаны анықталды. Ертіс және Іле сияқты өзендер екі мемлекеттің аумағынан өтетіндіктен, олардың су ресурстарының көлемі мен сапасы бір елдегі әрекеттердің екінші елге тікелей әсер ететінін көрсетеді. Бұл өзендердің Қазақстан үшін маңызы зор, себебі олар өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, тұрмыстық қажеттіліктер мен экожүйелік тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Алайда Қытай тарапынан өзендердің жоғарғы ағысында жүргізіліп жатқан су тұтыну көлемінің артуы және инфрақұрылымдық жобалар Қазақстан үшін экологиялық, әлеуметтік және экономикалық қауіптер тудырады.

Екінші маңызды мәселе – су ресурстарының теңгерімді, әділ және тұрақты пайдаланылуын қамтамасыз ететін нақты механизмдердің әлсіздігі. Қазіргі қолданыстағы екіжақты келісімдер негізінен декларативті сипатта болып, нақты квоталар мен міндеттемелерді қамтымайды. Бұл жағдай су дауларының алдын алуға емес, тек жағдайды дипломатиялық деңгейде бақылауда ұстауға бағытталғанын көрсетеді. Алайда қазіргі климаттық өзгерістер жағдайында және су тапшылығы артып отырған кезеңде мұндай тәсіл жеткіліксіз. Су ресурстарын басқару саласындағы нақты және міндетті келісімдер, бірлескен мониторинг жүйелері мен жауапкершілік механизмдері қажет екені айқындалды [17].

Үшінші кілтті аспект – экологиялық дипломатияны тек мемлекетаралық келіссөздер деңгейінде емес, сонымен қатар көпжақты және аймақтық серіктестік деңгейінде дамыту қажеттігі. Бұл контексте халықаралық ұйымдардың, өңірлік институттардың, ғылыми-сараптамалық қауымдастықтардың және азаматтық қоғамның рөлі артып келеді. Орнықты даму мақсаттары, БҰҰ-ның халықаралық су құқығына қатысты құжаттары және су дипломатиясы аясындағы жаһандық тәжірибе Қазақстан мен Қытай үшін үлгі бола алады. Әсіресе, судың экожүйелік маңызы мен оның әлеуметтік әділеттілік қағидаттары тұрғысынан қарастырылуы – дипломатиялық стратегияны жаңа сапалы деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

Төртінші маңызды мәселе – экологиялық дипломатияда сенімділік пен ашықтықтың болмауы. Ақпарат алмасу деңгейінің шектеулілігі, бірлескен ғылыми зерттеулердің жетіспеушілігі, жергілікті халық пен сарапшылардың үдерістерге аз тартылуы тараптар арасындағы сенім дағдарысын туындатуы мүмкін. Сондықтан азаматтық секторды, жергілікті қоғамдастықтарды және тәуелсіз сарапшыларды экологиялық шешімдер қабылдау процесіне тарту – экологиялық дипломатияның тиімділігін арттыратын негізгі факторлардың бірі болып табылады.

Соңғы түйінді аспект – бұл экологиялық дипломатияның ұзақ мерзімді перспективада орнықты даму стратегиясының құрамдас бөлігіне айналуы. Трансшекаралық суларды басқару мәселесі жай ғана су бөлу емес, бұл – қоршаған ортаны сақтау, аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, экономикалық даму мен әлеуметтік тұрақтылықты қолдау сияқты күрделі әрі көпқырлы міндет. Сондықтан экологиялық дипломатияны геосаяси құрал емес, орнықты даму мен бейбіт әріптестіктің негізі ретінде қарастыру қажет [18].

Осы кілтті мәселелер зерттеудің негізгі арқауын құрап, Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық қатынастарды жаңа деңгейге көтеруге бағытталған

ұсыныстардың негізін қалыптастырады. Бұл аспектілер су ресурстарын тиімді және әділетті басқару арқылы трансшекаралық ынтымақтастықты нығайтуға және өңірлік экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге септігін тигізеді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Зерттеу барысында Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық дипломатияның трансшекаралық су ресурстарын басқарудағы орны мен ықпалына терең талдау жасалып, бірқатар маңызды нәтижелер анықталды. Ең алдымен, екі ел арасындағы су қатынастарының қазіргі жағдайы айтарлықтай күрделі және тепе-теңсіз екені белгілі болды. Ертіс және Іле өзендері бойындағы су ағысын реттеуде Қытайдың жоғары ағысқа ие болуы оған судың басым бөлігін бақылауға мүмкіндік беріп отыр. Бұл жағдай Қазақстан үшін су көлемінің азаюы, сапасының нашарлауы және экожүйелік тұрақтылықтың бұзылуына алып келуде. Ертіс өзенінің бойындағы өндірістік ластану мен Іле өзенінің ағысының төмендеуі Балқаш көлінің тартылу қаупін күшейтіп, Арал апатының қайталану мүмкіндігі туралы алаңдаушылықты арттыруда.

Зерттеу нәтижесінде қазіргі қолданыстағы екіжақты келісімдер мен құқықтық құжаттардың бұл мәселелерді кешенді түрде шешуге қауқарсыз екені дәлелденді. 2001 жылы қол қойылған трансшекаралық өзендерді бірлесіп пайдалану туралы келісім жалпы сипатта жасалған және нақты нормативтер мен квоталарды, санкциялар мен бақылау механизмдерін қарастырмайды. Бұл құжат негізінен саяси ниетті білдіреді, алайда суды басқарудың нақты құралдарын ұсынбайды. Соның салдарынан Қазақстан мен Қытай арасындағы экологиялық дипломатия жиі декларативті сипатта қалып, нақты нәтижелерге қол жеткізу баяу жүруде [19].

Зерттеу барысында сондай-ақ суды басқару мен бөлісуге байланысты ашықтықтың жеткіліксіздігі, ақпарат алмасудың әлсіздігі, бірлескен мониторинг жүйесінің жоқтығы сияқты кемшіліктер анықталды. Бұл факторлар тараптар арасындағы сенімді әлсіретіп, экологиялық мәселелерді саясиландыру қаупін арттырады. Сонымен қатар, жергілікті халықтың, ғылыми қауымдастықтың және үкіметтік емес ұйымдардың бұл үдерістерге жеткілікті деңгейде тартылмауы су саясатына қоғамдық қолдаудың төмен болуына себеп болып отыр. Бұл жағдай экологиялық дипломатияның біржақты және формалды сипат алуына әкеледі.

Алайда зерттеу барысында экологиялық дипломатияны жетілдіруге және тиімді іске асыруға бағытталған нақты мүмкіндіктер мен болашақ перспективалар да анықталды. Біріншіден, халықаралық тәжірибені ескере отырып, Қазақстан мен Қытай арасында нақты сандық көрсеткіштерге негізделген су бөлу келісімін әзірлеу қажет. Бұл келісім судың көлемін, сапасын, пайдалану режимін, маусымдық ерекшеліктерді және мониторинг жүйелерін нақтылауы тиіс. Екіншіден, ақпарат алмасуды жүйелендіру, бірлескен дерекқор құру, тәуелсіз зертханалық сараптамаларды мойындау және цифрлық технологиялар арқылы деректерді нақты уақыт режимінде бақылау маңызды болып табылады. Үшіншіден, екі ел арасындағы ғылыми-техникалық әріптестікті нығайтып, суды үнемдеу технологиялары, климатқа бейімделу стратегиялары және экожүйелік тәсілдер бойынша ортақ зерттеу жобаларын дамыту қажет [20].

Сонымен қатар, экологиялық дипломатияны тек екіжақты ғана емес, көпжақты деңгейге де шығару қажеттілігі айқындалды. Бұл бағытта БҰҰ, Халықаралық су ресурстары жөніндегі ұйымдар және Орталық Азиядағы өңірлік құрылымдардың әлеуетін пайдалану, көпжақты форматтағы диалог алаңдарын құру, халықаралық нормалар мен стандарттарға негізделген міндеттемелерді қабылдау – су ресурстарының тұрақты әрі әділ басқарылуына ықпал етеді. Зерттеу барысында айқындалған тағы бір маңызды аспект – азаматтық қоғамның рөлін күшейту қажеттігі. Жергілікті қауымдастықтардың су саясатына қатысуы, қоғамдық тыңдаулар, экологиялық білім беру бағдарламалары және ақпараттық ашықтық – бұл қоғамның экологиялық санасын арттырып, дипломатиялық шешімдердің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Қорыта айтқанда, зерттеу нәтижелері Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық дипломатияның қазіргі ахуалының бірқатар құрылымдық және институционалдық мәселелерге тап болып отырғанын көрсетті. Бірақ бұл салада дамудың нақты әлеуеті бар. Орнықты су саясатын қалыптастыру, экожүйені қорғау және өзара сенімге негізделген диалог орнату арқылы трансшекаралық өзендерді бірлесіп басқару тетіктері жетілдіріліп, екі ел арасындағы экологиялық қауіпсіздік пен тұрақты даму нығая түспек. Бұл зерттеу осы мақсаттарға жетуге негіз болатын ғылыми, саяси және практикалық ұсыныстар ұсыну арқылы экологиялық дипломатияның жаңа деңгейге көтерілуіне ықпал етеді [21].

Кесте 1. Экологиялық дипломатия мәселелері мен ұсыныстары

Мәселе / Бағыт	Негізгі нәтижелер мен ұсыныстар
Су ресурстарын басқарудағы теңсіздік	Қытай су ағысын бақылауда; Қазақстанға экожүйелік және экономикалық әсері жоғары
Келісімдердің әлсіз құқықтық базасы	2001 ж. келісім нақты механизмдерден айырылған, нақты квоталар мен бақылау жүйесі қажет
Ақпарат алмасудың жеткіліксіздігі	Бірлескен дерекқор мен ашық ақпараттық платформалар қажет
Жергілікті қоғам мен сарапшыларды тарту төмендігі	Қоғамдық тыңдаулар мен сарапшылардың қатысуы экологиялық саясатты тиімді етеді
Халықаралық тәжірибені енгізу қажеттілігі	Басқа елдердің су дипломатиясы тәжірибесін пайдалану ұсынылады
Ақпараттық жүйелер мен мониторингтің болмауы	Цифрлық мониторинг және тәуелсіз зертханалық бақылау жүйесін енгізу қажет
Ғылыми-техникалық ынтымақтастықты кеңейту мүмкіндігі	Суды үнемдеу, климатқа бейімделу салаларында ортақ зерттеу жобалары қажет
Көпжақты дипломатия форматын дамыту	БҰҰ және өңірлік ұйымдармен ынтымақтастықты кеңейту маңызды
Азаматтық қоғамның рөлін арттыру	Экобілім, БАҚ ашықтығы және қоғамдық белсенділік арқылы сенімді арттыру
Орнықты даму мен экологиялық қауіпсіздікке қол жеткізу	Ортақ экожүйелік көзқарас пен әділетті келісімдер тұрақтылыққа алып келеді

Диаграмма 1. Мәселелердің салыстырмалы маңыздылығы

Экологиялық дипломатия мәселелері мен ұсыныстарына сипаттама. Зерттеу нәтижесінде Қытай мен Қазақстан арасындағы трансшекаралық су ресурстарын басқару аясындағы экологиялық дипломатияның негізгі мәселелері мен оларды шешуге бағытталған ұсыныстар жүйеленген түрде кестеге енгізілді. Бұл кесте трансшекаралық су қатынастарында жиі кездесетін күрделі жайттарды құрылымдап, олардың әрқайсысына ғылыми негізделген, тәжірибелік тұрғыдан іске асыруға болатын шешім нұсқаларын ұсынады. Аталған мәселелер — су ресурстарын әділетсіз пайдалану, құқықтық келісімдердің әлсіздігі, ақпарат алмасу механизмдерінің жеткіліксіздігі, және қоғамның қатысу деңгейінің төмендігі — екі ел арасындағы су дипломатиясының тиімділігін төмендететін негізгі факторлар ретінде белгіленді [22].

Кестеде әрбір мәселе бойынша нақты ұсыныс көрсетілген: мысалы, суды әділетті бөлу үшін нақты квота жүйесін енгізу, бірлескен цифрлық мониторинг базасын құру, халықаралық тәжірибеге сүйене отырып келіссөздер құрылымын жаңғырту сияқты шешімдер ұсынылды. Сонымен қатар, ғылыми-техникалық ынтымақтастықты тереңдету, климатқа бейімделу стратегиялары бойынша ортақ зерттеу жобаларын жүзеге асыру, көпжақты диалог алаңдарын дамыту қажеттілігі атап өтілді.

Диаграммада көрсетілгендей, бұл мәселелердің салыстырмалы маңыздылығы көрнекі түрде бейнеленген. Диаграммада көрсетілген бағыттар – тек сандық басымдық емес, сонымен қатар стратегиялық маңыз деңгейін көрсетеді. Мұндай визуализация зерттеу нәтижелерін оқырманға тиімді жеткізуге, негізгі акценттерді нақтылауға мүмкіндік береді.

Осылайша, кесте мен диаграмма зерттеудің теориялық мазмұнын нақты құрылымдалған ұсыныстармен байытып, экологиялық дипломатияны практикалық деңгейде іске асыру үшін маңызды құрал бола алады. Бұл материалдарды ғылыми

жұмысқа, талдамалық есептерге немесе саяси шешімдер қабылдау процесіне қосымша ретінде қолдануға болады [23].

Қорытынды

Қытай мен Қазақстан арасындағы экологиялық дипломатия трансшекаралық су ресурстарын басқару мәселелерінде шешуші рөл атқаратын, көпқырлы және стратегиялық маңызы зор бағыт ретінде танылады. Зерттеу барысында екі ел арасындағы су ресурстарын пайдалануға қатысты қалыптасқан жағдайдың күрделілігі мен өзектілігі жан-жақты сараланды. Ертіс пен Іле өзендері сияқты трансшекаралық су артериялары Қазақстан үшін экологиялық тепе-теңдік, ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және ауыз су ресурсы ретінде өмірлік маңызға ие. Алайда Қытай тарапынан жүргізіліп отырған белсенді су пайдалану, ирригациялық жүйелерді кеңейту, су қоймаларының салынуы және суармалы егіншілік көлемінің артуы өзендердің төменгі ағысында орналасқан Қазақстанға елеулі экологиялық және экономикалық қауіп төндіріп отыр.

Қазіргі екіжақты келісімдер мен су саласындағы ынтымақтастық тетіктері бұл мәселелерді жүйелі және тұрақты түрде реттеуге жеткіліксіз екені айқындалды. Келісімдердің мазмұны негізінен ниет білдіру сипатында болып, нақты квоталар, судың сапалық параметрлері, мониторинг пен санкция механизмдері жетіспейді. Бұл өз кезегінде судың әділетсіз бөлінуі, ақпараттың жабықтығы және тараптар арасындағы сенімнің төмендеуіне себеп болуда. Сонымен қатар, экожүйенің бұзылуы, жергілікті халықтың өмір сүру сапасының төмендеуі және аймақтық климаттық өзгерістер де осы мәселенің маңыздылығын арттыра түседі [24].

Алайда зерттеу нәтижелері көрсеткендей, екі елдің де суды орнықты басқаруға деген мүддесі бар және осы бағытта экологиялық дипломатияны дамыту арқылы нақты нәтижелерге қол жеткізуге болады. Ол үшін ең алдымен, су ресурстарын басқарудың жаңа, ғылыми негізделген, әділетті және экожүйеге бейімделген келісімдері қажет. Бұл келісімдер нақты нормаларға, мониторинг жүйелеріне, ақпарат алмасудың ашықтығына және қоғамды тартуға негізделуі тиіс. Сондай-ақ, халықаралық тәжірибені ескере отырып, Қазақстан мен Қытай көпжақты келіссөз алаңдарында, БҰҰ мен өңірлік құрылымдар аясында су дипломатиясын кеңейтуге мүдделі болуы керек.

Экологиялық дипломатияны нығайту – бұл тек су ресурстарын бөлісу мәселесі емес, бұл – өңірлік тұрақтылықты қамтамасыз ету, экожүйені сақтау, халықтың өмір сүру сапасын арттыру және болашақ ұрпаққа қолайлы қоршаған орта қалдыруға бағытталған кешенді әрекет. Бұл ретте ғылыми қауымдастық, азаматтық қоғам, БАҚ және халықаралық ұйымдар да маңызды рөл атқара алады. Олардың белсенді қатысуы шешім қабылдау процесін демократияландырып, экологиялық саясаттың тиімділігін арттырады.

Қытай мен Қазақстан арасындағы трансшекаралық су ресурстары мәселесі – тек екі елдің арасындағы экологиялық қақтығыс нүктесі емес, сонымен бірге ынтымақтастықты тереңдетуге, сенімді нығайтуға және орнықты дамуға қол жеткізуге бағытталған маңызды мүмкіндік. Экологиялық дипломатияны дамыту арқылы бұл мәселені шешу – екі ел үшін де ұзақ мерзімді ұтысты стратегия болмақ. Зерттеу жұмысы осы мақсатқа жетуге қажетті ғылыми, құқықтық және институционалдық алғышарттарды анықтап, ұсыныстар негізін ұсыну арқылы өз үлесін қоса алады [25].

Авторлардың қосқан үлесі:

Кожобеков Д. – соңғы нұсқасын бекіту; негізгі мақсаттар мен міндеттерді тұжырымдау; зерттеуді ғылыми жобалауға қатысу; идеяны қалыптастыру.

Жумагулов Б.С. – мақаланың барлық бөліктерінің тұтастығын қамтамасыз ету; талдау және түсіндіру; мәтінді дайындау және өңдеу; мақаланы жазу және дизайнды әзірлеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Воробьев, В.А. (2019) Экологическая дипломатия: теория и практика. Москва: Наука, с. 343.
2. Назарбаев, Н.А. (2003) В потоке истории. Алматы: Атамұра, с. 286.
3. Мухамедиева, Н.Ж. (2020) Международно-правовые аспекты трансграничного водного сотрудничества Казахстана и Китая. Алматы: Қазақ университеті, с. 230.
4. Vinogradov, S., Wouters, P. (2013) "International Water Law and Transboundary Water Cooperation", FAO Legal Papers, pp. 3-30.
5. Рахимов, Ф., Хайбуллина, З., Рахронов, С. (2023) «Водная безопасность в политических дискурсах стран Центральной Азии: обзор и понимание», Государственное управление и гражданская служба, 1(84), стр. 99-111.
6. Уәлиев, М.Т. (2021) Су ресурстарын басқарудағы экологиялық қауіпсіздік. Астана: Экожүйе, с. 180.
7. International Water Law Project. Available via the link: www.internationalwaterlaw.org (Accessed: 03.05.2025).
8. Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes. Available via the link: <https://unece.org/DAM/env/water/pdf/watercon.pdf> (Accessed: 03.05.2025).
9. Zhang, L. (2019) "China's Water Policy Reform: Eco-Diplomacy and Transboundary Water Management", Journal of Contemporary China, 21, 4, pp. 39-75.
10. Wang, W. (2020) "China-Kazakhstan Environmental Cooperation on the Ili and Irtysh Rivers", Asia-Pacific Journal of Environmental Law, 34, 172-184.
11. Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасы Үкіметінің арасындағы трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы Келісім. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://prg.kz/document/?doc_id=51051418 (Қаралған күні: 03.05.2025)
12. ҚР Экология және табиғи ресурстар министрлігі. Ресми статистикалық есептер. Сілтеме арқылы қол жетімді: www.gov.kz (Қаралған күні: 03.05.2025).
13. Transboundary Water Systems: Status and Trends. Available via the link: [//www.researchgate.net/publication/366870467](http://www.researchgate.net/publication/366870467) (Accessed: 03.05.2025).
14. The World Bank. Available via the link: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/762821637173388611/pdf/Central-Asia-Water-and-Energy-Program-Annual-Report-2020.pdf> (Accessed: 03.05.2025).
15. Central Asia Regional Environmental Centre (CAREC). Available via the link: www.carececo.org (Accessed: 03.05.2025).
16. Water Governance in Kazakhstan. Available via the link: <https://nur.nu.edu.kz/server/api/core/bitstreams/80176789-7e3e-405a-81ff-b1c80564c510/content> (Accessed: 03.05.2025).
17. The Helsinki Rules on the Uses of the Waters of International Rivers. Available via the link: https://www.internationalwaterlaw.org/documents/intldocs/ILA/ILA-HelsinkiRules1966-as_amended.pdf (Accessed: 03.05.2025).
18. Стратегия «Қазақстан-2050» 2012. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050> (Қаралған күні: 03.05.2025).

19. United Nations. Sustainable Development Goals (SDGs). Available via the link: www.un.org/sustainabledevelopment (Accessed: 03.05.2025).
20. Орнықты даму жөніндегі ұлттық баяндамалар. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау агенттігі. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://kisi.kz/ulttyk-mudde-strategiyalyk-resurstar-zhane-ornykty-damu-2/> (Қаралған күні: 03.05.2025).
21. Earle, A., Jägerskog, A., Öjendal, J. (2010) "Transboundary Water Management: Principles and Practice", Earthscan, стр. 91-105.
22. Chen, J. (2021) "Eco-Geopolitics and China's Belt and Road Initiative: Water, Infrastructure and Diplomacy", Sustainability Journal. Available via the link: https://www.researchgate.net/publication/374939173_The_Geopolitics_of_China's_Belt_and_Road_Initiative (Accessed: 03.05.2025).
23. Мырзахметов, Б.Т. (2022) Қытай мен Қазақстан арасындағы су дипломатиясы: мәселелер мен шешімдер. Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ баспасы, б. 252.
24. Brown, J., Keulertz, M. (2019) Water Diplomacy in the 21st Century. Available via the link: <https://www.mdpi.com/2071-1050/13/24/13898> (Accessed: 03.05.2025).
25. Strengthening Water Governance for Sustainability. Available via the link: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000368471> (Accessed: 03.05.2025).

Д. Кожобеков, Б.С. Жумагулов

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
(E-mail: dimash.kozhabekov1986@gmail.com, jumagulov-bolat@gmail.com)*

Проблемы и перспективы экологической дипломатии Китая и Казахстана в сфере туризма

Аннотация. Данная исследовательская работа посвящена анализу проблем устойчивого водопользования и перспектив на будущее в рамках экологической дипломатии между Китаем и Казахстаном. Казахстан и Китай – как страны, владеющие системой трансграничных рек, тесно связаны между собой в области экологических и водных ресурсов. Иртыш, Или и другие реки являются важными источниками воды, пересекающими границы двух государств. Водные ресурсы этих рек широко используются в сельском хозяйстве, энергетике, промышленности и бытовых целях и имеют особое значение с точки зрения сохранения устойчивости экосистемы.

Однако при совместном и справедливом использовании водных ресурсов возникает ряд трудностей. Потребность в орошаемых землях и развивающихся промышленных комплексах в западных регионах Китая влияет на Казахстан, расположенный в нижнем течении реки. Снижение объема и качества воды угрожает экосистеме Казахстана, биоразнообразию и социально-экономической ситуации. Эта ситуация требует развития новых форм экологической дипломатии и переговорных механизмов.

В ходе исследования был проведен анализ двусторонних и многосторонних соглашений между Китаем и Казахстаном, стратегий управления водными ресурсами, норм международного права и целей устойчивого развития. Кроме того, были проанализированы сильные и слабые стороны экологической дипломатии двух стран, представлены будущие перспективы, такие как усиление институционального партнерства, обмен технологиями, создание общих систем мониторинга и привлечение гражданского общества. Это исследование служит научным обоснованием, направленным на повышение роли экологической дипломатии в целях справедливого и устойчивого использования трансграничных вод.

Ключевые слова: экологическая дипломатия, трансграничные реки, водные ресурсы, Казахстан, Китай, устойчивое развитие, водная безопасность, водная дипломатия, международное сотрудничество, экосистемный баланс.

D. Kozhabekov, B.S. Zhumagulov

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: dimash.kozhabekov1986@gmail.com, jumagulov-bolat@gmail.com)

Problems and prospects of ecological diplomacy between China and Kazakhstan in the field of tourism

Abstract. This research paper is devoted to the analysis of the problems of sustainable water use and future prospects in the framework of environmental diplomacy between China and Kazakhstan. Kazakhstan and China, as countries owning a system of transboundary rivers, are closely linked in the field of environmental and water resources. The Irtysh, Ili and other rivers are important sources of water crossing the borders of the two states. The water resources of these rivers are widely used in agriculture, energy, industry and domestic purposes and are of particular importance from the point of view of maintaining ecosystem stability.

However, a number of difficulties arise in the joint and equitable use of water resources. The need for irrigated land and developing industrial complexes in the western regions of China affects Kazakhstan, located in the lower reaches of the river. A decrease in the volume and quality of water threatens Kazakhstan's ecosystem, biodiversity, and socio-economic situation. This situation requires the development of new forms of environmental diplomacy and negotiation mechanisms.

The study analyzed bilateral and multilateral agreements between China and Kazakhstan, water resources management strategies, international law, and Sustainable Development Goals. In addition, the strengths and weaknesses of the two countries' environmental diplomacy were analyzed, and future prospects were presented, such as strengthening institutional partnerships, sharing technologies, creating common monitoring systems, and involving civil society. This study serves as a scientific justification aimed at enhancing the role of environmental diplomacy for the equitable and sustainable use of transboundary waters.

Keywords: environmental diplomacy, transboundary rivers, water resources, Kazakhstan, China, sustainable development, water security, water diplomacy, international cooperation, ecosystem balance.

References

1. Vorob'ev, V.A. (2019) *Jekologicheskaja diplomatija: teorija i praktika*. Moskva: Nauka, s. 343. [in Russian]
2. Nazarbaev, N.A. (2003) *V potoke istorii*. Almaty: Atamura, s. 286. [in Russian]
3. Muhamedieva, N.Zh. (2020) *Mezhdunarodno-pravovye aspekty transgranichnogo vodnogo sotrudnichestva Kazahstana i Kitaja*. Almaty: Қазақ университеті, s. 230. [in Russian]
4. Vinogradov, S., Wouters, P. (2013) "International Water Law and Transboundary Water Cooperation", *FAO Legal Papers*, pp. 3-30.
5. Rahimov, F., Hajbullina, Z., Rahmonov, S. (2023) «Vodnaja bezopasnost' v politicheskikh diskursah stran Central'noj Azii: obzor i ponimanie», *Gosudarstvennoe upravlenie i grazhdanskaja sluzhba*, 1(84), str. 99-111. [in Russian]
6. Ualiev, M.T. (2021) *Su resurstaryn baskarudagy jekologijalyk kauipsizdik*. Astana: Jekozhuje, s. 180. [in Kazakh]
7. International Water Law Project. Available via the link: www.internationalwaterlaw.org (Accessed: 03.05.2025).
8. Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes. Available via the link: <https://unece.org/DAM/env/water/pdf/watercon.pdf> (Accessed: 03.05.2025).

9. Zhang, L. (2019) "China's Water Policy Reform: Eco-Diplomacy and Transboundary Water Management", *Journal of Contemporary China*, 21, 4, pp. 39-75.
10. Wang, W. (2020) "China-Kazakhstan Environmental Cooperation on the Ili and Irtysh Rivers", *Asia-Pacific Journal of Environmental Law*, 34, 172-184.
11. Kazakstan Respublikasynyn Ukimeti men Kytaj Halyk Respublikasy Ukimetinin arasyndagy transshekaralyk ozenderdi pajdalanu zhane korgau salasyndagy yntymaktastyk turaly Kelisim. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://prg.kz/document/?doc_id=51051418 (Karalghan kuni: 03.05.2025)
12. KR Jekologija zhane tabigi resurstar ministrligi. Resmi statistikalyk esepтер. Silteme arkyly kol zhetimdi: www.gov.kz (Karalghan kuni: 03.05.2025). [in Kazakh]
13. Transboundary Water Systems: Status and Trends. Available via the link: [//www.researchgate.net/publication/366870467](http://www.researchgate.net/publication/366870467) (Accessed: 03.05.2025).
14. The World Bank. Available via the link: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/762821637173388611/pdf/Central-Asia-Water-and-Energy-Program-Annual-Report-2020.pdf> (Accessed: 03.05.2025).
15. Central Asia Regional Environmental Centre (CAREC). Available via the link: www.careco.org (Accessed: 03.05.2025).
16. Water Governance in Kazakhstan. Available via the link: <https://nur.nu.edu.kz/server/api/core/bitstreams/80176789-7e3e-405a-81ff-b1c80564c510/content> (Accessed: 03.05.2025).
17. The Helsinki Rules on the Uses of the Waters of International Rivers. Available via the link: https://www.internationalwaterlaw.org/documents/intldocs/ILA/ILA-HelsinkiRules1966-as_amended.pdf (Accessed: 03.05.2025).
18. Strategija «Kazakstan-2050» 2012. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050> (Karalghan kuni: 03.05.2025). [in Kazakh]
19. United Nations. Sustainable Development Goals (SDGs). Available via the link: www.un.org/sustainabledevelopment (Accessed: 03.05.2025).
20. Ornykty damu zhonindegi ulttyk bajandamalar. Kazakstan Respublikasy Strategijalyk zhosparlau agenttigi. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://kisi.kz/ulttyk-mudde-strategijalyk-resurstar-zhane-ornykty-damu-2/> (Karalghan kuni: 03.05.2025). [in Kazakh]
21. Earle, A., Jägerskog, A., Öjendal, J. (2010) "Transboundary Water Management: Principles and Practice", Earthscan, стр. 91-105.
22. Chen, J. (2021) "Eco-Geopolitics and China's Belt and Road Initiative: Water, Infrastructure and Diplomacy", *Sustainability Journal*. Available via the link: https://www.researchgate.net/publication/374939173_The_Geopolitics_of_China's_Belt_and_Road_Initiative (Accessed: 03.05.2025).
23. Myrzahmetov, B.T. (2022) Kytaj men Kazakstan arasyndagy su diplomatijasy: maseleler men sheshimder. Almaty: Al-Farabi atyndagy KazUU baspasy, b. 252. [in Kazakh]
24. Brown, J., Keulertz, M. (2019) Water Diplomacy in the 21st Century. Available via the link: <https://www.mdpi.com/2071-1050/13/24/13898> (Accessed: 03.05.2025).
25. Strengthening Water Governance for Sustainability. Available via the link: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000368471> (Accessed: 03.05.2025).

Авторлар туралы мәлімет:

Қожабеков Д. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Жумагулов Б.С. – т.ғ.к., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Қожабеков Д. – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

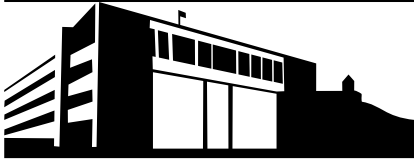
Жумагулов Б.С. – к.и.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Kozhabekov D. – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Dostyk, Almaty, Kazakhstan.

Zhumagulov B.S. – Candidate of Historical Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ҒТАХР 11.07.25
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-158-174>

Қазақстан Республикасындағы ұрпақтар арасындағы саяси құндылықтардың қақтығысы: эмпирикалық зерттеу

Р.Ө. Ділдахмет^{ID}, Б.К. Рахимбекова^{1* ID}

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: rahimbekovabakyt@gmail.com, raimchamp@gmail.com)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы саяси құндылықтардың ұрпақаралық қақтығысы мәселесі қарастырылады. Жаһандану, цифрландыру және ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы аясында елімізде әртүрлі ұрпақтар арасында саяси көзқарастар мен әлеуметтік бағдарлардың алшақтауы байқалады. Аға буын өкілдері дәстүрлі құндылықтарға, тұрақтылық пен мемлекеттің рөлін күшейтуге бейім болса, жаңа буын – жастар жағы демократиялық еркіндіктерді, белсенді азаматтық ұстанымды және әлеуметтік желілер арқылы еркін пікір білдіруді маңызды деп санайды.

Мақалада ұрпақаралық саяси айырмашылықтардың тарихи, әлеуметтік және мәдени себептері талданып, олардың қоғамдағы саяси легитимділікке, азаматтық бірлікке және демократиялық процестерге ықпалы қарастырылады.

Зерттеудің теориялық мәні – қазақстандық қоғамның әлеуметтік трансформация жағдайындағы ұрпақтар арасындағы саяси құндылықтардың қақтығысының құрылу және таралу механизмдерін тыңғылықты зерттеу.

Зерттеудің тәжірибелік мәні – анықталған заңдылықтарды саяси саладағы ұрпақаралық диалогты орнатудың тиімді механизмдерін құрып, мемлекеттегі жастар саясатын алға қарай ілгерілетіп және жас топтары арасында саяси поляризациясын төмендету және қазақстандық қоғамның әлеуметтік бірлігін нығайту құрылатын қоғамдық жобаларды қолға алу мүмкіндігі.

Зерттеу жүргізуде сапалық және сандық әдістерді біріктіре отырып, методологиялық тәсілдердің кешенді нұсқасы қолданылды. Тәжірибелік деректерді жинауда Қазақстанның әртүрлі өңірлерінен 18-70 жас арасындағы тұрғындар арасында үш жас тобына бөлініп, сауалнама жүргізілген болатын. Фокус-топтық сұхбаттар мен әлеуметтік желілердегі дискурстарға контент-талдау жасалды. Теориялық база ұрпақтар теориясы мен саяси мәдениет және құндылықтардың өзгеру қарқыны бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың әдебиеттеріне шолу негізінде қалыптастырылды. Статистикалық деректерді өңдеу бойынша SPSS және Excel бағдарламалары арқылы зерттелді.

Түйін сөздер: саяси құндылықтар, ұрпақаралық қақтығыс, саяси мәдениет, жастар, аға буын, демократия, азаматтық ұстаным, Қазақстан, әлеуметтік трансформация, қоғамдық келісім.

Түсті: 03.05.2025; Мақұлданды: 25.02.2026; Онлайн қолжетімді: 30.03.2026

Кіріспе

Қазақстан Республикасында қоғамдық қатынастар жүйесінің тұрақтылығы мен саяси дамудың бағыты көптеген факторларға байланысты, соның ішінде ұрпақаралық өзара әрекеттестік пен құндылықтық сабақтастық ерекше орын алады. Ел тәуелсіздігін алғаннан бері бірнеше буын өкілдері қалыптасып үлгерді, олардың әрқайсысы әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени өзгерістер кезеңінде өмір сүріп, әртүрлі тарихи тәжірибе жинақтаған. Бұл жағдай олардың саяси құндылықтарға деген көзқарасында, мемлекетке, билікке, демократияға, еркіндік пен жауапкершілікке қатысты ұстанымында айқын көрініс табады.

Аға буын – кеңестік кезеңді бастан кешірген, тұрақтылық пен тәртіпті басты құндылықтар ретінде қабылдайтын азаматтар. Олар үшін мемлекет – қауіпсіздік пен әлеуметтік кепілдік беретін негізгі институт. Керісінше, қазіргі жастар жаһандық ақпараттық кеңістікте қалыптасқан, сандық технологияларды еркін меңгерген, дербестік пен сыни ойлауға бейім тұлғалар ретінде сипатталады. Олар азаматтық белсенділікті, пікір еркіндігін, билікке ашықтық пен есептілікті талап етеді. Осы ерекшеліктер ұрпақтар арасында саяси және дүниетанымдық келіспеушіліктерге әкеліп, кей жағдайда қоғамдық пікір алаңында шиеленісті жағдайлар тудыруы мүмкін.

Бұл құбылыс – ұрпақаралық саяси қақтығыс – бір жағынан табиғи әлеуметтік трансформацияның нәтижесі болса, екінші жағынан ұлттық бірлік пен әлеуметтік интеграция процесіне қауіп төндіруі де ықтимал. Қазақстан сияқты көпұлтты, көпмәдениетті және тарихи тұрғыдан күрделі қоғам үшін бұл мәселенің өзектілігі арта түседі. Ұрпақаралық түсініспеушіліктер азаматтық келісім мен саяси тұрақтылыққа кері әсер етуі мүмкін, әсіресе қоғамда радикалдық көңіл-күй белең алған жағдайда.

Сондықтан бұл зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы әртүрлі ұрпақ өкілдерінің саяси құндылықтарын салыстыра отырып, олардың арасындағы қайшылықтардың себептерін, көрініс формаларын және салдарын анықтау. Сонымен қатар, ұрпақаралық диалогты күшейту, саяси мәдениетті дамыту және құндылықтар үйлесіміне қол жеткізу жолдарын ұсыну – зерттеудің маңызды міндеттері болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, саяси құндылықтардағы ұрпақаралық айырмашылықты ғылыми тұрғыдан зерделеу және оны әлеуметтік басқару тәжірибесіне енгізу – мемлекеттің демократиялық институттарын нығайту мен қоғамдағы өзара түсіністікті арттыру жолындағы маңызды қадамдардың бірі.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Қазақстан Республикасында ұрпақаралық саяси құндылықтардың қақтығысы – бұл елдің саяси мәдениетінің трансформациясы мен әлеуметтік құрылымындағы өзгерістердің көрінісі ретінде байқалатын күрделі және көпқабатты құбылыс. Қоғамда бірнеше ұрпақатар өмір сүріп, саяси өмірге әртүрлі деңгейде қатысып отырған жағдайда, олардың саяси құндылықтары мен көзқарастары арасындағы айырмашылықтар елеулі әлеуметтік шиеленістердің, сенімсіздіктің және поляризацияның туындауына себеп болуы мүмкін. Бұл жағдай әсіресе демократиялық институттардың дамуы, азаматтық белсенділік, билікке деген сенім, еркіндік пен жауапкершілік, әлеуметтік әділеттілік ұғымдары төңірегінде айқын көрініс табады.

Аға буын өкілдерінің саяси дүниетанымы көбіне кеңестік кезеңде қалыптасқан. Олар үшін мемлекеттің тұрақтылығы, билікке құрмет, орталықтандырылған басқару жүйесі және қоғамдық тәртіп – басты құндылықтар. Бұл ұстаным кеңестік идеологиямен, өмір бойы сіңірілген «жоғарыдан» басқаруға бағыну принциптерімен тығыз байланысты. Аға буынның үлкен бөлігі саяси өзгерістерге сақтықпен қарайды, олар үшін саяси жүйенің баяу эволюциясы – қоғамның амандығының кепілі.

Керісінше, жастар ұрпағы жаһандық мәдениет аясында, ашық ақпараттық кеңістікте және цифрлық технологиялар дәуірінде қалыптасқан. Олар демократиялық еркіндікті, пікір плюрализмін, ашық және әділ сайлауды, құқық пен еркіндікті қорғауды маңызды деп есептейді. Әлеуметтік желілер арқылы еркін ақпарат алу мен тарату мүмкіндігі оларға белсенді азаматтық позицияны қалыптастыруға мүмкіндік берді. Жастар билік институттарына сыни көзбен қарайды, ашық диалог пен есептілікті талап етеді. Бұл олардың саяси белсенділік формаларында – флешмобтар, онлайн-петициялар, қоғамдық науқандар мен әлеуметтік медиадағы дискурс арқылы көрінеді.

К. Маннгейм(1928), Г. Алмонд және С. Верба (1963), С. Липсет (1960) еңбектері ұрпақаралық саяси қақтығыстарды зерттеуде үлкен үлес қосқан іргелі зерттеулер болып саналады.

К. Маннгейм ұрпақтар теориясын зерттеп, негіздерін қалап, ұрпақтарды, олардың саяси әлеуметтенуі кезінде тарихи оқиғалары бір-біріне ұқсас болғандықтан, біріккен адамдардың әлеуметтік-тарихи қауымдастығы ретінде анықтаған еді [1].

Г. Алмонд мен С. Верба ел азаматтарының саяси бағыттар мен көзқарастар жүйесі бойынша саяси жүйеге қатынасын саяси мәдениет тұжырымдамасымен ажыратып көрсеткен [2].

Н.Хоумен У.Штраус ұрпақтар арасындағы саяси қақтығыстарды зерттеуді айтарлықтай толықтыратын циклдік ұрпақтар теориясын жасады. Олардың теориясы әртүрлі ұрпақтардың әлеуметтік өзгерістерге қалай басқаша жауап беретінін түсіндіреді: жастар өткенді жоққа шығару арқылы жаңа құндылықтарды іздейді, ал аға ұрпақ қалыптасқан нормаларды өзгерту арқылы инновацияларды игереді, бұл ұрпақтар арасындағы саяси қақтығыстарға негіз болады [3].

С. Липсет бұл тұжырымдаманы саяси мінез-құлықтың әлеуметтік базасын талдау арқылы толықтырып, әлеуметтік-экономикалық факторлардың азаматтардың мұқтаждықтарын шешуде, және адамдардың не қалайтындарын анықтауға әсер ететінін көрсетті. Бұл авторларды біріктіретіні саяси үдерістерді талдаудағы құрылымдық-функционалдық тәсіл және саяси мәдениетті ұрпақтан ұрпаққа әлеуметтену үдерістері арқылы таралып отыратын салыстырмалы түрде тұрақты құндылықтар жүйесі ретінде түсінуге алып келеді [4].

Р. Инглхарт (2018), М. Кастельс (1997), С. Хантингтон (1968), Ю. Хабермас (1962), А. Свистунов (2025) әлеуметтік өзгерістер контекстінде саяси құндылықтардың трансформациясын зерттеуге баса назар аударады. Инглхарт Р. мәдени эволюциясы теориясын шығарып, экономикалық даму мен ұрпақтардың ауысуы материалистік құндылықтардан постматериалистік құндылықтарға көшуге қай жолмен алып келетіндігін жазып өткен [5].

М. Кастельс ақпараттық технологиялардың желілік қоғамдағы жаңа сәйкестік нысандары мен саяси қатысуды қалыптастыруға әсерін зерттеді [6].

С. Хантингтон дамушы қоғамдардағы саяси өзгерістерді талдаса [7], Ю. Хабермас бұқаралық коммуникацияның әсерімен қоғамдық саланың трансформациясын зерттеді [8].

А. Свистунов бұл идеяларды өзекті етіп, цифрлық дәуірдегі жастардың саяси әлеуметтенуінің ерекшеліктерін зерттейді. Барлық осы авторларды біріктіретін ортақ белгі саяси құндылықтардың динамикалық сипатын және олардың технологиялық және әлеуметтік трансформацияларға тәуелдігін түсіну болып табылады, бұл саяси бағдарлар саласындағы ұрпақаралық қақтығыстарға негіз жасайды [9].

П. Норрис «сыни азаматтар» тұжырымдамасын енгізеді. Осы теория бойынша демократиялық институттардың жұмысына сын көзбен қарайтын және олардың қызметіне қанағаттанбайтын, бірақ демократиялық принциптерді ұстанатын және саяси өмірге белсенді қатысатын адамдар, бұл демократияның әлсіреуіне емес, нығаюына ықпал еді [10].

Н.Ә. Назарбаев (1999) еңбегінде тарихтағы өткен, қазіргі және болашақ кезеңдерінің өзара тығыз байланысын қалыптастыра отырып, Қазақстан тарихын 12 кезеңге бөліп көрсеткен. Ол саяси мәдениеттің негізі ретінде жалпыұлттық тарихи сананы құрудың маңызын көрсетіп, «тарих жалғандыққа да, қайта өңдеуге де жол бермейді» деп мәлімдеді [11].

Ж.М. Төлен (2020, 2023) өз зерттеулерінде Қазақстандағы жастардың саяси мәдениетін құрудағы патриархалдық қарым-қатынастарын, ұжымдық сана мен К еңестер Одағы кезінен қалған мұраның қазіргі саяси бағытқа тікелей әсер етіп жатқандығын көрсетеді [12]. Жаңадан қалыптасқан медиа арнасын және әлеуметтік медианы бақылай келе, оның өсуіне орай, оны қолданатын жастардың саяси белсенділігіне әсерін зерттеп, оларды П. Норрис жұмысындағы «сыни азаматтарға» айналдырған болатын [13]

Е. Тоқымов (2024) жұмысында дәстүрлі және қазіргі замандағы құндылықтардың ұрпақаралық қарым-қатынастарға әсерін талдап, қазақстандық қоғамның дамуының үдерістерін және құндылықтардың өзгеруін зерттеді. Қазақстандық ғалымдар рулық байланыстар мен ұжымдық сананың күшті ықпалымен «корпоративтік» саяси мәдениетінің бірегей сипатын жасайды [14].

Осылайша Қазақстан қоғамында ұрпақтар арасындағы саяси құндылықтар жүйесіндегі айырмашылық – бұл елдің дамуының заңды кезеңі. Алайда бұл айырмашылық өзара түсіністік пен құрмет негізінде басқарылмаса, қоғамда поляризация үдерісі күшеюі мүмкін. Сондықтан саясаткерлер, білім беру ұйымдары, медиа және азаматтық қоғам институттары бұл үдерісті үйлестіру үшін бірлескен жұмыс жүргізуі тиіс. Ұрпақаралық диалог пен құндылықтар сабақтастығы – тұрақты әрі әділетті қоғам құрудың негізгі шарты.

Осы зерттеу жұмысының методологиясы Қазақстан Республикасындағы саяси құндылықтар жүйесіндегі ұрпақаралық қақтығыстардың себептерін, мазмұнын және салдарын жан-жақты, кешенді және ғылыми негізделген тәсілмен зерттеуге бағытталған. Бұл мақсатқа жету үшін сапалық (qualitative) және сандық (quantitative) әдістер бірлесе қолданылды. Зерттеудің методологиялық негізі ретінде саяси социология, әлеуметтік психология, мәдениеттану және ұрпақаралық коммуникация теорияларына сүйенілді. Зерттеу әдістері ұрпақтар арасындағы құндылықтық айырмашылықтарды анықтау, олардың әлеуметтік-саяси мінез-құлқы мен дүниетанымына әсерін бағалау үшін құрылымдалды.

Зерттеудің алғашқы кезеңінде теориялық-аналитикалық әдіс қолданылды. Бұл кезеңде ұрпақаралық қақтығыстар мәселесі бойынша отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерге жүйелі шолу жасалды. Саяси мәдениет, құндылықтар эволюциясы,

ұрпақ теориясы (К. Маннгейм, Г. Алмонд, С. Верба), сондай-ақ посттоталитарлық қоғамдардағы саяси трансформация процестері бойынша негізгі ғылыми көзқарастар сарапталып, зерттеу ұғымдық аппараты нақтыланды. Бұл теориялық база зерттеудің тұжырымдамалық негізін қалап, ұрпақтық ерекшеліктер мен құндылық жүйелерінің арақатынасын түсіндіруге мүмкіндік берді.

Келесі кезеңде эмпирикалық деректерді жинау және талдау мақсатында социологиялық сауалнама әдісі қолданылды. Сауалнама Қазақстанның әртүрлі өңірлерінен 18 жастан 70 жасқа дейінгі респонденттер арасында жүргізілді. Респонденттер жас ерекшеліктеріне қарай үш негізгі топқа бөлінді: аға буын (1955–1975 жж. туғандар), орта буын (1976–1995 жж.), және жас буын (1996 жылдан кейін туғандар). Сауалнамада саяси жүйеге деген сенім, азаматтық белсенділік, демократиялық құндылықтарға көзқарас, ақпараттық құралдарға сенім және мемлекет рөлін бағалау секілді параметрлер қамтылды. Жиналған деректер сандық әдістер арқылы өңделіп, ұрпақтар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар статистикалық салыстыру негізінде талданды.

Сауалнама нәтижелерін толықтыру мақсатында фокус-топтық сұхбаттар жүргізілді. Бұл әдіс әртүрлі буын өкілдерінің саяси өмір мен құндылықтар жүйесіне қатысты терең көзқарастарын ашуға мүмкіндік берді. Фокус-топтарда әлеуметтік шиеленіс, диалогтың болмауы, ақпараттық поляризация, саяси немқұрайлылық пен белсенділік секілді тақырыптар қозғалды. Сұхбаттардың мазмұны контент-талдау әдісі арқылы өңделіп, сапалық тұрғыда категорияларға бөлінді.

Контент-талдау әдісі зерттеудің тағы бір маңызды бөлігі болды. Бұл әдіс арқылы әлеуметтік желілердегі жастар мен аға буынның саяси дискурстары, жаңалықтар порталдарындағы пікірлер, қоғамдық форумдар мен медиалық жарияланымдар талданды. Қоғамдық пікір кеңістігіндегі ұрпақаралық айырмашылықтар, эмоциялық реакциялар, қақтығысты риторика және бір-бірін түсінбеу элементтері арнайы кодтау арқылы жүйеленіп, құрылымдалды. Бұл ақпарат зерттеудің сапалық қорытындыларын күшейтті.

Зерттеу нәтижелері диаграммалар, кестелер және графиктер түрінде ұсынылып, статистикалық мәліметтер негізінде қорытындылар жасалды. Жиналған мәліметтерді өңдеу үшін SPSS және Excel бағдарламалары қолданылды.

Қорытындылай келе, бұл зерттеудің методологиясы күрделі әлеуметтік-саяси құбылысты жан-жақты қамтуға, ұрпақтар арасындағы саяси құндылықтардағы айырмашылықтарды нақты және жүйелі түрде көрсетуге, сондай-ақ оларды басқару мен үйлестіруге арналған ұсыныстар әзірлеуге бағытталды. Теория мен практиканың үйлесімі зерттеудің қолданбалы сипатын күшейтіп, оның нәтижелерін қоғамдық процестерді болжау мен реттеуде тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеуде қолданылған материалдар мен негізгі мазмұндық бағыттар Қазақстан Республикасындағы саяси құндылықтар жүйесінде ұрпақаралық айырмашылықтар мен қақтығыстардың сипатын жан-жақты ашып көрсетуге бағытталды. Материалдар базасы ретінде отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттер, әлеуметтік зерттеулер, қоғамдық пікір сауалнамалары, медиалық контенттер, ресми статистика деректері, сондай-ақ нақты эмпирикалық материалдар пайдаланылды. Зерттеу барысында әлеуметтік ғылымдардағы ұрпақ теориясы, саяси мәдениет пен құндылықтар эволюциясы, азаматтық белсенділік, демократиялық даму және ақпараттық қоғам мәселелерін қамтитын ғылыми еңбектер негізге алынды. Сонымен қатар, еліміздегі әртүрлі жастағы

азаматтардың саяси белсенділігіне, ақпаратты тұтыну әдетіне және билікке деген сенім деңгейіне қатысты жарияланған деректер мен социологиялық институттар жүргізген сауалнамалар талдау объектісі ретінде қарастырылды.

Нақтыэмпирикалық материалдар ретінде 18–70 жас аралығындағы респонденттерден алынған сауалнама нәтижелері, фокус-топтық сұхбаттар және әлеуметтік желілерде жинақталған пікірлердің контент-талдауы пайдаланылды. Сонымен қатар, отандық ақпараттық порталдар мен БАҚ-та жарияланған мақалалар мен пікірлердің негізінде қоғамдық дискурс мазмұны сараланды. Әсіресе ақпарат көздеріне сенім деңгейі, билік институттарына көзқарас, азаматтық еркіндіктерге баға беру, жастардың саяси процестерге қатысу белсенділігі және аға буынның мемлекеттік саясатқа деген сенімі секілді параметрлер зерттеу нысаны болды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Зерттеудің негізгі, өзекті және мазмұндық жағынан маңызға ие бірнеше бағыттарын келесідей негізгі ойлармен сипаттауға болады:

1. Ұрпақаралық саяси құндылықтардың поляризациясы. Аға буын дәстүрлілікке, тұрақтылық пен мемлекеттік бақылауға басымдық берсе, жастар демократиялық еркіндіктерге, сыни ойлауға және белсенді азаматтық позицияға бет бұрған. Бұл айырмашылықтар саяси таңдаулар мен қоғамдағы көзқарас қақтығыстарының басты себептерінің бірі ретінде көрініс табады.

2. Ақпараттық ортадағы алшақтық. Аға буын дәстүрлі медианы (теледидар, радио, газеттер) сенімді ақпарат көзі деп есептейді, ал жастар интернет пен әлеуметтік желілерді негізгі жаңалық пен саяси пікір алаңы ретінде пайдаланады. Бұл фактор саяси мәселелерге қатысты қабылдаудың екітүрлілігін туындатады.

3. Билікке деген сенім деңгейіндегі айырмашылық. Аға буын өкілдері билікті мемлекеттіліктің негізі деп қабылдап, оған сенім білдіреді, ал жастар арасындағы билікке деген сенім деңгейі төмен, олар ашықтық пен есептілікті талап етеді. Бұл жағдай саяси наразылық формаларына да әсер етеді.

4. Азаматтық белсенділік формалары. Жастар флешмоб, онлайн-петиция, әлеуметтік медиадағы науқандар арқылы өз ұстанымын білдіреді. Аға буын дәстүрлі жолмен – сайлау, қоғамдық кеңестер арқылы саяси белсенділік танытуға бейім. Бұл белсенділіктің айырмашылығы қоғамдағы саяси қатысу тәсілдерін әртүрлі форматта ұйымдастыру қажеттігін көрсетеді.

5. Қоғамдағы саяси диалог мәдениетінің әлсіздігі. Ұрпақтар бірін-бірі тыңдамайтын, өзара түсіністіктен алыстайтын жағдай жиі кездеседі. Бұл саяси поляризация мен әлеуметтік шиеленістің ұлғаюына алып келуі мүмкін. Саяси диалог мәдениетін қалыптастыру, ортақ құндылықтар іздеу, ұрпақтар арасындағы көпір орнату – қоғам тұрақтылығы үшін маңызды қажеттілік.

Жоғарыда аталған барлық аспектілер зерттеудің басты мазмұны мен өзегін құрайды. Олар Қазақстан қоғамындағы ұрпақаралық саяси түсіністіктің күрделі сипатын, ақпараттық және мәдени ықпалдардың нәтижесінде қалыптасатын айырмашылықтарды тереңінен түсінуге мүмкіндік береді. Осы материалдар мен тұжырымдар болашақта әлеуметтік саясатты жетілдіруге, азаматтық мәдениетті дамытуға және саяси трансформацияны үйлесімді жүргізуге бағытталған нақты ұсыныстар жасауға негіз болады.

Осы зерттеу жұмысында Қазақстан Республикасындағы саяси құндылықтар жүйесінде ұрпақаралық қақтығыстарды анықтау және талдау мақсатында әртүрлі ғылыми-әдістемелік тәсілдер мен зерттеу әдістері кешенді түрде қолданылды. Әдістердің үйлесімі зерттеу объектісінің күрделілігі мен көпқырлылығын ескеруге, сонымен қатар деректердің сапасы мен сенімділігін қамтамасыз етуге бағытталды. Саяси құндылықтар мен ұрпақаралық айырмашылықтар сияқты динамикалық және субъективті әлеуметтік құбылысты зерттеу үшін сапалық (qualitative) және сандық (quantitative) әдістер қатар қолданылып, олардың бірін-бірі толықтыратын сипатта болғаны басты ерекшелік болып табылады.

Бірінші кезекте, теориялық-аналитикалық әдіс арқылы саяси мәдениет, құндылықтар жүйесі, ұрпақаралық қатынастар және әлеуметтік трансформацияға қатысты ғылыми әдебиеттерге кең көлемде шолу жасалды. Бұл әдіс зерттеу тақырыбының ғылыми-категориялық аппаратын қалыптастыруға, негізгі теориялық тұжырымдамаларды нақтылауға және зерттеудің ұстанатын ұғымдық негізін анықтауға мүмкіндік берді. Ұрпақаралық қақтығыстар теориясы (К. Маннгейм, Н. Хоужәне У. Штраус), саяси мәдениет типологиясы (А. Алмонд, С. Верба), және құндылықтар эволюциясы (Р. Инглхарт) осы кезеңде басты назарда болды.

Зерттеудің эмпирикалық кезеңінде әлеуметтік сауалнама әдісі қолданылды. Сауалнама жас ерекшеліктеріне қарай бірнеше топқа бөлінген респонденттер арасында жүргізілді: 1) аға буын (60 жастан жоғары), 2) орта буын (35–59 жас аралығы), және 3) жастар (18–34 жас аралығы). Сауалнамада саяси сенімдер, демократиялық және авторитарлық құндылықтарға көзқарас, мемлекет пен қоғам қатынастарына баға беру, ақпарат құралдарына сенім деңгейі және азаматтық белсенділік формаларына қатысу сияқты сұрақтар қамтылды. Сауалнама нәтижелері сандық тұрғыдан өңделіп, ұрпақтар арасындағы негізгі айырмашылықтар мен ұқсастықтар анықталды.

Келесі маңызды әдіс – фокус-топтық сұхбаттар болды. Әртүрлі буын өкілдерімен (жастар, орта буын, зейнеткерлер) ұйымдастырылған бұл сұхбаттар саяси көзқарастар, әлеуметтік әділеттілік, азаматтық құқықтар, билікке сенім, әлеуметтік желілердегі белсенділік және ұрпақаралық түсіністік тақырыптарын қамтыды. Сұхбаттардың мақсаты – респонденттердің көзқарасындағы терең мағыналық ерекшеліктерді ашу және ұрпақаралық қақтығыстың субъективті себептерін түсіндіру. Бұл деректер контент-талдау әдісі арқылы жүйеленді.

Контент-талдау әдісі әлеуметтік медиадағы, жаңалық сайттарындағы және қоғамдық пікір алаңдарындағы мәтіндік материалдарды жүйелі түрде талдау үшін қолданылды. Әсіресе жастар мен аға буын арасында саяси тақырыптарға байланысты пікірлер мен реакциялар, қоғамдық науқандарға қатысу белсенділігі, саяси риторика мен пікір плюрализміне қатысты мәліметтер жинақталып, тақырыптық кодтар негізінде сараланды. Бұл әдіс ұрпақаралық құндылықтық алшақтықтың нақты көріністерін бейнелеуге көмектесті.

Жиналған мәліметтер статистикалық өңдеу әдістері арқылы сандық форматқа келтірілді. Нәтижелер Excel және SPSS бағдарламалары көмегімен өңделіп, орташа мәндер, жиіліктер, пайыздық көрсеткіштер мен корреляциялық байланыстар анықталды. Бұл тәсіл саяси құндылықтардағы ұрпақаралық айырмашылықтардың құрылымын нақты сандармен сипаттауға мүмкіндік берді.

Қорыта келгенде, зерттеудің әдістері бір-бірін толықтырып, ұрпақаралық саяси құндылықтар мәселесін терең әрі кешенді түрде ашуға жол ашты. Теориялық-

эмпирикалық әдістердің үйлесімі, сапалық және сандық талдаудың қатар жүргізілуі, зерттеу нәтижелерінің объективтілігі мен ғылыми негізділігін қамтамасыз етті. Бұл әдістемелік тәсілдер болашақта да ұқсас әлеуметтік процестерді зерттеу үшін қолдануға жарамды әмбебап үлгі ретінде қарастырыла алады.

Бұл зерттеудің материалдары мен қолданылған әдістері Қазақстандағы ұрпақаралық саяси құндылықтар айырмашылықтарын жүйелі түрде зерттеуге бағытталды. Зерттеу жұмысы барысында теориялық дереккөздер, отандық және шетелдік ғылыми еңбектер, ресми статистикалық мәліметтер, сондай-ақ нақты эмпирикалық деректер пайдаланылды. Барлық материалдар саяси мәдениет, ұрпақаралық қарым-қатынас, азаматтық белсенділік, демократиялық құндылықтар және медиа тұтыну әдеттері секілді негізгі категорияларға байланысты құрылымдалды.

Теориялық база ретінде саяси мәдениет теориясы (Г. Алмонд, С. Верба), ұрпақаралық айырмашылықтар концепциясы (К. Мангейм, Н. Хоу, У. Штраус), құндылықтар эволюциясы (Р. Инглхарт), сонымен қатар постсоциалистік қоғамдардағы саяси трансформация процестері жөніндегі ғылыми еңбектер негізге алынды. Бұл әдебиеттер ұрпақтар арасындағы құндылықтық контрасттардың пайда болу себептерін, олардың әлеуметтік-саяси мәнін және тарихи контексттегі ерекшеліктерін түсіндіруге мүмкіндік берді.

Материалдардың практикалық бөлігін құрайтын эмпирикалық деректер ретінде 2022–2024 жылдар аралығында жүргізілген әлеуметтік сауалнамалар, фокус-топтық сұхбаттар және контент-талдау нәтижелері пайдаланылды. Сауалнамаға әртүрлі жастағы азаматтар – 18 жастан бастап 70 жасқа дейінгі қатысушылар қамтылды. Олар үш негізгі ұрпаққа бөлініп қарастырылды: аға буын (1950–1970 жж. туғандар), орта буын (1971–1990 жж.) және жас буын (1991 жылдан кейін туғандар). Сауалнамада респонденттердің саяси институттарға сенімі, ақпарат көздеріне деген қатынасы, азаматтық белсенділік деңгейі, саяси еркіндіктерге көзқарасы және өз позициясын білдіру тәсілдері туралы сұрақтар қамтылды. Деректер сандық форматта жинақталып, Excel және SPSS бағдарламалары арқылы өңделді.

Фокус-топтық сұхбаттар Алматы, Астана, Шымкент және аймақтық орталықтарда өткізілді. Әрбір фокус-топ 6–10 қатысушыдан тұрды, олармен арнайы модерацияланған пікірталас ұйымдастырылып, ұрпақаралық саяси көзқарастардағы айырмашылықтар мен түсініспеушіліктер тереңінен зерттелді. Сұхбат материалдары жазбаша түрде транскрипцияланып, мазмұндық контент-талдау әдісімен сарапталды.

Сонымен қатар, зерттеуде әлеуметтік медиадағы пікірлер мен қоғамдық дискурс материалдары да пайдаланылды. Facebook, Instagram, Telegram, YouTube платформаларындағы саяси мазмұндағы пікірталастар, жарияланымдар мен пікірлер жүйеленіп, ұрпақтық бөліністердің көрінісі ретінде контенттік сараптауға тартылды. Бұл мәліметтер қазіргі жастардың және аға буынның саяси дискурстағы рөлі мен өзара әрекет формаларын түсінуге мүмкіндік берді.

Материалдар мен әдістердің бұл үйлесімі ұрпақаралық саяси құндылықтар мәселесін кешенді түрде ашуға, сонымен қатар бұл құбылысты тек идеологиялық тұрғыдан емес, әлеуметтік-мәдени және психологиялық аспектіде де талдауға мүмкіндік берді. Жиналған мәліметтер негізінде ұрпақаралық айырмашылықтардың құрылымы, себептері мен салдары нақты әрі негізделген түрде сипатталып, практикалық ұсыныстармен толықтырылды. Зерттеу нәтижелері болашақтағы ұқсас әлеуметтік мәселелерді зерттеу мен реттеу үшін құнды әдіснамалық база ретінде қызмет ете алады.

Қазақстан Республикасындағы саяси құндылықтар жүйесінде ұрпақаралық айырмашылықтардың тереңдеуі қазіргі қоғамдағы ең өзекті әлеуметтік-саяси үдерістердің бірі ретінде қарастырылуы тиіс. Жүргізілген зерттеудің нәтижелері бұл құбылыстың құрылымдық және мазмұндық сипатын ашып көрсетті. Ұрпақаралық қақтығыстар саяси дискурста, ақпарат тұтыну әдетінде, азаматтық белсенділікте және әлеуметтік рөлдерді қабылдауда айқын байқалатыны дәлелденді. Зерттеу барысында бірнеше негізгі мазмұндық және теориялық жағынан маңызды мәселелер мен тұжырымдар анықталды.

Біріншіден, әртүрлі ұрпақ өкілдері арасындағы құндылықтық айырмашылықтар саяси қатысуға деген көзқарастарда, мемлекеттік институттарға деген сенім деңгейінде және демократиялық принциптерді қабылдау сипатында көрініс табады. Аға буын үшін саяси тұрақтылық, тәртіп және мемлекетке адалдық – басты құндылықтар болып қала берсе, жастар үшін ашықтық, әділдік, теңдік және еркін ақпарат алу құқығы маңызды орын алады.

Екіншіден, ақпараттық ортаның поляризациясы ұрпақтар арасындағы сенім дағдарысын тереңдете түседі. Аға буын дәстүрлі БАҚ-қа сенуге бейім болса, жастар ақпаратты негізінен әлеуметтік желілер, блогерлер мен халықаралық медиа көздерінен алады. Бұл жағдай тек ақпарат алу тәсілінің ғана емес, сонымен қатар ақпаратты интерпретациялау механизмдерінің де әртүрлілігін көрсетеді.

Үшіншіден, азаматтық белсенділіктің формалары мен мотивтері ұрпақтарға байланысты өзгереді. Аға буын белсенділікті сайлау мен қоғамдық ұйымдар арқылы танытса, жастар цифрлық форматта – петициялар, онлайн флешмобтар, хэштегтік қозғалыстар арқылы саяси процеске әсер етуді жөн көреді. Бұл әртүрлілік саяси қатысудың формаларына бейімделу қажеттілігін туындатады.

Төртіншіден, зерттеу барысында анықталған маңызды аспект – диалог пен өзара түсіністіктің жеткіліксіздігі. Жастар мен аға буын бірін-бірі тыңдамайды, олардың дискурстары жиі бір-бірін жоққа шығаруға бағытталады. Бұл – саяси поляризация мен ұрпақаралық сенім дағдарысының негізі. Қоғам ішіндегі әртүрлі буындардың өзара байланысын нығайту үшін ортақ құндылықтарға негізделген коммуникация тәсілдері қажет.

Бесіншіден, билікке және саяси институттарға сенім көрсеткіштері бойынша да елеулі айырмашылықтар байқалды. Аға буынның басым бөлігі мемлекеттік институттарға сенім білдірсе, жастар арасында бұл сенім төмен. Олар саяси шешімдер қабылдау процесіне ашықтық, есептілік және азаматтық бақылау элементтерінің жетіспейтінін жиі атап өтеді. Бұл жағдай жастардың сыни және белсенді ұстанымының күшеюіне әсер етуде [15].

Алтыншыдан, зерттеу барысында ұқсастықтар мен сабақтастық нүктелері де айқындалды. Мысалы, барлық ұрпақ өкілдері елдегі бейбітшілік пен тұрақтылықты бағалайтынын көрсетті. Сонымен қатар, жастар мен аға буын арасындағы қатынастарда тарихи жады, ұлттық бірлік және отансүйгіштік сияқты құндылықтар ортақ фактор ретінде көрінді. Бұл негіздер өзара түсіністік пен ұрпақаралық келісім үшін әлеуетті платформа бола алады.

Жалпы алғанда, зерттеудің негізгі мазмұндық түйіндері қоғамда ұрпақаралық саяси үйлесімділікке қол жеткізу үшін арнайы стратегиялар қажет екенін айқын көрсетті.

Бұл бағытта білім беру жүйесін жетілдіру, медиа сауаттылықты арттыру, инклюзивті саяси мәдениет қалыптастыру, сондай-ақ барлық әлеуметтік топтар үшін тең құқықты диалогтық алаң құру – ұзақ мерзімді тұрақтылық пен демократиялық дамудың кепілі болып табылады. Зерттеудің осы тұжырымдары практикалық саясат жүргізу мен әлеуметтік бағдарламаларды жобалау үдерістерінде кеңінен қолдануға лайықты.

Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасындағы саяси құндылықтар жүйесінде ұрпақаралық айырмашылықтардың айқын әрі терең сипатқа ие екенін көрсетті. Сауалнамалар, фокус-топтық сұхбаттар және контент-талдау әдістерінің негізінде алынған деректер ұрпақтар арасындағы құндылықтық қақтығыстардың бірнеше негізгі бағытта байқалатынын дәлелдеді. Бұл айырмашылықтар тек саяси көзқарастарда ғана емес, сондай-ақ ақпаратты қабылдау мен өңдеу тәсілінде, азаматтық белсенділік деңгейінде және мемлекеттік институттарға деген сенімде де көрініс тапты [16].

Сауалнама нәтижелеріне сәйкес, аға буын өкілдерінің басым бөлігі (82%) үшін саяси тұрақтылық, мемлекет рөлінің күшеюі және қоғамдық тәртіп маңызды болып шықты. Олар биліктің орталықтандырылған үлгісін қолдай отырып, саяси реформаларға өте сақтықпен қарайды. Сонымен қатар, бұл топта мемлекеттік БАҚ-қа сенім жоғары деңгейде – респонденттердің 75%-ы ақпараттың шынайылығын дәл осы дәстүрлі көздерден күтеді. Керісінше, жастардың 68%-ы мемлекеттік ақпарат арналарына сенбейтінін білдіріп, әлеуметтік желілер мен тәуелсіз медиа платформаларды негізгі ақпарат көзі ретінде көрсеткен.

Жастар буыны (18-34 жас аралығы) арасында демократиялық еркіндіктерге, пікір плюрализміне және азаматтық белсенділікке деген ұмтылыс анық байқалды. Бұл топтағы респонденттердің 74%-ы пікір еркіндігі мен әділ сайлау жүйесінің саяси жүйенің басты құндылықтары екенін атап өтті. Жастардың белсенділігі көбінесе онлайн кеңістікте көрініс табады: олар петицияларға қол қою, әлеуметтік науқандарға қатысу, флешмоб ұйымдастыру және блогерлер арқылы пікір білдіру сияқты қатысу формаларын жиі қолданады. Сонымен қатар, жастардың 59%-ы сайлау жүйесіне сенімсіздік танытып, бұл процестің шынайылығына күмән келтірді [17].

Фокус-топтық сұхбаттар барысында ұрпақтар арасындағы көзқарас қайшылығы көбіне қоғамдық диалогтың болмауымен, бір-бірін тыңдауға деген дайындықтың төмендігімен және ақпараттық кеңістіктегі оқшауланумен байланысты екені анықталды. Аға буын өкілдері жастарды шектен тыс радикалдық, эмоциялық және «тәртіпсіз» деп сипаттауға бейім болса, жастар аға буынды «ескірген ойлау жүйесіне байланған» және «қоғамдық прогреске кедергі келтіретін күш» ретінде қабылдайды. Бұл өзара түсініспеушілік саяси дискурста конфликтілі риторика мен поляризацияланған позициялардың жиі кездесуіне алып келеді.

Контент-талдау нәтижелері әлеуметтік желілердегі пікірталастарда ұрпақаралық сенім дағдарысының кең таралғанын көрсетті. Facebook, Instagram, Telegram және TikTok платформаларында саяси тақырыптарға қатысты пікірлердің көбінде буын өкілдері бір-бірінің көзқарасын жоққа шығарып, өз ұстанымын жалғыз дұрыс деп есептейді. Бұл — саяси плюрализмнің қоғамдық мәдениетте толық қалыптаспағанын және өзара сыйластыққа негізделген диалогтың әлі де әлсіз екенін көрсететін маңызды индикатор.

Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері билікке деген сенім деңгейінің де ұрпақтар арасында әртүрлі екенін көрсетті. Аға буынның 71%-ы мемлекеттік билік институттарына

сенім білдірсе, жастардың арасында бұл көрсеткіш бар болғаны 34% болды. Жастар сыни көзқарас ұстанып, мемлекеттік саясатта ашықтықтың және қоғамдық бақылаудың жеткіліксіздігін атап өтеді. Бұл — жастардың радикалды көңіл-күйге бейім болуының бір себебі ретінде қарастыруға болады.

Нәтижелер көрсеткендей, бұл айырмашылықтарды елемей — қоғамдағы саяси тұрақтылыққа қауіп төндіретін факторға айналуы мүмкін. Сондықтан ұрпақаралық диалогты дамыту, саяси білім мен мәдениетті нығайту, медиа сауаттылықты арттыру және барлық буындардың мүддесін ескеретін инклюзивті саяси орта қалыптастыру — зерттеу ұсынып отырған негізгі стратегиялық шешімдер болып табылады. Сонымен қатар, білім беру жүйесі арқылы ұрпақтар арасындағы түсіністік пен құрметті тәрбиелеу, азаматтық қоғам институттарын қолдау арқылы бейбіт саяси коммуникация арналарын дамыту – ұзақ мерзімді перспективада қоғамның тұрақты дамуына негіз бола алады [18].

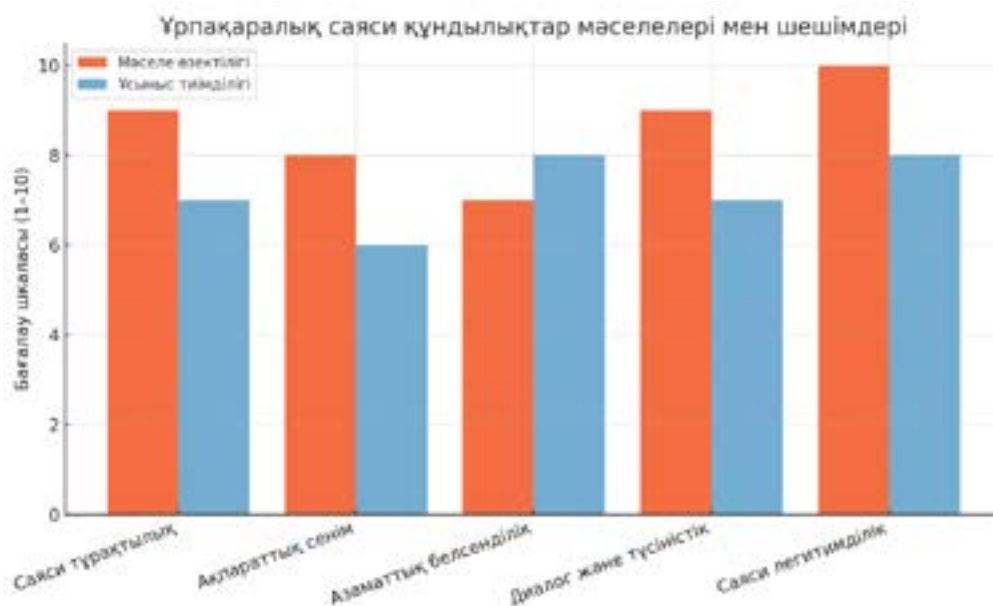
Кесте 1. Ұрпақаралық саяси құндылықтар қақтығысы бойынша күрделі кесте

Зерттеу аспектісі	Негізгі байқаулар	Қорытындылар	Ұсыныстар
Саяси тұрақтылық пен билікке сенім	Аға буын үшін тұрақтылық – негізгі құндылық (82%), жастарда билікке сенім төмен (34%)	Ұрпақтар арасында мемлекеттік институттарға сенім деңгейі әртүрлі	Саяси мәдениет пен билікке сенім қалыптастыруға бағытталған бағдарламалар әзірлеу
Ақпараттық көздерге сенім	Аға буын дәстүрлі БАҚ-ты қолдайды (75%), жастар әлеуметтік желілерге сенеді (68%)	Ақпараттық кеңістіктегі поляризация байқалады	Медиа сауаттылықты дамыту, ортақ ақпараттық алаң қалыптастыру
Азаматтық белсенділік	Жастар онлайн науқандар мен петицияларға бейім, аға буын – дәстүрлі қатысуға	Қоғамда саяси белсенділіктің формалары буынға байланысты өзгеріп отырады	Жастардың цифрлық белсенділігін институционализациялау тетіктерін ұсыну
Саяси диалог пен түсіністік	Ұрпақтар арасында бірін-бірі тыңдамау және түсінбеушілік басым	Диалог пен өзара сыйластық мәдениеті әлсіз	Ұрпақаралық көпірлер мен ашық диалог алаңдарын дамыту
Саяси легитимділік пен тұрақтылық	Құндылықтық қақтығыстар қоғамдық келісімге әсер етеді	Қоғамдық поляризация саяси шешімдерге ықпал етеді	Инклюзивті саяси орта қалыптастыру, білім беру арқылы түсіністік орнату

Ұрпақаралық саяси құндылықтар мәселелері мен шешімдері (диаграмма)

Диаграммада Қазақстан Республикасындағы ұрпақаралық саяси құндылықтар жүйесіндегі бес негізгі аспект бойынша мәселенің өзектілігі мен ұсынылған шешімдердің тиімділігі 10 балдық шкала негізінде салыстырмалы түрде көрсетілген. Бұл визуализация зерттеуде анықталған күрделі нүктелерге назар аударуға, сонымен қатар ең перспективалы шешім бағыттарын белгілеуге мүмкіндік береді.

Диаграмма 1. Диаграмма сипаттамасы: «Ұрпақаралық саяси құндылықтар мәселелері мен шешімдері»

Бұл диаграмма Қазақстан Республикасындағы ұрпақаралық саяси құндылықтар жүйесіндегі бес негізгі бағыт бойынша мәселенің өзектілігі мен шешімдердің тиімділігі арасындағы қатынасты бейнелейді. Бағалау шартты түрде 10 балдық шкала бойынша жүргізілген, мұнда 10 – өте жоғары деңгей, 1 – төмен деңгей.

Диаграмма келесі аспектілерді қамтиды:

1. Саяси тұрақтылықпен билікке сенім – ең өзекті мәселе ретінде бағаланған (9 балл). Аға буын мен жастар арасында билікке деген сенім деңгейінің алшақтығы әлеуметтік тұрақтылыққа әсер етуде. Ұсынылған шешімдердің тиімділігі 7 балл деп бағаланды, бұл – саяси мәдениетті жаңғырту мен сенім арттыруға бағытталған шаралардың әлеуеті жоғары екенін көрсетеді.

2. Ақпараттық көздерге сенім – буындар арасында үлкен айырмашылық бар. Аға буын дәстүрлі БАҚ-қа сенсе, жастар әлеуметтік желілерді қолдайды. Мәселенің өзектілігі 8 балл, шешім тиімділігі – 6 балл деңгейінде. Бұл ортақ ақпараттық кеңістік құру және медиа сауаттылықты арттыру қажеттігін көрсетеді.

3. Азаматтық белсенділік – жастардың цифрлық белсенділігі мен аға буынның дәстүрлі белсенділік формалары арасындағы айырмашылық 7 балл деңгейінде өзекті деп танылды. Ұсыныстар тиімділігі жоғары – 8 балл. Яғни жастардың онлайн белсенділігін институционализациялау мүмкіндігі бар.

4. Саяси диалог пен өзара түсіністік – мәселенің өзектілігі өте жоғары (9 балл), себебі ұрпақтар арасындағы түсініспеушілік диалогтың болмауына әкеліп отыр. Шешімнің тиімділігі 7 балл деп бағаланған, бұл ашық алаңдар мен диалогтық форматтар арқылы көпір орнату мүмкіндігін білдіреді.

5. Саяси легитимділік пен тұрақтылық – ең жоғары өзектілікке ие бағыт (10 балл). Құндылықтық қақтығыстар легитимділікке кері әсер етуде. Шешімдер тиімділігі 8 балл деп бағаланған, бұл инклюзивті саяси қатысу мен білім арқылы қоғамда түсіністік орнатудың жоғары әлеуеті бар екенін көрсетеді.

Жалпы алғанда, диаграмма зерттеуде анықталған негізгі мәселелер мен оларды шешуге бағытталған ұсыныстар арасындағы байланыс пен басымдықтарды айқын көрсетеді. Бұл қоғамдағы саяси диалогты жетілдіру мен ұрпақаралықынтымақтастықты дамыту жолдарын айқындауға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Зерттеу жұмысының қорытындысында Қазақстан қоғамындағы саяси құндылықтардың ұрпақаралық деңгейде әртүрлі интерпретацияланатыны және бұл құбылыстың қоғамдық өмір мен саяси мәдениеттің дамуына елеулі әсер ететіні анықталды. Әр буынның тарихи тәжірибесі, ақпаратпен өзара әрекет формасы, әлеуметтік орта мен саяси институттарға деген қатынасы олардың құндылықтық бағдарларын қалыптастырады. Бұл бағдарлар өзара сәйкес келмеген жағдайда қоғам ішінде көзқарастық бөліністер туындайды. Дәл осындай жағдайда ұрпақаралық диалог пен өзара түсіністік мәдениеті саяси тұрақтылық пен әлеуметтік келісімнің басты кепіліне айналады.

Азаматтық белсенділіктің түрлі формаларының пайда болуы, цифрлық платформалардың рөлінің артуы және ақпарат алу көздерінің поляризациясы қоғамда құндылықтық шиеленісті күшейтіп отырғаны байқалады. Бұл шиеленіс тек қана буындар арасындағы түсінбеушілік ретінде емес, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени трансформацияның терең үдерісі ретінде қарастырылады. Бұл трансформацияны басқару және дұрыс бағытқа бұру үшін барлық әлеуметтік институттардың – білім беру жүйесінің, БАҚ-тың, мемлекеттік құрылымдардың және азаматтық қоғамның – үйлесімді іс-қимылы қажет.

Осы зерттеу нәтижелері ұрпақтар арасындағы құндылықтық қақтығыстарды тек қайшылық ретінде ғана емес, сондай-ақ қоғамның ішкі жаңару әлеуетінің бір нышаны ретінде қабылдау керектігін ұсынады. Қоғамдағы әртүрлі буын өкілдерінің дауысы естілуі тиіс, олардың әрқайсысының тарихи және әлеуметтік тәжірибесі саяси шешім қабылдау процестеріне енгізілуі керек. Сонда ғана қоғам инклюзивті, әділетті және орнықты бола алады.

Бұдан әрі қарай зерттеу бағыты ретінде ұрпақаралық түсіністікті нығайтуға арналған білім беру бағдарламаларын әзірлеу, медиа сауаттылықты арттыру және жас азаматтардың саяси қатысуына мүмкіндік беретін инклюзивті механизмдерді енгізу ұсынылады. Бұл бағыттар қоғамның демократиялық даму жолындағы табысты қадамдарының бір бөлігі бола алады.

Авторлардың қосқан үлесі:

Ділдахмет Р.Ө. – ғылыми мақаланы дайындады, мақсат-міндеттерін айқындады, журнал талабына сай техникалық рәсімдеді;

Рахимбекова Б.К. – мақала тақырыбына орай материалдар жинақтады, зерттеуге үлес қосты.

Әдебиеттер тізімі

1. Mannheim, K. (1928) "Das Problem der Generationen", Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie, 7, 2, ss. 157-185.
2. Almond, G.A. (1963) The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton: Princeton University Press, p. 574.
3. Howe, N. (1991) Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069. New York : William Morrow and Company, p. 538.

4. Lipset, S.M. (1960) *Political Man: The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday, p. 432
5. Inglehart, R. (2018) *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 273.
6. Castells, M. (1997) *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell Publishers, p. 538.
7. Huntington, S.P. (1968) *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, p. 488.
8. Habermas, J. (1962) *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Neuwied: Luchterhand, s. 391.
9. Свистунов, А.А. (2025) «Политическая социализация молодежи в условиях цифровизации: к постановке исследовательской задачи / А. А. Свистунов», *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия: Социология, 25, 2, стр. 287-295.
10. Norris, P. (1999) *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*. Oxford: Oxford University Press, p. 303.
11. Назарбаев, Н.Ә. (1999) *Тарих толқынында*. Астана: Елорда, б. 296.
12. Төлең, Ж.М. (2020) «Қазақстандағы жастардың саяси мәдениетінің қалыптасу ерекшелігі», *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. Әлеуметтану және саясаттану сериясы*, 3 (71), бб. 7-17.
13. Төлең, З.М. (2023) «Қазақстандағы жастардың саяси қатысуындағы жаңа медианың рөлі», *ЕҰУ хабаршысы. Саясаттану сериясы*, 1, бб. 28-37.
14. Тұқымов, Е. (2024) «Модернизациялық үдерістер мен құндылықтардың өзгеруінің өзара әсер ету факторлары: шетелдік және қазақстандық тәжірибені талдау», *Қоғам және дәуір*, 4 (84), бб. 76-91.
15. Гофман, А.Б. (2018) *Современная политическая культура: российская специфика*. Москва: Аспект Пресс, с. 256.
16. Қазақстандық құндылықтардың (2022) қалыптасу ерекшеліктері. Жастар комитеті. Нұр-Сұлтан, б. 62.
17. Cammaerts, B. (2016) *Youth Participation in Democratic Life: Stories of Hope and Disillusion*. London: Palgrave Macmillan, p. 237.
18. *Understanding young (2022) people's political participation*. European Youth Forum. Brussels, p. 36.

Р.У. Дильдахмет, Б.К. Рахимбекова

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: rahimbekovabakyt@gmail.com, raimchamp@gmail.com)*

Конфликт политических ценностей между поколениями в Республике Казахстан: эмпирическое исследование

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема межпоколенческого конфликта политических ценностей в Республике Казахстан. На фоне глобализации, цифровизации и стремительного развития информационных технологий в стране наблюдается расхождение политических взглядов и социальных ориентаций между различными поколениями. В то время как старшее поколение склоняется к традиционным ценностям, стабильности и усилению роли государства, молодежная сторона нового поколения считает демократические свободы, активную гражданскую позицию и свободное самовыражение через социальные сети важными.

В статье анализируются исторические, социальные и культурные причины межпоколенческих политических различий и рассматривается их влияние на политическую легитимность, гражданское единство и демократические процессы в обществе.

Теоретическая суть исследования – тщательное изучение механизмов формирования и распространения конфликта политических ценностей между поколениями в условиях социальной трансформации казахстанского общества.

Практическая значимость исследования-возможность выявить выявленные закономерности в создании эффективных механизмов установления межпоколенческого диалога в политической сфере, продвижении молодежной политики в государстве и реализации общественных проектов по снижению политической поляризации среди возрастных групп и укреплению социального единства казахстанского общества.

В проведении исследования использовался комплексный вариант методологических подходов, сочетающий качественные и количественные методы. В ходе сбора экспериментальных данных был проведен опрос населения из разных регионов Казахстана в возрасте от 18 до 70 лет, разделенный на три возрастные группы. Проведен фокус-групповые интервью и контент-анализ дискурсов в социальных сетях. Теоретическая база сформирована на основе теории поколений и обзора литературы отечественных и зарубежных ученых по политической культуре и темпам изменения ценностей. Изучены с помощью программ SPSS и Excel по обработке статистических данных.

Ключевые слова: политические ценности, межпоколенческий конфликт, политическая культура, молодежь, старшее поколение, демократия, гражданская позиция, Казахстан, социальная трансформация, общественное согласие.

R.O. Dildakhmet, B.K. Rakhimbekova

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: rahimbekovabakyt@gmail.com, raimchamp@gmail.com)*

Conflict of political values between generations in the Republic of Kazakhstan: an empirical study

Abstract. This article examines the problem of intergenerational conflict of political values in the Republic of Kazakhstan. Against the background of globalization, digitalization and the rapid development of information technology in the country, there is a divergence of political views and social orientations between different generations. While the older generation tends towards traditional values, stability, and strengthening the role of the state, the younger side of the new generation considers democratic freedoms, active citizenship, and free expression through social media important.

The article analyzes the historical, social, and cultural causes of intergenerational political differences and examines their impact on political legitimacy, civic unity, and democratic processes in society.

The theoretical essence of the research is a thorough study of the mechanisms of formation and spread of conflict of political values between generations in the context of social transformation of Kazakh society.

The practical significance of the study is the opportunity to identify the identified patterns in creating effective mechanisms for establishing intergenerational dialogue in the political sphere, promoting youth policy in the state and implementing public projects to reduce political polarization among age groups and strengthen the social unity of Kazakh society.

The study used a comprehensive version of methodological approaches combining qualitative and quantitative methods. During the collection of experimental data, a survey of the population from different regions of Kazakhstan aged 18 to 70 years was conducted, divided into three age groups. A focus group interviews and content analysis of discourses on social networks was conducted. The theoretical framework is based on the theory of generations and a review of the literature of domestic and foreign scientists on political culture and the pace of value change. Studied using SPSS and Excel programs for statistical data processing.

Keywords: political values, intergenerational conflict, political culture, youth, older generation, democracy, civic position, Kazakhstan, social transformation, social harmony.

References

1. Mannheim, K. (1928) "Das Problem der Generationen", *Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie*, 7, 2, ss. 157–185.
2. Almond, G.A. (1963) *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press, p. 574.
3. Howe, N. (1991) *Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069*. New York: William Morrow and Company, p. 538.
4. Lipset, S.M. (1960) *Political Man: The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday, p. 432
5. Inglehart, R. (2018) *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 273.
6. Castells, M. (1997) *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell Publishers, p. 538.
7. Huntington, S.P. (1968) *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, p. 488.
8. Habermas, J. (1962) *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Neuwied: Luchterhand, s. 391.
9. Svistunov, A.A. (2025) «Politicheskaja socializacija molodezhi v uslovijah cifrovizacii: k postanovke issledovatel'skoj zadachi / A. A. Svistunov», *Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Serija: Sociologija*, 25, 2, str. 287-295. [in Russian]
10. Norris, P. (1999) *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*. Oxford: Oxford University Press, p. 303.
11. Nazarbaev, N.A. (1999) *Tarih tolkynynda*. Astana: Elorda, b. 296. [in Kazakh]
12. Tolen, Zh.M. (2020) «Kazakstandagy zhastardyn sajasi madenietinin kalyptasu ereksheligi», *Abaj atyndagy KazUPU-nin Habarshysy. Aleumettanu zhane sajasattanu serijasy*, 3 (71), bb. 7-17. [in Kazakh]
13. Tolen, Z.M. (2023) «Kazakstandagy zhastardyn sajasi katysuyndagy zhana medianyn roli», *EUU habarshysy. Sajasattanu serijasy*, 1, bb. 28–37. [in Kazakh]
14. Tukymov, E. (2024) «Modernizacijalyk uderister men kundylyktardyn ozgeruinin ozara aser etu faktorlary: sheteldik zhane kazakstandyk tazhiribeni taldaу», *Kogam zhane dauir*, 4 (84), bb. 76-91. [in Kazakh]
15. Gofman, A.B. (2018) *Sovremennaja politicheskaja kul'tura: rossijskaja specifika*. Moskva: Aspekt Press, s. 256. [in Russian]
16. *Kazakstandyk kundylyktardyn (2022) kalyptasu erekshelikteri*. Zhastar komiteti. Nur-Sultan, b. 62. [in Kazakh]

17. Cammaerts, B. (2016) Youth Participation in Democratic Life: Stories of Hope and Disillusion. London: Palgrave Macmillan, p. 237.

18. Understanding young (2022) people's political participation. European Youth Forum. Brussels, p. 36.

Авторлар туралы мәлімет:

Ділдахмет Р.Ө. – PhD докторант, Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасы, Философия және саясаттану факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Рахимбекова Б.К. – тарих ғылымдарының кандидаты, Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының доценті м.а., Философия және саясаттану факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Дильдахмет Р.У. – PhD докторант, Кафедра политологии и политических технологии, Факультет философии и политологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

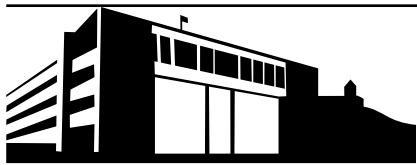
Рахимбекова Б.К. – кандидат исторических наук, и.о. доцента кафедры политологии и политических технологий, Факультет философии и политологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Dildakhmet R.O. – PhD student, Department of Political Science and Political Technologies, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Rakhimbekova B.K. – Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Political Science and Political Technologies, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.25.91
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-175-185>

Жапон дипломатиясының Орталық Азиядағы жобалары мен бастамаларына талдау

Ш.А. Шадаева^{id}, П.К. Килыбаева*^{id}, М.К. Болысбекова^{id}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: shopik-8989@mail.ru, banu-kk@mail.ru, memoldir@yandex.kz)

Аңдатпа. Бұл мақалада Жапонияның Орталық Азиядағы дипломатиялық стратегиясы мен нақты жобаларына кешенді және жан-жақты талдау ұсынылады. Автор Жапонияның сыртқы саясатындағы көпвекторлы тәсілдің мәнін ашып, оның негізгі бағыттарына – «Жібек жолы дипломатиясы», ресми даму көмегі (ODA), және аймақтық экономикалық, инфрақұрылымдық ынтымақтастыққа ерекше назар аударады. Бұл саясат Жапонияның Орталық Азиядағы белсенділігін арттырып, оны Қытай мен Ресей арасындағы ықпал үшін бәсекеде үшінші маңызды ойыншы ретінде танытады. Мақалада Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан және Тәжікстанмен Жапонияның екіжақты қарым-қатынастарының эволюциясы мен ерекшеліктері егжей-тегжейлі сипатталады. Әрбір елмен орнаған серіктестік әртүрлі салаларда көрініс тауып, энергетика, көлік, денсаулық сақтау және білім беру бағыттарында нақты жобалар арқылы жүзеге асырылуда. Автор Жапонияның ресми даму көмегі (ODA) аясында іске асқан бағдарламаларға мысал келтіріп, олардың аймақтағы әлеуметтік-экономикалық дамуға әсерін талдайды. Сонымен қатар, мақалада Жапонияның жұмсақ күш құралдарын, әсіресе мәдени дипломатия, білім беру және тіл алмасу бағдарламаларын қолдану арқылы жүргізіп жатқан ықпал саясаты талқыланады. Бұл бағдарламалар Орталық Азия елдеріндегі Жапония туралы қоғамдық пікірді жақсартуға және ұзақ мерзімді стратегиялық серіктестік орнатуға ықпал етеді. Жалпы алғанда, Жапонияның стратегиялық бағыты – аймақтағы бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге, сондай-ақ өз экономикалық және мәдени ықпалын күшейту арқылы Орталық Азиямен терең және теңгерімді қарым-қатынас орнатуға бағытталған. Мақалада сондай-ақ Жапонияның Орталық Азиядағы дипломатиялық белсенділігінің институционалдық негіздеріне де назар аударылады. Атап айтқанда, «Орталық Азия + Жапония» диалогы форматындағы ынтымақтастық тетіктері мен олардың тиімділігі сарапталады. Бұл көпжақты диалог алаңы аймақ елдерімен сенімді әріптестік орнатып, ортақ сын-қатерлерге бірлесе жауап беру үшін маңызды құрал ретінде бағаланады.

Түйін сөздер: Жапон дипломатиясы, Орталық Азия, Жібек жолы дипломатиясы, экономикалық ынтымақтастық, жұмсақ күш, сыртқы саясат, мәдени дипломатия, аймақтық ынтымақтастық, «Орталық Азия + Жапония» диалогы, екіжақты қарым-қатынас.

Түсті: 13.08.2025; Мақұлданды: 25.02.2026; Онлайн қолжетімді: 30.03.2026

Кіріспе

Жапонияның Орталық Азиядағы дипломатиялық белсенділігі соңғы онжылдықтарда жаңа деңгейге көтерілді. Әлемдік геосаяси тепе-теңдіктің өзгеруі және Еуразия кеңістігіндегі ресурстар мен сауда бағыттарының маңыздылығы артуына байланысты, бұл аймақ жаһандық державалардың стратегиялық назарында тұр. Жапония өз кезегінде бұл өзгерістерге бейімделіп, Орталық Азиямен көпжақты және екіжақты форматтағы ынтымақтастықты дамытудың тың жолдарын іздеуде. Аймақтағы мемлекеттердің тәуелсіздігін мойындаған алғашқы елдердің бірі бола отырып, Жапония саяси, экономикалық және мәдени байланыстар орнатуға ерте кірісті.

Жапонияның дипломатиялық қадамдары экономикалық көмекті, инвестициялық жобаларды, инфрақұрылымдық дамуды қолдауды, сонымен қатар мәдени және білім беру салаларындағы алмасуды қамтиды. Бұл стратегияның негізінде «Жібек жолы дипломатиясы» деп аталатын тұжырымдама жатыр. Аталған тұжырымдама Жапонияның Еуразиядағы ықпалын арттырып, аймақтағы тұрақтылықты, экономикалық өсімді және демократиялық институттарды нығайтуға бағытталған. Жапония Орталық Азияны тек экономикалық мүдделер шеңберінде ғана емес, сондай-ақ стратегиялық әріптестік орнату мүмкіндігі ретінде қарастырады.

Осы мақалада Жапонияның Орталық Азиядағы саясатына, оның негізгі бағыттарына, жүзеге асырылып жатқан жобаларға және бұл саясаттың аймақтық мемлекеттермен қарым-қатынасына әсеріне терең талдау жасалады. Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түрікменстан елдерімен орнаған екіжақты байланыстар мысалында жапон дипломатиясының прагматикалық әрі ұзақмерзімді ұстанымдары көрсетіледі. Сонымен қатар, Жапонияның жұмсақ күш құралдарын қолдану арқылы аймақ елдерінде демократиялық құндылықтарды тарату, мәдени ықпалды арттыру және азаматтық қоғам институттарын қолдау жолындағы әрекеттері сарапталады.

Мақалада тарихи деректер, ресми құжаттар және сараптамалық көзқарастар негізінде Жапония мен Орталық Азия арасындағы қарым-қатынастардың қазіргі жағдайы мен болашағы баяндалады.

Орталық Азиядағы Жапонияның рөлі туралы зерттеулер Қытай мен АҚШ-тың ықпалымен салыстырғанда аз зерттелген. Бұл мақала Жапонияның аймақтағы ұстанымын анықтап, оның геосаяси стратегиясындағы рөлін бағалауға бағытталған. Осы орайда, Жапонияның нақты жобалары мен аймақтық серіктестік формаларына талдау жасау өзекті болып табылады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеудің басты мақсаты – Жапонияның Орталық Азиядағы дипломатиялық стратегиясын, оның ішінде ресми даму көмегі, мәдени дипломатия және экономикалық серіктестік арқылы жүзеге асырып жатқан жобаларын жан-жақты талдау болып табылады.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, мазмұнды талдау әдісі және халықаралық қатынастар теориясына негізделген конструктивтік тәсіл қолданылды. Ресми құжаттар, Жапония мен ОА елдерінің дипломатиялық декларациялары, даму бағдарламалары және сараптамалық әдебиеттер дереккөз ретінде пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Жапон үкіметі ұзақ уақыт бойы Орталық Азиядағы дипломатиялық бастамалар мен даму жобаларына белсенді түрде қатысып келеді. Бұл бастамалардың негізгі мақсаты – аймақтық тұрақтылықты нығайту және тұрақты экономикалық өсуге жәрдемдесу. Инвестициялық көзқарас, инфрақұрылым және әлеуметтік бастамалар сияқты салаларға ерекше назар аударылады.

Жапония «сенімді серіктес» мәртебесіне ие болды, Ресей мен Қытай ықпал ету үшін таласатын Орталық Азияда жаңа «үшінші» ойыншы пайда болуда. Еуразия елдерінің сыртқы саясатының көпвекторлылығы, сондай-ақ жапон дипломатиясына деген қызығушылық оның аймақта іс жүзінде жүзеге асырылуының қарқынды дамуын анықтайды. Жапония өз бастамаларын бірнеше тәсілдер арқылы жүзеге асырады: кешенді көзқарас және аймақтағы жекелеген мемлекеттермен екіжақты қарым-қатынастар жүйесі. Сонымен қатар, Жапонияның еуразиялық дипломатиясы Орталық Азиямен ғана шектелмейді, Ауғанстанды, Пәкістанды және басқа да көршілес аймақтарды қамтып, кеңірек геосаяси перспективаны көрсетеді.

Демократиялық бастамалардың кең ауқымын қамтитын Жапония Орталық Азия мемлекеттеріндегі мемлекет құру жобаларын қолдайды. Жапондық модернизация кезеңіне терең енетін «алу, бейімдеу және жетілдіру» қағидаты Жапондық мемлекеттік құрылыс тәжірибесіне сүйене отырып, Қазақстан мен Өзбекстан сияқты елдер бұл әдісті өз саясаттарына біртіндеп енгізуде. Бұл күш-жігер жалпыадамзаттық құндылықтардың берік негізін құруға бағытталған. Жапония Орталық Азиямен қарым-қатынасының алғашқы кезеңдерінде АҚШ-тың дипломатиялық көзқарасын ұстанып, либерализм мен демократияны ілгерілетуге басымдық берді.

Орталық Азиядағы саяси қатысуды қамтамасыз етуде Жапония екі негізгі мақсатты көздейді. Біріншісі, бұл әрине Қытаймен геосаяси бәсекелестік. Ал екіншіден, Азия-Тынық мұхиты аймағындағы «жаппай маңызды держава» мәртебесі. Алайда Токио өзінің стратегиялық мүмкіндіктеріне анағұрлым прагматикалық көзқарасты қабылдай отырып, экономикалық және әлеуметтік-мәдени ынтымақтастыққа назар аудара отырып, өз көзқарасын қайта қарастырды. Н.Мурашкиннің айтуынша, бұл саясатты түзету Жапонияның сыртқы стратегиясындағы кеңірек ауысумен тығыз байланысты, бұл аймақтағы Қытай мен Ресейдің геосаяси ықпалын көбірек ескереді [1].

Жапонияның Орталық Азия елдеріне қатысты қазіргі саясатын бағалай отырып, олардың топтарға бөлінуін байқауға болады. Аймақтың орталық елдері саналатын Түрікменстан, Қазақстан және Өзбекстанға ерекше басымдық берілсе, Тәжікстан мен Қырғызстан Жапонияның стратегиялық мүдделерінің қашық елдері болып саналады.

Алайда, 1990-шы жылдардың басында Жапония мен Орталық Азия елдерінің қарым-қатынасы бастапқы кезеңде болған кезде Жапония үкіметі аймақты толық таныды деп нақты айта алмаймыз. Демек, Жапонияның бастапқы қатысуының көп бөлігі жоғары лауазымды шенеуніктердің шектеулі санының бастамаларымен қалыптасты. Бұл динамика Қырғызстан мен Өзбекстанды қолдауға бағытталған лоббистік әрекеттерге әкелді, ал Қазақстанда ол кезеңде мақсатты қолдау болмаған [2].

Елдер арасындағы кең ауқымды экономикалық ынтымақтастыққа маңызды қадам Таро Асоның сапарының бастамасы болды, ол жапондық инвестицияларды, әсіресе энергетикалық секторға тартуға әкелді. Ресурстық және энергетикалық дипломатия

контекстінде Орталық Азия экспорттаушылар тізімінде негізгі орынды алады, өйткені отын-энергетикалық ресурстар мен пайдалы қазбалардың көлемі Жапонияның қажеттіліктерін өтейді. Мұнай, табиғи газ, уран және сирек металдардың қорлары ерекше құнды болып саналады. Жапония стратегиясының экономикалық өлшемін одан әрі дамыту үшін осы елдерге Жапонияның жетекші бизнес секторларының өкілдері кіретін Кейзай Доюкай делегациясы келді. Барлық делегаттар өз республикаларының экономикалық жағдайына баға берді, нарықтық экономикаға көшу проблемаларын қарастырды және ең бастысы, болашақ ынтымақтастықтың негізін қалады.

1998 жылдың тамызында Жапонияда басшылық ауысқаннан кейін жаңа үкімет Орталық Азия мемлекеттерімен ынтымақтастықты нығайту бойынша күш-жігерін тұтастай жалғастырды. Соның нәтижесінде сол жылдың қаңтарында жаңа бағдарламалық құжат – Жібек жолы дипломатиясы жөніндегі іс-шаралар жоспары таныстырылды, онда аймақтың инфрақұрылымды дамыту қажеттігі атап көрсетіліп, табиғи ресурстарды барлауға қолдау көрсетілді. Бұл бастаманың мақсаты – жан-жақты сауда-экономикалық ынтымақтастыққа жәрдемдесу, саяси қарым-қатынастарды нығайту және Жібек жолы елдерінің нарықтық экономикаға өтуіне ықпал ету. Оның үстіне Жібек жолы елдерімен стратегиялық қарым-қатынасын белгілеген Жапонияның Еуразиялық дипломатиясы Орталық Азия саясаткерлерінен кең қолдау тапты.

Жапонияның Еуразиялық доктринасы екіжақты қарым-қатынастарды тереңдетуде басты рөл атқарды, оның негізгі принциптері жоғары деңгейдегі дипломатиялық сапарлар мен жапондық ресми тұлғалардың саяси мәлімдемелерінде көрініс тапты. Мәселен, бұрынғы премьер-министр Дзюнитиро Коидзуми 2002 жылы 12 сәуірде Қытайда өткен Боао форумында сөйлеген сөзінде энергия ресурстарына бай Орталық Азия елдерімен байланысты нығайтудың маңыздылығын атап өтті. Сонымен қатар, 2002 жылдың шілдесінде Аға вице-министрі Сейкен Сугиура Қазақстандағы Жібек жолы энергетикалық миссиясын басқарып, Қазақстан Президенті Әкімшілігімен, сондай-ақ негізгі үкімет өкілдерімен, соның ішінде энергетика, минералдық ресурстар, өнеркәсіп және саудаға жауапты министрлермен келіссөздер жүргізді [3].

2006 жылдың тамыз айында Жапония Премьер-Министрі Дзюнитиро Коидзуми Қазақстан мен Өзбекстанға маңызды сапармен барды, бұл Токионың Орталық Азия саясаты аясындағы осындай алғашқы ресми сапар болды. Ташкент үшін Коидзуми сапарының маңызды саяси және символдық мәні болды, өйткені ол Өзбекстан мен АҚШ пен Еуропалық Одақ арасындағы қарым-қатынастар нашарлап жатқан кезге келді. Кейінгі жоғары деңгейдегі дипломатиялық алмасулар Жапонияның аймақпен байланысын одан әрі нығайтты (1-кесте).

Кесте 1. Жоғары деңгейдегі кездесулер мен келіссөздер [4]

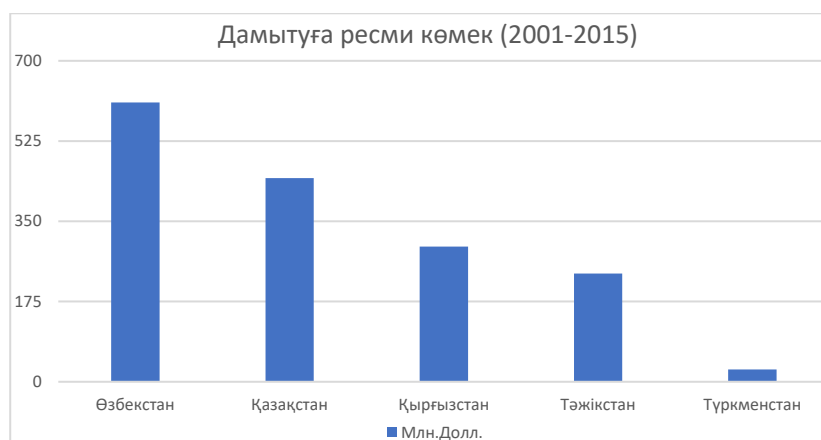
Кездесу жылы	ОА елдерінің мемлекет басшылары
2007	Эмомали Рахмон, Тәжікстан Республикасының 2-ші президенті
2007	Құрманбек Бакиев, 2005-2010 жылдар аралығындағы Қырғыз Республикасының президенті
2008, 2016	Нұрсұлтан Назарбаев, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті
2009, 2015	Гурбангулы Бердімұхамедов, Түркіменстан президенті
2011	Ислам Каримов, Өзбекстан Республикасының Тұңғыш Президенті
2013	Алмазбек Атамбаев, 2011-2017 жылдар аралығында Қырғызстан президенті

Коидзумидің Астанаға сапарының нәтижесінде атом энергиясын бейбіт мақсатта пайдалану жөніндегі үкіметаралық келісім бойынша жапон-қазақ келіссөздерін жүргізуге ықпал еткен өзара түсіністік туралы меморандумға қол қойылды. Бұл талқылаулар 2007 жылы басталып, 2010 жылы сәтті келісімге қол жеткізілді. Осы ынтымақтастық аясында жапондық корпорациялар Қазатомөнеркәсіппен бірлесіп уран өндіру бойынша бірлескен кәсіпорындар құрды. Аймақтағы өзінің стратегиялық қатысуын дамытуды жалғастыра отырып, Жапония 2013 жылы Жапонияның мұнай, газ және металдар ұлттық корпорациясына (JOGMEC) Өзбекстандағы перспективалық уран кен орындарында барлау жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік беретін келісімге қол қойды.

2017 жылдың мамыр айында сол кездегі Сыртқы істер министрі Фумио Кишида Түрікменстанда өткен «Орталық Азия және Жапония» диалогы елдері сыртқы істер министрлерінің 6-шы кездесуіне қатысқан Жапонияның аймақтық ынтымақтастыққа деген ұмтылысы одан әрі нақтыланды. Кездесу барысында ол Жапония мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы ынтымақтастық қарым-қатынастарының кеңдігін, оның ішінде Солтүстік Корея сияқты қауіпсіздік мәселелерін талқылауды қоса алғанда, Бірлескен Декларацияға қол қойды. Ол сондай-ақ Орталық Азияда да, сыртқы серіктестермен де байланысты қолдауға арналған Жапонияның стратегиялық бағытын сипаттайтын Көлік және логистикалық ынтымақтастық бастамасымен таныстырды. Инфрақұрылымды дамытуды аймақтық экономикалық өсудің басымдығы ретінде мойындай отырып, Кишида Жапонияның қолдауға шамамен 24 миллиард иен беретінін жариялады. Көмек жолдарды жақсартуға және табиғи апаттардың қаупін азайтуға, соның ішінде көшкіннің алдын алу шараларына бағытталған жобаларға бөлінді. Жапонияның көзқарасы Орталық Азияны ғана емес, сонымен қатар Ауғанстан мен Пәкістан сияқты көршілес мемлекеттерді де қамтитын, адам құқықтары, демократия, нарықтық экономика және заң үстемдігі қағидаттарын нығайта отырып, оның кең аймақтық көзқарасына сәйкес келеді [5].

Жапония өзінің Дамуға ресми көмек (ODA) бағдарламалары арқылы Орталық Азияның дамуына айтарлықтай қаржылық үлес қосуды жалғастыруда. Барлық қаражат (1,6 млрд доллар) маңызды секторларға бөлінген: денсаулық сақтау, көлік инфрақұрылымы және қоршаған ортаны қорғау салаларындағы жобалар. Келесі график Жапонияның аймақтағы жалпы ODA-сын көрсетеді (1-сурет).

Сурет 1. Жапонияның аймақтағы ODA-сы

Сурет 1. Дереккөз: автор «Кишида Орталық Азияға көмек пакетін жариялайды» негізінде құрастырған, *The Japan Times*, 2024 ж [6].

Бір қызығы, Жапония ішкі басқаруға араласпау саясатын ұстанып, саяси шарт қоймастан экономикалық көмек көрсетуді жалғастыруда.

Жапония Орталық Азия мемлекеттерін екі бөлек топқа бөле отырып, демократияны қаржылық көмекпен байланыстырудың сараланған тәсілін ұстанады. Бірінші топтағы Қырғызстан мен Тәжікстанда демократиялық басқару көмек алудың алғышарты болып саналады. Керісінше, екінші топта – Қазақстан, Түркіменстан және Өзбекстан – демократиялық принциптерге баса назар аудару экономикалық және саяси қатынастарға аз әсер етеді.

Қазақстан мен Түрікменстанның маңызды ресурстық әлеуетінің арқасында стратегиялық маңыздылығын, сондай-ақ Өзбекстанның осы ресурстардың негізгі транзиттік дәлізі ретіндегі шешуші рөлін мойындай отырып, Жапония осы елдермен ынтымақтастыққа басымдық береді, оларды дамытуға қомақты қаржы ресурстарын бөледі. «Жібек жолы дипломатиясын» жүзеге асырудағы алғашқы қадамдардың бірі Кейданрен делегациясының Қазақстан мен Өзбекстанға сапары болды. Бұл келіссөздердің негізгі мақсаты мұнай және газ кен орындарын игеру саласындағы ынтымақтастықты тереңдету мүмкіндіктерін зерттеу болды.

Жапония өзінің еуразиялық дипломатиясын басшылыққа ала отырып, көптеген салаларда Орталық Азия мемлекеттерімен қарым-қатынастарын дамытуда. Ең жарқын мысалдардың бірі – Жапонияның Қазақстанмен стратегиялық ынтымақтастығы. 1995 жылы Жапония Қазақстан экономикасына инфрақұрылымдық дамуды қолдауға бағытталған алғашқы қаржылық инвестицияларын жасады. Алайда, екіжақты қарым-қатынастар ұзақ уақыт бойы тоқырау күйінде қалды, бұл негізінен Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың мұнай секторына шетелдік капиталдың қатысуына рұқсат бермеуіне байланысты. Дегенмен, оң саяси мысал ретінде Қазақстан үкіметі Жапонияның Ұлыбританиямен және басқа да Батыс державаларымен бірге БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне тұрақты мүшелікке өту туралы өтінішін қолдады. Келесі бағыт – энергетика, екі ел арасындағы өзара ынтымақтастықты жүзеге асырудың табысты үлгісі. Қазақстанның мұнай-газ секторына қызығушылық танытқан Токио отын-энергетика саласындағы жобалар аясындағы бастамаларды одан әрі кеңейтуге міндеттелді. Қазатомөнеркәсіп пен жапондық корпорациялар арасында Мыңқұдықтағы уран кен орындарын барлау бойынша бірлескен кәсіпорын құрудың арқасында олар пайдалануға берілді. Қазақстанда танымал Nissan мен Toyota сауда саласында көзге түсіп, жапондық автоөндірушілердің табысты экспорттық-импорттық қарым-қатынастарының жарқын үлгісіне айналды. Жапон саясатының мәдени элементтері қазақстандық жастарға да әсер етеді [7].

Орталық Азияның тағы бір елі Қырғызстан 1992 жылы Жапония Сыртқы істер министрі сапармен келген посткеңестік елдердің алғашқысы болды. Сапар барысында президент Асқар Ақаев Жапонияның қаржылық көмегіне қатысты оптимистік көзқарасын білдірді.

Жапония Өзбекстанның тәуелсіздігін 1991 жылы мойындап, келесі жылдың қаңтарында екі ел арасында дипломатиялық қарым-қатынас орнады. Саяси және экономикалық басшылық Өзбекстанға жыл сайын көбірек көңіл бөлді. Өзбекстан аймақтағы тұрақтылықты сақтауда маңызды рөл атқарады, сондықтан Жапонияның дипломатиялық назары еуразиялық дипломатия аясындағы басты басымдық болып

табылады. Жапония 1995 жылы экономикалық дамуды қолдау үшін Өзбекстанға орасан зор несие берді. Оның үстіне энергетика саласында жаңа мүмкіндіктер пайда болған кезде Жапония бұл саланы қаржыландыруды бірінші болып бастады. Жапония жұмсақ күш құралы ретінде жапон тілі орталықтары мен алмасу бағдарламаларын құруды қолдады.

Табиғи газдың қомақты қоры бар Түркіменстан да аймақтағы энергетикалық ынтымақтастықты кеңейтуге ұмтылған жапондық компаниялар үшін үлкен қызығушылық тудырады. Жапония Түркіменстанның көмірсутегі секторына ерекше қызығушылық танытты. Жапонияның дипломатиялық бастамалары 2021 жылы Түркіменстан маңында болған ірі жер сілкіністері мен Жапонияның шұғыл көмек көрсетуі мысалында, оның апатты жою және гуманитарлық көмек көрсету әрекеттерінде де айқын көрінеді.

Тәжікстанмен дипломатиялық қарым-қатынасқа басты кедергі, ең алдымен, елдің ішкі саясаты мен саяси режимі болды. Сыртқы демократиялық сипатына қарамастан, ол негізінен авторитарлық болып қала береді. Екі ел арасындағы терең келіспеушіліктер екіжақты қарым-қатынастарды дамыту үшін елеулі проблемалар туғызды.

Бұл бастамаларға қоса, демократиялық Жапония ұзақ уақыт бойы Орталық Азия елдеріне демократияландыру үдерісінде үлгі болып, авторитарлық мемлекеттерге дамудың жаңа жолдарын ашуға көмектесті. Мақсаттар мен басымдықтарды ортақ түсінуге ықпал етуде аймақтың саяси дамуы да маңызды болды.

Қытай, АҚШ және Еуропалық Одақ сияқты ірі жаһандық ойыншылар Орталық Азияның стратегиялық орналасуына, сондай-ақ табиғи ресурстардың молдығына байланысты өз ықпалын кеңейту үшін күш-жігерін арттырды. Жапонияның экономикалық бастамасы Орталық Азияның экономикалық және инфрақұрылымдық дамуындағы негізгі серіктес ретіндегі рөлін нығайтуға бағытталған стратегиялық қадам болып табылады [8].

Қорытынды

Қорытындылай келе, Жапонияның Орталық Азиядағы саясаты күрделі, көпқырлы және стратегиялық бағытталған дипломатиялық бағдар болып табылады. Мақалада қарастырылған материалдар негізінде Токионың осы аймақпен қарым-қатынасында бірнеше негізгі стратегиялық басымдықтар айқындалады. Жапония Орталық Азия елдеріне әртүрлі сипаттағы қолдау көрсете отырып – ресми даму көмегі (ODA), инфрақұрылымдық жобалар, білім беру мен мәдени алмасу бағдарламалары арқылы – Еуразия кеңістігінде өзінің дипломатиялық және саяси қатысуын нығайтуды көздейді. Бұл саясат Жапонияны Ресей, Қытай, Үндістан, Иран және АҚШ сынды державалармен қатар, аймақтағы геосаяси тепе-теңдікті сақтай алатын жауапты ойыншы ретінде көрсетуге бағытталған. Аймақ елдерімен прагматикалық және идеологиялық емес сипаттағы әріптестік Жапонияға ұзақ мерзімді сенім орнатуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Жапония Орталық Азиядағы экономикалық секторды ілгерілетуге ерекше басымдық береді. Бұл бағытта Токио инвестициялар тарту, сауда-саттық байланыстарын дамыту, энергетикалық жобалар мен табиғи ресурстарды игеруге қатысу арқылы өз ықпалын кеңейтуде. Жапония бұл аймақта өзін Қытайдың баламасы ретінде көрсете

отырып, экономикалық әртараптандыруға және тұрақты дамуға үлес қосуға мүдделі. Өз кезегінде, Жапония өзінің «жұмсақ күш» құралдарын белсенді қолдана отырып, әлеуметтік-мәдени салада да маңызды орын алады. Тілдік алмасу бағдарламалары, жапон мәдениетін насихаттау, білім гранттары мен академиялық әріптестік арқылы Жапония Орталық Азия қоғамдарында жағымды имидж қалыптастырып, ұзақмерзімді мәдени ықпалын арттырады. Жапонияның бұл стратегиясы тек қана экономикалық мүдделермен шектелмей, аймақтағы азаматтық қоғамның дамуына, адам капиталының өсуіне және әлеуметтік тұрақтылықтың нығаюына бағытталған.

Жалпы алғанда, Жапонияның Орталық Азияға қатысты сыртқы саясаты геосаяси есеппен үйлестірілген прагматикалық, бірақ бір мезгілде құндылықтарға негізделген бағыт. Ол аймақ елдерінің дербестігі мен тұрақтылығын сақтай отырып, өзара тиімді әріптестікке негізделген жаңа модель ұсынуға ұмтылады. Бұндай саясат Орталық Азияны тұрақты әрі көпвекторлы даму жолына бағыттауға ықпал етуі мүмкін.

Қаржыландыру: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан, AP26100283 «Қазақстандағы жоғары білімнің интернационалдануы: жаһандық білім беру кеңістігіне интеграцияланудың сын-қатерлері мен перспективалары» гранты аясында қаржыландырылды.

Авторлардың қосқан үлесі:

Шадаева Ш. – зерттеу тұжырымдамасын әзірледі, деректерді жинап, талдады және мақала мәтінін жазды.

Килыбаева П.К. – әдебиеттерге шолу жасады, зерттеу нәтижелерін түсіндірді және мақаланың құрылымын жетілдірді.

Болысбекова М.К. – мақаланың соңғы нұсқасын бекітіп, мәтіннің ғылыми редакциясын жүргізді.

Әдебиеттер тізімі

1. Interview of Russian Ambassador to Japan A.P. Losyukov to Interfax on Russian-Japanese relations. Available via the link: https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1609416/ (Accessed: 13.08.2025).

2. Japan International Cooperation Agency. Central Asia and Japan's ODA Loans. Available via the link: https://www.jica.go.jp/Resource/uzbekistan/english/office/others/c8h0vm0000bm5e96-att/archive_06.pdf (Accessed: 13.08.2025).

3. Agreement between the Government of Japan and the Government of the Republic of Kazakhstan on Cooperation in the Peaceful Uses of Nuclear Energy. Available via the link: http://www.mofa.go.jp/policy/treaty/submit/session174/pdfs/agree-14_1.pdf (Accessed: 13.08.2025).

4. Pollmann, M. What Did Abe Accomplish in Central Asia. Available via the link: <https://thediplomat.com/2015/10/what-did-abe-accomplish-in-central-asia/> (Accessed: 13.08.2025).

5. Мурашкин, Н.Ю. (2018) «Эволюция «российского фактора» во внешней политике Японии в Центральной Азии», Вестник Санкт-Петербургского университета. Международные отношения, 11, 4, стр. 362-375.

6. Kishida to announce Central Asia aid package. Available via the link: <https://www.japantimes.co.jp/news/2024/08/01/japan/kishida-to-visit-central-asia/> (Accessed: 13.08.2025).

7. Ашинова, Ж., Темірғали, С. (2018) «Жапонияның Орталық Азия аймағындағы имиджінің қалыптасуы», ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы, 90, 3, бб. 153-159.

8. Нурсейтова, Л.Д., Ашинова, Ж.Е. (2024) «Трансформация и особенности внешнеполитических инициатив Японии в Республике Казахстан», Известия. Серия: Международные отношения и регионоведение, 55, 1.

Ш.А. Шадаева, П.К. Килыбаева, М.К. Болысбекова

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: shopik-8989@mail.ru, banu-kk@mail.ru, memoldir@yandex.kz)*

Анализ проектов и инициатив Японской дипломатии в Центральной Азии

Аннотация. В данной статье представлен комплексный и всесторонний анализ дипломатической стратегии Японии и конкретных проектов в Центральной Азии. Автор раскрывает суть многовекторного подхода к внешней политике Японии, уделяя особое внимание ее основным направлениям – «Дипломатии Шелкового пути», официальной помощи развитию (ОПР) и региональному экономическому и инфраструктурному сотрудничеству. Эта политика усилила активность Японии в Центральной Азии, утвердив ее в качестве третьего важного игрока в конкуренции за влияние между Китаем и Россией. В статье подробно описывается эволюция и особенности двусторонних отношений Японии с Казахстаном, Узбекистаном, Туркменистаном, Кыргызстаном и Таджикистаном. Установленное с каждой страной партнерство находит свое отражение в различных областях и реализуется через конкретные проекты в области энергетики, транспорта, здравоохранения и образования. Автор приводит примеры программ, реализуемых в рамках официальной помощи развитию (ОПР) Японии, и анализирует их влияние на социально-экономическое развитие региона. Кроме того, в статье рассматривается политика влияния Японии посредством использования инструментов мягкой силы, в частности, культурной дипломатии, образования и программ языкового обмена. Данные программы способствуют улучшению общественного мнения о Японии в странах Центральной Азии и установлению долгосрочных стратегических партнерских отношений. В целом стратегия Японии направлена на обеспечение мира и стабильности в регионе, а также на установление глубоких и сбалансированных отношений с Центральной Азией путем усиления ее экономического и культурного влияния. В статье также уделяется внимание институциональным основам дипломатической деятельности Японии в Центральной Азии. В частности, анализируются механизмы сотрудничества в формате диалога «Центральная Азия + Япония» и их эффективность. Данная многосторонняя диалоговая площадка оценивается как важный инструмент для установления надежных партнерских отношений со странами региона и совместного реагирования на общие вызовы.

Ключевые слова: японская дипломатия, Центральная Азия, дипломатия Шелкового пути, экономическое сотрудничество, мягкая сила, внешняя политика, культурная дипломатия, региональное сотрудничество, диалог «Центральная Азия + Япония», двусторонние отношения.

Sh.A. Shadayeva, P.K. Kilybayeva, M.K. Bolysbekova

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: shopik-8989@mail.ru, banu-kk@mail.ru, memoldir@yandex.kz)*

Analysis of Japanese Diplomacy Projects and Initiatives in Central Asia

Abstract. This article provides a comprehensive and in-depth analysis of Japan's diplomatic strategy and specific projects in Central Asia. The author reveals the essence of Japan's multi-vector approach to foreign policy, paying special attention to its main areas - Silk Road Diplomacy, official development assistance (ODA), and regional economic and infrastructure cooperation. This policy has strengthened Japan's activity in Central Asia, establishing it as a third important player in the competition for influence between China and Russia. The article describes in detail the evolution and features of Japan's bilateral relations with Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, and Tajikistan. The partnership established with each country is reflected in various areas and is implemented through specific projects in the fields of energy, transport, healthcare, and education. The author provides examples of programs

implemented within the framework of Japan's official development assistance (ODA) and analyzes their impact on the socio-economic development of the region. In addition, the article examines Japan's policy of influence through the use of soft power tools, in particular, cultural diplomacy, education, and language exchange programs. These programs contribute to improving public opinion about Japan in the Central Asian countries and establishing long-term strategic partnerships. In general, Japan's strategic direction is aimed at ensuring peace and stability in the region, as well as establishing deep and balanced relations with Central Asia by strengthening its economic and cultural influence. The article also focuses on the institutional foundations of Japan's diplomatic activities in Central Asia. In particular, the mechanisms of cooperation in the format of the dialogue "Central Asia + Japan" and their effectiveness are analyzed. This multilateral dialogue platform is assessed as an important tool for establishing reliable partnerships with the countries of the region and jointly responding to common challenges.

Keywords: Japanese diplomacy, Central Asia, Silk Road diplomacy, economic cooperation, soft power, foreign policy, cultural diplomacy, regional cooperation, Central Asia + Japan dialogue, bilateral relations.

References

1. Interview of Russian Ambassador to Japan A.P. Losyukov to Interfax on Russian-Japanese relations. Available via the link: https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1609416/ (Accessed: 13.08.2025).
2. Japan International Cooperation Agency. Central Asia and Japan's ODA Loans. Available via the link: https://www.jica.go.jp/Resource/uzbekistan/english/office/others/c8h0vm0000bm5e96-att/archive_06.pdf (Accessed: 13.08.2025).
3. Agreement between the Government of Japan and the Government of the Republic of Kazakhstan on Cooperation in the Peaceful Uses of Nuclear Energy. Available via the link: http://www.mofa.go.jp/policy/treaty/submit/session174/pdfs/agree-14_1.pdf (Accessed: 13.08.2025).
4. Pollmann, M. What Did Abe Accomplish in Central Asia. Available via the link: <https://thediplomat.com/2015/10/what-did-abe-accomplish-in-central-asia/> (Accessed: 13.08.2025).
5. Murashkin, N.Ju. (2018) «Jevoljucija «rossijskogo faktora» vo vneshnej politike Japonii v Central'noj Azii», Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Mezhdunarodnye otnosheniya, 11, 4, str. 362-375. [in Russian]
6. Kishida to announce Central Asia aid package. Available via the link: <https://www.japantimes.co.jp/news/2024/08/01/japan/kishida-to-visit-central-asia/> (Accessed: 13.08.2025).
7. Ashinova, Zh., Temirgali, S. (2018) «Zhaponijanyn Ortalyk Azija ajmagyndagy imidzhinin kalyptasuy», KazUU habarshysy. Tarih serijasy, 90, 3, bb. 153-159. [in Kazakh]
8. Nurseitova, L.D., Ashinova, Zh.E. (2024) «Transformacija i osobnosti vneshnepoliticheskikh iniciativ Japonii v Respublike Kazahstan», Izvestija. Serija: Mezhdunarodnye otnosheniya i regionovedenie, 55, 1. [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Шадаева Ш.А. – PhD докторант, Аймақтану кафедрасы, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Қилыбаева П.Қ. – т.ғ.к., Аймақтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Болысбекова М.Қ. – PhD, Аймақтану кафедрасының аға оқытушысы, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Шадаева Ш.А. – PhD докторант, Кафедра регионоведения, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Килибаева П.К. – к.и.н., ассоциированный профессор кафедры регионоведения, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Болысбекова М.К. – PhD, старший преподаватель кафедры регионоведения, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

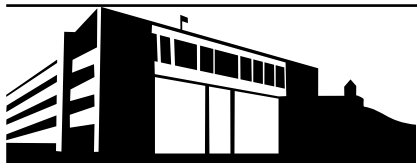
Shadayeva Sh.A. – PhD student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kilybayeva P.K. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Bolysbekova M.K. – PhD, Senior Lecturer, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.25.91
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-186-196>

Формирование архитектуры устойчивого развития в вузах Казахстана: анализ документов и практик ЕНУ имени Л.Н. Гумилева

Ж.Е. Нурбаев¹, Д.Н. Аубакирова*²

¹Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: a_d_n_94@mail.ru, nur1282@mail.ru)

Аннотация. В статье рассмотрен Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева как кейс формирования комплексной политики устойчивого развития в национальном вузе в условиях модернизации экономики, энергетического перехода и реформ высшего образования Казахстана. Анализируется корпус внутренних документов университета, включающий климатическую политику управления выбросами парниковых газов по трём категориям протокола GHG, политику устойчивых закупок, политику равенства, разнообразия и инклюзии (EDI), отчёт по устойчивому развитию и план мероприятий по его реализации. Показано, что данные документы опираются на Цели устойчивого развития ООН, ESG подход и международные стандарты (Greenhouse Gas Protocol, ISO 20400, ISO 14001, ISO 14064 1), что позволяет говорить о переходе от разрозненных инициатив к многоуровневой архитектуре устойчивого развития, охватывающей экологическое, социальное и управленческое измерения. Выявлено, что наибольшей степенью «оцифровки» и институционализации отличается климатический блок, где расчёт выбросов по Score 1-3 и постановка долгосрочной цели климатической нейтральности подкреплены количественными индикаторами по выбросам, энергопотреблению, воде, отходам и использованию бумаги. В то же время элементы устойчивых закупок и EDI пока во многом остаются на уровне общих принципов и нуждаются в дальнейшем развитии системы показателей и процедур мониторинга. Делается вывод о том, что кейс ЕНУ демонстрирует движение к модели «устойчивого университета», увязывающей кампусное управление, образовательные программы и научные исследования, но одновременно выявляет необходимость интеграции разрозненных индикаторов в единую стратегическую рамку и углубления нефинансовой отчётности для укрепления статуса университета как национального и регионального лидера в сфере ESG.

Ключевые слова: устойчивое развитие, университет, климатическая политика, устойчивые закупки, ESG, Цели устойчивого развития ООН, политика равенства, разнообразия и инклюзии, зелёный кампус, управление выбросами, институциональная стратегия.

Поступила: 10.06.2025; Принята: 25.02.2026; Доступна онлайн: 30.03.2026

Введение

Вопросы устойчивого развития за последние десятилетия превратились из преимущественно экологической повестки в комплексную рамку, определяющую стратегию государств, корпораций и образовательных организаций, поскольку именно университеты формируют знания, компетенции и управленческие практики, необходимые для перехода к более устойчивым моделям развития. В этой связи все больше вузов стремятся интегрировать цели устойчивого развития ООН, ESG-подход и климатическую повестку в свою институциональную стратегию, трансформируя не только учебные программы, но и управленческие процессы, инфраструктуру кампуса, кадровую политику и систему взаимодействия с внешними стейкхолдерами.

Для Казахстана, находящегося в ситуации одновременной модернизации экономики, энергетического перехода и реформирования системы высшего образования, роль ведущих национальных университетов в продвижении устойчивого развития приобретает особую значимость, так как именно они способны апробировать новые управленческие модели и выступать ориентирами для других образовательных организаций. Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева (ЕНУ), будучи одним из ведущих вузов страны, в последние годы последовательно выстраивает собственную политику устойчивого развития, включая участие в глобальных рейтингах и инициативах, связанных с ЦУР, ESG и ответственным управленческим образованием [1].

Актуальность настоящего исследования обусловлена тем, что, с одной стороны, в международной литературе активно обсуждаются модели «устойчивого университета», механизмы интеграции ЦУР в университетскую политику и кампусное управление, однако эмпирический материал по вузам Центральной Азии и Казахстана остаётся ограниченным; с другой стороны, в самом ЕНУ за короткий период была сформирована целая архитектура документов и практик, связанных с устойчивым развитием, что создаёт уникальную возможность проанализировать этот процесс как целостный кейс. Университет разработал и начал внедрять климатическую политику управления выбросами парниковых газов с учётом трёх категорий выбросов (Scope 1, Scope 2, Scope 3), опираясь на методологию Протокола о парниковом газе (Greenhouse Gas Protocol) и рекомендации МГЭИК, а также зафиксировал в документах целевой вектор по снижению углеродного следа до достижения климатической нейтральности в долгосрочной перспективе [2]. Параллельно была принята политика устойчивых закупок, ориентирующаяся на национальное законодательство и международный стандарт ISO 20400, предусматривающая включение экологических и социальных критериев в закупочные процедуры и увязку их с более широкой экологической системой менеджмента, основанной на принципах ISO 14001 и использовании экологической маркировки [3].

Социальное измерение устойчивого развития в ЕНУ институционализируется через отдельную политику равенства, разнообразия и инклюзии (EDI), в которой закреплены принципы недискриминации, поддержки разнообразия и инклюзивной среды для обучающихся и сотрудников, а также определены базовые механизмы профилактики и реагирования на случаи дискриминации и нарушений прав [4]. В совокупности с отчётом по устойчивому развитию, где университет структурирует свою деятельность в привязке к Целям устойчивого развития ООН, ESG-подходу и участию в таких инициативах, как международные рейтинги устойчивости, эти документы формируют зачатки комплексной политики устойчивого развития, охватывающей экологическое, социальное и

управленческое измерения. Однако пока остаётся открытым вопрос о полноте охвата ключевых аспектов устойчивости и уровне их фактической реализации в управленческой практике вуза.

Объектом данного исследования выступает институциональная политика устойчивого развития в Евразийском национальном университете, а предметом - процессы формирования и содержания её нормативной базы и соответствующих управленческих практик.

Цель статьи состоит в том, чтобы проанализировать формирование комплексной политики устойчивого развития в ЕНУ на основе его ключевых нормативных документов и практик их реализации, выявив их степень в единую стратегическую рамку.

Для достижения этой цели ставятся следующие задачи:

- во-первых, раскрыть теоретические подходы к понятию «устойчивый университет» и ESG-логике применительно к высшему образованию;
- во-вторых, описать нормативную архитектуру устойчивого развития в ЕНУ;
- в-третьих, провести качественный анализ содержания этих документов с точки зрения их целей, принципов, а также предусмотренных механизмов реализации, мониторинга и отчётности;
- в-четвёртых, сопоставить практики ЕНУ с международными рамками ЦУР, ESG и профильных стандартов, а также обозначить ключевые направления дальнейшего развития комплексной политики устойчивости.

Материалы и методы исследования

Методологически исследование опирается на кейс-подход, в рамках которого ЕНУ рассматривается как комплексный пример институционализации устойчивого развития в национальном вузе. Такой метод позволяет связать анализ нормативных документов с реальными управленческими практиками и показать, как формируется целостная архитектура устойчивости на уровне одного университета. В центре внимания находятся как экологическое, так и экономико-управленческое, и социальное измерение, что требует сочетания нескольких взаимодополняющих методов.

Эмпирической основой исследования выступает база внутренних документов ЕНУ, прямо связанных с устойчивым развитием и ESG-повесткой. В него входят:

- климатическая политика управления выбросами парниковых газов;
- политика устойчивых закупок, интегрирующая требования национального законодательства и международных стандартов устойчивых закупок и экологического менеджмента;
- отчёт по устойчивому развитию;
- политика равенства, разнообразия и инклюзии (EDI), фиксирующая принципы недискриминации и поддержки разнообразия;
- дополнительно используются новостные материалы, размещенные на сайте ЕНУ и официальной странице Instagram.

Результаты и обсуждение

Анализ показал, что в университете сформирован связный корпус документов по устойчивому развитию. Эти документы охватывают экологическое, социальное и

управленческое измерения устойчивости и опираются на внешние рамки (ЦУР ООН, ESG-подход, международные стандарты и рейтинги), что позволяет говорить о зачатках комплексной институциональной политики, а не о наборе несвязанных инициатив. Архитектура политики продолжает развиваться: многие связи между её блоками пока зафиксированы на уровне общих формулировок и постепенно уточняются в более детальные процедуры.

Документы по парниковым газам показывают, что ЕНУ ориентируется на международную методологию протокола по парниковым газам и рекомендации Межправительственной группы экспертов по изменению климата (МГЭИК). В этой методике все выбросы делятся на три категории: прямые выбросы организации (Score 1), косвенные выбросы от покупаемой электроэнергии и тепла (Score 2) и прочие косвенные выбросы по цепочке создания стоимости (Score 3) [5]. Для расчётов учитываются основные парниковые газы (углекислый газ, метан, закись азота), которые переводятся в общий показатель CO₂-эквивалента с использованием коэффициентов глобального потепления, принятых в протоколе по парниковым газам и основанных на оценках МГЭИК [6]. Расчёты ЕНУ за 2024 год показывают суммарный углеродный след около 18,3 тыс. тонн CO₂-эквивалента, при этом вклад прямых и косвенных источников различается по категориям Score 1, 2 и 3, что создаёт базу для постановки целей и регулярного мониторинга [2]. Климатическая политика университета закрепляет долгосрочную цель по снижению выбросов и движению к климатической нейтральности к середине XXI века, что соответствует глобальному тренду на установление целевых ориентиров «net-zero» для кампусов и университетов [7]. Для достижения этих целей в документах ЕНУ предусмотрены меры по повышению энергоэффективности зданий, более рациональному использованию энергии и ресурсов, а также учёту углеродного следа при принятии управленческих и закупочных решений [3].

Политика закупок ЕНУ демонстрирует переход от сугубо ценового подхода к интеграции критериев устойчивости, опираясь на национальное законодательство и международный стандарт устойчивых закупок ISO 20400. Данный стандарт рекомендует учитывать экологические и социальные аспекты на всех этапах закупочного цикла. В документе отмечается, что при закупках необходимо рассматривать не только цену, но и экологические и социальные характеристики товаров и услуг, учитывать принципы ISO 14001 и экологическую маркировку. Такой подход соответствует международной практике, где устойчивые закупки используют для снижения ресурсной нагрузки и стимулирования более «зелёных» решений со стороны поставщиков [8]. Закрепление ESG-логики в сфере закупок показывает, что университет видит в этой сфере важный рычаг для уменьшения собственного экологического следа и поддержания ответственных поставщиков. Фактически ЕНУ использует закупки как часть климатической и экологической политики, аналогично тому, как это рекомендуют отчёты и руководства по ESG-управлению для университетов и других крупных организаций. При этом конкретные количественные индикаторы, например доля товаров с экологической маркировкой или доля контрактов, учитывающих критерии устойчивости, пока описаны довольно общо, что типично для организаций на ранних этапах внедрения устойчивых закупок и оставляет пространство для дальнейшей детализации и перехода к более чётким измеримым целям.

Аналогичная ситуация наблюдается и в социальной сфере: политика равенства, разнообразия и инклюзии фиксирует обязательства университета по недопущению дис-

криминации и созданию инклюзивной образовательной и рабочей среды для разных групп обучающихся и сотрудников, но количественные показатели по EDI пока развиты слабее, чем в климатическом блоке. В документе прописаны базовые принципы EDI, направления их реализации в кадровой политике, обучении и организационной культуре, а также общие механизмы предотвращения и реагирования на случаи нарушения прав, что задаёт важный каркас для дальнейшего развития политики [9]. Связь EDI повестки с устойчивым развитием прослеживается через отсылки к социальным Целям устойчивого развития и включение мероприятий по инклюзивному образованию и поддержке уязвимых групп в план по реализации Политики в области устойчивого развития, однако институциональные индикаторы и формализованная система мониторинга социального измерения пока менее детализированы, чем показатели по выбросам, воде, энергии и отходам, что делает укрепление системы EDI одним из перспективных направлений для следующего этапа работы университета.

Сейчас уже можно отметить, что принципы устойчивости начинают переходить в практические шаги университета, что отражается в дальнейших действиях и инициативах, фиксируемых в плане и отчете по устойчивому развитию.

План мероприятий по реализации Политики в области устойчивого развития на 2024-2026 годы показывает, что университет не ограничился общими принципами, а разложил их на конкретные шаги с указанием сроков, ответственных подразделений и форм завершения, что усиливает управляемость всей повестки. В плане и отчёте выделены несколько крупных блоков: анализ текущей деятельности и рисков, наращивание компетенций по устойчивому развитию, следование ESG подходу, повышение прозрачности нефинансовой отчётности и формирование имиджа ЕНУ как университета, продвигающего принципы ESG [1].

С точки зрения образовательной миссии важным результатом является разработка и запуск новых программ: магистерской программы «Технологии зелёной энергетики» в партнёрстве с Eni Corporate University и ArmWind, minor программы «Устойчивое развитие», а также планов по включению модуля «Устойчивое развитие» в образовательные программы и созданию вводного курса для первокурсников. Это показывает, что устойчивое развитие постепенно становится содержательной частью обучения, а не только управленческой политики, и позволяет университету готовить востребованных специалистов для зелёной экономики, что подтверждается данными отчёта о высоком спросе на выпускников в сфере охраны окружающей среды и устойчивого развития и хорошими позициями программ в национальных рейтингах [1].

В экологическом блоке план и отчёт фиксируют конкретные количественные цели: сохранение объёма потребления воды на уровне 2023 года для отдельных корпусов и общежитий, ежегодное снижение энергопотребления на душу населения, сокращение использования бумаги на 10% за три года, переход к отдельному сбору отходов и поддержание объёма выбросов углерода не выше уровня 2024 года. Фактические данные за 2021-2024 годы по потреблению воды, электроэнергии, объёму твёрдых бытовых отходов и использованию бумаги позволяют увидеть динамику и в некоторых случаях — уже достигнутое опережение целевых ориентиров, например по снижению расхода бумаги более чем на заданные 10% [1].

Документы также показывают развитие конкретных практик «зелёного кампуса»: внедрение отдельного сбора мусора, проведение внутреннего аудита по воде, энер-

гии и отходам, установка фандомата, переработка старой мебели, а также регулярный учёт углеродного следа по методике ISO 14064 1:2018. В социальном блоке планируются и реализуются меры по развитию инклюзивного образования, созданию комфортных условий для студентов и сотрудников, психологической поддержке, развитию ENU Endowment Fund и поддержке студенческого и социального предпринимательства (например, проекта Enactus) [1].

В блоке корпоративного управления планируются системная оценка деятельности Совета директоров и Правления по устойчивому развитию, разработка KPI для вовлечённых подразделений и персонала, а также оценка служб внутреннего аудита и комплаенс в этой сфере. Это говорит о стремлении встроить устойчивое развитие в систему управления университетом, а не рассматривать его как отдельный проект. Отдельный раздел плана и отчёта посвящён повышению прозрачности нефинансовой информации (актуализация раздела «Устойчивое развитие» на сайте, концепция университета как «живой лаборатории изменений») и формированию имиджа ЕНУ через конференции, летние школы и межвузовские климатические чемпионаты.

Полученные результаты показывают, что ЕНУ за короткий период сформировал многоуровневую архитектуру устойчивого развития, включающую климатическую политику управления выбросами парниковых газов, политику устойчивых закупок, политику по ответственному финансированию мероприятий ESG и регулярный отчёт по устойчивому развитию. Эти документы покрывают экологическое, социальное и управленческое измерения и в совокупности задают рамку именно комплексной, а не узко климатической или социальной политики.

Структура и содержание документов ЕНУ во многом соотносится с международными рамками устойчивого развития: отчётность организована вокруг ЦУР и ESG-логики, климатическая политика опирается на Протокол о парниковом газе (Greenhouse Gas Protocol) и подход МГЭИК к учёту парниковых газов, закупки соотносятся с ISO 20400 и ISO 14001. При этом университет стремится закрепить своё движение к устойчивости через внешние ориентиры — участие в рейтингах QS, UI GreenMetric, THE Impact Rankings и присоединение к PRME, что усиливает институциональные стимулы к поддержанию и развитию соответствующих практик [10]. В сравнении с типичными кейсами вузов, где устойчивое развитие сводится к «озеленению» кампуса, кейс ЕНУ демонстрирует более широкое включение экономико-управленческих и социальных аспектов.

К числу наиболее сильных сторон можно отнести наличие формализованной климатической политики с расчётом выбросов по Score 1, 2 и 3 и использованием CO₂-эквивалента, что выводит управление выбросами на сопоставимый с международной практикой уровень. Такой подход соответствует рекомендациям международных протоколов, где подчёркивается необходимость учитывать прямые и косвенные выбросы и переводить разные газы в единый показатель CO₂-эквивалента для корректного сравнения и постановки целей.

Важным достижением является и то, что закупки изначально встроены в архитектуру устойчивости как самостоятельные политики, а не рассматриваются только как дополнение к экологическим мерам, что создаёт основу для более сбалансированного подхода к ESG и соответствует международным подходам, в которых устойчивые закупки и социальное равенство относятся к ключевым элементам устойчивого управления университетами.

Анализ плана мероприятий и отчёта по его исполнению позволяет увидеть ещё одну сильную сторону ЕНУ - переход от декларативной политики к поэтапной дорожной карте с измеримыми целями по каждому измерению ESG. В отличие от многих университетов, где устойчивое развитие ограничивается несколькими экологическими инициативами, ЕНУ выстраивает целостный пакет действий: от анализа текущего состояния и рисков до обновления образовательных программ, инфраструктурных изменений и реформы управленческих процедур. Наличие детализированных мероприятий по воде, энергии, отходам и бумаге дополняет уже существующую систему учёта выбросов парниковых газов и делает климатическую политику более приземлённой и управляемой на уровне кампуса [1].

Особое преимущество ЕНУ - явная связка между устойчивым развитием и академической деятельностью: план не только фиксирует «зелёные» проекты и инфраструктурные меры, но и предусматривает развитие научных исследований, коммерциализацию экологически ориентированных технологий и выпуск научного журнала по устойчивому развитию в образовании и науке. Это сближает университет с лучшими международными практиками, где устойчивое развитие рассматривается как сквозная тема для обучения, исследований и инноваций, и усиливает его позиции как национального центра экспертизы в этой области [7].

С точки зрения социального измерения и управления документы демонстрируют, что ЕНУ постепенно вводит механизмы, которые считаются ключевыми для «ответственного университета»: системная работа по инклюзивному образованию, психологическая поддержка, развитие эндаумента, вовлечение широкого круга стейкхолдеров через карту заинтересованных сторон и ESG ориентированное управление на уровне Совета директоров и Правления. Это позволяет говорить о движении не только к «зелёному», но и к более социально ответственному и управленчески зрелому университету [1].

В перспективе эти документы могут стать основой для ещё более чёткой интеграции разных блоков политики: климат, ресурсы, социальные программы, закупки и корпоративное управление уже сведены в единый план, а следующий шаг - выстроить общую систему индикаторов, которая позволит наглядно показывать прогресс и сравнивать результаты с другими ведущими вузами Казахстана и региона. В этом смысле наличие плана мероприятий и подробного отчёта за 2024 год усиливает позицию ЕНУ как одного из ведущих университетов страны в области институционализации устойчивого развития.

Вместе с тем результаты анализа показывают и ряд уязвимостей текущей системы. Хотя документы охватывают основные измерения устойчивого развития, между ними пока нет единой системы общих и измеримых целей, которая позволяла бы ясно видеть вклад каждой политики в общую стратегию университета. Наиболее детально сейчас прописан климатический блок: есть расчёты выбросов по Score 1-3, количественные значения углеродного следа и ориентация на долгосрочную климатическую нейтральность, что соответствует международным требованиям к учёту выбросов. В то же время часть элементов устойчивых закупок в большей степени остаются на уровне общих принципов и деклараций, а не конкретных измеримых целей, индикаторов и регулярных процедур мониторинга, хотя в исследованиях по ESG в университетах подчёркивается важность именно таких количественных показателей для оценки прогресса [7].

Заключение

В завершении исследования можно отметить, что в ЕНУ, за сравнительно короткое время, сформирована многоуровневая система устойчивого развития, включающая климатическую политику, политику устойчивых закупок, политику равенства и инклюзии, а также план мероприятий и отчёт по их реализации. Эти документы опираются на международные рамки Протокола о парниковом газе (Greenhouse Gas Protocol), ISO-стандарты, Цели устойчивого развития и ESG-подход, что позволяет говорить о движении ЕНУ к моделям «устойчивого университета». Ключевым результатом является переход от декларативных принципов к поэтапной дорожной карте, охватывающей экологическое, социальное и управленческое измерения и подкреплённой конкретными количественными целями по выбросам, ресурсопотреблению и развитию компетенций.

В то же время анализ выявил, что потенциал системы ещё не исчерпан: климатический блок и элементы «зелёного кампуса» уже опираются на подробные данные и цели, тогда как социальное измерение и устойчивые закупки нуждаются в дальнейшей «оцифровке» и унификации показателей. Для следующего этапа развития комплексной политики устойчивости важными шагами видятся: выстраивание единой матрицы целей и индикаторов по всем направлениям, углубление нефинансовой отчётности в сопоставимом с международными рейтингами формате и расширение сравнительных исследований с участием других университетов Казахстана и региона. Это позволит не только повысить управляемость устойчивого развития внутри ЕНУ, но и укрепить его позицию как национального и регионального лидера в области институционализации ESG-подхода в высшем образовании.

Вклад авторов:

Нурбаев Ж.Е. – разработка общей концепции и методологии исследования; критический анализ и научное редактирование текста;

Аубакирова Д.Н. – подготовка и оформление текста научной статьи; осуществление сбора, систематизации и критического анализа официальных источников, а также отечественной и зарубежной литературы по теме исследования.

Список литературы

1. НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва». Отчет по исполнению плана мероприятий по реализации политики в области устойчивого развития общества за 2024 год. Доступно по ссылке: <https://smart.enu.kz/api/serve?path=/general/files/a1a7a748-c212-49bd-a6db-f19a3d609e12.pdf> (Дата обращения: 10.06.2025).
2. НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва». Политика сокращения парниковых газов. Доступно по ссылке: <https://smart.enu.kz/api/serve?path=/general/files/1efcb7ac-b2b7-4d6c-8096-e79d76315098.pdf> (Дата обращения: 10.06.2025).
3. НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва». Политика устойчивых закупок. Доступно по ссылке: <https://smart.enu.kz/api/serve?path=/general/files/fa460b1a-e748-4552-ac33-c42b811d3b04.pdf> (Дата обращения: 10.06.2025).
4. НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва». Отчет об инвентаризации сокращения парниковых газов. Доступно по ссылке: <https://smart.enu.kz/api/serve?path=/general/files/f91fbbfa-98d0-48f7-950d-c20c959a9515.pdf> (Дата обращения: 10.06.2025).

5. The Greenhouse Gas Protocol: Measuring Scope 1, 2 and 3 Emissions. Available via the link: <https://www.bdo.com/insights/sustainability-and-esg/the-greenhouse-gas-protocol-measuring-scope-1-2-and-3-emissions> (Accessed: 10.06.2025).

6. World Resources Institute; World Business Council for Sustainable Development. Global Warming Potential Values. Available via the link: [https://ghgprotocol.org/sites/default/files/Global-Warming-Potential-Values%20\(Feb%2016%202016\)_1.pdf](https://ghgprotocol.org/sites/default/files/Global-Warming-Potential-Values%20(Feb%2016%202016)_1.pdf) (Accessed: 10.06.2025).

7. European University Association. A Green Deal roadmap for universities. Available via the link: <https://www.eua.eu/publications/reports/a-green-deal-roadmap-for-universities2.html> (Accessed: 10.06.2025).

8. First Climate. What are Scope 1, Scope 2 and Scope 3 Emissions? Available via the link: <https://www.firstclimate.com/post/what-are-scope-1-scope-2-and-scope-3-emissions?lang=en> (Accessed: 10.06.2025).

9. НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва». Политика равенства, разнообразия и инклюзивности. Доступно по ссылке: <https://smart.enu.kz/api/serve?path=/general/files/3733e72a-aae7-4618-acb7-8cbc06db9612.pdf> (Дата обращения: 10.06.2025).

10. PRME. About PRME [Электронный ресурс]. - 2024. - Режим доступа: <https://www.unprme.org/about/> (Accessed: 10.06.2025).

Ж.Е. Нурбаев¹, Д.Н. Аубакирова²

¹ҚР Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: a_d_n_94@mail.ru, nur1282@mail.ru)

**Қазақстанның жоғары оқу орындарында орнықты даму архитектурасын қалыптастыру:
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
құжаттары мен тәжірибелерін талдау**

Аңдатпа. Мақалада Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақстандағы экономиканы жаңғырту, энергетикалық көшу және жоғары білім беруді реформалау жағдайында ұлттық деңгейдегі «орнықты университет» моделін қалыптастырудың кешенді мысалы ретінде қарастырылады. Зерттеу негізін университеттің ішкі құжаттары құрайды: парниктік газдар шығарындыларын үш санат (Scope 1, 2, 3) бойынша есепке алуға негізделген климаттық саясат, ұлттық заңнама мен ISO 20400 және ISO 14001 стандарттарына сүйенетін орнықты сатып алулар саясаты, теңдік, әртүрлілік және инклюзия (EDI) саясаты, орнықты даму жөніндегі есеп пен оны іске асыруға арналған іс шаралар жоспары. Бұл құжаттар БҰҰ ның Тұрақты даму мақсаттарымен, ESG тұғырнамасымен және парниктік газдар жөніндегі халықаралық протоколмен үйлестірілгені көрсетіліп, экологиялық, әлеуметтік және басқарушылық өлшемдерді қамтитын көпдеңгейлі орнықты даму архитектурасының қалыптасқаны дәлелденеді. Климаттық блокта Scope 1-3 бойынша шығарындыларды есептеу, көміртек ізі мен ресурстарды (энергия, су, қағаз, қалдықтар) азайтуға қатысты сандық мақсаттар анық бекітілгені, бұл университетті халықаралық тәжірибеге жақындататыны айқындалады. Сонымен қатар, орнықты сатып алулар мен EDI салаларында қағидаттар айқындалғанымен, өлшенетін индикаторларды, жүйелі мониторинг пен есептілікті одан әрі дамыту қажеттігі атап өтіледі. Қорытындыда ЕҰҰ дың тәжірибесі ESG қағидаттарын кампустық басқару, білім беру бағдарламалары және ғылыми инновациялық қызметпен ұштастыратын «орнықты университет» моделіне жақындауды көрсететіні, сондай ақ барлық бағыттар бойынша бірыңғай мақсаттар мен индикаторлар матрицасын құру келесі кезеңдегі басты міндет болып табылатыны тұжырымдалады.

Түйін сөздер: орнықты даму, университет, климаттық саясат, орнықты сатып алулар, ESG, БҰҰ Тұрақты даму мақсаттары, теңдік, әртүрлілік және инклюзия саясаты, жасыл кампус, шығарындыларды басқару, институционалдық стратегия.

Zh.Ye.Nurbayev¹, D.N. Aubakirova²

¹Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: a_d_n_94@mail.ru, nur1282@mail.ru)

Formation of sustainable development architecture in Higher education institutions of Kazakhstan: Analysis of documents and practices of the L.N. Gumilyov Eurasian National University

Abstract. The article examines L.N. Gumilyov Eurasian National University as a case of building a comprehensive sustainable development policy in a national higher education institution under conditions of economic modernization, energy transition and university reforms in Kazakhstan. The empirical basis consists of the university's internal documents: a climate policy for managing greenhouse gas emissions across the three scopes of the Greenhouse Gas Protocol, a sustainable procurement policy aligned with national legislation and ISO 20400 and ISO 14001, an equality, diversity and inclusion (EDI) policy, a sustainability report and an action plan for its implementation. The analysis shows that these documents are explicitly linked to the UN Sustainable Development Goals, the ESG framework and international reporting and management standards, which together form a multi level sustainability architecture encompassing environmental, social and governance dimensions. The climate block is the most advanced in terms of quantification and institutionalization, with Scope 1-3 inventories, a long term net zero ambition and measurable targets on emissions, energy use, water, waste and paper consumption that bring the university closer to international campus management practice. At the same time, sustainable procurement and EDI remain more principle based fields where indicators, monitoring procedures and disclosure still require further development. The article concludes that the ENU case illustrates a transition from fragmented initiatives toward an integrated "sustainable university" model that connects campus operations, educational programs and research, while underlining the need to consolidate dispersed indicators into a single strategic framework and to deepen non financial reporting in line with global sustainability rankings so as to strengthen the university's role as a national and regional ESG leader.

Keywords: sustainable development, university, climate policy, sustainable procurement, ESG, UN Sustainable Development Goals, equality, diversity and inclusion policy, green campus, emissions management, institutional strategy.

References

1. Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Отчет по исполнению плана мероприятий по реализации политики в области устойчивого развития обшхества за 2024 год. Доступно по ссылке: <https://smart.enu.kz/api/serve?path=/general/files/a1a7a748-c212-49bd-a6db-f19a3d609e12.pdf> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
2. NAO «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Политика сокращения парниковых газов. Доступно по ссылке: <https://smart.enu.kz/api/serve?path=/general/files/1efcb7acb2b7-4d6c-8096-e79d76315098.pdf> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
3. NAO «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Политика устойчивых закупок. Доступно по ссылке: <https://smart.enu.kz/api/serve?path=/general/files/fa460b1a-e748-4552-ac33-c42b811d3b04.pdf> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]
4. NAO «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Отчет об инвентаризации сокращения парниковых газов. Доступно по ссылке: <https://smart.enu.kz/api/serve?path=/general/files/f91fbbfa-98d0-48f7-950d-c20c959a9515.pdf> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]

5. The Greenhouse Gas Protocol: Measuring Scope 1, 2 and 3 Emissions. Available via the link: <https://www.bdo.com/insights/sustainability-and-esg/the-greenhouse-gas-protocol-measuring-scope-1-2-and-3-emissions> (Accessed: 10.06.2025).

6. World Resources Institute; World Business Council for Sustainable Development. Global Warming Potential Values. Available via the link: [https://ghgprotocol.org/sites/default/files/Global-Warming-Potential-Values%20\(Feb%2016%202016\)_1.pdf](https://ghgprotocol.org/sites/default/files/Global-Warming-Potential-Values%20(Feb%2016%202016)_1.pdf) (Accessed: 10.06.2025).

7. European University Association. A Green Deal roadmap for universities. Available via the link: <https://www.eua.eu/publications/reports/a-green-deal-roadmap-for-universities2.html> (Accessed: 10.06.2025).

8. First Climate. What are Scope 1, Scope 2 and Scope 3 Emissions? Available via the link: <https://www.firstclimate.com/post/what-are-scope-1-scope-2-and-scope-3-emissions?lang=en> (Accessed: 10.06.2025).

9. NAO «Evrazijskij nacional'nyj universitet imeni L.N. Gumiljova». Politika ravenstva, raznoobrazija i inkluzivnosti. Dostupno po sсылке: <https://smart.enu.kz/api/serve?path=/general/files/3733e72a-aae7-4618-acb7-8cbc06db9612.pdf> (Data obrashhenija: 10.06.2025). [in Russian]

10. PRME. About PRME [Электронный ресурс]. - 2024. - Режим доступа: <https://www.unprme.org/about/> (Accessed: 10.06.2025).

Сведения об авторах:

Нурбаев Ж.Е. – к.и.н., ассоциированный профессор, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан.

Аубакирова Д.Н. – PhD докторант, Кафедра регионоведения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Нурбаев Ж.Е. – т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстандық стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан.

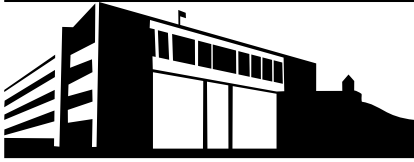
Аубакирова Д.Н. – PhD докторант, Аймақтану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Nurbayev Zh.Ye. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Aubakirova D.N. – PhD student, Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.09.91
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2026-154-1-197-208>

Historical Prerequisites for the Formation of Kazakh-Chinese Physical Borders: A Source Analysis

Z.N. Abdipatta*^{ORCID}, T.Z. Kaiyrken^{ORCID}

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: jenisbekabdi@gmail.com, kairkentz@mail.ru)

Abstract. Kazakhstan's historical development and geopolitical situation are closely intertwined with the Central Asian region and the influence of major neighboring powers, particularly China and Russia. This research focuses on the development of Kazakh-Chinese diplomatic relations beginning with the Dzungar Khanate, which led to the emergence of a physical border between the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty. It also examines the growing political influence of the Qing court in Inner Asia, including the Qing Emperor's military campaigns against the Dzungars and invasions of Tibet. Furthermore, the emergence of imperial administrative units in the second half of the 18th century in Inner and Outer Mongolia, Tibet, and the eastern regions of Central Asia is examined. The paper also discusses and highlights diplomatic treaties between the Qing and Russian empires signed in the 18th and 19th centuries, which subsequently shaped Kazakhstan's modern borders. The formation of administrative units of Qing power in eastern Turkestan in the 18th century gave rise to mistrust of the legitimacy of the borders of modern states in the region, leading to diplomatic problems. By reviewing available surviving primary sources and historiographic narratives, this work explores the complexities of 18th-century border formation, the status of sovereignty in the eyes of empires, and the origins of Kazakh-Chinese relations. This work aims to minimize problems related to the legitimacy of borders between allied states. By analyzing historical events of the 18th and 19th centuries and their contemporary consequences, the research explores how past events connect to the region's current geopolitics, demonstrating that the legitimacy of a state's modern borders is determined by its history.

Keywords. Kazakh-Qing Relations, Geopolitics, Kazakh Khanate, Qing Empire, Central Asia, Dzungar Khanate, Imperial Expansion, Inner Asia, Russian Empire, Border Formation.

Received: 26.07.2025; Accepted: 25.02.2026; Available online: 30.03.2026

Introduction

Kazakhstan's historical and geographical position, its domestic and foreign policy, and the formation of its borders are tightly connected with the indigenous Central Asian states. They are also directly related to the history of the great powers of the region. Due to its geopolitical location, Central Asia is the cornerstone of Russian-Chinese relations in the diplomatic and economic spheres. Both oriental studies and state historiography look at this topic lightly and incompletely. Because of this, some politicians and historians of the giant countries surrounding us are suspicious of the traditions of greatness, sovereignty, and the formation of the country's borders. The reason for such views is the insufficient research on historiographic theories. On the one hand, the position of the great powers still dominates in the systematization of the history of the Eastern countries. Since the independence of Kazakhstan in 1991, the Sino-Kazakh relations have played a significant role in the geopolitics and economy of our country. Also, the geographical location of the countries contributes to political and economic ties. For example, China is promoting the Belt and Road Initiative, a China-centric economic project based on improving connectivity. Under the initiative, Kazakhstan, as the largest country in the Central Asian region, will become a key center of Chinese expansion within one of the two branches of the Belt and Road Initiative [1]. Therefore, it is essential to determine the terminus a quo of Sino-Kazakh relations. Also, to minimize the emergence of problems due to territorial issues, such as the claims of the Chinese side to the Ili River Valley on the territory of Kazakhstan, it is necessary to consider the period of emergence of the physical border between the states and the chronological change of the border. However, the main problem in determining the origin is the change in the borders of states in different periods of history, which has complicated the creation of an alliance between states. That is why there are enough points for domestic oriental studies and historiography. This research work answers some of the problems of decision-making in this direction.

Historically, Sino-Kazakh diplomatic relations began with the emergence of a shared physical border between Qing China and the Kazakh Khanate in the first half of the 18th century due to the disappearance of the buffer state of the Dzungar Confederation. However, as the historical hegemon in the region, China has written records about Central Asia since the Han dynasty around the 2nd century BC. Bakhyt Ezhengan-Uli presented the lines of Shiji or Records of the Grand Historian written by Sima Qian as the first Chinese record about Central Asians, which illustrates the Chinese belief during the Han Dynasty (202 BCE-220 CE) [2]:

“Some time ago, Emperor Wudi (156-87 BCE) of the Han Dynasty predicted from the Book of Changes and was told that ‘divine horses would appear from the northwest.’ Therefore, he changed the name of the Wusun horses to ‘horses from the western end’ and used the name ‘heavenly horses’ for the Dayuan horses [2].”

Research methods

The article employs the methods of historical science, including documentary research, documentary analysis, comparison, theoretical analysis, and historical and geographical research. Data and research are interconnected. Historical sequence, complex taxonomy, and comparative typological techniques are used as a guide.

The formation of the modern state border between Kazakhstan and China is rooted in a complex history of regional geopolitics, diplomatic negotiations, and historical documents that date back centuries. This topic, viewed through the lens of oriental studies, reveals the intricate processes that contributed to the current territorial configuration and sheds light on the evolving nature of Kazakh-Chinese relations.

Results and discussions

Kazakhstan's strategic position at the crossroads of Central Asia has historically rendered it a focal point for diverse cultures, empires, and political interests. The territory of present-day Kazakhstan was shaped by its integration into major political entities, including the Turkic Khaganates, the Mongol Empire, and subsequently the Qing and Russian Empires. In the post-Soviet era, the demarcation of Kazakhstan's borders with China necessitated a thorough reassessment of these historical legacies, as well as the legal and diplomatic documents inherited from previous periods.

Borders are a significant issue not only historically but also in current international relations. Both Oriental studies and state historiography treat this topic lightly and incompletely. Because of this, some politicians and historians of the giant countries surrounding us are suspicious of the traditions of greatness, sovereignty, and the formation of the borders of our country. The reason for such views is the insufficient research into historiographic theories. On the one hand, the position of the great powers still dominates in the systematization of the history of the Eastern countries. This research aims to fill these gaps by providing a critical, source-based analysis rooted in oriental studies and by fostering a more nuanced, balanced understanding of how Kazakhstan's borders were historically formed.

According to the original documents of the Han Dynasty, the people of Dayun were the inhabitants of the Central Asian regions. Confirmation of Ezhenhan-Uli's words will be the work of Barinov [3], who stated that the first Chinese written records about the inhabitants of the Central Asian region of present-day Kazakhstan date back to 138 and 115 BC [3].

Subsequently, data about diplomatic relations between Tang China and the Turkish Khaganate came to light in the Chinese imperial archives. However, since the Kazakh Khanate emerged in the territories of Desht-i Kipchak, information about the Kazakhs appeared in Chinese chronicles only during the Qing dynasty. From the end of the 17th century until the 1710s, information about the Kazakhs periodically appeared in the records of the Qing court. In 1696, in December of the 35th year of the reign of Emperor Kangxi, after the defeat of the army of Galdan, Khan of the Dzungar Confederation, the great Qing Emperor was presented with a horse that was taken from the enemy forces [2]. Later, the emperor's words connect the expression "heavenly horse" and the Kazakhs. In the Strategy for Pacifying the Northern Desert, it is written as follows:

After the victory over the Dzungar Khan, the Khalkha-Mongol princes presented a horse to the emperor as a tribute. Later, when the emperor was riding a horse, he said to Zhang Yushu:

"What I am riding is a horse from the Kazakh state. The Dzungar ruler received a horse from the Kazakhs, and after defeating him, the horse was given to me as a gift. After riding it, I can say that its sweat is like blood. As a result, I concluded that this must be the "bloody sweating horse" of Dayuan, which was mentioned in ancient records" [2].

The analogy drawn between the Kazakh state and the ancient Dayuan appeared again in Chinese records in the 1710s. The analogy appeared on the map of Tulisen, an envoy of the Qing

Empire's estates to the Kalmyk state who traveled along the Volga River from 1712 to 1715. The Tulisen's Map was issued in two languages, "Ba Na yi Nirugan" in Manchu and "Yiyulu ditu" in Chinese. Tulisen in the map depicts the Kazakh state with a vast territory and refers to it in the Manchu version simply as "Hasak", but then he changes it to: "Kazakh was the same state of Dayuan" [2]. It can be concluded that the designation of the Kazakhs as Dayuan on Tulisen's map was a consequence of the analogy proposed by Kangxi, the Qing Emperor, in 1696.

However, contrary to the mention of the Kazakhs in imperial records, the first official diplomatic relations were established by Ablai Khan in 1757, when the Khan sent his ambassadors to the Qing Emperor asking for a friendly alliance. In a letter addressed to the Qing Emperor, Ablai Khan stated that since the emergence of the Kazakh Khanate, there had been no interaction between the Khanate and the Empire, and the alliance was not created due to the lack of common borders between the states [4]. As mentioned above and in the letter of Ablai Khan, it was only in 1757 that a physical border appeared between the Qing Empire and the Kazakh Khanate as a result of the defeat and destruction of the Dzungar Confederation by the Qing Dynasty. The Dzungar Confederation was a buffer state and a natural border between the Kazakh Khanate and the Qing Empire since its emergence in 1644.

The Ming Dynasty controlled a much smaller territory compared to modern China. The Inner Asian territories of Mongolia, Tibet, Xinjiang, and neighboring areas, conquered by the Manchu Dynasty, were tributary states like Korea, Vietnam, and other states during the Ming Dynasty. Under the Ming rule, China was characterized by fifteen provinces and the Han people living there. This characterization was widespread among the Han elite by the early 15th century. In the earliest Manchu records, the Han people were referred to by the term nikan, and Ming China itself was referred to as nikan gurun (the state of Han) or as nikan i daiming i gurun (the state of the Great Ming Han) [5]. The early Manchu rulers also viewed China as equivalent to the Han group and the Ming Empire. After the emergence of the Manchu state, its rulers tried to demonstrate the political independence of Manchuria from Ming China. For example, in 1627, the second ruler of Manchuria, Hong Taiji, sent a delegation to discuss the border issue with the Ming court. The official letter stated that Shanhaiguan could serve as a legitimate border between the two states. In the official letter, Hong Taiji considered Manchuria an independent state from Nikan Gurun [5]. However, after the conquest of China, this attitude changed dramatically. However, the Qing Empire, led by the Manchu dynasty, was more oriented toward its internal Mongolian and external Central Asian possessions. It also viewed China as only one part of the entire Qing Empire. In this regard, the Manchu dynasty was similar to the Mongol Empire, in which China was part of a vast empire from 1276 to 1368 [6]. The Manchu dynasty presented themselves as the ideological heir to the great Mongol Empire, but this required that the Mongols, the true heirs of Genghis Khan's legacy, submit to Manchu rule and become the subject peoples of the Qing Empire. By the second half of the 17th century, this goal was achieved through diplomacy and military force. Because by this time, the Mongols were not united enough to pose an effective challenge to Manchu domination [6].

In historiographies, the Chinese empire has often been conceptualized as ruled by foreign rulers. However, because the founders of the dynasty came from different ethnic groups than their predecessors, the designation of the word China changed over time. Each time a non-Han group came to power, China became a mixture of "Han" and non-Han groups [5]. Notably, for non-Han dynasties, designating the country as China did not affect the ethnic identity of the non-Han groups. For example, the Qing and Yuan dynasties identified the inferior position of

the Han groups in the bureaucratic administrative system, but both dynasties referred to their states as China.

As mentioned above, the Manchu Dynasty rulers separated Manchuria from Ming China. However, after the Qing Dynasty gained power, the Manchu views changed: Qing and China became interchangeable and appeared as a substitute for the former in official documents. There were significant reasons for changing Qing in official documents. For example, accepting the concept of China publicly and the adoption of Han culture by a non-Han ruler would earn him the loyalty of the Han people [5]. Despite the changing political conditions during the reigns of the Manchu rulers, from the reign of Shunzhi to Qianlong, Qin and China denoted one state and were interchangeable in official documents. The first use of China to refer to the Qing Empire was in an edict issued by the Qing court in 1656. The edict resolved a territorial dispute between the Qing power and Mongolia: "Fanyi, which was subject to tribute by the Mongols during the Ming Dynasty, shall come under Mongolian rule. But the fanyi, who were under the rule of the Ming Dynasty, must accept the rule of China (Qing Empire)" [5].

The long-standing rivalry between the Khalkha, Oirats, and Chahars led to the growth of Manchu power in the northeast by the first decades of the seventeenth century. However, the fragmentation of the Mongol ethnic groups that contributed to the rise of Manchu power after the Qing Dynasty prevented all Mongol groups from subordinating themselves to the center of power. A military campaign against the Chahar leader, Lindan Khan, in the 1630s, opened the way for the second Manchu ruler, Hong Taiji, to assume political leadership in the Mongol world. Hong Taiji's leadership was subsequently symbolically expressed in his appropriation of the "jade seal" of Genghis Khan [7].

In the first half of the seventeenth century, in parallel with the strengthening of the Manchus, the Oirats defeated the head of the Khalkha confederation, Soloi Ubasi Hong Taiji, in 1623, thereby gaining the upper hand in the long-standing rivalry between the Oirats and the Khalkhas [7]. After gaining political leadership in the Mongolian world, the leader of the Manchus, Hong Taiji, created the Eight Mongolian Banners in 1632, which recruited troops from the tribes of "inner Mongolia". During the reign of Galdan Bosogtu Khan from the early 1660s to the late 1670s, the Dzungars grew stronger, and further strengthening of the Dzungars would have called into question the political leadership of the Manchus in the Mongolian world, so Emperor Kangxi of the Manchu dynasty stepped up his political and diplomatic activities [8].

The first open confrontation between the Manchu and Dzungar military contingents occurred in 1688 when Galdan attacked Khalkha, and the Kangxi Emperor came to the aid of Khalkha to stabilize the Mongol peace. From 1688 to 1696, intense political and diplomatic activity continued among the Mongol tribes, Manchus, and Tibetans [7]. The political rivalry between the Dzungars and Manchus affected Tibet because of the Kangxi Emperor's fear that Galdan would gain an ally in the Tibetan regent. An alliance between the Tibetan regent and the Dzungars could distance the Tibetans from the Manchus, and also the Dalai Lama could politically legitimize Galdan's leading position among the Mongols [9]. In addition, the Manchus needed to break the political ties between the Mongol aristocracy and the theocratic elite of Tibet, established in the sixteenth century, to stabilize their power in Inner Asia. Also, the ineffectiveness and indecisiveness of the Manchu power in the fight against the Dzungars would have called into question the political leadership of the Manchus over the Khalkha and Chahar Mongols. Also, an alliance between the Mongol aristocracy and the Lamaist hierarchy could

have created the basis for the emergence of a rival power center [9]. As a result, the Kangxi Emperor acted decisively against the Dzungars in the political and diplomatic arena.

The Russian invasion of the Amur and the "Three Feudatories Rebellion" required decisive action to preserve the integrity of the state and ensure the loyalty of the dynasty's allies: this pushed the Qing to a full-scale territorial expansion to the west and northwest of the country. As a result of the military Albazin conflict in 1689, the first peace border treaty of Nerchinsk was signed between the Russian Tsardom and the Qing Empire [10]. In the Treaty of Nerchinsk in 1689, a large number of points were put forward between the countries, but summarizing the information, the treaty can be summarized in three points:

- The treaty specified the location of the rivers flowing on the other side of the mountains that should remain under Russian control.
- According to the treaty, the Ud River was defined as being "in the possessions of the Russian state."
- The mountain range lying near the Amur, serving as a natural border between the two states, was defined as "in the possessions of the Chinese state [11]."

The peace treaty established the border along the Argun and Gorbitsa rivers, then along the Stanovoy Range to the Uda River [8]. However, in 1727, when the Treaty of Kyakhta was signed, it duplicated the Treaty of Nerchinsk of 1689, but it was more broadly considered a trade agreement between states [12]. The Treaty illustrated that the Russians considered their contacts with China primarily as a commercial enterprise. However, the Manchu government considered the treaty as the first step in establishing the traditional system of tribute over the Russian state, by which China controlled the peoples on its intra-Asian borders. Thus, the relationship between the two neighboring states from the earliest stages was overshadowed by contradictions. Also, in these differences, the cornerstone of mutual misunderstanding was the difference in the thinking models of the East and West, which grew out of Confucianism and Christianity [12]. Furthermore, the Manchus focused on completing the campaign to suppress the rebellious Three Feudatories until the 1680s, which subsequently allowed the Kangxi Emperor to strengthen his influence over China. But at the same time, the Manchus paid little attention to the northwest, and this opportunity was taken advantage of by the Dzungars, who organized a series of attacks on Qing territory in northern Mongolia [6].

The anti-Dzungar military campaigns led to the above-mentioned eight-year confrontation between the Kangxi Emperor and Galdan Boshogtu Khan from 1688 to 1696. Galdan Boshogtu Khan had been a yellow-capped lama in Tibet in his youth, as a result of which he retained close ties with the religious elite of Tibet, and in 1677 the fifth Dalai Lama himself granted him the title of khan [6]. During their military campaigns, the Manchus realized that they needed to tighten their grip on Tibet politically because of the Dalai Lama's influence in Mongolia and Dzungaria. Control of Tibet was therefore key to imperial expansion to the north and northwest.

As a result of the defeats of Galdan-Boshogtu in 1696, the Qing dynasty imposed restrictions on the Dalai Lama's political power. Emperor Kangxi obliged the Tibetan Yellow Hat sect and the Dalai Lama that the theocratic power of the Lamaists should be directly linked to the Qing Dynasty. Control of Tibet became integral to the Manchu campaign to destroy the Dzungars. An opportunity arose for the Qing Dynasty in 1717 when the Dzungars invaded Tibet over a complex dispute over the succession to the Dalai Lama. The Qing, in turn, expelled the Dzungars in 1720, ostensibly to support the "true" new Dalai Lama, but in reality, to consolidate their

control over Tibet. In 1720, Emperor Kangxi stationed a garrison in Lhasa to maintain the established authority over Tibet [6]. The Qing Dynasty now dominated Tibet, and this became a major factor in the expansion of Qing imperial control into Inner and Central Asia.

However, in 1723, Emperor Yongzheng acceded to the throne and recalled part of the garrison stationed in Lhasa. After suppressing the uprising of Lobjang Danjin's rebellion in Kokonor in 1723, the emperor left the previously appointed troops to exclude cases of mass rebellion [6]. In 1727, the Manchus separated Kokonor and eastern Kham from Tibet to minimize the possibility of mass uprisings against the emperor's rule. Kokonor was placed under Lifan Yuan, and the eastern Kham was included in Sichuan Province [6]. Also, fearing inter-confessional strife between different lamaist sects supported by various Mongol tribes, Emperor Yongzheng created an imperial political and military superstructure in Tibet. Through the creation of a superstructure, the Qing Dynasty attempted to promote centralization under the auspices of a local monarchy. Subsequently, in 1750, the system was transformed into a semi-theocratic government under the leadership of the Dalai Lama [7].

The Qing system of administrative rule was introduced in Tibet in 1727 [6]. Two imperial officials from the Manchus arrived in Tibet: the Senior Imperial Resident and the Junior Imperial Resident. The two imperial officials in Tibet were mostly called ambans. The imperial resident was chosen from the high-ranking banner men and was under the command of Lifan Yuan. The imperial officials also had about two thousand soldiers under their command. After the establishment of a semi-theocratic state in 1750, the powers of the Ambans were expanded [7]. During the Gurkha War from 1788 to 1792, the powers of the Ambans were further expanded and were equal in political authority to the Dalai Lama and the Panchen Lama. All administrative power was concentrated in the hands of the imperial residents: approval of appointments to the government, including ministerial positions. In addition, all promotions, demotions, and punishments. The Ambans controlled the revenue system, criminal justice, foreign affairs, and correspondence with the Supreme Court. As a consequence of the expansion of powers in the early 1790s, the troops under the Ambans were increased to three thousand men.

The Manchus began their expansion into Outer Mongolia by subjugating 550 Khalkha princes under the Treaty of Dolonnor in 1691. Due to the extreme vastness of the territories, coupled with the decentralized political organization of the Mongols in tribes and the willingness of the Manchus to maintain the political structure of the Mongols to provide military manpower, the Qing Dynasty did not plan a full-scale military occupation of Mongolia. Instead, the Qing government granted self-government to the "colonies" but only within the framework of the "imperial" administrative and judicial structure [7]. Khalkha, Mongolia, came under the rule of the Manchu Dynasty in 1691, and after the Manchu rule, it was divided into two stages:

- Between 1691 and 1724, the decentralization of local Mongolian elites under the Manchus occurred to undermine their political and religious leaders.
- Also, from 1725 to 1762, the centralization of political power was in the hands of the Qing administration [7].

In Outer Mongolia, there were three high-ranking Qing officials. The first official of the three was the military governor of Uliasutai, who also held the title of lieutenant military governor for pacifying the border. Created in 1733, this position was one of the first in the outer territories. The military governor mobilized troops from Outer Mongolia to suppress local and mass uprisings. The second official, the Mongolian assistant resident, was responsible for maintaining

order, regulating the growing trade with Russia through Kyakhta, and also, in parallel, trying to limit the influence of the head of the Buddhist church in Mongolia. The third-highest official was the imperial assistant resident in Kobdo. Kobdo acquired its political status only in 1762 to strengthen the influence of the Qing dynasty in the territory conquered from the Dzungars [7].

Territorial clashes with Russia and the remnants of the Ming generals contributed to the beginning of the large-scale expansion of Qing China into Outer Mongolia, Tibet, and Dzungaria in the last decade of the 17th century. As mentioned above, Outer Mongolia fell under the rule of the Qing administration in 1691, Tibet finally in 1727, and Qing China fought with Dzungaria from 1688 to 1757. The Qianlong Emperor took advantage of the disagreements between the Dzungars to put an end to the Sino-Dzungar wars began to mobilize armed forces in 1755 and defeated the troops of Amursana, the ruler of all Dzungaria, in 1756 [13]. In 1757, the remnants of the Dzungar army, led by Khoja Jihan and his companions, fell apart after the execution of Khoja Jihan by the ruler of Badakhshan, Sultan Shah. After the fall of Altysnar and the buffer state of the Dzungar confederation, Qing China acquired physical borders with Central Asia [13].

The defeat of the Dzungars by Qing China marked the final defeat of the nomadic world by the sedentary agricultural powers. Following the defeats, the Dzungar state was erased from the historical scene, and the population was decimated by a combination of famine, epidemic diseases, Chinese massacres, and enslavement by Chinese, Kazakh, Russian, and other states. As a result, the Chinese imperial government gained the most extensive territory in the history of dynastic China. In the 1760s, the territory of Qing China included the present-day borders of the People's Republic, the territory of what is now the Mongolian Republic, part of Kyrgyzstan, the Ili River valley in Kazakhstan, and parts of Siberia north of the Amur River under the peace treaty concluded with Russia in 1689. The Qing retained nominal control and de facto sovereignty over the Ili River valley, part of Kyrgyzstan, and parts of Siberia north of the Amur River until 1870, but then came under the domination of the Russian Empire [14]. But, in 1881, the St. Petersburg Treaty was signed, under which about 80% of the Ili region was returned to the Qing Empire for significant compensation. However, about 23 thousand square kilometers of the Ili region remained with the Russian Empire. In Kazakhstan, this territory occupies several districts in the Almaty region: most of the Uyghur, Raimbek, and Panfilov districts [14]. The Central Asian region, having lost its independent status, began to turn into border areas of the Qing and Russian empires: the eastern part of Central Asia, east of the Pamir Mountains, was included in the Qing Empire, and its western part in the Russian Empire [14].

On the once-powerful Dzungar Khanate territories and the territories of its vassal oases of Altysnar, the Qing Dynasty formed a new administrative-territorial region of Xinjiang, from the Chinese "New Border" [15]. In the Turkic-Muslim society, it is better known as Little Bukhara and East Turkestan. In Xinjiang, to the north of the Tien Shan, the Dzungar steppe connects the Mongolian plateau with the endless steppe. The Altai Mountains form a natural border in the north and northeast. The corridor formed by the mighty mountains leads to the Gobi Desert in the east. The Tarbagatai and Dzungar Alatau mountain ranges go to the east and west, leaving an open passage to the Kazakh steppe. In the center, the Turpan desert plain, but in its north and south, it is surrounded by a dense ring of pastures.

Furthermore, Xinjiang under the Qing, similar to Outer Mongolia, was divided into three regions under the general leadership of a military governor: northern Xinjiang, the Ili Valley in Ningyuan, and military commanders in the major urban centers to the east and south. The

nomads were organized into jasaks modeled on the Qing imperial "banners." All regional power was in the hands of Dutong, based in Urumqi. However, the actual civil administration consisted of bek (local Muslim officials and civil officials from local tribes) [13]. The territory of Xinjiang, formed by the Qing government in 1760, shows why China and the Kazakh Khanate did not have diplomatic relations. The Dzungar Confederation was a vast state that was a natural barrier to diplomatic relations between states that previously did not have stable relations. The reign of the Qing dynasty in historical chronology dates back to 1644 [16], but the Manchus completely conquered China by the 1680s. A large-scale expansion directed to the north and northwest began only in the 1690s, and the Qing dynasty conquered the Dzungar Confederation entirely in 1757. After the fall of the Dzungar Confederation, the Qing authorities received the communal territories, and subsequently, a physical border appeared between Qing China and the Kazakh Khanate.

Conclusion

The historical and geographical position of Kazakhstan, its domestic and foreign policy, and the history of its borders are closely connected with the indigenous Central Asian states and directly related to the history of the region's great powers, particularly China and Russia. The Qing policies of establishing tributary relations and a system of indirect rule that granted considerable autonomy to local elites contributed to stabilizing the border regions and to the final formation of the borders in Inner Asia, which subsequently influenced later agreements by other states. Also, the prolonged expansion of the Qing dynasty into Central Asia from the second half of the 17th century to the second half of the 18th century, in particular its conquest of the Dzungar Khanate, dramatically changed the political landscape. Having eliminated the Dzungar threat, the Qing established control over vast territories, which led to direct interaction with the Kazakh Khanate, as a result of which the physical border between the states appeared in the Ili River valley. Identifying the first historical border between the states and tracing the changes in the border by historical events further eliminates the emergence of territorial issues. Since Kazakhstan gained independence, China has been laying claim to territories distant from Qing China in 1881 as a result of the Treaty of St. Petersburg, which is now part of the territory of Kazakhstan. However, as was said earlier, the territory was included in Semirechye in 1871, and in 1881, a peace treaty was signed between the empires, where all points were agreed upon, which eliminated historical disputes and ambiguities of territories. Understanding the long history of diplomatic, military, and economic relations between China and Kazakhstan is essential for assessing modern geopolitics. Tracing these historical roots, it is possible to exclude territorial claims and disputes, which contribute to forming political alliances and partnerships between China and Kazakhstan in the 21st century. For example, China's "One Belt, One Road" initiative continues the historical pattern of interconnectedness and economic interaction, in which Kazakhstan plays a key role.

Contribution of the authors:

Abdipatta Z.N. – provided guidance for the study, determined the research direction, and searched for the necessary materials.

Kaiyrken T.Z. – prepared the manuscript and was responsible for its technical formatting.

References

1. Makocki, M., Nicu, P. (2016) "Russia and China in Central Asia" In China and Russia: An Eastern Partnership in the Making? European Union Institute for Security Studies (EUISS). Available via the link: <http://www.jstor.org/stable/resrep06942.8>. (Accessed: 26.07.2025).
2. Ezhenkhan-uli, B. (2022) "Notes on the Early Discourse of the Qing Court about the 'Kazakh Tribute'", Essay. In Tribute System and Rulership in Late Imperial China. Germany: Bonn University Press, pp. 99-116.
3. Barinova, E.B. (2020) China and the Peoples of Central Asia in the Pre-Mongol Period. Available via the link: <https://biblio.kz/m/articles/view/> (Accessed: 26.07.2025).
4. QXMDH (2012) The First Historical Archives of China, and The Centre of the Geographic-Historical Studies of the Borderlands of China, eds. Qingdai Xinjiang Manwen dang'an huibian 清代新满文档案汇编, Guilin.
5. Zhao, G. (2006) "Reinventing China: Imperial Qing Ideology and the Rise of Modern Chinese National Identity in the Early Twentieth Century", *Modern China*, 32, 1, pp. 3-30. <http://www.jstor.org/stable/20062627>.
6. Waley-Cohen, J. (1998) "Religion, War, and Empire-Building in Eighteenth-Century China", *The International History Review*, 20, 2, pp. 336-352. <http://www.jstor.org/stable/40108225>.
7. Di Cosmo, N. (1998) "Qing Colonial Administration in Inner Asia", *The International History Review*, 20, 2, pp. 287-309. <http://www.jstor.org/stable/40108222>.
8. Chan, Ying-kit. (2016) "The Greater Game: Qing China in Central Eurasia", *History Compass*, 14, 6, pp. 264-274. <https://doi.org/10.1111/hic3.12314>.
9. Denwood, Ph. (1974) "Review of Sino-Tibetan Relations in the Seventeenth Century by Zahiruddin Ahmad", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland*, 106, 1, pp. 88-89. <https://doi.org/10.1017/s0035869x00131764>.
10. Lieberman, V. (2008) "The Qing Dynasty and Its Neighbors: Early Modern China in World History", *Social Science History* 32, 2, pp. 281-304. <http://www.jstor.org/stable/40267971>.
11. Frank, V.S. (1947) "The Territorial Terms of the Sino-Russian Treaty of Nerchinsk, 1689", *Pacific Historical Review*, 16, 3, pp. 265-270. <https://doi.org/10.2307/3635997>.
12. Strong, J.W. (1973) Review of *The American Historical Review*, 78, 4, pp. 1013-1014. <https://doi.org/10.2307/1858357>.
13. Kukeev, D.G. (2022) "Qing Regionalism at Central Asian Borderlands in the Second Half of the 18th Century: The Influence of Zunghar Legacy", *Vestnik of Saint Petersburg University. Asian and African Studies*, 14, 3, pp. 541-557. <https://doi.org/10.21638/spbu13.2022.310>.
14. Perdue, P.C. (1996) "Military Mobilization in Seventeenth and Eighteenth-Century China, Russia, and Mongolia", *Modern Asian Studies*, 30, 4, pp. 757-793. <http://www.jstor.org/stable/312949>.
15. Sen, S. (2002) "The New Frontiers of Manchu China and the Historiography of Asian Empires: A Review Essay", *The Journal of Asian Studies*, 61, 1, pp. 165-177. <https://doi.org/10.2307/2700194>.
16. Perdue, P.C. (2009) "China and Other Colonial Empires", *The Journal of American-East Asian Relations*, 16, 1(2), pp. 85-103. <http://www.jstor.org/stable/23613241>.

Ж.Н. Әбдіпатта, Т.З. Қайыркен

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: jenisbekabdi@gmail.com, kairkentz@mail.ru)

Қазақ-Қытай ортақ физикалық шекарасы қалыптасу тарихының алғышарттары: дереккөздік талдау

Аңдатпа. Қазақстанның тарихи-географиялық жайғасымы, байырғы Орта Азия мемлекеттерімен біртұтас жатқаннан бері, тарихтан ішкі-сыртқы саясаты және шекараларының қалыптасуы ірі державалар тарихымен тікелей байланысты. Бұл зерттеу Қазақ-Қытай қарым-

қатынастарының дамуын зерттей отырып, бастама ретінде XVIII ғасырдың бірінші жартысында Жоңғар хандығының жойылу нәтижесінде Цин патшалығы мен Қазақ хандығының арасына ортақ шекара пайда болуын негізге алады. Зерттеу сонымен қатар Цин империясының Ішкі Азиядағы геосаяси стратегияларын, оның ішінде жоңғарларға қарсы жорықтарын, Тибетке әскери шабуылдарын және моңғол тайпаларына үстемдік орнатуға бағытталған әскери-дипломатиялық әрекеттерді қарастырады. Сондай-ақ XVIII ғасырдың екінші жартысында Ішкі және Сыртқы Моңғолияда, Тибетте және Орталық Азияда империялық әкімшілік бірліктердің пайда болуын қарастырады. Бұған қоса, Цин әулетінің Орталық Азиядағы әрекеттері қазіргі аумақтық бөліністерге және тікелей геосаяси ландшафтқа қатысты бірнеше тарихи қате түсініктерді қалыптасуына алып келді. Әскери жорықтар, әкімшілік бақылау және дипломатиялық келісімдер арқылы Цин және Ресей империялары Қазақстанның шекарасын бекітуде шешуші рөл атқарды. Бастапқы дереккөздер мен тарихнамалық тәсілдерді талдай отырып, бұл зерттеу Қазақстан-Қытай қарым-қатынастарындағы шекараның қалыптасуының, егемендіктің және тарихи жазбалардың күрделілігін ашып, сол арқылы Орталық Азияның геосаяси динамикасын кеңірек түсінуге және одақтас елдер арасындағы аумақтық даулардың нәтижесінде туындаған мәселелерді барынша азайтуға ықпал етеді. Сонымен қатар зерттеу империялық саясаттың XVIII ғасырмен шектелмей қазіргі таңда да мемлекеттік деңгейде резонанс тудыратын ұзақ мерзімді сенімсіздік пен қайшылықтардың мұрасын қалай тудырғанын көрсетеді. Тарихи үдерістерге және олардың қазіргі заманғы салдарына баса назар аудара отырып, зерттеу өткенге ғана емес, сонымен қатар Еуразиядағы шекаралық саясаттың тұрақты өзектілігіне түсінік бере отырып, тарихи зерттеулер мен қазіргі қалыптасқан геосаяси түсінік арасындағы алшақтықты азайтуды мақсат етеді.

Түйін сөздер: Қазақ-Цин қатынастары, геосаясат, Қазақ хандығы, Цин империясы, Орталық Азия, Жоңғар хандығы, империялық экспансия, Ішкі Азия, Ресей империясы, шекаралардың қалыптасуы.

Ж.Н. Абдипатта, Т.З. Кайыркен

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: jennisbekabdi@gmail.com, kairkentz@mail.ru)*

Исторические предпосылки формирования казахско-китайских физических границ: источниковедческий анализ

Аннотация. Историческое развитие и геополитическое положение Казахстана тесно переплетены с регионом Центральной Азии и влиянием крупных соседних держав, в частности Китая и России. В этом исследовании рассматривается эволюция китайско-казахских отношений, прослеживая их истоки в первой половине XVIII века после падения Джунгарского ханства, которое установило прямую границу между династией Цин и Казахским ханством. В исследовании также рассматриваются геополитические стратегии империи Цин во Внутренней Азии, включая ее походы против джунгар, военные вторжения в Тибет и дипломатические усилия по утверждению господства над монгольскими группами. В нем также рассматривается возникновение имперских административных единиц во Внутренней и Внешней Монголии, Тибете и Центральной Азии во второй половине XVIII века. Усиление политической власти и действия цинского двора в Центральной Азии изменили геополитику региона, а также привели к возникновению исторических заблуждений относительно легитимности границ. Благодаря военным кампаниям, административному контролю и дипломатическим договорам, империя Цин и Российская империя сыграли решающую роль в определении границ Казахстана, оказав влияние на геополитическую структуру региона. Анализируя первоисточники и историографические подходы, данное исследование выявляет сложности формирования границ, суверенитета и исторических нарративов в казахско-китайских отношениях, тем самым способствуя более широкому пониманию геополитической динамики Центральной

Азии и минимизируя возникновение проблем, вызванных территориальными спорами между союзными странами. Кроме того, исследование подчеркивает, как имперская политика породила долгосрочное наследие недоверия и противоречий, которое выходит за рамки XVIII века и продолжает находить отклик в современном государственном управлении. Подчеркивая как исторические процессы, так и их современные последствия, исследование стремится преодолеть разрыв между историческим исследованием и современным геополитическим анализом, предлагая понимание не только прошлого, но и непреходящей актуальности пограничной политики в Евразии.

Ключевые слова: казахско-цинские отношения, геополитика, Казахское ханство, Империя Цин, Центральная Азия, Джунгарское ханство, имперская экспансия, Внутренняя Азия, Российская империя, формирование границ.

Information about the authors:

Abdipatta Zh.N. – Master’s student in the Oriental Studies program, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kayirken T.Z. – Doctor of History, Professor, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Әбдіпатта Ж.Н. – Шығыстану білім беру бағдарламасының магистранты, Шығыстану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

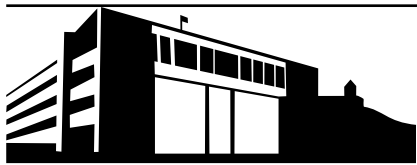
Қайыркен Т.З. – т.ғ.д., Шығыстану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Абдипатта Ж.Н. – магистрант образовательной программы «Востоковедение», кафедра востоковедения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Кайыркен Т.З. – д.и.н., профессор, кафедра востоковедения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.15.82
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2026-154-1-209-219>

Конфуций институттарының сын-қатерге ұшырауы және оның трансформациясы

Е.А. Керимбаев^{ID}

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: kerimbay.erzhan@gmail.com)

Аңдатпа. Мақалада әлем бойынша ашылған Конфуций институттарының сынға ұшырай бастауы мен оның трансформациясы қарастырылған. Зерттеуде Конфуций институттарының сын-қатерге ұшырауының негізгі себептерімен қатар, бұл келеңсіз жағдайдан шығу үшін Қытай үкіметінің қолданып жатқан амалдары сараланған. Автор әлем елдерінің Конфуций институттарына қатысты ұстанған саясатына шолу жасай отырып, мәселенің негізгі себептері мен салдарын анықтауға тырысады. Осыған байланысты Қытай үкіметінің бүгінгі таңда ұстанып отырған «жұмсақ күш» саясатының трансформациясына сараптама жасалады. Мақалада ҚХР-дың Орта Азия елдеріндегі саясаты мен оның беріп отырған нәтижесі де сараланған және бірқатар ұсыныстар берілген.

Зерттеу барысында Конфуций институттарының академиялық еркіндік пен ұлттық қауіпсіздік тұрғысынан тудырған күмәндары егжей-тегжейлі талданып, олардың бренд ретінде реформалану үдерісіне баға беріледі. Автор Қытайдың гуманитарлық дипломатиясының жаңа кезеңіндегі институционалдық өзгерістерді, соның ішінде басқару жүйесінің мемлекеттік емес құрылымдарға ауысу тетіктерін ашып көрсетеді. Әсіресе, Орта Азия өңіріндегі мәдени-білім беру жобаларының геосаяси астары мен жергілікті қоғамдық пікірге тигізер әсері сараланып, аймақтық ерекшеліктерге негізделген ғылыми тұжырымдар жасалады. Ғылыми мақала халықаралық қатынастар мен қытайтану саласының мамандары үшін ақпараттық-сараптамалық құндылыққа ие.

Түйін сөздер: сыртқы тілдік саясат, Конфуций институттары, «жұмсақ күш» саясаты, Лу Бань шеберханасы.

Кіріспе

«Конфуций институттары» мен «Конфуций сыныптары» –Қытайдың шетелдік оқу орындарының базасында құрылған мемлекеттік қытай тілі мен мәдениетін оқытатын орталықтар. Қытайдың бүкіл әлем мойындаған ұлы гуманист ойшылы Конфуцийдің

есімімен аталған институттың басты міндеті – дүниежүзіне қытай тілі мен дәстүрлі мәдениетін тарату. Конфуций институттарының дүниежүзінде құрылу үдерісі, әсіресе, Орталық Азия мемлекеттерінде ашылуы мен даму барысы және оның қызметінің кеңеюі мен ықпалының тереңдеуін зерттеу өте маңызды. Өйткені Қытайдың мемлекеттік жобасы ретінде мемлекеттік қаржылық және техникалық қолдаумен құрылып жатқан институттар мен ашылып жатқан сыныптардың қытай тілін оқыту арқылы жасаған мәдени ықпалы жергілікті халыққа қытайлық саяси құндылықтарды сіңіруде. Бұл – елдердің болашақ даму бағытына ықпал жасайтын мәселе.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Шетелде Конфуций институттары мен Конфуций сыныптарының құрылуы – Қытайдың өрлеуі және әлемге қадам басуына байланысты өмірге келген құбылыс. Қытайдың 2001 жылы Дүниежүзі сауда ұйымына кіруі, оның халықаралық сауда-экономика жүйесіндегі және саяси-дипломатиялық қатынастардағы позициясын нығайта түсті. Сонымен қатар Қытай әлемге өздерінің тұжырымдамасын немесе жаңа тәртібін қабылдату үшін, экономикалық қаржылық ықпал етумен қатар, «жұмсақ күш» немесе қытай тілі мен мәдениетімен де ықпал жасау саясатын қолданды.

1987 жылы ҚХР үкіметі қытай тілі мен мәдениетін әлемге таратуды ұйымдастыратын мемлекеттік Кеңсе (қытай тілінде қысқартып «Ханьбань – Hanban») құрды. Бұл ҚХР Білім министрлігіне қарайтын құзырлы мекеме Сыртқы істер министрлігімен бірлесіп жұмыс жүргізетін еді. «Ханьбань»-ның құрамында 19 басқарма жұмыс жүргізеді [1]. «Ханьбань» өзінің жүйелі де өнімді жұмыс жүргізетін ережелері мен механизмін жасады. Осылайша «Ханьбан» штаб пәтері Бейжің қаласында орналасқан, жоғары статусы мен корпоративтік құрылымы кемелді, табыс таппайтын мемлекеттік мекеме ретінде дүниеге келді. Мұның өзі бұл құрылымның Қытайда аса маңызды мемлекеттік мекеме екендігін көрсетеді.

2002 жылдан бастап ҚХР-дың Білім министрлігіне қарайтын «Ханьбань» Сыртқы істер министрлігінің қолдауымен әлемнің әр елінде Конфуций институттарын құру жұмысын қолға алды. 2004 жылы ҚКП ОК XVI съезінің 4-ші пленумында ҚХР Білім министрлігі мен «Ханьбань» дайындаған «Жоба» қабылданып, шет елдерде қытай тілі мен мәдениетін насихаттау міндеті анықталды. Сонымен «Ханьбань» Конфуций институттарын құруды 2004 жылдан бастады. Бұл «Жобаны» алдымен КСРО-ның құрамынан шыққан, жаңа тәуелсіздік алған Орталық Азия мемлекеттері мен Шығыс Еуропа мемлекеттерінен бастауды жөн санады. Нәтижесінде 2004 жылдың жазында Ташкентте алғашқы тәжірибелік «Конфуций институты» құрылды. Алайда көп ұзамай бұл саясаттың бүкіл әлем елдеріне бет алғанын байқауға болады. Сол жылдың аяғында алғашқы «Конфуций институты» Оңтүстік Кореяның астанасы Сеул қаласында да ресми түрде құрылды. 2017 жылдың соңына дейін әлемнің 146 мемлекетінде 525 Конфуций институты мен 1113 Конфуций сыныптары ашылған болатын.

Дегенмен 2018 жылдың 29 қыркүйегінде өткен «Ашық есік күнінде» Конфуций институтының «Ханьбань» жариялаған мәліметі бойынша, бұл сандардың тағы да өскенін көреміз. Жиында әлемнің 149 елінде 530 Конфуций институттары мен 1113 Конфуций сыныптары белсенді түрде қытай тілі мен мәдениетін оқытумен шұғылдананып жатқаны айтылды. Ол жерде 46,2 мың қытайлық және шетелдік оқытушылар сабақ

береді. Ал қытай тілін оқып жүргендердің жалпы саны – 9 млн-нан асады екен [1]. Мақалада статистикалық деректерді өңдеу және сипаттамалы, салыстырмалы зерттеу әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Конфуций институттары дүниежүзіндегі елдердің қытай тілін оқуын қамтамасыз ету үшін 170 мемлекетте 30 млн оқулық таратқан. 2004-2014 жылдар аралығында қытай тілін оқытындардың саны АҚШ-та – 15 есеге, Германияда – 10 есеге өскен. Бүгінгі күні әлемнің 48 елі қытай тілін оқытуды өздерінің ұлттық оқу-ағарту саласына енгізген. Оның ішінде АҚШ, Ресей, Ұлыбритания, Франция, Жапония, Оңтүстік Корея сынды оқу-ағарту жүйесі дамыған мемлекеттер де бар. Конфуций институттары қай мемлекетте болмасын, олардың іске асыратын мақсаты мен атқаратын міндеттері ұқсас. Олардың басты мақсаты – Қытайды әлем елдеріне жақсы жағынан таныстыруға, Қытаймен өзара қарым-қатынастарды дамытуға, Қытай мәдениеті мен құндылықтарын қабылдатуға қызмет ету. Сондықтан Конфуций институттары қытай тілі мен мәдениетін оқытумен қатар, Қытай жөнінде түрлі ғылыми конференциялар мен семинарлар өткізеді, қытай тілі мен мәдениеті бойынша түрлі жарыстар, мерекелік іс-шаралар ұйымдастырады, қытай тілінің деңгейін анықтайтын HSK біліктілік емтиханын өткізеді, қытай тілі бойынша түрлі оқулықтар мен оқу құралдарын шығаруды ұйымдастырады және қаржыландырады, Қытайда өтетін білім алушылар мен қытай тілі оқытушыларына арналған түрлі тағылымдамалар ұйымдастырады және Қытайға барып оқуға ақыл-кеңестер береді.

Конфуций институттарының білім беру жұмысы Қытайдың сыртқы саясатын атқарумен тығыз байланыстырылған. Қытай мен Конфуций институттары орналасқан елдер арасындағы білім беру және мәдени алмасу саласындағы ынтымақтастық қатынастарды қалыптастыру мен дамытуға, тіпті, екі ел кәсіпорындары арасында байланыстарға дәнекер болу миссиясын да қоса атқарып келеді. Олар мәдени дипломатияны өрістету арқылы қытайлық мәдени позицияны нығайтуға қызмет етіп келеді. Сондықтан Қытай үкіметі Конфуций институттары мен сыныптарын барынша көп ашуға тырысуда. Атап айтқанда, бұл үрдістің әлемдік аренадағы ықпалы күшейе түсті. Бірақ бұл жағдай әлемдегі әр елдің күдік-күмәнін тудыра бастады. Өйткені мемлекеттік ресурстар арқылы Қытай құндылықтарын тықпалау әр елдің өз ұлттық құндылықтарына қарама-қарсы келеді, әсіресе, батыстық құндылықтарға кереғар болды. Дегенмен Қытай өкіметі «жұмсақ күш» саясатын өнімді түрде іске асыру үшін, Конфуций институттарын әр елдің ең ірі және беделді жоғарғы оқу орындарында құрып өз бағдарламасы бойынша жұмыс жүргізіп келеді. Сондай-ақ жастарды Қытайға баурау мақсатында шетелдіктердің Қытайдың жоғарғы оқу орындарында тегін оқуына бөлінетін гранттар санын арттыруда. Қытай тілі деңгейін анықтайтын HSK емтиханынан өткен және халықаралық «Қытай тілі көпірі» сайысының жеңімпазы болғандар, Қытайға барып бір жылдан үш жылға дейін тегін оқып келеді. Ал Қытай тілін оқытып жүрген оқушыларға арнап қор құрылды. Аталмыш қор Қытай тілі оқытушыларына материалдық тұрғыда ұдайы қолдау көрсетіп отырады.

Конфуций институттарының әлем бойынша көбеюі мен қызметінің барынша кеңеюі түрлі елдер тарапынан кереғар көзқарастар сипатында өрбіді. Мәселен, Канаданың

ақпараттық агенттігінің журналисті Джим Браунский 2007 жылдың 28 мамырында жазған материалында Конфуций институттары Қытай үкіметінің тапсырмасымен жұмыс жасайтын «ми шаятын механизм» деп бағалады. «Globeand Mail» газетінде шыққан мақалада авторлар Канаданың университеттері мен колледждерін Конфуций институттарымен бірлесіп жұмыс жасаудан аулағырақ болуға шақырды. Сондай-ақ олар Конфуций институттары либералды оқу-ағарту жүйесімен жанаспайтын Қытай саясатының элементтерін насихаттаумен айналысады делінген. Канадалық зерттеушілер Конфуций институттары шетелдік оқу орындарында бағытты түрде Қытай компартиясының көзқарастарын насихаттаумен айналысып отыр деп айыптады [2].

Сол жылы Канаданың қауіпсіздік және барлау қызметі өзінің тексеріс зерттеулерін жариялаған болатын. Онда Конфуций институттары Қытайдың мемлекеттік саясатын жүргізу үшін «жұмсақ күш» қолданып отырған мекеме деп айыпталды. Канаданың Брей-Брит еврей ұйымының өкілі Дэйвит Мэйтас, бұл институттар желісінің кейбір мекемелері Қытай үкіметінің барлау резентурасының қызметін атқарып отыр деп мәлімдеді. Бұл туралы журналист Фабрицио де Пирребург өзінің «Осы және өзге де тыңшылар» деген кітабында «Конфуций институттарында Қытайдың барлау қызметінің жұмыс жасайды» деп жазды [3].

Жапонияның Осака Саньо университетінің бұрынғы басшыларының біреуі Шигесато Тошиюки Конфуций институттарын «гуманитарлық тыңшылық жасайтын барлау агенттігі» деп ресми түрде ашық айтқаннан кейін, ол университет ашылғанына бір жыл ғана болған Конфуций институтын жауып тастады.

2013 жылы АҚШ-та J-1 визасын заңсыз қолданған деген айыппен Конфуций институттарын жабуға кірісті. Іс жүзінде аталмыш институттарды жабудың негізгі себебі жоғарыда айтылған мәселелерден туындауы әбден мүмкін.

Әлеуметтанушы Стивен Мошер Америка Парламентінің сыртқы істер комитетіне «Конфуций институттары: қытайлық троян аттары» деп аталатын баяндамасында, Конфуций институттары Қытай мәдениеті мен тілін оқытудан гөрі ҚХР саяси мүдделері мен мемлекеттік саясатын алға жылжытумен айналысады деген айыптауларды алға тартқан. С. Мошер өз баяндамасында «Конфуций институттарының оқу орындарының академиялық еркіндігіне нұқсан келтіргені, өндірістік және әскери тыңшылықпен айналысқаны, шетелдегі қытайлық студенттерді аңдығаны, Далай Ламаға, Тибетке және Тайваньға қатысты, шетелдегі демократиялық қозғалыстарға және Қытайдың өз ішіндегі диссиденттерге қатысты Қытай компартиясының ұстанымын насихаттағаны туралы көптеген дәлелдер бар» деп келтірген [3].

Телеграф агенттігінің хабарлауынша, 2014 жылы Американың университет профессорлары ассоциациясы (АУПА) елдің 100 университеті мен Конфуций институттарын қаржыландырып отырған Қытай үкіметімен арадағы ынтымақтастықты тоқтатуға немесе қайта қарастыруға шақырды. Бұл ұйым Конфуций институттары желісін академиялық еркіндіктің негізгі принциптерін жоққа шығарып, өз білгендерін істеп отыр деп айыптады. Ассоциация ресми мәлімдемесінде «Конфуций институттары Қытай үкіметінің қолындағы құрал, олар академиялық еркіндік идеяларын көзге ілмей отыр, ал Үкімет оларға осындай мүмкіндік беріп отыр» делінген. Конфуций институтының қызметін сынға алған профессорлар, «бұл мекеме тілдік және мәдени бағдарламалар арқылы бүкіл әлемде ҚКП-ның жағымды бейнесін қалыптастыру

үшін құрылған және ол жерде Тибетті окупациялау сияқты тақырыптарға еркін пікір алмасуды шектеп отыр» дейді [4]. Осындай айыптаулардан кейін Чикаго университеті, Мельбурн университеті сияқты оқу орындары Конфуций институттарымен жасаған келісімшарттарын тоқтатты немесе серіктестіктен мүлдем бас тартқан болатын.

2014 жылы Швецияның Стокгольм университетінің оқытушы-профессорлар құрамы Қытай елшілігі Конфуций институты арқылы саяси бақылау жасап академиялық еркіндікке нұқсан келтіріп отыр деген айыппен, бұл институтты университеттен бөліп тастауды талап етті. Стокгольм университеті жанындағы Конфуций институтының жабылуы қоғамда қызу талқыға түсті. Ол кезде де институттар желісін Қытай үкіметі өз мүддесі үшін пайдаланып отырған «ми шаятын құрал» деген сөздер айтылды. Стокгольм университетіндегі Конфуций институты 2005 жылы Еуропада ең алғашқы ашылған еді. Оның жабылуы әлемдік қауымдастықтың назарын Конфуций институттарының атқарып отырған қызметіне қайта аударды. Осындай айыппен 2012 жылы Австралияның «жасылдар» партиясының мүшесі Джейми Паркер жергілікті мектептердегі Конфуций сыныптарын жабуға шақырған петициясына 10 мың адам қол қойған екен [5].

Францияның қорғаныс ведомствасы жанындағы әскери институт «Қытайдың өз ықпалын күшейту үшін жасап жатқан әрекеттері» деген баяндамасын жарыққа шығарды. Ол жерде Қытай үкіметі «Біріккен майдан» (Единый фронт) тактикасын қолданып отырғанын және өз идеологиясын Конфуций институттары арқылы алға жылжытып отырғаны айтылады [6]. «Біріккен майдан» - ҚКП басқаратын немесе соның ықпалындағы бір-бірімен байланысты топтар мен ықпалды адамдардың желісін қамтитын ҚКП-ның саяси стратегиясы. Оларды ҚКП өз мүдделерін ілгерілету үшін пайдаланады. Осыған ұқсас жағдайлар Ресей университеттерінде де орын алды. Атап айтқанда, 2010 жылы «Қытай идеологиясын айтқаны» үшін деген айыппен Якутскідегі Конфуций институты жабылды. 2013 жылы «мемлекет саясатының мәдени және оқу-ағарту кеңістігінің тұтастығы принциптеріне, еңбек заңнамасы талаптарына қайшы келеді және мемлекеттік жоғарғы кәсіби білім беру мекемесінің статусына нұқсан келтіреді» деген айыппен Новосибирск қаласындағы екі университет жанынан ашылған Конфуций институттарының жұмысы уақытша тоқтатылды. Осындай күдікпен Благовещенск педагогикалық университетінің жанынан ашылған Конфуций институтында, 2015 жылы Амур облысының прокуратурасы тексеру жүргізді.

ҚХР үкіметінің осы шешімінен кейін көп өтпей-ақ, 2020 жылдың тамыз айында АҚШ үкіметі өз территориясындағы Конфуций институттарын ресми түрде «ҚХР-дың шетелдегі миссиясы» деп жариялады. Бұл туралы АҚШ-тың мемлекеттік хатшысы Майкл Помпеоның 13 тамызда жасаған жазбаша мәлімдемесінде айтылды. Ол жерде «Конфуций институттарын ҚХР үкіметі қаржыландырады және ол Қытай коммунистік партиясының идеологиясы әлемге үгіт-насихат жүргізетін аппаратының құрамдас бөлігі» деп атап көрсетті [7]. Содан кейін АҚШ үкіметі қазірге дейін елінде жұмыс істеп жатқан «Конфуций институттарын» жыл соңына дейін жабуға шешім шығарды.

Әлемдік тәжірибеде туған түрлі сыни пікір-көзқарастарды Қытай үкіметі шетке ысырып қоя салған жоқ, ескерді. Бұл мәселені шешу үшін ыждағаттылық танытты. Алдымен, Қытайда Конфуций институттарының даму траекториясы мен стратегиялық жоспарлауымен айналысатын ғылыми-зерттеу орталықтары құрылды. Осылайша 2018 жылы Шаньдун университеті жанынан Конфуций институттарының ғылыми-зерттеу орталығы ашылды. Орталықтың ашылуында Конфуций институттары штаб-

пәтерінің бас директорының орынбасары, Ханьбаньның партия хатшысы Ма Цзяньфэй «Конфуций институттары жаңадан құрылудың, өзгерістерге өту кезеңінің алдында тұр» деп атап өтті [8]. Артынша тура осындай орталық Чжэцзян педагогикалық университеті жанынан да құрылды.

Конфуций институттарының жұмысын жаңа арнаға бұру үшін мынандай бағыттарға назар аударылды:

Біріншіден, Конфуций институттарының жұмысын бағалау жүйесін құру, оқытуды ұйымдастыру моделін жаңалау, «Қытай тілі +» стратегиясын жүзеге асыру (қытай тілімен қоса мамандық оқыту стратегиясы), Конфуций институттарын басқару жүйесін кешенді реформалау.

Екіншіден, оқуды ұйымдастыру сапасын арттыру, оқудың мазмұнын дамыту, педагогикалық кадрлардың ауқымын кеңейту, оның ішінде жергілікті оқытушыларды дайындау мен оларды институттың жұмысына белсенді тарту жұмысын күшейту, Конфуций институттарының аймақтық өзара ынтымақтастығын арттыру, тәжірибе алмасу және ресурстарды ортақ пайдалану мақсатында Конфуций институттарының мемлекетаралық, аймақаралық қарым-қатынасының механизмін жасау. Институттардың өз ішіндегі ынтымақтастықты арттырумен қатар, жергілікті университеттермен арадағы ынтымақтастықты арттыру, жақын қалалар арасындағы мәдени туризмді жолға қою, қытайлық және шетелдік компаниялармен арадағы ынтымақтастықты дамыту, Конфуций институттарының жұмысына қоғамның барлық қабатындағы адамдарды тарту, Конфуций институттарын қаржыландыратын қорларды алуан түрлі және көп жақты қылу тапсырылды.

Жоғарыда айтып кеткен Конфуций институттарының даму стратегиясын түзумен айналысатын орталықтарға институттардың даму бағытын мұқият қадағалап отырып, кездескен мәселелерді барынша тез және тиімді шешіп отыру тапсырылды. Екіншіден, ақпарат пен ресурстарды бірлесіп қолдану механизмдері жасалды. Үшіншіден, Конфуций институттарының «ақыл орталықтарының» (мозговой центр) альянсын кезең-кезеңімен қалыптастыру және кеңейту үшін ынтымақтастық механизмі құрылады.

Уақыт көрсеткендей, Ханбань басшылығының идеясымен құрылған Конфуций институттарын стратегиялық жоспарлау және дамыту мәселелерімен айналысатын сараптамалық орталықтардың жұмысының нәтижелері 2020 жылдың шілдесінде Конфуций институттарының басқару жүйесін қайта құрудың негізі болды.

Қайта құру нәтижесінде «Қытай тілін шет елдерге тарату кеңсесі» (Ханьбань) мен қытайлық сарапшылар біртұтас құрылым ретінде қарастыратын «Конфуций институттары штаб-пәтерінің» орнына «Тілдерді оқыту және ынтымақтастық орталығы» (中外语言交流合作中心 / Zhongwai yuyan jiaoliu hezuo zhongxin / Center for Language Education and Cooperation (CLEC)) және «Қытайдың халықаралық білім қоры» (中国国际中文教育基金会 / Zhongguo guoji zhongwen jiaoyu jijinhui / Chinese International Education Foundation) [8] деген атаумен жаңа мекемелер құрылды.

2022 жылдың жазына қарай ақпарат құралдары АҚШ-тың Ұлттық ғалымдар ассоциациясының есебінде берілген мәліметке сілтеме жасап, АҚШ-тағы 118 Конфуций институтының 104 жабылғаны туралы ақпарат таратты [9]. Алайда оның ішінде кемінде 28-і өз атаулары мен бағдарламаларын өзгертіп, жұмысын жалғастыруда. Ал кемінде 58-і өздерінің бұрынғы серіктестерімен арадағы байланысты түбегейлі үзбей,

сақтап қалды. Бұл Конфуций институттарының қайта құрылуы өз нәтижесін көрсетіп жатқандығының дәлелі.

2013 жылы Қытай төрағасы Си Цзиньпин «Бір белдеу – бір жол» жобасын ұсынды. «Бір белдеу – бір жол» (一帶一路 – Yi dai yi lu) – Қытай Халық Республикасының (ҚХР) «Жібек жолының экономикалық белдеуін ортақ құру» және «XXI ғасыр теңіз Жібек жолын» ортақ құру жобаларының біріктірген атауы. Бұл бастаманың мәні Қытайдың қатысуымен екі жақты және көп жақты тетіктер мен өзара іс-қимыл құрылымдарын жандандыру арқылы халықаралық ынтымақтастық пен дамудың жаңа моделін іздестіру, қалыптастыру және ілгерілету. Ежелгі Жібек жолы рухын жалғастыру және дамыту негізінде қамтылған аймақта экономикалық әріптестіктің жаңа тетіктерін жасауға, тартылған елдердің экономикалық өркендеуін ынталандыруға, әртүрлі өркениеттер арасындағы мәдени алмасулар мен байланыстарды нығайтуға, сондай-ақ бейбітшілік пен тұрақты дамуға жәрдемдесуге шақырады.

«Бір белдеу – бір жол» жобасы аясында «Лу Бань шеберханасы» (鲁班工坊 / Luban Workshop) құрылды. «Лу Бань шеберханасы» кәсіптік білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастық жобасы. Бұл жобаны Қытай Халық Республикасы Білім министрлігінің қолдауымен 2016 жылдан бері Тяньцзинь қалалық білім беру комиссиясы құрып, жүзеге асырып келеді. Шеберханаларды құрудың мақсаты – шетелдік жоғары оқу орындарымен ынтымақтастық аясында академиялық білім беру және жергілікті кадрларды (оқытушылар, студенттер) кәсіби даярлау.

Қытайдың бұл жобасын Конфуций институттарының баламасы деуге болады. Бұған дейін де мамандандырылған Конфуций институттары болған. Мысалы, британдық бизнесмендер мен сарапшыларды арнайы оқыту үшін құрылған Лондон Конфуций институты – әлемдегі ең алғашқы Қытай медицинасын негізгі оқу бағдарламасы ретінде қабылдаған мамандандырылған Конфуций институты.

2014 жылы Беларусь Ұлттық ғылыми-техникалық университеті жанынан құрылған Конфуций институтында арнайы ғылым мен техника бойынша білім береді.

Тәжікстан тау-металлургия институты жанынан ашылған Конфуций институты тау-кен өндірісі мен мұнай саласындағы мамандарды дайындаумен айналысады.

«Лу Бань шеберханалары» құрылған соң жергілікті кадрларды (оқытушылар, студенттер) кәсіби даярлаудың ауқымы кеңейіп, үлкен қарқын алды. Тяньцзинь білім комитеті ұсынған семинарлар «Бір белдеу – бір жол» бастамасы аясында ең алғаш Таиланд, Үндістан, Индонезия, Пәкістан, Ұлыбритания, Португалия, Камбоджа және Джибути сияқты 8 елде ұйымдастырылды. Бүгінгі күні әлемнің 19 елінде «Лу Бань шеберханасы» ашылып, өз жұмысын жүргізіп келеді. Олар жергілікті білім алушыларды негізінен өндірісті автоматизациялау, энергетика, құрылыс, транспорт, байланыс, IT-технология, машина жасау сияқты салаларда оқытып дайындауда. Қытай мұндай оқыту орындарын Орта Азия елдерінде де ашуды бастап кетті. Ең алғаш 2021 жылдың мамыр айында ҚХР Сыртқы істер министрі Ван И Орталық Азиядағы әріптестерін қабылдау кезінде, Қытай осы елдерде жоғары технологиялық оқытуды ұсынатын бес «Лу Бань шеберханасын» ашатындарын айтты.

Орта Азия елдеріндегі ең алғашқы «Лу Бань шеберханасы» 2022 жылғы 29 қарашада Тәжікстанда, Душанбе қаласындағы академик Осими атындағы Тәжік техникалық университетінде ашылды [10].

2022 жылдың 29 шілдесінде Өзбекстанда Ташкент мемлекеттік транспорт университеті мен Тяньцзин теңіз кәсіби колледжі арасында «Лу Бань шеберханасын» ашу туралы меморандумға қол қойылды [11].

2023 жылдың мамыр айында ҚХР Сиань қаласында өткен «Орталық Азия – Қытай» саммитінде Орта Азия елдерінде «Лу Бань шеберханаларын» ашу туралы ресми құжаттарға қол қойылды. Артынша Қазақстан, Түркіменстан, Қырғыз Республикасының оқу орындары мен Қытай арасында мұндай шеберханаларды ашу туралы келісімшарттар жасалды.

Қазақстанда осындай оқу орнын ашу туралы келісім Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті мен Тяньцзинь кәсіби институты арасында жасалды [12].

Қытайдың Конфуций институттары мен сыныптарының өмірге келуі және оның әлемдегі әрбір елге кең көлемде таралуы – Қытайдың жаһандануға ұстанған стратегиялық саясатының нақты көрінісі болып отыр. ҚХР билігі ұлы гуманист Конфуцийдің есімі мен ілімін ала тарта отырып, бейбіт өрлеу, бейбіт өмір сүру деген әдемі сөздерді дәріптей отырып, мемлекеттік қаржылық және технологиялық ресурстарды аямай жұмсай отырып, Конфуций институттары мен сыныптарының санын көбейтті, қызметін кеңейтті.

Мемлекеттің жан-жақты қолдауына сүйене отырып, Конфуций институттары әлемге Конфуцийдің гуманизмдік ілімдерін таратумен қоса ҚХР дипломатиясының миссиясын атқаруға, әсіресе, қазіргі заманғы қытайлық құндылықтарды уағыздауға тырысып келеді. Сөйтіп ол Қытайдың шетелдердегі мәдени базасына айналды. Сондықтан болар, Конфуций институттары Қытай басшыларының, ресми тұлғалардың, мәдени адамдардың, тіпті кәсіпкерлердің де көп бас сұғатын, түрлі іс-шаралар өткізетін нүктесіне айналып отыр және өзге елдерге үлгі саналады.

Қорытынды

Конфуций институттары ҚХР сыртқы саясатындағы «жұмсақ күш» құралы ретінде, бүкіл әлемде қытай тілін тарату арқылы қытайлық мәдени ықпалды арттырып отырғанына Қытай үкіметі сүйсіне қарайды. Бұл бағытта әлем елдері тарапынан әр кезеңде қиындықтар туса да, Қытай Үкіметі барынша құлақ асып, сын-қатерлерді шешуге тырысып келеді.

«Лу Бань шеберханаларының» ашылуы – «Бір белдеу – бір жол» бастамасының сапалы жаңа кезеңге көтерілгенінің айқын көрінісі. Бұл жоба Қытай мен серіктес елдер арасындағы технологиялық және кадрлық әлеуетті біріктіруге бағытталған маңызды қадам. Халықаралық нарыққа шыққан қытайлық ірі компаниялар жобаларды табысты іске асыру үшін жергілікті білікті мамандарды даярлаудың стратегиялық мәнін терең түсініп отыр. Осы орайда Пекин техникалық білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастықты қолдап, озық технологиялары мен өндірістік тәжірибесін шетелдік әріптестерімен бөлісуге ерекше емпін бере бастады. Бұл бастама – тек инфрақұрылымдық даму ғана емес, сонымен қатар интеллектуалдық капиталды қалыптастыру саясатының құрамдас бөлігі. Орта Азия елдері үшін бұл жоба заманауи индустрияландыру жолындағы таптырмас мүмкіндік. Жергілікті мамандардың біліктілігін әлемдік стандарттарға сәйкестендіру – аймақтың технологиялық ілгерілеуіне серпін береді. Ал Қытай

тарапының оқу орындарын заманауи құралдармен жабдықтап, инвестиция бөлуі – екі тараптың да мүддесіне сай келетін, өзара тиімді әрі ұзақ мерзімді серіктестіктің берік іргетасы.

Әдебиеттер тізімі

1. Председатель КНР Си Цзиньпин (2014) провел беседу с немецкими синологами и представителями преподавательского совета и слушателей Института Конфуция, Институт Конфуция, 24, с. 5.
2. Изимов, Р. «Мягкая сила» Китая - на прицеле Центральная Азия. Доступно по ссылке: <https://radiotochka.kz/1581-.html> (Дата обращения: 03.05.2025).
3. Восточная хитрость против русской простоты. Доступно по ссылке: 03.05.2025).
4. Smyth, J. (2014) Australia Unveils trade deal with China, Financial Times, С. 65.
5. Ван, И. Институт Конфуция и три шага публичной дипломатии. Доступно по ссылке: http://news.china.com.cn/world/2014-09/15/content_33514652_2.htm. (Дата обращения: 03.05.2025).
6. Институты Конфуция вновь откроются в США под новым названием. Доступно по ссылке: <https://www.mk.kg/politics/2022/07/03/instituty-konfuciya-vnov-otkroyutsya-v-ssha-pod-novym-nazvaniem.html> (Дата обращения: 03.05.2025).
7. 530 Институтов Конфуция созданы в 149 странах мира. Доступно по ссылке: 03.05.2025).
8. Zlang, Qingli (2020). Kongzi xueyuan jinru neihan fazhan jieduan, Zhongguo shehui kexuewang - Zhongguo shehui kexuebao. Available via the link: http://news.cssn.cn/zx/bwyc/201811/t20181119_4777643.shtml (Accessed: 03.05.2025).
9. Институты Конфуция вновь откроются в США под новым названием. Доступно по ссылке: <https://www.mk.kg/politics/2022/07/03/instituty-konfuciya-vnov-otkroyutsya-v-ssha-pod-novym-nazvaniem.html> (Дата обращения: 03.05.2025).
10. В Душанбе открылась мастерская имени китайского философа Лу Баня. Доступно по ссылке: <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/20221129/v-dushanbe-otkrilas-masterskaya-kitaiskogo-filosofa-lu-banya> (Дата обращения: 03.05.2025).
11. В Ташкенте появится первая Лубанская мастерская. Доступно по ссылке: <https://podrobno.uz/cat/uzbekistan-i-kitay-klyuchi-ot-budushchego/v-tashkente-poyavitsya-pervaya-lubanskaya-masterskaya-zdes-budut-obuchat-vostrebovannym-professiyam/> (Дата обращения: 03.05.2025).
12. В ВКТУ откроется «Мастерская имени Лу бань». Доступно по ссылке: <https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/press/news/details/556917?lang=ru> (Дата обращения: 03.05.2025).

Е.А. Керимбаев

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: kerimbay.erzhan@gmail.com)*

Критическое состояние и трансформация Институтов Конфуция по всему миру

Аннотация. В статье рассматривается критика и обвинения в адрес институтов Конфуция по всему миру и ее трансформация. Помимо основных причин, по которым институты Конфуция находятся под угрозой, в исследовании рассматриваются меры, принятые китайским правительством для выхода из этой сложной ситуации. Автор попытался выявить основные причины и последствия проблемы, рассмотрев политику различных государств в отношении институтов Конфуция. В связи с этим проведен анализ трансформации политики «мягкой силы» китайского правительства сегодня. В статье анализируется политика КНР в странах Центральной Азии и ее результаты, а также дается ряд рекомендаций.

В ходе исследования подробно анализируются сомнения, возникшие в отношении институтов Конфуция с точки зрения академической свободы и национальной безопасности, а также дается оценка процесса их реформирования как бренда. Автор раскрывает институциональные изменения на новом этапе гуманитарной дипломатии Китая, включая механизмы перехода системы управления к негосударственным структурам. Особое внимание уделяется анализу геополитического подтекста культурно-образовательных проектов в регионе Центральной Азии и их влиянию на местное общественное мнение, на основе чего формулируются научные выводы, учитывающие региональную специфику. Данная статья представляет информационно-аналитическую ценность для специалистов в области международных отношений и китаеведения.

Ключевые слова: внешняя языковая политика, институты Конфуция, политика «мягкой силы», мастерские Лу Бань.

Y.A. Kerimbayev

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: kerimbay.erzhan@gmail.com)

The critical state and transformation of Confucius Institutes around the world

Abstract. The article examines the criticism and accusations directed at Confucius Institutes worldwide and their transformation over time. In addition to identifying the main reasons why Confucius Institutes have come under threat, the study explores the measures taken by the Chinese government to address this challenging situation. The author seeks to identify the key causes and consequences of the issue by analyzing the policies of various states toward Confucius Institutes. In this context, the transformation of China's "soft power" policy is also examined.

The article analyzes the policy of the People's Republic of China in the countries of Central Asia and its outcomes, and offers a number of recommendations. The study provides a detailed examination of concerns related to Confucius Institutes from the perspectives of academic freedom and national security, and evaluates the process of their reform as a rebranding effort. The author highlights institutional changes at the new stage of China's humanitarian diplomacy, including mechanisms for shifting governance toward non-governmental structures.

Particular attention is paid to the geopolitical implications of cultural and educational projects in the Central Asian region and their impact on local public opinion. Based on this analysis, the study formulates conclusions that take into account regional specificities. The article offers informational and analytical value for specialists in international relations and Chinese studies.

Keywords: foreign language policy, Confucius Institutes, soft power policy, Lu Ban workshops.

References

1. Predsedatel' KNR Si Czin'pin (2014) provel besedu s nemeckimi sinologami i predstaviteljami prepodavatel'skogo soveta i slushatelej Instituta Konfucija, Institut Konfucija, 24, s. 5. [in Russian]
2. Izimov, R. «Mjagkaja sila» Kitaja - na pricele Central'naja Azija. Dostupno po ssylke: <https://radiotochka.kz/1581-.html> (Data obrashhenija: 03.05.2025). [in Russian]
3. Vostochnaja hitrost' protiv russoj prostoty. Dostupno po ssylke: <https://gvardeets.livejournal.com/14411.html> (Data obrashhenija: 03.05.2025). [in Russian]
4. Smyth, J. (2014) Australia Unveils trade deal with China, Financial Times, C. 65.
5. Van, I. Institut Konfucija i tri shaga publichnoj diplomatii. Dostupno po ssylke: http://news.china.com.cn/world/2014-09/15/content_33514652_2.htm. (Data obrashhenija: 03.05.2025). [in Russian]
6. Instituty Konfucija vnov' otkrojutsja v SShA pod novym nazvaniem. Dostupno po ssylke: <https://www.mk.kg/politics/2022/07/03/instituty-konfuciya-vnov-otkroyutsya-v-ssha-pod-novym-nazvaniem.html> (Data obrashhenija: 03.05.2025). [in Russian]

7. 530 Institutov Konfucija sozdany v 149 stranah mira. Dostupno po ssylke: http://russian.news.cn/2018-09/29/c_137501832.htm (Data obrashhenija: 03.05.2025). [in Russian]
8. Zlang, Qingli (2020). Kongzi xueyuan jinru neihan fazhan jieduan, Zhongguo shehui kexuewang - Zhongguo shehui kexuebao. Available via the link: http://news.cssn.cn/zx/bwyc/201811/t20181119_4777643.shtml (Accessed: 03.05.2025). [in Chinese]
9. Instituty Konfucija vnov' otkrojutsja v SShA pod novym nazvaniem. Dostupno po ssylke: <https://www.mk.kg/politics/2022/07/03/instituty-konfuciya-vnov-otkroyutsya-v-ssha-pod-novym-nazvaniem.html> (Data obrashhenija: 03.05.2025). [in Russian]
10. V Dushanbe otkrylas' masterskaja imeni kitajskogo filosofa Lu Banja. Dostupno po ssylke: <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/20221129/v-dushanbe-otkrilas-masterskaya-kitaiskogo-filosofa-lu-banya> (Data obrashhenija: 03.05.2025). [in Russian]
11. V Tashkente pojavitsja pervaja Lubanskaja masterskaja. Dostupno po ssylke: <https://podrobno.uz/cat/uzbekistan-i-kitay-klyuchi-ot-budushchego/v-tashkente-poyavitsya-pervaya-lubanskaya-masterskaya-zdes-budut-obuchat-vostrebovannym-professiyam/> (Data obrashhenija: 03.05.2025). [in Russian]
12. V VKTU otkroetsja «Masterskaja imeni Lu ban'». Dostupno po ssylke: <https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/press/news/details/556917?lang=ru> (Data obrashhenija: 03.05.2025). [in Russian]

Автор(лар) туралы мәлімет:

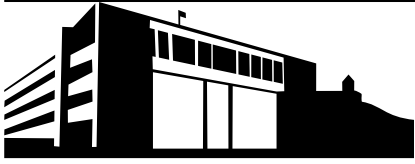
Керимбаев Е.А. – PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Керимбаев Е.А. – PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Kerimbayev YA. – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.47
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-220-231>

«Мұқаддимат әл-әдаб» ескерткіші тіліндегі зат есімнің жасалу жолдары

Г.Ж. Утегенова¹ , Ж.Ж. Кансейтова^{1*} , Г.Ж. Қансейтова²

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан

²А. Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан

(E-mail: Gulzi_2615@mail.ru¹, jumagul-73@mail.ru¹, gulgulkanseitova79@gmail.com²)

Аңдатпа. Мақалада түркі тілдерінің тарихын зерттеудегі құнды мұра «Мұқаддимат әл-әдаб» жазба ескерткішінің тілі талданады. Көне жазба ескерткіштерді зерттеу – тіл ғылымы үшін ғана емес, жалпы гуманитарлық сала үшін маңызды бағыт. Мұндай еңбектер белгілі бір кезеңнің тілдік жүйесін, мәдени болмысын, әлеуметтік құрылымын тануға мүмкіндік береді. Әсіресе «Мұқаддимат әл-Әдаб» мұраларын талдау арқылы сол кезеңдегі сөз қолданысы, сөйлеу дағдысы, әдеби тілдің деңгейі, халықтың дүниетанымдық көзқарасы айқын көрінеді. Бұл ескерткіш тек лингвистикалық дерек қана емес, әдеби, тарихи, этнографиялық тұрғыдан да құнды материал болып саналады. Оның тілі арқылы түркі халықтарының мәдени даму кезеңдері, рухани мұрасы және тілдің эволюциялық бағыты жөнінде тұжырым жасауға болады. Ұлттық тіл тарихын зерделеу қазіргі қазақ тілінің қалыптасуындағы тарихи негіздерді терең түсінуге жол ашты. Көне түркі тілдерінің қазақ тіліне ықпалын, фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік жүйелеріндегі ортақ белгілерін анықтау – тіл біліміндегі маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Бұған қоса, тарихи жазбаларды этнографиялық әрі мәдени контекстпен байланыстыра қарастыру да маңызды: бұл белгілі бір дәуірдің қоғамдық қатынастарын, тұрмыс-тіршілігін, дүниетанымын тануға көмектеседі. Қазақ тілінің даму тарихында көне түркі ескерткіштерінің тілі мен стилі қазіргі тілдің лексикалық қоры, грамматикалық құрылымы, сөзжасам жүйесін түсіндіретін негізгі дереккөздердің қатарында. Тілдің уақыт өте өзгеру, даму заңдылықтарын, ескі мен жаңа тілдік қабаттардың байланысын зерттеу арқылы қазақ тілінің тарихи тамыры, көне түркілік негіздері айқындалады. Бұл зерттеу «Мұқаддимат әл-Әдаб» ескерткішінің тілін тарихи-лингвистикалық тұрғыдан қарастырып, қазақ тілінің қалыптасуындағы көне түркі мұрасының орнын, сөзжасамдағы сабақтастықты, грамматикалық құрылымның тарихи дамуын анықтауды мақсат етеді.

Түйін сөздер: түркі тілдері, жазба ескерткіш, морфология, зат есім, сөзжасам, грамматика, тарихи лексика, тіл тарихы, семантика.

Түсті: 03.05.2025; Мақұлданды: 25.02.2026; Онлайн қолжетімді: 30.03.2026

Кіріспе

Орта ғасырлардағы жазба ескерткіштердің тілін, соның ішінде сөзжасам жүйесін зерттеу қазақ тілінің қалыптасуы мен даму жолын тереңірек түсінудің маңызды тетігі. Сол дәуір мұраларында ұшырасатын сөздердің құрылымы, тұлғалық ерекшеліктері бүгінгі қазақ тілі жүйесіне елеулі ықпал еткен. Бұл ескерткіштердегі лексикалық, грамматикалық белгілерді, сөз тудырушы жұрнақтардың қолданылуын қазіргі тілдік жүйемен салыстыра қарастыру тіл дамуының заңдылықтарын аңғаруға мүмкіндік береді. Мұндай салыстыру жаңа лексикалық мағыналардың қалыптасуы мен семантикалық өзгерістердің сипаты жайында құнды дерек саналады. Орта ғасыр ескерткіштеріндегі сөзжасам жүйесі қазіргі қазақ тілімен көптеген ұқсастықтарды сақтап қалған, түбір сөздер де, одан тараған туынды сөздер де мол. Жұрнақ арқылы жаңа сөз жасау кең тараған, мұндай туынды сөздер сөйлем ішінде өзіндік қызмет атқарған. Жұрнақтар арқылы адамның әлеуметтік дәрежесін, іс-әрекет сипатын, заттың қасиетін білдіретін атаулардың көп жасалуы сол дәуір тілінің жүйелі болғанын байқатады. Орта ғасыр жазба тілін зерделеу қазақ тілінің тарихи дамуын, құрылымдық және мағыналық өзгерістерін ғылыми негізде терең ашуға жағдай жасайды.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Орта ғасырлық жазба ескерткіштер тілінде зат есімдердің құрылымы бай, түр-түрімен келеді. Бұл кезеңде зат есімдер жалаң және күрделі болып бөлінген, ал жалаңдары өз ішінде түбір, туынды түрлерге жіктелген. Мұндай жіктеу сол дәуір тілінің морфологиялық құрылымын тануға ықпал етеді. Ескі қыпшақ жазба мұраларында, жалпы түркі тілдерінде зат есім жасау көбіне морфологиялық тәсілдер арқылы іске асқаны белгілі. Ол тәсілдер синтетикалық және аналитикалық үлгіде көрінеді, *синтетикалық тәсіл* – негіз сөзге қосымшалардың жалғануы арқылы жаңа сөз не жаңа мағына жасау; *аналитикалық тәсіл* – негіз сөз бен көмекші сөздердің тіркесуі арқылы пайда болатын сөзжасам. Айырмашылығы болғанымен, көне түркі, ескі қыпшақ ескерткіштерінде бұл екеуі қатар қолданылған. Жүргізілген зерттеулер мұндай үлгілер сол дәуір тілінің жүйелілігін, құрылымдық тұрғыдан дамығанын көрсетеді. Ескі қыпшақ дәуірі ескерткіштерінде қосымшалар арқылы жасалатын зат есімдердің жасалу жолдары екі арнаға тіреледі. *Түбірге қосымша жалғау арқылы жаңа мағыналы сөз тудыру*. Түркі тілдерінде бұл өте өнімді тәсіл, сол арқылы көптеген туынды зат есімдер қалыптасқан. Мұндай қосымшалар сөйлем ішінде заттың қасиетін, мөлшерін, көлемін, қатысын білдіруге қызмет еткен. *Екінші тәсіл, басқа сөз таптарынан зат есім тудыру*. Бұл түркі тілдеріне ортақ құбылыс, зат есім тек өз негізінен ғана емес, етістік, сын есім сияқты өзге сөз таптарынан да жасала береді. Көне түркі мен ескі қыпшақ жазба мұраларындағы үдерістер кейінгі түркі тілдерінің қалыптасуына тірек болған. Әсіресе, синтетикалық жолмен жасалған туынды зат есімдердің түрлері, формалары тілдің тарихи жүйесін, морфологиялық заңдылықтарын, даму ерекшеліктерін тануға мүмкіндік береді.

«Мұқаддимат әл-Әдаб» жазба ескерткіші тілінде есім сөздер, етістіктер, басқа сөз таптарын жасауда әртүрлі сөз түрлендіруші қосымшалардың қолданылғаны байқалады. Қосымшалардың бір тобы ескерткіш тілінде сөз тудыру қызметін атқарса, екіншісі сөз түрлендіруге бағытталған. Бұл қосымшаларды синтаксистен бөлек қарау да қиын,

өйткені морфологиялық құрылым, синтаксистік жүйе бір-бірімен тығыз байланысты. Морфология сөздің сыртқы формасын, құрамдық бөлшектерін, олардың байланысын зерттейді, алайда қосымшалардың қызметі сөйлем ішіндегі қолданыспентікелей астасып жатады. Сондықтан жазба ескерткіш тілін талдағанда морфологиялық, синтаксистік белгілерді қатар қарастыру қажет. Зерттеу әдістері ғылыми жұмыстың дәлдігін, сенімділігін қамтамасыз ететін негізгі тірек. Дереккөздерді жинақтап, жүйелеп, талдау барысында түрлі ақпарат көздері қамтылып, мазмұны терең қарастырылды. Мұндай жұмыс тақырыпты кеңірек түсінуге, бұрынғы зерттеулердің нәтижесін салыстыруға, тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Медиалингвистикаға қатысты ғылыми әдебиеттер мен оқулықтарды саралау негізінде «Мұқаддимат әл-Әдаб» ескерткішінің тілдік жүйесі, стильдік, коммуникативтік ерекшеліктері қарастырылды. Негізгі тәсілдердің бірі – салыстырмалы әдіс, ол бірнеше нысанды қатар алып, ортақ және дара белгілерді айқындауға бағытталады. Бұл арқылы әртүрлі контекстердегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар нақтыланып, жалпылама қорытындылар жасалған. Сонымен бірге сипаттау әдісі қолданылып, ескерткіштің құрылымдық жүйесі мен басты белгілері сипатталды, материалдың мәнді тұстары, ішкі заңдылықтары анықталды. Әдістерді кешенді пайдалану арқылы зерттеудің ғылыми негізін нақтылап, алынған нәтижелердің сенімділігін күшейтті.

Нәтижелер мен талқылаулар

«Мұқаддимат әл-Әдаб» тілдік жүйесінде сөздердің құрылысы басқа түркі тілдеріне ұқсас, түбір және оған жалғанған лексикалық не грамматикалық қосымшалардан тұрады. Осындай бірліктер сөздің мағыналық, құрылымдық негізін қалыптастырады. Ескерткіш тілінде түбір, туынды түбір сөздер негізгі база ретінде көрінеді. Мәселен, *ет (ет), сүт (сүт), бал (бал), аш (аш), ун (ұн), йағ (май), үкі (үкі), йүк (жүк), уйа (ұя), йүн (түн)* сияқты түбірлер жазба ескерткіш лексикасының өзегін құраған. Сонымен бірге мәтіндегі сөздер құрылымына қарай дара, күрделі болып бөлінеді. Дара сөздер бір ғана түбірден тұрса, күрделі сөздер екі не одан көп компоненттің бірігуі арқылы жасалады. Мысалы, *йар (жар), кервен сара (керуен сарай), темүрқазуқ (темірқазық – жұлдыз атауы)*. Бұл деректер ескерткіш тілінің морфологиялық құрылымы түркі тілдеріне ортақ заңдылықтарды сақтап, қазіргі қазақ тілінің тарихи дамуымен тығыз байланыста болғанын аңғартады. Н.А. Кононов «Грамматика современного узбекского языка» еңбегінде [1] жазба ескерткіштер тіліндегі сөздердің дені он сөз табына жіктелетінін көрсетеді (зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, шылау, жалғаулықтар, жұрнақ, одағай). Зат есімдерге қатысты өнімді, өнімсіз жұрнақтардың морфологиялық құрылымдағы орны ерекше. Өнімді жұрнақтар арқылы жаңа зат есімдер жасау белсенді жүріп, тіл дамуына ықпал етеді. Ал кішірейту, еркелету мәніндегі жұрнақтар әрбір сөздің семантикасын кеңейтіп, эмоционалдық реңк қосады. Осындай қосымшалар арқылы қоршаған ортаға көзқарас, қатынастың нәзік қырларын білдіруге болады. Бұған қоса, синтаксистік тәсілдер зат есім қалыптастыруда елеулі қызмет атқарады, есім сөздердің тіркесі мен сөйлем ішіндегі орны кейде жаңа атаулардың пайда болуына мүмкіндік береді. Мұндайда мағыналық байланыс пен құрылым жаңа семантикалық реңк береді, тілдің қозғалысын байқатады. Мәселен, *-чақ, -чық, -лық, -лік, -дық, -даш, -деш, -ув, -лук*,

-сүк, -ған жұрнақтары зат есімдердің түрлену жолдарын, семантикалық ерекшеліктерін көрсетеді.

«Мұқаддимат әл-Әдаб» тілінде қимыл-әрекеттің нәтижесін білдіретін жұрнақтар көп қолданылған. Мысалы, *-а, -е: йар* – ескі түбірі, *йарлығ* – жараулы; *йара* – жара; *-ғақ, -гек, -қақ, -кек: қ-ру* – құрға, *қ-руғақ* – құрғақшылық; *-ғун, -гун, -ғын, -гын, -қын, -күн: тұтғун* – тұтқын, *ушқун* – ұшқын, *йарқын* – жарқын. Ескерткіш тілінде сөз тудыру, жаңа сөз жасау тәсілдері грамматикалық құрылымның маңызды бөлігі саналады. Сондықтан бұл мұраны зерттегенде түпкі сөз бен қосымшаны ажыратып, жұрнақтың өнімді-өнімсіздігін анықтау керек. Талдау нәтижесі ескерткіште жиі қолданылатын есім тудырушы қосымшаларға *-ча, -чақ, -қ* жататынын, ал сирек ұшырайтындарына *-туқ, -ге* тәрізді жұрнақтар кіретінін көрсетеді. Мұндай жиілік жазба тілдің морфологиялық құрылымын, сөзжасам заңдылықтарын нақтырақ танытады.

Ескерткіш тілінде есім сөздерге жалғанып, зат есім жасайтын жұрнақтардың бірнеше түрі бар. Солардың ішінде ең жиі қолданылатындарын атап өтуге болады: *-қ // -к, -ақ // -ек* жұрнақтары көбіне кішірейткіш мағына береді. «Мұқаддимат әл-Әдаб» тілінде бұл үлгінің *-қ, -к, -ақ, -ек, -әк, -ық, -иқ, -уқ, -үк* нұсқалары кездеседі. Кейде кішірейту мәнінде жұмсалғанымен, уақыт өте келе, түбірдің бастапқы мағынасын өзгертіп, жаңа лексикалық бірлік жасауға қызмет еткен. Мәселен, *-к* жұрнағы көрк (көрік) сөзін жасап, түбірге қосымша реңк үстеп тұр. Сол сияқты *-ақ* жұрнағы сақақ (иек) сөзінде етістіктен туындаған есім тұлғасын қалыптастырады. Түбір есімдерге жалғанатын *-ма // -ме* жұрнағы да зат есім тудыруда елеулі орын алған қосымша. Мысалы, *-ма* қосымшасы (соқыр) сөзінде қолданылып, жаңа зат есімдік мағына береді. Жалпы бұл жұрнақтар тек морфологиялық қызметпен шектелмей, мағыналық реңкті өзгертіп, сөздік қордың ұлғаюына ықпал еткен. *-Чақ // -чек, -чық // -чік* жұрнақтары көне түркі тілдерінде *ч+ақ, ч+ық* тұлғаларынан құралған күрделі қосымша ретінде танылады. Түбірге жалғану арқылы бірнеше мағыналық реңк үстейді. Негізгі қызметі үш бағытта көрініс тапқан: а) кішірейту мәні; ә) түбір мағынасын түрлендіріп, жаңа зат атауын жасау; б) кәсіп, қызмет иесін білдіру. Мысалдар бірінші мағынада: *сығыр* (өгіз) → *сығырчық* (өгізше); екінші мағынада: *іч* (*іш*) → *іччек* (*ішек*); үшінші мағынада: *өрүм* (*өрім*) → *өрүмчік* (өрмекші). Жазба ескерткіштер мен кейінгі түркі тілдерінде осы жұрнақтар негізінде жасалған сөздердің мағыналық дамуы анық байқалады: *балчық* (*балшық – лай*), *есенлік* (*есендік – амандық, саулық*), *чузув, йазмақ* (*жазу, сызу*), *ашлық* (*астық*), *турумчақ* (*жас тайлақ*), *бурундық* (*мұрындық – түйенің мұрындығы*), *қарындаш* (*туысқан, бауыр*), *үрім-бұтақ* (*ағайын-туыс, ұрпақ*).

Қазақ тілінде осы үлгі сақталған тұлғалар ұшырайды: *ата қарындаш, ана қыз қарындаш, йердеш* (*жерлес*), *ерсүк* (*ойнасқор, ерқұмар әйел*) сияқты сөздер көне түркі түбірлерінің тарихи жалғасы ретінде қарастырылады. Мысалы, *балчық* (*балшық*) сөзі қыпшақ дәуіріндегі бірнеше жазба ескерткіштерде де, түркі тілдерінде де кездесіп, түрлі фонетикалық нұсқада (*балчық // балчуқ // балчых // балшық*) «грязь, глина, тина, ил» мағыналарын білдірген. Бұдан *-чақ, -чық* типтес жұрнақтардың өнімді, әрі мағыналық қызметі кең болғанын көреміз, олар жаңа сөз жасаумен бірге сөздің семантикалық дамуына ықпал етіп, қазіргі қазақ тілінің морфологиялық жүйесінің қалыптасуына да әсер еткен. *Турумчақ* сөзі (*екі жасар тайлақ*) құрамында *-чақ* жұрнағы арқылы жасалған тұлға. А.Зайончковскийдің пікірінше, *-чақ // -чах* қосымшасы кішірейту мағынасын білдіретін аффикс ретінде жұмсалған. Қазақ тіліндегі *тоқты – торым* сөздерімен

мағыналас. ДТС материалдарында *турум // торум* тұлғалары «жас түйе» (верблюжонок) мағынасын үстейді. Ал *-туқ // -түк, -дуқ // -дүк* жұрнақтары түбірге жалғанғанда оның бастапқы мағынасын өзгерткенмен, туынды сөз түбірмен семантикалық байланысын сақтап қала алады. Яғни, түбірден мүлде ажырап кетпей, белгілі бір байланыс белгісін көрсетеді. Мысалы, *қол (қол) → қолтуқ (қолтық), бурун (мұрын) → бурундұқ (мұрындық)*. Соңғысы түйенің мұрын шеміршегінен өткізілетін шағын темір немесе ағаш тетікке қатысты айтылады (стерженок, тонкая палочка, продеваемая через хрящ под ноздрями верблюда, к которой привязывают поводок). Мұндай тұлғалар түркі және қыпшақ тілдерінің көпшілігінде кездесіп, әртүрлі аллофондық нұсқаларда қолданылады [2, 126].

Ескерткіш тілінде *-ман // -мен* жұрнақтары ұшырасады. Бұл қосымшалар есімшенің келер шағына жалғанып, зат есім тудыратын өнімсіз жұрнақ ретінде көрініс тапқан. М. Қашқари оның парсы тіліндегі «тектес, тәрізді, сияқты» мағынамен байланысты қолданылатынын айтады. Ал С.Аманжолов *-ман* тұлғасы араб тілінен «адам» мағынасында енген, кейін дербес жұрнаққа айналған деген пікір ұсынады. Осы мысалдар арқылы көне ескерткіштердегі жұрнақтардың мағыналық әрі қызметтік дамуы қазіргі түркі тілдеріндегі сөзжасам жүйесіне тікелей негіз болғанын көруге болады.

-Ман // -мен жұрнақтары көне түркі тілдерінде адамдар арасындағы қоғамдық қатынасты және заттың бейімділік, икемдік қалпын білдіруге де жұмсалған. Бұл арқылы жасалған сөздер көбіне әрекет иесін, белгілі бір іске қатысушыны аңғартады. Мысалы, *талаш (талас) → талашман (таласушы, дауға қатысушы)*. Мұндай тұлғалар морфологиялық тәсілмен жасалған зат есімдер қатарына жатады, басқа сөз таптарына тиісті жұрнақ жалғану арқылы пайда болады. Кейбір жұрнақтар түбір мағынасына тек қосымша реңк қосса, енді бірі түбірдің мағынасын едәуір өзгертіп жібереді.

XIII-XIV ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінде зат есімдер мынадай жұрнақтар арқылы жасалған: *-мақ, -мек, -чық, -үк, -үт, -ақ, -үм, -ым, -уш, -чі, -ған, -мач, -рек, -іш, -аш, -ерү, -сун*. Мәселен, *-мақ* жұрнағы етістік түбіріне жалғанып, зат есім жасайтын өнімді, құранды жұрнақ ретінде жиі кездеседі. Ол қазіргі тілдегі тізбек, батпақ, шақпақ сияқты сөздермен сәйкес келеді, мұнда етістік негізге *-пақ, -бек, -мақ* тұлғалары қосылып жасалған. Сонымен қатар *-мақ* арқылы жасалған атаулар көбіне құрал-сайман, аспап аттарын, кейде киім түрлерін, заттардың жиынтық атауларын білдіреді. Демек, ескерткіш тіліндегі *-ман, -мек, -мақ, -чық, -үш* сияқты жұрнақтар көне түркі тілдеріндегі туынды зат есімдердің жасалу тетігін көрсететін маңызды құралдар. Жазба ескерткіштерде тағам атауларын білдіріп те қолданылған, «*-мақ, -мәк* встречается, как пережиточный аффикс, в изолированных словах различного значения» [3,171].

Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі сөздер морфологиялық тәсілмен, яғни түбір мен қосымша арқылы жасалған. Мәселен, *тутылмақ – тұтылу (айдың немесе күннің тұтылуы), көкремек – күркіреу (найзағайдың, күннің күркіреуі), есмес күн – (жел соқпай, тынық тұрған уақыт), тамчық – тамшы (ұсақ тамшы), үйүк – үйік, төбе (үйінді жер, төмпешік), айры – айрық (таудың екіге айрылған бөлігі), йебүлдүрек – жапырақ (ағаштың жапырағы), кечүт – (судан жаяу өтетін жер, өткел), қышқач – шаян, сувлачан – суалшаң, йалдрым және сырча – шыны, әйнек (жарқылдап, жылтырап тұратын зат), боллуқ – байлық, молшылық, жетілу, жетісу, бузмақ – талау, талап алу. Осылардың өзі *-мақ, -мек, -үк, -чық, -лық* тәрізді жұрнақтардың көне түркі тілдерінде белсенді қызмет атқарғанын аңғартады. Соның ішінде *-лық* жұрнағы зерттеліп отырған жазба мұраларда ең жиі ұшырайтын, аса өнімді қосымшаның бірі. Оның тіл дамуының әр*

кезеңінде фонетикалық варианттары көп болған. Мысалы, «Хұсрау уа Шырын», «Нахдж әл-Фарадис» ескерткіштерінде сегіз түрлі нұсқа кездеседі: *-лық, -лик, -луқ, -лүк, -лығ, -лиғ, -луғ, -лүг*. Ал «Мухаббат-наме» ескерткішінде тек *-лық, -лик, -луқ* түрлері ғана кездеседі. Жазба ескерткіштер тілінде *-лық* жұрнағының қызметі кең, ол сын есім де, зат есім де тудыруда жиі жұмсалады. Қосымша көп мағыналы болып келіп, заттың қасиетін, қатысын, белгілі бір ұғымға тән белгіні білдіре алады (жастық, байлық, достық, салмақ, тереңдік т.б.). *-Лық // -лик* көне түркі тілдерінде өнімді морфологиялық құрал ретінде қалыптасып, қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесіне тікелей әсер еткен.

Зат есім жасап абстракт ұғымдарды білдіретін тұлғалар. Көне түркі жазба ескерткіштерінде *-лық // -лік, -луқ // -лүк* арқылы жасалған сөздер абстракт мағыналы зат есімдер тудырады. Оларды семантикалық тұрғыдан бірнеше шағын топқа бөлуге болады:

а) сын есім негізінен туындап, сапа мен күй-қалпын білдіретін зат есімдер

Йаманлық (жамандық): йаманлық қылған ергә егүлік қыл – «жамандық жасаған адамға жақсылық істе» (Г.326).

Есенлік (есендік): сөз түбірі көне қыпшақ жазбаларында кездеседі: тас – есен (сау, аман, дені бүтін).

Ашлық (астық): А.Зайончковский еңбектерінде бұл сөз «зерновой хлеб, зерно» деп түсіндіріледі. Шығыс түркі тілдерінде ашлық, ашлығ тұлғалары «дәнді-дақыл, астық» мағынасында жұмсалған. Сонымен қатар *ашла (жемеу), ашлақ (тағам, ас), ашлық (азығы бар, тоқ адам)* тәрізді нұсқалары кездеседі [2, 62].

Ачлық (аштық): Өкүш йың әрмін ачлық бирлә алмәк – аштықтан өлу өте қиын (XIII, 84 б.16).

ә) Адамның мінезі мен іс-әрекетіне қатысты абстракт ұғым жасайтын тұлғалар. Бұл қатардағы сөздер, әдетте, адамгершілік, моральдық не әлеуметтік қасиеттерді білдіреді.

Кишілік (адамгершілік): йар өлтүрмәк кишілік ермез – досыңды өлтіру адамдыққа жатпайды (XIII, 195 б.17).

Фузуллуқ (арсыздық): фузуллуқ қылма, өз орнуңда тур тек – «арсыздық жасама, орныңды біл» (XIII, 218).

Ұлұғлұқ (ірілік, мәрттік): Мәгәр кішілікні ұныттың ким, ұлұғлұқ естірсін – «кішіпейілдікті ұмытқаннан ірілік күтпе» (Г, 273 б.7). б)

б) Жануар атауларына жалғанып, абстракт мағынадағы зат есім жасау. Мұндай сөздер көбіне белгілі бір мінез-құлықты, бейнелік сипаттарды білдіреді:

Бөрилик (бөрілік, қасқыр мінез): Бөрилик қой, чабан қыл ишиңни – «бөрілік мінезіңді қой, шопанға ұқсап істе» (XIII, 168 б.19).

Тилкүлүк (құлық, айлакерлік): Арслан тилкүлүк қылса йәрашмаз – «арыстанға құлық жараспайды» (XIII, 167 б.12).

в) Сын есімге жалғанып, дерексіз мағынада жаңа зат есім тудыру

Түгәллік (түгелдік, бүтіндік): Түгәллік йәхшы – «бүтіндік – жақсы қасиет» (XIII, 16 б.20).

Келтірілген деректер көне түркі ескерткіштеріндегі *-лық // -лік* жұрнақтарының абстракт ұғым жасаудағы рөлін анық көрсетеді. Осы жұрнақтар арқылы сапа, мінез, моральдық қасиет, жалпы ұғымдық мәндер жасалып, түркі тілдеріндегі дерексіз атау жүйесінің қалыптасуына елеулі үлес қосады.

Адамның атағы, дәрежесін білдіретін негіздер арқылы әлеуметтік мәртебе мен кәсіби қызмет атауларын жасау. Көне түркі жазба ескерткіштерінде *-лық // -лік* жұрнағы адамның әлеуметтік жағдайын, дәрежесін, кәсібін білдіретін зат есімдер жасауға жиі қолданылған.

Беклік (бек қызметі, билеушілік): Арзу билән беклік ғасил болмас – «тек арманмен ғана бек болу мүмкін емес» (Г, 190).

Құллық (құлдық, қызмет ету): Бу ол му, йа дәгүл му билсә болмаз, ики әрклиггә құллық қылса болмаз – бұл ма, әлде басқа ма, айыру қиын, екі үкіметке қатар қызмет етуге болмайды (XIII, 49 б.3).

Ханлық (хандық, патшалық): Бу күн ханлық бозынға кәртү хан сән – бүгін хандыққа лайықты хан сенсің (XIII, 114 б.14).

Түрлі мақсаттағы заттар мен тұрмыстық бұйым атаулары. Бұл топтағы *-лық // -лік* тұлғалы сөздер тұрмыстық заттар, материалдық бұйым атауларын білдіреді.

Ашлық (бидай, дән, нан): Йер уруқ алмайынча бермәз ашлық – «жер ұрық алмайынша, бидай да өнім бермейді» (XIII, 204).

Түңлүк (түндік): Соңы айдың тег оң түңлүкдан енгай – «ай сәулесі түндіктен енеді» (XIII, 86).

Өлшем және бірлік мағынасындағы зат есімдер. Бұл қызметте *-лық* жұрнағы сирегірек ұшырасады, дегенмен ескерткіштерде жекелеген мысалдар кездеседі.

Бірлік (бірлік, тұтастық): Анық бирликангә берүр тануқлук – «оның бірлігіне куә болады» (XIII, 5 б.16).

Шыққан орын, мекен және тиістілік мағынасы. Кейбір қолданыстарда *-лық // -лік* жұрнағы мекен-жайды, белгілі бір ортаға қатыстылықты білдіреді. Мұндай үлгілер көбіне «Гулистан бит-түрки», «Хұсрау уа Шырын» ескерткіштерінде кездеседі.

Кавунлық (қауындық, қауын егілген жер): Гәр йесе қази алип бартил сәндән беш хийар он кавунлық ғасил етәргә қыл йарар – егер қазы сенен бес қияр пара алса, он қауындық бақшаны саған береді (Г, 16 а 3).

Уштмақлық (жұмақ тұрғыны): Тәмұғлық қыл мени йа ғәм уштмақлық – мені не тозақтың, не жұмақтың тұрғыны ет (XIII, 17 б.16).

Еллік (белгілі бір елге тиесілі): Не еллік болурсиз? – қай елденсіз? (XIII, 52 а 3).

Ә. Керімовтің деректеріне қарағанда, *-лық // -лік* жұрнағымен жасалған туынды сөздердің саны аз емес. «Хұсрау уа Шырын» дастанында – 245, «Гулистан бит-түрки» дастанында – 55, «Мухаббат-наме» жазба ескерткішінде – 6 туынды сөз тіркелген [4, 160]. Бұл мысалдар мен сандық мәліметтер *-лық // -лік* жұрнағының түркі тілдеріндегі өнімділігін, көпқызметтілігін айғақтайды: ол әлеуметтік мәртебе атауларын да, заттық атауларды да, мекендік және дерексіз ұғымдарды да тудыруда маңызды қызмет атқарған.

Қазіргі түркі тілдерінде *-лық // -лік* тұлғасы ең өнімді сөз тудырушы жұрнақтардың бірі болып саналады. Қолданылу аясы өте кең, мағыналық реңктері көп. Сондықтан түркі тілдеріндегі *-лық // -лік* қосымшасын бір ғана грамматикалық мағынамен шектеу қиын, оны нақты бір сөз табына ғана теліп қою оңай емес. Қазақ тілінде де *-лық // -лік* жұрнақтарының семантикалық қызметі әр алуан болып келеді. Әуелгі, негізгі мағынасы қатыстық сипатпен байланысты болған. Кейін бұл тұлға заттық ұғымдағы есімдер жасауға бейімделіп, дерексіз, нақты зат атауларын тудыратын қызметке көшкен. Мысалы, *беклік (қызмет атауы) → беклік (әлеуметтік мәртебе, «бек болу» қасиеті); жастық шақ → жастық (зат есім, нақты ұғым)*. Яғни, бастапқыда қатыстық мәнде

жұмсалған жұрнақ уақыт өте дербес заттық мағынаға ие бола бастаған. Түркітануда *-лық // -лік* жұрнағының табиғаты, семантикалық өрісі туралы әртүрлі көзқарастар бар. Бұл тұста Н.К. Дмитриевтің пайымын ұсынсақ болады. Ол жұрнақтың қызметін былайша сипаттап көрсетеді: «при всём многообразии функций, природа аффикса является идеей концентрации или объединения чего-либо; сперва конкретных предметов, а потом и абстрактных» [5,171].

Қазіргі түркі тілдерінде бұл тұлға өнімді, көпқызметті, семантикалық аясы кең жұрнақ ретінде танылған, зат есіммен, сын есіммен, кейде етістік негіздерімен байланысып, сөзжасамға белсене қатысып, лексикалық қордың баюына ықпал етеді. В.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева *-лық, -лік* қосымшасының шығу тегі, қолданылуы туралы да назар аударарлық пікір айтқан. Олардың ойынша, бұл тұлғалар әуелде көптік немесе жинақтау мәні бар күрделі аффикс болған [6, 302]. Уақыт өте мағынасы тарылып, қазіргі түркі тілдерінде заттық, дерексіз ұғым тудыратын өнімді жұрнақ ретінде орныққан.

Ежелгі және орта ғасыр түркі жазба ескерткіштерінде жиі ұшырасатын тағы бір өнімді тұлға – *-сыз // -сіз* жұрнағы. Бұл қосымша көбіне зат есім негізіне жалғанып, болымсыздық мағынаны білдіреді. Қазіргі түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде кең қолданылып келеді. Қазақ тілінде ол екі фонетикалық нұсқада – *-сыз* және *-сіз* түрінде ұшырасады. М.Томанов өз еңбектерінде *-сыз* тұлғасының *-сар* аффиксімен төркіндес морфема екенін атап көрсеткен. Бұл дерек *-сыз // -сіз* жұрнағының тарихи негізі тым ертеден басталатынын, мағыналық дамуының бірізді жүргенін аңғартады.

-Шы // -ші жұрнағының тарихи қалыптасуы және қазіргі тілдегі қызметі. Зат есім мен етістіктен зат есім тудыратын өнімді жұрнақтардың бірі – *-шы // -ші*. Қазіргі әдеби тілде ол морфологиялық тәсілмен жаңа сөз жасауда белсенді қолданылады. Негізгі қызметі – кәсіп, мамандық, іс-әрекет иесін білдіретін атаулар жасау болып табылады (құрылысшы, малшы, оқытушы, егінші сияқты).

Ғалым А.Г. Гулямов осы аффикстің даму, қалыптасу тарихын мынадай формада ұсынған: «Аффикс *-чи* первоначально имел форму *-ч*, потом к нему присоединился формант *-и*, и получилась расширенная форма аффикса; в дальнейшем *-чи* начал присоединяться и к другим словам» [7, 15]. Осы көзқарас негізінде, *-шы // -ші* формасы *-ч* пен *-и* аффикстерінің қосылуы негізінде құралғандығы туралы ой салады.

Адамның еңбегі, мамандығы, саяси бағыты және басқа да ерекшеліктеріне қатысты жалпы дерексіз, жалпы заттық, нақтылы мағыналы зат есімдер жасауға *-шы* жұрнағы әртүрлі негіздерге жалғанады: негізгі түбірлі (әнші, сыншы), туынды түбірлі (егінші, сауыншы), біріккен түбірлі (қолбасшы, шекарашы), қысқарған түбірлі (колхозшы) тұлғалардан зат есім тудырады.

Аталған жазба ескерткіште *-чы, -чи, -чі* жұрнағының мынадай фонетикалық нұсқалары кездеседі. Бұл зат есім тудырушы тұлға мынадай мағыналар береді:

1) *Есімдерге тіркесіп, кәсіп, мамандықты білдіреді:*

Егінчи (егінші): Егінчиләр келип шикайт қылдылар – Егіншілер келіп арыз айтты /Г, 91 69/.

Елчі (елші): Беш башлы елчі келіір – Бес басты елші келеді /КК,16/.

Авчы (аңшы): Менің Қам авчы йүгрук ітларім бар – Менің де аңшы жүйрік иттерім бар /ХШ,15/.

Битигчи (хатшы, көшірмеші): Оқуды хас битигчисин қатынға – ол өзінің жеке хатшысын шақырды /XIII, 14166/.

Күзәтчи (күзетші): Йәнә тапса күзәтчисиз ачуқ дүр – күзетшісіз қалған қымбат тасты тапса / Г,62610/.

Отачы (дәрігер): Отачы нечә ким билсә тамардын – тамыр ұстап ауруды білетін дәрігер /XIII,63611/.

2) *Есімдерге жалғанып, адамның қасиетін, жақсы не жаман сапасын білдіреді:*

Күрәшчи (балуан): бір күрәшчи пәғләван алтмыш түрлі күрәш илмин билүр ерди – Бір балуан алпыс түрлі күрес тәсілін білетін / Г, 74 б 4/.

Йалғанчы (өтірікші): Йалғанчы душман көр болсун – Өтірікші жау соқыр болсын / XIII, 178 а 5/.

3) *Субъектіні білдіріп, зат есім тудырады:*

Әпчи (әйел): Бұл сөздің түбірі «еп» – үй. Қазіргі хақас тілінде *епчи* «әйел» мағынасында жұмсалған. Бұл сөзжасам жұрнағы ерте дәуірден субъектіні білдіретін негізгі мағынада қолданылып келеді. Оның шығу тегі туралы түрлі болжамдар бар. Мәселен, Г.Рамстедт мұны қытай, корей тілдеріндегі *чиа* – *кісі*, *ер кісі* деген сөздермен байланыстырады [8, 209].

-даш, -дәш жұрнақтары «XIII» және «Г» ескерткіштерінде кездеседі. Олар зат есімдерге жалғанып, туыстық, жолдастық қатынасты білдіретін атаулар жасаған:

Йолдаш (жолдас, серік): Мен дағы анларға йолдаш болмақ тиләдим – Менің оларға жолдас болғым келді /Г, 151 а 3/.

Көңілдаш (дос, көңілдес): Көңілдаш мән йәнә залым ерүр йар – Мен шын доспын, ал менің досым залым /XIII, 115 в 10/.

Евдаш (әйел): Йақшы ер евдәши йаман болса, жәвр ичиндә ерин ғәмишә қыйнар – Жақсы адамның әйелі жаман болса, ол үнемі ерін азаптар /Г,134 а 6/.

-Даш жұрнағына қатысты да түркітануда түрлі пікірлер айтылады. Н. Остроумов бұл тұлғаны жатыс септігінің -да жалғауы мен ортақтық мағына беретін -ш жұрнағының қосындысынан шыққан деп тұжырымдайды [9, 9]. Ал К.Аханов оны «морфологиялық жылысу процесі мен сіңісу процесінің қатысуы нәтижесінде жасалған құранды жұрнақ» деп есептеген [10, 19]. Жалпы түркітануда жұрнақтар дербес сөздердің күңгірттенуі арқылы пайда болады деген тұжырым бар. Бастапқыда дербес тұрған сөз бірте-бірте көмескіленіп, жұрнаққа айналады да, түбірге кез келген түрде жапсарыла бермей, тілдің ішкі заңдылықтарына бағынады. -Ым жұрнағы ескерткіштерде *-ым, -им, -ум, -м* нұсқаларында кездесіп, бірнеше мағынада қолданылады. Жаңа сөз тудырудың тәсілдерінен субстантивтенуді атасақ болады. Қазақ тілінде сын есім, сан есім, есімше, кейбір модаль сөздер субстантивтенгенде олардың лексикалық мағынасы да, грамматикалық сипаты да, қызметі де өзгереді.

Қорытынды

Қазіргі қазақ тілінің қалыптасуы мен дамуындағы тарихи үдерістерді айқындау – отандық тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі. Орта ғасыр жәдігерлері мен қазіргі тіл арасындағы сабақтастықты лингвистикалық тұрғыдан негіздеуде XIII-XIV ғасырлардағы жазба ескерткіштердің орны ерекше. Қазақ әдеби тілінің бастау көздері ретінде қарастырылатын бұл мұраларды диахрондық және синхрондық аспектіде кешенді зерделеу қажет.

Осы орайда, зерттеуде XIII-XIV ғасыр жазба ескерткіштеріндегі есім сөздердің жасалу жолдары, қалыптасу деңгейі мен даму ерекшеліктері жан-жақты талданды. Сонымен қатар ескерткіштер тілінде жиі кездесетін сөзжасамдық жұрнақтардың жүйесі анықталды. Қазіргі түркі тілдеріндегі есім сөздер өзіндік семантикалық мағынасы, морфологиялық көрсеткіштері мен синтаксистік қызметі арқылы дараланатын тілдік жүйенің маңызды бөлігі болып табылады. Зерттеу барысында Алтын орда кезеңі ескерткіштеріндегі есім сөздердің сөзжасамдық үлгілері мен олардың тарихи дамуы айқындалды.

Авторлардың қосқан үлесі:

Утегенова Г.Ж. – ғылыми мақала үшін материалдар жинақтады, жүйеледі, жазба ескерткіштің түпнұсқасы мен аудармасын салыстырды, дереккөздерді іріктеуге қатысты;

Кансеитова Ж.Ж. – ғылыми мақаланы дайындады, зерттеулер жасады, жазба ескерткіш тіліндегі ерекшеліктерді анықтады: түркілік қабаттағы зат есімдердің жасалу жолдарының тарихи дамуын көрсетті, журналға ғылыми мақаланы тіркеді;

Қансейтова Г.Ж. – ғылыми мақала зерттеуін толықтырды, жазба ескерткіштер тіліндегі сөзжасамдық жұрнақтардың тарихи даму жолын түркі тілдерімен салыстыра отырып қарастырды, ғылыми мақаланы журнал талабына сай техникалық рәсімдеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Кононов, А.Н. (1960) Грамматика современного узбекского языка. М.-Л., с. 340.
2. Древнетюркский словарь (1968). Л., с. 820.
3. Дмитриев, Н.К. (1948) Грамматика башкирского языка. М.-Л., с. 171.
4. Керімов, А. (1979) Словообразовательные аффиксы в языке памятников тюркоязычной литературы XIV века: автореферат диссертации на соискание кандидата филологических наук. Алматы, с. 160.
5. Дмитриев, Н.К. (1948) Грамматика башкирского языка. М.-Л., с. 171.
6. Серебренников, В.А., Гаджиева, Н.З. (1986) Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М: Наука, с. 302.
7. Гулямов, А.Г. (1955) Проблема исторического словообразования узбекского языка: автореферат диссертации на соискание кандидата филологических наук. Ташкент, с. 15.
8. Рамстед, Г.И. (1957) Введение в алтайское языкознание. М., с. 260.
9. Остраумов, Н. (1940) Этимология саратовского языка. М., с. 9.
10. Аханов, К. (1972) Грамматика теориясының негіздері. Алматы, б. 239.

Г.Ж. Утегенова¹, Ж.Ж. Кансеитова¹, Г.Ж. Қансейтова²

¹Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²Университет А. Ясауи, Туркестан, Казахстан

(E-mail: Gulzi_2615@mail.ru, jumagul-73@mail.ru, gulgulkanseitova79@gmail.com)

Способы образования имен существительных в языке памятника «Мукаддимат аль-адаб»

Аннотация. В статье анализируется язык письменного памятника «Мукаддимат аль-адаб» – ценного наследия в изучении истории тюркских языков. Воссоздание истории языка невозможно без опоры на письменные архивы, фиксирующие его состояние в различные исторические периоды. Одной из ключевых проблем в этой области остается дефицит материалов, способных в полной мере отразить языковые особенности, характер и сущность каждой эпохи. В связи с

этим актуальным представляется изучение процессов формирования и развития литературного языка в его неразрывной связи с общенародным языком, диалектами и языком древней письменности.

По сути, памятники древней письменности являются единственным источником, позволяющим объективно судить о генезисе и исторической глубине литературного языка. Их системное исследование – одна из приоритетных задач современной науки. Особое значение в данном контексте имеет определение степени преемственности между средневековыми письменными памятниками и современным языком. Подобный анализ позволяет проследить пути трансформации и этапы становления конкретного языка, что критически важно для изучения истории древнетюркских и современных тюркских языков, включая казахский.

Ключевые слова: тюркские языки, письменный памятник, морфология, имя существительное, словообразование, грамматика, историческая лексика, история языка, семантика.

G.Zh. Utegenova¹, Zh.Zh. Kanseitova¹, G.Zh. Kanseitova²

¹ *M. Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan*

² *A. Yasawi University, Turkestan, Kazakhstan*

(E-mail: Gulzi_2615@mail.ru, jumagul-73@mail.ru, gulgulkanseitova79@gmail.com)

Ways of noun formation in the language of the "Muqaddimat al-Adab" monument

Abstract. The article analyzes the language of the written monument "Muqaddimat al-Adab," which is a valuable heritage in the study of the history of Turkic languages. The reconstruction of linguistic history is unattainable without written archives that document the state of a language across various historical epochs. A primary challenge in this field remains the scarcity of primary sources capable of reflecting the distinctive features, character, and essence of the language at each stage of its evolution. Consequently, it is imperative to examine the formation and development of the literary language in its integral relationship with the national language, dialects, and ancient scripts.

Ancient written monuments serve as the most reliable evidence of the historical depth of a literary language; therefore, their systematic analysis remains a critical task for modern scholarship. A key objective is to determine the degree of continuity between medieval written sources and the modern language, as this facilitates tracing the trajectories of linguistic change, development, and consolidation. In this regard, research into both Old Turkic and modern Turkic languages, including Kazakh, is of paramount importance.

Keywords: Turkic languages, written monument, morphology, noun, word-formation, grammar, historical lexis, language history, semantics.

References

1. Kononov, A.N. (1960) *Grammatika sovremennogo uzbekskogo jazyka*. M.-L., s. 340. [in Russian]
2. *Drevnetjurkskij slovar'* (1968). L., s. 820. [in Russian]
3. Dmitriev, N.K. (1948) *Grammatika bashkirskogo jazyka*. M.-L., s. 171. [in Russian]
4. Kerimov, A. (1979) *Slovoobrazovatel'nye affiksy v jazyke pamjatnikov tjurkojazychnoj literatury XIV veka: avtoreferat dissertacii na soiskanie kandidata filologicheskikh nauk*. Almaty, s. 160. [in Russian]
5. Dmitriev, N.K. (1948) *Grammatika bashkirskogo jazyka*. M.-L., s. 171. [in Russian]
6. Serebrennikov, V.A., Gadzhieva, N.Z. (1986) *Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskikh jazykov*. M: Nauka, s. 302. [in Russian]
7. Guljamov, A.G. (1955) *Problema istoricheskogo slovoobrazovanija uzbekskogo jazyka: avtoreferat dissertacii na soiskanie kandidata filologicheskikh nauk*. Tashkent, s. 15. [in Russian]
8. Ramsted, G.I. (1957) *Vvedenie v altajskoe jazykoznanie*. M., s. 260. [in Russian]

9. Ostrauimov, N. (1940) Jetimologija saratovskogo jazyka. M., s. 9. [in Russian]

10. Ahanov, K. (1972) Grammatika teorijasynyn negizderi. Almaty, b. 239. [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Утегенова Г.Ж. – ф.ғ.к., Журналистика және қазақ тілі кафедрасының доценті, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан.

Кансеитова Ж.Ж. – Журналистика және қазақ тілі кафедрасының аға оқытушысы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан.

Қансейтова Г.Ж. – PhD, Түрік филологиясы кафедрасы, А. Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан.

Утегенова Г.Ж. – к.ф.н., доцент кафедры Журналистика и казахский язык, Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Кансеитова Ж.Ж. – старший преподаватель кафедры Журналистика и казахский язык, Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Кансейтова Г.Ж. – PhD, кафедра турецкой филологии, Университет А. Ясави, Туркестан, Казахстан.

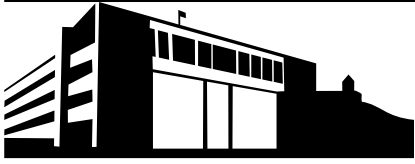
Utegenova G.Zh. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Journalism and Kazakh Language, M. Aueзов South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan.

Kanseitova Zh.Zh. – Senior Lecturer of the Department of Journalism and Kazakh Language, M. Aueзов South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan.

Kanseitova G.Zh. – PhD, Department of Turkish Philology, A. Yasawi University, Turkistan, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 13.09

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-151-1-232-245>

Ғылыми мақала

Әулие әйелдер культінің генезисі: исламға дейінгі және ислам дәуіріндегі байланыстар

Д.Б. Бекетова*¹, Э.О. Озунел²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Хаджы Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия

(E-mail: danabeketova@gmail.com, evrimolcer@gmail.com)

Аңдатпа. Мақала түркі халықтарындағы әулие әйелдер культін зерттеуге арналған. Әулие әйелдер культін зерттеу адамзат тарихындағы «әйел» концептісінің шығу тарихы мен оларға тән функционалдық сипатты анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты – әулие әйелдер культінің генезисін түркі халықтарының даму тарихы мен мәдениеті негізінде анықтау. Зерттеу жұмысында негізге алынған мақсатты жүзеге асыру үшін әулие әйелдер культінің генезисін исламға дейінгі және ислам дәуіріндегі байланыстарға сай мәдени-тарихи, тарихи-генетикалық негізде талдау, түркі халықтарының дүниетанымынан орын алған әулие әйелдердің есімдерін жинақтау және іріктеу, шығу тегі мен халық қоғамындағы қызметін интерпретациялау міндеттері орындалды.

Ғылыми зерттеу аясында әулие әйелдер культінің генезисін зерттеу мақсатында есімдерді іріктеу, түркі халықтарына тән әулиелік культінің әйелдерге қатысты ортақтығы мен ерекшеліктерін салыстырмалы талдау, аталған үлкен екі кезеңге сай халық дүниетанымын қалыптасуы мен дамуындағы әулие әйелдер культінің ұлттық мәдениет пен дінге, діл мен рухани санаға тән мән-мағынасын түсіндіру әдістері қолданылды.

Зерттеудің теориялық маңызы – түркі халықтарындағы әулие әйелдер культінің генезисін зерттеуде және оны нақты кезеңдер тарихына сай талдауда ұлттық тарих, мәдениет, мәдениетаралық байланыс, ең бастысы – әулиелік культіндегі әйелдің рөлін нақты сипаттауға, рухани танымды жаңғыртуға мүмкіндік беру нәтижесімен құнды. Теориялық тұжырымдарға сәйкес жұмыстың жүйеленген нәтижелері мәдениетаралық коммуникацияда, түркі халықтарының мәдениеті мен тарихы, әдебиеті бойынша арнайы курстарда қолданбалы материал болу мүмкіндігімен зерттеудің практикалық маңызын айқындайды.

Түйін сөздер: әулие әйелдер, генезис, культ, ислам, түркі халықтары, дін, дүниетаным.

Түсті: 03.01.2025; Мақұлданды: 25.02.2026; Онлайн қолжетімді: 30.03.2026

Кіріспе

Ұлттың рухани танымы мен мәдениетін, қоршаған орта құбылыстары мен адамның арақатынасын тереңдей тануда, зерттеуде мәдени мұра мен сол мәдениетті қалыптастырған тұлғалар генезисін өзек етеміз. Осы бағытта адам үшін мәнді құндылықтар мен мазмұнды беретін бейнелер мен белгілерді қамтитын культтерді назарға аламыз. Себебі материалдық әлемнен тыс құбылыстар мен заңдылықтарды түсінуде аталмыш культтердің мәні зор. Зерттеу жұмысымызға негіз болған түркі халықтарындағы әулие әйелдер культі аясында ізденіс жүргізу – «өмір сүру» үдерісіндегі адам жанының құрылымын тануға мүмкіндік береді.

Көне замандардан бастап түркі халықтары танымында әулие әйелдер культі мен оларға тән негізгі энергия көзі жаңа тіршілікті ояту құдіретімен және жаратылыс құбылыстарымен өзара тығыз байланыста деп танылған. Әйелдің ғаламдағы орны мен атқаратын қызметі ғарыштық қағидаға негізделген рухани күшті қамтып, ежелгі діни жүйелерде де үстемдік еткен. Дамудың әр жаңа кезеңі әйелдер, нақтырақ айтсақ, рухани дүние сипатында нақты функционалды мәнді артқан әулие әйелдер культі пайда болып, халықтар мәдениеті мен тарихында, әдебиетінде ерекше көрініс тапты. Әулие әйелдер культінің пайда болуы мен шығу тарихы, әрбірінің айырмашылығы мен айшықты образдары халық фольклоры мен әдебиетінде дүниетанымдық бағытта сипатталады. Жалпы әйелге тән гендерлік стереотипке сәйкес, әйел – тәртіпті сақтаушы болса, түркі халықтарына тән әулие әйелдер тарих сахнасындағы мәдени қаһармандар ғана емес, рухани көзқарас пен қағидаларды, дін мен ділге тән рәсімдерді орындаудағы қасиетті кейіпкерлер ретінде қарастырылады. Түркі халықтарындағы әулие әйелдер культі, түркі фольклорлық-әдеби дәстүрлерінің қалыптасуындағы тылсым күшке табынушылық пен ислам дінінің әсерінен пайда болды деп тұжырымдау орынды [1, 182]. Яғни әулие әйелдер культінің генезисін исламға дейінгі және ислам дәуіріндегі байланыстар аясында қарастыру нәтижелі болмақ. Себебі діни факторлардың нақты архетиптері әрі идеологиялық қызметті атқаратын кейіпкерлердің алғашқылары да осы – әулие әйелдер. Ұлттық дүниетанымда қазіргі таңға дейін әулие әйелдер ерекше құдірет пен қасиеттің иесі ретінде танылып, олар мекендеген және жерленген орындар да «әулие жерлер» яки «қасиетті орындар» деп аталады.

Көне мәдениетті зерттеу жұмыстары әлемнің барлық халықтарында әулие әйелдерге табыну маңызды рөл атқаратынын айқындады. Әулие әйелдер культінің пайда болуына негіз болған әйел-құдайларға табыну әлемдік діндер тарихында да ең көнесі саналатыны әрі шығу тегі жағынан адамзаттың пайда болу тарихымен байланысты екені анық. Әулие әйелдер культінің қызметі мен мазмұнын, шығу тегін тану – даму тарихымыздағы діни санада қалыптасқан ерекшеліктер мен исламға дейінгі және ислам дәуіріндегі түркі халықтарындағы әулиелік культі жөнінде және әйелдердің әулиелік сипатының негізін түсінуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ халықтардың мәдени дүниетанымындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар, әулие әйелдердің пайда болуы мен қоғамдағы қызметінің мән-мазмұны, олардың белгілі бір қоғамның діни және рухани көзқарастары мен қағидаларының қалыптасуы мен өзгеруіне әсері танылады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Исламға дейінгі және ислам дінінің халық арасына енуінің алғашқы кезеңінде әулие әйелдердің сипаты тылсым күшпен, ерекше сыртқы кейпімен, көбінесе мифке жақын ғажайып мүмкіндіктермен танылған әрі оларға адамдар табынған, көмек сұраған, тіршіліктегі қиындықтар мен ауру-сырқау т.б. өзге де кесапаттардан сақтайды деп нық сенген болса, қазіргі ХХІ ғасырда әулие әйелдер культі тәңіршілдік кезеңіндегідей емес, олар да сыртқы кейпі қалыпты адамдар және негізінен рухани танымы биік, діни санасы терең әрі белгілі бір артықшылықтар мен мүмкіндіктерге ие, қасиеттілер сипатында қарастырылады. Ал осы әулие әйелдер культінің бастауы мен дамуы, бүгінге дейінгі қалыптасу және өзгеру тарихы, ең бастысы – генезисі мәдениет пен тарих, әдебиет пен философия салаларындағы зерттеулерде өзекті мәселеге айналып отыр.

Зерттеу жұмысының мақсаты – әулие әйелдер культінің генезисін түркі халықтарының даму тарихы мен мәдениеті негізінде анықтау. Зерттеудің аталған негізгі мақсатын жүзеге асыру барысында әулие әйелдер культінің генезисін анықтау және жүйелі жіктеу үшін исламға дейінгі және ислам дәуіріндегі байланыстар назарға алынып, соның негізінде талдау жұмыстары жүргізілді.

Түркі халықтарының дүниетанымындағы әулие әйелдер культінің генезисін тану арқылы адамзат тарихында орын алған маңызды мәдени, рухани сана дамуының сипатын зерттеуге мүмкіндік аламыз. Себебі «түркі әлемі адамзат тарихында шешуші рөл атқарып, әлемдік тарих пен саясаттың даму барысы мен векторын тарихи қозғалыстармен бірнеше рет өзгертті... түркілер әлемдік мәдениетке зор үлес қосты» [2, 14].

Біздің дәуірімізге дейінгі V-IV мыңжылдықтарда, яғни ислам діні келгенге дейін барлық түркі халықтары танымында құдай – Көк тәңірі сипатында болғаны белгілі. Түркі халықтары Көк тәңірінің бейнесі алуан, шексіз және көзге көрінетін Күн, Ай, Жер секілді үйлесімді жаратылыстарды қамтиды деп сенді.

Ислам дәуірінде де өз құндылығын жоймаған «әулиелер» культі осы ислам дәуіріне дейінгі кезеңде, яғни тәңіршілдік пен адамзат өзге де құдайларға немесе белгілі бір табиғат құбылыстары мен жаратылыстарына табынатын кезеңде пайда болды.

Түркі халықтарындағы әулие әйелдер культінің қалыптасып, дамыған басты екінші кезеңі – ислам дәуірі. Зерттеу жұмысында әулие әйелдер культінің генезисі түркі халықтарының дүниетанымы аясында қарастырылғандықтан, екінші кезең ретінде түркі халықтарының ислам дінін алғаш қабылдаған кезеңінен, яғни 737 жылдан басталған ислам діні дәуірі баса назарға алынды. Аталған кезеңдердегі әулие әйелдер культінің өзара байланыстарын зерттеу барысында әуелде ерекше тылсым күштер мен құбылыстарға сену, соған сай әдет-ғұрыптар, салт-жоралар орындауға негізделген культ сипаты кейіннен әулие әйелдердің ислам дәуіріндегі қызметтері және дінмен байланысты көріністері басымдық алғанын байқаймыз. Сондықтан әулие әйелдер культі генезисін аталмыш екі үлкен кезеңде зерттеген ұтымды болмақ.

Әулие әйелдер мен киелі жерлер культі тек түркі мәдениетінде ғана емес, барлық әлем тарихындағы халықтарда маңызды зерттеу мәселесі мен нысаны болып келе жатқаны да осыдан. Түркі халықтарымен қатар әлем халықтары мәдениетіндегі «әулиелік» яки «қасиеттілік» культіне қатысты зерттеу жұмыстарының көпшілігі осыған дәлел бола

алады. Мәселен қазіргі зерттеулерде түркі халықтары мен жалпы адамзат тарихындағы қасиетті жерлер [3], түркі халықтарының мәдениеті [4], генезисі [5], халық санасындағы құдай туралы түсінік [6] пен рухани құндылықтар, әсіресе халық аңыздары мен мифологиясы [7] туралы тақырыптар өзекті бола түсті.

Түркі халықтарына тән мәдени құндылықтар мен мұраны сақтауда, бүгінге дейін жеткізуде фольклорлық және ауызша дәстүрлер маңызды рөл атқарады [8, 8]. Сондықтан әулие әйелдер культінің алғашқы элементтерін халық аңыздары мен мифологиясынан, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан қайталанбас мәдени ерекшеліктерінен байқауға болады.

Мақалада түркі халықтарындағы әулие әйелдер культінің генезисін анықтау барысында исламға дейінгі және ислам дәуіріндегі есімдерді жинақтау және тарихи кезеңге сай жіктеу, әулие әйелдердің өмір сүрген қоғамындағы атқарған қызметін, халық дүниетанымындағы рөлін зерттеу негізінде мәдени-тарихи, тарихи-генетикалық әдістер, әулие әйелдердің түркі халықтарына ортақтық сипатын және әр ұлт танымындағы ерекшелігін анықтау мақсатында салыстырмалы талдау, түсіндіру әдістері қолданылды.

Зерттеу материалы ретінде қазақ, қырғыз, тәжік, өзбек секілді түркі халықтарына тән әулие әйелдер культі мен атаулардың шығу тарихы, олардың халықтар дүниетанымындағы маңызы мен мазмұны, қызметі, ұлттардың этномәдени айшықтарына, діні мен діліне тән аталған әулие әйелдер культінің интерпретацияланған мәліметтері алынды. Екі кезеңге сай әулие әйелдер есімдері жүйеленіп, ислам діні дәуіріне дейінгі және ислам дәуіріне тән әулие әйелдер культі іріктеліп, олардың генезисі тарихи, мәдени және әдеби мәліметтер негізінде, аталмыш тақырып аясында зерттеу жүргізген ғалымдар еңбектеріне, яғни нақты деректерге сай талданды. Жинақталған материалдарға сай әулие әйелдер культінің генезисі мәдени, функционалдық, дүниетанымдық, ұлттық культ және ислам діні сипатына сай халық санасында бекіген өмір мен оның құбылыстары жөніндегі ой детальдары мен сенім элементтерінің мәнін интерпретациялау әдісі жүзеге асты.

Әулие әйелдер культінің пайда болу заңдылықтары мен тарихи даму үдерісінде халық танымына сіңу, белгілі бір мақсатты, нақты қызметтерді атқару ерекшеліктері, оларға тән сыртқы сипат ерекшеліктері мен ішкі рухани жетістіктері, жалпы түркі халықтарындағы әулиелік культінің мәні мен оның әйелдерге тән айшықтары тұжырымдалды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Әулие әйелдер культінің генезисін түркі халықтарының дүниетанымы негізінде тұтас және ерекшеліктері аясында даралап қарастырудың мәдени таралық коммуникация мен сол ұлттарға тән рухани құндылықтарды анықтауда мәні зор. Себебі түркі халықтарына тән тарих мен мәдениетте, ғұрыптық және салт-дәстүрлік әдет-ғұрыптарының негізгі белгілерінде ортақ элементтер көп, әсіресе жерлеу және еске алу, үйлену тойына қатысты, сондай-ақ киелі жерлерді құрметтеу тәжірибесі мен тәж ету рәсімдерінде этномәдени бірізділіктер жиі ұшырасады [9, 3].

Түркі халықтарының дүниетанымында исламға дейінгі кезеңде қалыптасқан архетиптік әйел бейнелерінің ішіндегі ең негізгісі – *Тәңір ана*. Оның басты қызметі – жасампаздық. Яғни ғаламды және тіршілікті жарату функциясын атқарады. Бұл түркі халықтарындағы *Ұмай ананың* сипатын да анықтайды. Ұмай ана көне түрлі мифологиясында ұрпақ жалғастығын жебейтін періште ретінде де танылған. Сондай-

ақ көне түркілік дүниетанымда Ұмай анамен қатар «бес ене» ұғымы болған. *Ұмай ана, Май ана, От ене, Ұмайық, Бай әжені* «бес ене» деп қабылдаған [10, 72]. Исламға дейінгі кезеңде Ұмай ана Тәңір анадан ерекшеленеді. Себебі Ұмай ана Хауа ана секілді Тәңірден жаратылған деп те саналған. Орхон-Енисей жазбаларында Ұмайды тіршілік негізі деп танып, әрі сол кездегі наным-сенімдерде орын алған құдайлар қатарына жатқызады. Ол сәбилер мен қоғамдық істерге көмектеседі деп сеніп, сол кезең халықтары тарапынан табыну символына айналғаны белгілі.

Бұл түркі халықтарында тәңіршілдік үстемдік алған кезең болғандықтан әулиелердің сипаты да соған сай түрлі көріністерді қамтыды. Мұнда діннің қалыптасуының бастамасы жүргендіктен нақты толыққан діни мораль жүйесі қалыптаспаған еді. Сондай-ақ тәңіршілдік сенімінде күнә, әділдік, мейірімділік, қасиеттілік т.б. туралы таным әлі орнықтап қалмаған болатын. Сондықтан бұл кезеңдегі әулие әйелдерге табыну сипаты көбінесе күнделікті тіршіліктегі тыныштық пен молшылықты тілеумен шектеліп те отырды. Себебі көшпелі халық ақыретке емес, жердегі тіршілікке бағдарланған еді. Түркі халықтары исламға дейінгі кезеңде «өлім» түсінігіне сабырмен қарайтын. Олардың жалғыз қорқынышы – Көк аспанның еркіне мойынсұнбау. Халық танымында мұндай қылмыс үшін тәңірі жеке адамды ғана емес, толық бір руды, халықтарды аяусыз жазаға тартады деп сенген. Сондықтан өздері тәңірі деп таныған әйел құдайларға яки әулиелерге құрбандыққа мал шалып, кешірім аламыз деп сенген.

Әулие әйелдер культінің исламға дейінгі кезеңде пайда болу және даму тарихында Тәңір ана мен Ұмай ана образдарының мәні зор. Сондықтан әулие әйелдер культінің генезисін аталмыш әйел жаратушылар немесе әулиелердің шығу тарихынан бастағанымыз жөн деп тұжырымдадық.

Түркі халықтарының аңыздарында, мифологиясында жиі ұшырасатын Ұмай жердегі әйел образы мен жаратушылық сипатқа ие кейіпкер. Ол Тәңірдің жары саналып, аса қасиетті әрі әулие кейпінде жауынгерлерді қорғайды деп танылған. Қазақ ұлтының дүниетанымында Ұмайға балалардың қорғаушысы деп сеніп, оған табынса, ауырған бала сауығады деп тұжырымдаған. Қырғыз халқы Ұмай малды көбейтіп, мол өніп береді деп табынған. Кейінірек ислам дәуірі келгенде оны Мұхамед пайғамбардың қызы Фатимамен сәйкестендіре бастады. Түркі халықтарының мәдениетінде әулиелік культі Тәңір ана мен Ұмай анаға тән қасиеттерді қамтыған, адамзат пен қоғамға рухани күш беріп, өмір сүру салтындағы алуан қақтығыстар мен қиындықтарды шешуге көмектесетін, халық сөзсіз сеніп, қазірге дейін қасиет тұтып, жерленген орындарына барып тәж ететін әулие әйелдердің есімдерімен, шығу тегімен, қызметімен анықталады.

Исламға дейінгі кезеңде түркі халықтары мен моңғол халықтарында әулиелік сипатын артқан, қамқоршы ретінде қалыптасқан культті бейне – *Алан-гуа*. Халық оны Добу мергеннің әйелі болған және одан Тәңірдің ұлы туылған деп есептеген. Бұл қасиетті кейіпкер әсіресе Шыңғыс хан дәуірінде маңызды рөл атқарған. Тәңір ана мен Ұмай ана секілді Алан-гуа да адамдарға өмір сыйлайды деп танылған және ұлы жетістіктерге жету жолында оның ұрпақтарының жоғары билігі сөзсіз деп есептелген.

«Орал батыр» эпосында адамзат тегін сақтаушы әулие ретінде – *Жанбике* есімі аталады. Бұл жырдың мазмұны Орхон-Енисей ескерткіштерінің мазмұнымен сәйкес келеді. Жанбике культі сол кезеңдегі әйелді құрметтеу, ананы қадірлеу, жанашырлық пен моральдық мотивтерін артады.

Қырғыз халықтарында Бұғы тайпаларының әулие қамқоршысы – Мүйізді ене. Оның шығу тегін мифологияда түрлі оқиғалармен сипаттайды. Ол жабайы табиғат пен жануарлар қамқоршысы – қайынның қызы деп есептеледі және Ыстықкөл көлінің қамқоршысы саналады. Мүйізді ене адам аңшылардың біріне үйленіп, өмір сүреді, бірақ шашын жуып жатқанын көруге тыйым салғанына қарамастан уәденің бұзылғанынан ол қайтыс болады деген аңыз да ұшырасады.

Түркі халықтары, оның ішінде өзбек халқы аңыздарында әулие әйел культі – *Амбар анамен* байланысты бейнеленді. Амбар ана Хәкім ата, яғни Сүлеймен Бақырғанидің жары деп баяндалады. Халық аңыздарында Амбар ананың суретті бейнесі сол кезеңдегі қоғамда есімі кең тараған әулие әйелдердің қамқоршысы образында берілген. Дегенмен Амбар ананың шығу тегі мен әулиелік сипаты жөнінде аңыздардың әртүрлілігінен нақты деректері тарих сахнасында көшіп кете барған. Дегенмен Амбар ананың әулие әйел культіндегі функционалдық қызметі әйел адамдарға дүниеге бала әкелуде қорған болу және оларға жеңілдік беру деп түсіндіріледі. «Босану... Амбар ананың қатысынсыз өтуі және оны елестету мүмкін емес» болған [11, 240].

Әулие әйелдер культі генезисінің бастапқы мотивтері аталған исламға дейінгі кезең еншісінде. Сондықтан түркі халықтарының мифологиясы мен әдебиетінде әулие әйелдер культі ұлттық мінез-құлық пен қасиеттерді сипаттайды. Жалпы әулие әйелдерге тән әлеуметтік әрі дүниетанымдық ерекшеліктерінің бастысы – өмір сыйлаушы, туған жерін қорғаушы және еркін, бақытты өмірді армандаушылар ретінде суреттелуі. Сондықтан исламға дейінгі кезеңде әйел образына тылсым күштер мен қасиеттерді теліп, олардың шығу тегін қарапайым адамдардан ерекшелей, аспан әлемімен, тәңіршілдік кезіндегі наным-сенімдермен, қоршаған ортамен т.б. байланыста қарастырып, адамдарға тән емес, ғажайып әлемінде дүниеге келуімен, белгілі бір сыртқы көрінісіндегі айшықтарымен, адамзат өміріндегі қызметінің ерекшелігімен түсіндірді. Соған сай ислам дәуіріндегі әулие әйелдер культін қарастыруда түркі халықтарының оған дейінгі кезеңінің тарихына және мифологиясына назар аударған жөн деп таптық.

Көптеген түркі халықтарында *Момо* образы өмір күшін беретін, табиғатпен және баланың дүниеге келуімен байланыста танылған культ. Исламға дейін *Момо* әулиелік культі қасиетті Тәңір ананың сипатына жақын, жаратылыстың басы саналатын ана, әйел образында көрініс тауып, әйел адамның өмірінің соңғы кезеңін сипаттайтын үлгісі ретінде суреттелді. Өзбек халықтарында *Мото Хауа* ана атымен қатар аталады. Ислам дәуірі келгенде түркі халықтарындағы әйел құдайы және өмір жаратушысы саналған *Момо* культі өзгеріске ұшырады. Қазақ, өзбек, тәжік халықтарында *Момо* культі әулие әйелдер есімімен қатар аталған және ол әйелдер қоғамда қасиетті қорғаныш пен әулиелік қызметін атқарғаны аян.

Момо культі салыстырмалы сипатта өзбек халықтарының әдебиеті мен тарихында жиірек кездеседі. Мұнда әулие әйел культінің мәні *момоға* тән қасиеттермен ерекшеленеді. *Момо* культі «әйел – басқарушы рух» деген танымнан пайда болған. Аталған сенім негізінде халықтың мифологиялық көзқарасында *момо* бейнесі пайда болды. Халық ішіндегі пікірге сәйкес, *момо* рухы үнемі әйелдерге, әйелдердің қызметі мен олар айналысатын кәсіптерде қолдау көрсетеді. *Момо* культі туралы басты көзқарастар исламға дейінгі кезеңде қалыптасқан діни-мифологиялық тұжырымдамаларға сілтеме жасайды. Нақтырақ айтсақ, ол өз бастауын рухтарға сену мен табыну кезеңіндегі анимистік таным дәуірінен алады [12, 1683]. Тіпті *момоны* нақты кейіпкер немесе образ

емес, қасиетті рух ретінде қабылдап, сол қасиетті рух дарыған әйелдерді де аталмыш атаумен атағаны белгілі болды.

Аталған халықтарға тән мәдени алмасулар мен аңыздар, әулие әйелдер культінің ұқсастығы мен ортақтығы, әр халықтың рухани құндылықтары мен дүние туралы көзқарастарына сай түсіндірілуіндегі айырмашылықтары мәдениетаралық коммуникацияның дамуына түрткі болды. Исламға дейінгі кезеңде адамдардың әрекеттері табиғаттың әр жаратылысының иесі деп таныған құдайлар мен адамдарға көмек көрсеткен, қорған болған әулиелер, оның ішінде әулие әйелдерге табынумен тікелей байланысты болды. Әулие әйелдер культі генезисінің исламға дейінгі дәуірдегі мәні құдайдың және мифологиялық бейнелердің түрлі образдарының пайда болуы және дамуы сипатымен анықталды. Әулие әйелдердің рухани семантикасы түркі халықтарының рухани мәдениетін дамытуда зор рөл атқарғанын ескеру маңызды. Себебі біз атап өткен исламға дейінгі құдайлық сипаттағы әйелдер мен әулие әйелдердің генезисі ислам дәуірінде синкреттеліп, қасиеттілер мен әулиелердің, тарих сахнасындағы жаңа әулие әйелдер бейнелерінің пайда болуына белсенді ықпал етті.

Ислам дәуірінде әулие әйелдер культінің басым сипаты ислам дінімен байланысты көрініс тапты. Әулие әйелдер культінің генезисі мен олардың қоғамдағы орны мен қызметі, ерекшеліктері де халықтың діні мен ділінің, ұлттық дүниетанымының шеңберінде қарастырыла бастады. Исламға дейінгі қасиетті немесе әулие саналған әйелдер культі тылсым күш пен адам мүмкіндігінен тыс ғажайыптарды тудыру, тіпті тәңірі сипатынан тарихта нақты ізі қалған, ислам дінінің негізінде адамдық қағидалары мен өмір мәнін түсіндіру, халқына жақсылық пен қорған болатын білімді әрі сопы әулие әйелдердің культіне ене бастады. Яғни исламға дейінгі кезеңнен бастау алған әулие әйелдер культі ислам діні кезеңі басталғанда көпқұдайлылық пен түрлі табиғат құбылыстарына сену, табыну секілді ерекшеліктерден құдай – біреу, ал әулиелер сол дін жолындағы қасиетті, ерекше адами құндылықтар мен мүмкіндіктерге ие тұлғалар сипатында түркі халықтары көзқарастарын жаңа бағытқа бұра бастады.

Ислам дәуіріне дейінгі кезеңде аталған «әулие әйелдердің», сондай-ақ сол кезеңге тән рухтардың, анимистік рәсімдердің барлығы, яғни олардың мұсылмандыққа дейінгі нанымдары осы дінмен тығыз байланысты. «Киелі» рухтарға сену, табыну, әулиелерге сену, түркі халықтарында «халықтық» исламның бір бөлігі саналады. Исламның түркі халықтарының, оның ішінде қазақтың жеріне келуі ұлт көзқарасын түбегейлі өзгертпесе де, бақсылық (шамандық), анимизм және ата-баба культінің қалдықтарын діни негізге бұру элементтерімен ерекшелене түсті. Яғни, бұл тұста «әулиелік» культі де ислам дінімен тығыз байланыста болды.

Түркі халықтарына ислам діні келгеннен кейін әулие әйелдер культі көбінесе сопы әйелдер сипатында таныла бастады [13, 164]. Ислам дінімен қатар келген сопылық дәстүрдің негізгі мақсаты – ізгі әрі өнегелі тұлғаларды тәрбиелеу. Мұнда қоғамның салмақты екінші жартысы – әйелдердің әулиелік культі ислам діні негізінде анықталады. Әйел сопылар туралы алғаш еңбек жазған Әбу Абдуррахман Сүлеми сексен төрт сопы әйел туралы айтып, отыздан астамының өмірбаянын және мистикалық көзқарастарын баяндаған [14, 130].

Ислам дәуірі кезеңінде әулие әйелдер культінің ұшар биігінде тұрған Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың анасы – *Әмина анамыз* (р.а.). Ол туғанынан бастап құрайш қыздарының ішіндегі ең сұлуы әрі ең тәрбиелісі болған. Ол өзінің мінезінің көркемдігімен барлық

әйелдерден асып түсті. Әмина анамыздың әулиелігі өзі өмір сүрген кездегі барлық іс-әрекеттері мен нақты шешімдерінен, ұлылығынан байқалады. Әрине, ислам дәуіріндегі әулие әйелдердің ең асылы ретінде ислам дінін ең алғаш қабылдаған Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың және Хадиша анамыздың қызы – *Фатиманы* да (с.ғ.с.) назарға алу маңызды. Себебі Фатима анамыз (с.ғ.с.) әулиелік культінің генезисіндегі тақуалық көшбасшысы саналады.

Ислам дәуіріндегі әулие әйелдер культі әуелде мұсылман халықтарына ортақ есімдер негізінде анықталып, ислам дініне тікелей қатыстылығымен айшықталды. Мысалы, ислам дәуірінде өзінің сопылық сипатымен және әулиелік ерекшелігімен күллі мұсылман халықтарының танымында әулие әйел ретінде танылып, оларға ислам діні тұрғысында қамқорлық көрсетіп, өзінің әділдігімен бейнеленген *Рәбия* (қазақша *Рабиға*) әулие өз өмірін аскеттікке арнауымен тарихта сақталған. Рабиға әулиенің әулиелік культінің генезисі оның дүниеге келерінде әкесінің түсіне Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар кіріп, қызының Раббының сүйікті құлы болып, барша мұсылман үшін үлгі болатынын ескертуінен басталады. Рабиға «әулие әйелдердің ханшайымы» атанған және ислам тарихындағы ықпалды әйелге айналған [15].

Әрине, ислам дәуіріндегі әулие әйелдер культін зерттегенде аталмыш есімдермен ғана шектелмейміз. Дегенмен түркі халықтарындағы әулие әйелдер культінің генезисін зерттеу үшін жалпы ислам дәуіріне тән алғашқы әулие әйелдердің сипатын шолып өту маңызды деп танымыз. Себебі қазақ, жалпы түркі халықтары даласындағы әулие әйелдер культінің генезисі осыдан бастау алады және түпкі ерекшеліктері ислам діні негізінде қызмет етуімен байланыста қарастырылады.

Ислам дәуірінде әйел әулиелердің қоғамдағы рөлі ерекше өсіп, шаһарларда олардың тұрақтары, яғни рибаттары пайда болған. Ол тұрақтар ислам дінін оқытатын парсылық үлгідегі орындар саналған. Мұндай тұрақтардың пайда болуы кейіннен әулие әйелдердің дүние салған орындарында кесенелерді тұрғызу және оларды қасиетті мекен санап, тәж ету дәстүрінің қалыптасуына түрткі болды.

Ислам дәуіріндегі қазақ даласына және түркі халықтарында айрықша даналығымен әрі әулиелігімен есімі танылған әйел-аналар аз емес. Мәселен *Шәмбұл ана, Алдай ана, Әмина ана, Мат Опа ана, Ұлсай емер, Бекіранас ана, Қал Нешім Қаһарлы Әз Мама, Әз Мүсия ана, Әз Кебеже ана, Ду ана, Ай ана, Үр Тұрмақ Әулие ана, Айша бибі, Бабаджа хатун, Әз Сұлушаш ана, Нұрила (Домалақ ана), Бибі Фатима, Гаухар ана, Қарашаш ана, Рәбия бегім* секілді есімдері түркі даласындағы әулие әйелдер культінің пайда болуы мен қалыптасуына, дамуына тікелей ықпал етті. Түркі халықтарына тән әулие әйелдер есімдері мұнымен шектелмейтіні, әлі толық зерттелмеген, ізденісті талап ететін материалдардың көптігі зерттеу жұмысымыздың теориялық және практикалық мәнін айшықтай түсті. Аталған әулие аналарымыздың есімдері мен оларға тән жерлеу орындарының мазмұны, бүгінгі таңда әлі де қасиетті орындар саналып, ерекше көңіл бөлініп келе жатқандығы осы мәселеге тереңірек үңілуді талап етіп, біз «әулие» деп атап жүрген әйел тұлғаларының әулиелік культінің генезисін исламға дейінгі және ислам дәуірі байланыстарында зерттеу өзектілігін арттырып отыр. Сондықтан әулие әйелдер культінің генезисін аталған есімдер негізінде және сол уақыт пен кеңістік аясындағы түркі халықтарының дүниетанымы мен көзқарастары, діні мен ділі тұрғысынан талдау маңызды.

Біз атап өткен әулие әйелдер есімдері мен культінің генезисі аңыздар мен тарих беттерінде көрініс тапқан. Мысалы, әулие саналған *Шәмбұл ана* Нұқ пайғамбардың

адал жары болған. Алдай ана Кер Сақ Аб «Сансыз бабаның» анасы, *Әмина ана* Ар Сақ Аб «Мұңсыз бабаның» анасы, *Мат Опа ана* ұлы Алаш қаһанның анасы, *Ұлсай емер* «*Пір Әз Сақ*» ұлы Алаш қаһанның жары, *Бекіранас ана* ұлы Қазақ қаһанның екінші жары, *Қал Нешім Қаһарлы Әз Мама* Керейдің ұлы аналарының бірі, оны өз кезеңінде аналардың киелі «Ақ төсті кимешек, Ноқталы Бәтуа басы» деп те атаған, *Әз Мүсия ана*, *Әз Кебеже Ана*, *Әз Келүн (Ду Ана) Ана* – Қыпшақ бабаның осы үш әйелі, *Әз Сүйкім Ай ана* Сүмбіле әулиенің жары, *Әз Бибі Шүкір Үзданай Нәзила ана* – Қара Бура әулиенің анасы деп танылған [16].

Айша бибі – хакім, XI ғасырда өмір сүрген ғалым әрі ақын Сүлеймен Бақырғанидің қызы. Әкесінің қазасынан кейін Айқожа шейхтің қолында тәрбиеленеді. Айша бибі Қарахан Мұхаммедке деген махаббаты жолында қаза тапқаннан кейін Қарахан соқтырған ғажайып кесенесі қазіргі таңға дейін сақталып, тек тарихи мұра емес, рухани мұра есебінде әрі әулие әйел рухына тағзым ету орны ретінде маңызды рөл атқарып келеді. Айша бибі образы мен оның аталмыш кесенесінде халық санасындағы ұлттық мінез-құлық пен құнды рухани тарих көзі сақталған.

Айша бибінің кесенесінің жанында жерленген тағы бір әулие әйел – оның құрбысы әрі күтушісі Бабаджа-хатун. *Бабаджа-хатун* өзінің даналығымен және адалдығымен халық танымында қасиетті образ сипатында сақталған. Сондықтан Айша бибі мен Бабаджа-хатун кесенелеріне ұрпақ аңсаған, бақыт күткен әйелдер келіп ниет етіп, оларды әулие деп таниды. Ислам дәуірі кезеңіне тән әулие әйелдер бейнесі тылсым күштер мен қасиеттерге ие болмағанымен, ұлттық таным мен дүниетанымдық көзқарастарына сай адалдық пен тазалық, даналық, жанашырлық пен рухани ұстанымдарды берік сақтауымен халық санасында қасиетті саналып, ғасырдан ғасырға есімдері жетіп отырды.

Домалақ ана – Нүрила Әли Сыланқызының халық ішінде тараған есімі. Бәйдібек атаның жары болған Домалақ ананың әулие атануына оның ел арасындағы ерекше даналығы мен ақылдылығы, мейірім мен қасиетті ана символына айналуы себеп болды. Ал оның «Домалақ ана» атануы парсының «Дихнат ана», яғни «Қасиетті ана» атауынан туындаған деген тұжырым нәтижелі деп танимыз. Халық арасында оның тапқырлығы мен әулиелігі жөнінде аңыз-әңгімелер көп. Десе де Домалақ ана – адамдар арасындағы дау-дамайды әділ шешуі, татуластыру секілді қасиетімен жиі еске алынады. Сондай-ақ, Домалақ ана Жетісу, Ташкент, Шымкент, Әулиеата жеріндегі халықтардың арғы анасы саналады.

Қожа Ахмет Ясауидің қызы – *Гауһар ана*. Гауһар ананың «әулие» атануына негіз болған оның жан мен тән тазалығын ұстанған емшілік қасиеті. Ол өзінің сұлулығымен ғана емес, ақылымен де көпшіліктен айрықша тұрған. Ол өз өмірінде талай адамды емдегендіктен «әулие ана» атанып кеткен. Сондай-ақ қазіргі халық дүниетанымында әулие ана жерленген жердегі құдықтардың барлығы қасиетті саналып, суынан ішкен адам ауруынан емделеді деген сенім қалыптасқан [17].

Түркі халықтары өзінің көшпелі тарихында әлем мәдениеті кеңістігінде маңызды рөл атқарды, дегенмен түркілер тарихына, мәдениеті мен рухани құндылықтарының генезисіне қатысты әлі де зерттеуді талап ететін, шешімін таппаған аталмыш мәселелер көп [18, 103].

Ислам дәуіріне дейінгі және ислам дәуіріндегі әулие әйелдер образы мен әулиелік культі тек әдеби-фольклорлық, тарихи-мәдени кейіпкерлер ретінде ғана емес, түркі халықтарының әлемдік санасы мен дүниетанымың қалыптасу үдерісіне негіз

болған рухани бастаушылар сипатында да аса маңызды қызмет атқарды. Қай кезеңге тән болмасын әулие әйелдер культінің негізі ізгілік пен тіршілік нәрін, қоғамдық руханиятты, мәдени және этникалық психологияның бекіп, дамуына әсер етті. Кейіннен халық әдебиетінде әулие әйелдер образына ұқсас қасиетті аналар мен әйел кейіпкерлер көптеп орын алып, ұлт мәдениетіндегі рөлімен қатар қоғамдағы орны мен сипаты ғасырлар дамуы шеңберінде жетіліп, өзгеріп отырды. Десек те бүгінгі таңға дейін түркі халықтарының ұлттық дүниетанымында әулие әйелдер культінің элементтері мықтап сақталып, рухани құндылықтарды сақтауда әлі де белсенді қызмет атқаруда. Ол мейлі тарих сахнасындағы аталмыш әулие әйелдер есімдерімен қатыста болсын, мейлі әдеби-мәдени әйел кейіпкерлер мен қаһармандар болсын, түрлі дін мен ділдік, мәдени және танымдық даму, өзгеру ырғағында әртүрлі сипатта халық санасында сақталғанымен, ұлттың қалыптасуы мен ұлттық сананың бекуінде ортақ мүддені артып келеді.

Қорытынды

Түркі халықтарындағы әулие әйелдер культі және оның генезисі тұтас ұлттар мен мәдениеттерге тән рухани құндылықтар жүйесін, ұлттың дүниетанымы мен мінезін, әлемді танудағы нақты қағидалары мен көзқарастарын, алғаш адамзат пайда болғаннан бастап қазірге дейінгі дін мен діл арақатынасындағы тарихи өзгерістер мен адамзаттық сенім элементтерін құрайды. Ал әулие әйелдер культінің генезисін исламға дейінгі және ислам дәуіріндегі байланыстар негізінде зерттеу олардың пайда болу мотивтері мен адамзат тарихында қалыптасу және даму кезеңдерін, халықтың діни көзқарастары мен танымының қалыптасуына әсерін, жалпы олардың түркі халықтары мәдениеті мен руханиятында көрініс табу негіздерін жүйелі жіктеуге, салыстыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысымызда әулие әйелдер культінің – исламға дейінгі және ислам дәуіріндегі пайда болу, қалыптасу, даму тарихын байланыста қарастырып, екі кезеңге тән образдар мен тұлғалар есімдерін және олардың адамдар арасындағы, табиғаттағы және өмірдегі басты функционалдық сипаты мен халық санасына сіңген рухани аспектілерін есімдер мысалдар негізінде тұжырымдадық.

Исламға дейінгі әулие әйелдер культінің негізгі мазмұнында тәңіршілдік пен көпқұдайлылық яки тылсым күштерге табыну, әйел-құдай кейіпкерлері мен образдарының, түркі халықтары мифологиясында сақталған әулие әйелдер, негізінен құдайлар көріністері жиі ұшырасатынын түсініп, әулие әйелдер культінің генезисінің алғашқы көзі сол кезең кейіпкерлеріне тән екені тұжырымдалып, есімдер мен олардың қызметі, олар туралы сол кездегі және қазіргі түркі халықтарының санасында қалыптасқан наным-сенімдер мен көзқарастар тарихи-генетикалық әдіс негізінде түсіндірілді.

Ислам дәуіріндегі әулие әйелдер культінің генезисі ислам дінінің пайда болуы мен қалыптасуы кезеңіндегі жалпы мұсылмандық көзқараста, сондай-ақ түркі халықтарының ислам дінін қабылдауы кезеңінде қалыптасқан әулиелік сипаты мен мазмұны, қазақ ұлтымен қатар тәжік, өзбек, қырғыз халықтарының мәдени дәстүріндегі рөлі, өзара ұқсастықтар мен айырмашылықтар мәселесі, халықтар психологиясы мен ұлттық характеріндегі айшықтарды мәдени-тарихи, салыстырмалы талдау, түсіндіру нәтижесінде жүйеледік.

Зерттеу жұмысында негізге алынған екі кезеңге тән әулие әйелдер есімдері іріктеліп, олардың шығу тегі және түркі халықтарының интерпретациясындағы образдары, атқарған рухани және мәдени қызметтері жеке қарастырылып, әр әулие әйел есімімен қатар соған қатысты культ сипаты мен генезисі таратылып, түсіндірілді. Назарға алынған әйелдер есімдерінің және тұлғалардың түркі халықтарының тарихы, мәдениеті және әдебиетінде, өмірінде әулиелік культіне айналуына себеп болған оқиғалар мен халықтық сенімдер, сол әулиелік культінің халықтар діні мен көзқарастарының қалыптасуына әсері сараланып, детальді түсіндіру және сол ақпараттарды жинақтау негізінде сараланды.

Белгілі бір халыққа тән рухани таным-түсінік пен мәдениетін сол ұлттың пайда болу кезеңі мен өзімен бірге пайда болған түрлі дүниетанымдық көзқарастары, сенімі, арман-қиялы, мінез-құлқы, психологиясы аясында детальді зерттеу адамзат санасында қалыптасқан сан қырлы культтерді тануға мүмкіндік тудырады. Исламға дейінгі және ислам дәуіріндегі қазақ халқының және басқа түркі халықтарының қоғамындағы әулие әйелдер культінің генезисін зерттеу – аталған қоғамдардағы әйелдің орны мен қызметін, халық санасындағы құндылықтарды қалыптастырудағы жетістіктерін, қоршаған орта қайшылықтарына қарамастан қоғамнан оқшауланбаған мұсылман әйелдерінің орнын бақылауға жол ашты. Бұл мәдениеттану, әдебиет, тарих әрі философия т.б. үлкен ғылым салаларының зерттеу нысанын біріктіретін мәнді мәселеге айналып отыр. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижесі – аталмыш өзекті мәселенің нақты әрі деректі кезең кеңістігіне сай нақты есімдер мысалында жүйеленуі.

Авторлардың қосқан үлесі:

Бекетова Д.Б. – ғылыми мақаланы дайындады, техникалық рәсімдеді, материалдар жинақтады;

Озунел Э.О. – мақала тақырыбына орай шетелдік ғалымдарын зерттеулерін тұжырымдады және бағыт-бағдар берді.

Әдебиеттер тізімі

1. Малов, С.Е. (1951) Памятники древнетюркской письменности. М.: АН СССР, 452 с.
2. Булекбаев, С.Б. (2016) Тюркский вклад в мировую культуру и цивилизацию: монография. Алматы: BAVIS systems, 316 с.
3. Vaitkevičius, V. (2022) "Mythological, Holy or Cult Places?", Culture Crossroads, 5, 222, pp. 132-141. DOI: 10.55877/cc.vol5.222
4. Kassymova, G., Kulbarak, S., Zalalovo, A., Kaliyeva, N., Zadakhanova, A. (2024) "The Concept of «World» in Ancient Turkic World View", Journal of Nationalism Memory and Language Politics, 18, 2, pp. 1-17. DOI: 10.2478/jnmlp-2024-0009
5. Yunusbayev, B., Yunusbayev, B., Metspalu, M., Metspalu, E., Villems, R. (2015) "The Genetic Legacy of the Expansion of Turkic-Speaking Nomads across Eurasia", International Journal of Instruction, 11(4), pp. 1-24. DOI: 10.1371/journal.pgen.1005068
6. Konkal, M., Shaimerdinova, N.G., Eker, S., Somzhurek, B.Zh., Beisenbayeva, L.Zh. (2024) "SocioLinguistic Analysis of The Problems of Vulnerable and Critically Endangered Turkic Languages in Kazakhstan", International Journal of Religion, 5, 10, pp. 3564-3577. DOI: <https://doi.org/10.61707/078hwq34>
7. Dallos, E. (2019) "Albasty: A Female Demon of Turkic Peoples", Acta Ethnographica Hungarica, 64 (2), pp. 413-424. DOI: 10.1556/022.2019.64.2.11
8. Omorov, A., Chokoeva, D., Kalchakeyev, K., Sheripbayev, A., Kochorova, G. (2025) "Interaction of Linguistic and Literary Aspects in the Context of the Cultural Diversity of the Turkic Peoples of Central Asia", Open Cultural Studies, 9, pp. 1-16. DOI: 10.1515/culture-2024-0041

9. Khasbulatov, A., Zhihui, L., Shaigozova, Zh., Ibragimov, A. (2024) "Patch in the ritual and daily practice of the Turkic people", *Pharos Journal of Theology*, 105, 3, pp. 1-11. DOI: 10.46222/pharosjot.105.32
10. Орынбеков, М. (1996) *Ежелгі қазақтың дүниетанымы*. Алматы: Ғылым, 168 б.
11. Снесарев, Г.П. (1969) *Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма*. М: Наука, 338 с.
12. Нарзуллаева, Д.С. (2023) «Момо (бабушка) – покровительница женщин», *Science and Education Scientific Journal*, 4, 2, стр. 1683-1690.
13. Балтабаева, А.Ю., Ахметова, Г.К. (2023) «Сопылық тариқаттар философиясындағы әйел бейнесі», *Қарағанды университетінің Хабаршысы. Тарих. Философия сериясы*, 3(111), бб. 161-169. DOI: <https://doi.org/10.31489/2023NPh3/161-169>
14. Haksever, A.C. (2021) *Günümüz Tasavvuf Meseleleri*. İstanbul: KDY Akademi, 226 s.
15. Садуахасұлы, Ж. (2022) Рабиға әулие деген кім? Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://kazislam.kz/2022/11/rabigha-aulie-degen-kim/> (Қаралған күні: 10 сәуір 2025 ж.).
16. Байжанов, І. Ұлы әз аналар – олар кімдер еді? Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://abai.kz/post/44013> (Қаралған күні: 10 сәуір 2025 ж.).
17. Слямбек, Қ. (2020) Қазақстандағы әйел-ана кесенелері: Гауһар ана. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://massaget.kz/ruhani_jangyiru/kazakstandagyi-ayel-ana-keseneler-gauhar-ana--60953/ (Қаралған күні: 10 сәуір 2025 ж.).
18. Konstantinova, N., Zoenova, V., Trifanova, S., Svyatkob, S. (2018) "History and culture of the early Türkic period: A review of archaeological monuments in the Russian Altai from the 4th-6th century AD", *Archaeological Research in Asia*, 16, pp. 103-115. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ara.2018.06.002>

Д.Б. Бекетова¹, Э.О. Озунел²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Университет Хаджы Байрам Вели, Анкара, Турция

(E-mail: danabeketova@gmail.com, evrimolcer@gmail.com)

Генезис культа святых женщин: связи доисламской и исламской эпохи

Аннотация. Статья посвящена изучению культа святых женщин в тюркских народах. Изучение культа святых женщин позволяет определить происхождение концепта «женщина» в истории человечества и присущие им функциональные характеристики.

Цель исследования – определить генезис культа святых женщин на основе истории развития и культуры тюркских народов. Для реализации цели, заложенной в исследовательской работе, выполнены задачи анализа генезиса культа святых женщин на культурно-исторической, историко-генетической основе в соответствии со связями между доисламским и исламским периодами, обобщения и отбора имен святых женщин, представленных в мировоззрении тюркских народов, интерпретации их происхождения и деятельности в народном обществе.

В рамках научного исследования с целью изучения генезиса культа святых женщин были использованы методы: подбора имен, сравнительного анализа общих черт и особенностей культа святых по отношению к женщинам, характерных для тюркских народов, а также интерпретации значения культа святых женщин в формировании и развитии мировоззрения народа в соответствии с двумя указанными выше основными периодами, характерными для национальной культуры и религии, менталитета и духовного сознания.

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что оно представляет ценность для изучения генезиса культа святых женщин у тюркских народов и его анализе в соответствии с историей конкретных периодов, так как позволяет наглядно описать роль женщин в национальной истории, культуре, межкультурной коммуникации и, что самое главное, возрождении духовного знания. Системные результаты работы в соответствии с теоретическими

выводами определяют практическую значимость исследования, материал которого может быть использован в специальных курсах по межкультурной коммуникации, культуре, истории и литературе тюркских народов.

Ключевые слова: святые женщины, генезис, культ, ислам, тюркские народы, религия, мировоззрение.

D.B. Beketova¹, E.O. Ozunel²

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey*

(E-mail: danabeketova@gmail.com, evrimolcer@gmail.com)

The Genesis of the Cult of Holy Women: Pre-Islamic and Islamic Connections

Abstract. The article is devoted to the study of the cult of holy women among Turkic peoples. The study of the cult of holy women allows us to trace the origin of the concept “woman” in the history of mankind and the inherent functional characteristics of women.

The purpose of the study is to determine the genesis of the cult of holy women based on the history of development and culture of Turkic peoples. To realize the goal of the research work, the tasks of analyzing the genesis of the cult of holy women on the cultural-historical, historical-genetic basis in accordance with the links of pre-Islamic and Islamic periods, generalization and selection of the names of holy women that took place in the worldview of Turkic peoples, interpretation of the origin and activities in the people's society.

Within the framework of scientific research in order to study the genesis of the cult of women saints, the following methods were used: selection of names, comparative analysis of common features and peculiarities of the cult of saints in relation to women, characteristic of Turkic peoples, as well as interpretation of the significance of the cult of women saints in the formation and development of the worldview of the people in accordance with the above two main periods, characteristic of national culture and religion, heart and spiritual consciousness.

The theoretical significance of the study lies in the fact that it is of value in studying the genesis of the cult of women saints in Turkic peoples and its analysis in accordance with the history of specific periods, as it allows for a visual description of the role of women in national history, culture, intercultural communication and, most importantly, the revival of spiritual knowledge. The systemic results of the work, in accordance with the theoretical conclusions, determine the practical significance of the study, the material of which can be used in special courses on intercultural communication, culture, history and literature of Turkic peoples.

Keywords: holy women, Genesis, cult, Islam, Turkic peoples, religion, worldview.

References

1. Malov, S.E. (1951) *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti*. M.: AN SSSR, 452 s. [in Russian]
2. Bulekbaev, S.B. (2016) *Tjurkskij vklad v mirovuju kul'turu i civilizaciju: monografija*. Almaty: BAVIS systems, 316 s. [in Russian]
3. Vaitkevičius, V. (2022) “Mythological, Holy or Cult Places?”, *Culture Crossroads*, 5, 222, pp. 132-141. DOI: 10.55877/cc.vol5.222
4. Kassymova, G., Kulbarak, S., Zalalovo, A., Kaliyeva, N., Zadakhanova, A. (2024) “The Concept of «World» in Ancient Turkic World View”, *Journal of Nationalism Memory and Language Politics*, 18, 2, pp. 1-17. DOI: 10.2478/jnmlp-2024-0009
5. Yunusbayev, B., Yunusbayev, B., Metspalu, M., Metspalu, E., Villems, R. (2015) “The Genetic Legacy of the Expansion of Turkic-Speaking Nomads across Eurasia”, *International Journal of Instruction*, 11(4), pp. 1-24. DOI: 10.1371/journal.pgen.1005068
6. Konkal, M., Shaimerdinova, N.G., Eker, S., Somzhurek, B.Zh., Beisenbayeva, L.Zh. (2024) “SocioLinguistic Analysis of The Problems of Vulnerable and Critically Endangered Turkic

Languages in Kazakhstan”, International Journal of Religion, 5, 10, pp. 3564-3577. DOI: <https://doi.org/10.61707/078hwq34>

7. Dallos, E. (2019) “Albasty: A Female Demon of Turkic Peoples”, Acta Ethnographica Hungarica, 64 (2), pp. 413-424. DOI: 10.1556/022.2019.64.2.11

8. Omorov, A., Chokoeva, D., Kalchakeyev, K., Sheripbayev, A., Kochorova, G. (2025) “Interaction of Linguistic and Literary Aspects in the Context of the Cultural Diversity of the Turkic Peoples of Central Asia”, Open Cultural Studies, 9, pp. 1-16. DOI: 10.1515/culture-2024-0041

9. Khasbulatov, A., Zhihui, L., Shaigozova, Zh., Ibragimov, A. (2024) “Patch in the ritual and daily practice of the Turkic people”, Pharos Journal of Theology, 105, 3, pp. 1-11. DOI: 10.46222/pharosjot.105.32

10. Orynbekov, M. (1996) Ezhelgi kazaktyn duniyanymy. Almaty: Gylym, 168 b. [in Kazakh]

11. Snesarev, G.P. (1969) Relikty domusul'manskih verovanij i obrjadov u uzbekov Horezma. M: Nauka, 338 s. [in Russian]

12. Narzullaeva, D.S. (2023) «Momo (babushka) – pokrovitel'nica zhenshhin», Science and Education Scientific Journal, 4, 2, str. 1683-1690.

13. Baltabaeva, A.Ju., Ahmetova, G.K. (2023) «Sopylyk tarikattar filosofijasyn dagy ajel bejnesi», Karagandy universitetinin Habarshysy. Tarih. Filosofija serijasy, 3(111), bb. 161-169. DOI: <https://doi.org/10.31489/2023HP3/161-169> [in Kazakh]

14. Haksever, A.C. (2021) Günümüz Tasavvuf Meseleleri. İstanbul: KDY Akademi, 226 s. [in Turkish]

15. Saduahasuly, Zh. (2022) Rabiga aulie degen kim? Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://kazislam.kz/2022/11/rabigha-aulie-degen-kim/> (Karalghan kuni: 10 sauir 2025 zh.). [in Kazakh]

16. Bajzhanov, I. Uly az analar – olar kimder edi? Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://abai.kz/post/44013> (Karalghan kuni: 10 sauir 2025 zh.). [in Kazakh]

17. Sljambek, K. (2020) Kazakstandagy ajel-ana keseneleri: Gauhar ana. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://massaget.kz/ruhani_jangyiru/kazakstandagy-ayel-ana-keseneler-gauhar-ana--60953/ (Karalghan kuni: 10 sauir 2025 zh.). [in Kazakh]

18. Konstantinova, N., Zoenova, V., Trifanova, S., Svyatkob, S. (2018) “History and culture of the early Türkic period: A review of archaeological monuments in the Russian Altai from the 4th-6th century AD”, Archaeological Research in Asia, 16, pp. 103-115. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ara.2018.06.002>

Авторлар туралы мәлімет:

Бекетова Д.Б. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Озунел Э.О. – доктор, профессор, Хаджы Байрам Вели Университеті, Этнологии кафедрасы, Анкара, Түркия.

Бекетова Д.Б. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

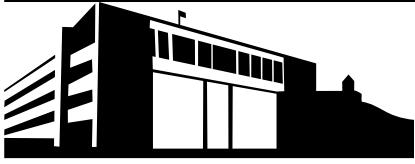
Озунел Э.О. – доктор, профессор, Университет Хаджы Байрам Вели, кафедра этнологии, Анкара, Турция.

Beketova D.B. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Ozunel E.O. – Dr. Prof., Hacı Bayram Veli University, Department of Ethnology, Ankara, Turkey.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.41
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-246-257>

«Codex Cumanicus» жазба ескерткіші тіліндегі діни ұғымдар: түркілік таным және семантикалық эволюция

Г.И. Серкебаева¹, С.С. Байменова*¹, К.Б. Аширкулов²

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: gauhar.110178@mail.ru¹, saule.baimen78@gmail.com², kanat.ashirkulov@gmail.com³)

Аңдатпа. Мақалада ортағасырлық «Codex Cumanicus» жазба ескерткішіндегі діни лексикаға лингвистикалық талдау жасалған. Зерттеу нысаны ретінде рауғамбар (пайғамбар), šeriat (шариғат), оғуғ (ораза), qurban (құрбан), sadaqa/sadaуа (садақа), täube (тәубе), šükür (шүкір), sabur (сабыр), medet (медет), niyet (ниет) сияқты діни ұғымдар алынған. Зерттеу барысында алынған діни сөздердің ортағасырлық жазба ескерткіш тілінде қолданылу ерекшеліктері, фонетикалық сипаттары және тарихи дамуы қарастырылған. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, фонетикалық және семантикалық әдістер қолданылып, араб-парсы тілдерінен енген терминдердің түркі тілдік ортаға бейімделу ерекшеліктері анықталған. Нәтижесінде ескерткіш тіліндегі діни лексика жүйелі қалыптасқаны, түркілердің діни-танымдық жүйесіндегі рөлі көрініс тапқаны көрсетілген. Мақала нәтижелері түркі тілдерінің тарихи лексикологиясы мен діни терминологиясын зерттеуде маңызды ғылыми дереккөз болып табылады.

Түйін сөздер: «Codex Cumanicus», діни лексика, көне түркілік таным-сенім, ортағасырлық жазба ескерткіш, түркі тілдері, тарихи терминология.

Түсті: 13.05.2025; Мақұлданды: 25.02.2026; Онлайн қолжетімді: 30.03.2026

Кіріспе

Ортағасырлық жазба мұралар ішінде ерекше тарихи, мәдени және лингвистикалық құндылығы бар ескерткіштердің бірі – «Codex Cumanicus». Бұл еңбек XIII ғасырда түзілген үш тілді сөздік пен христиан дінін насихаттауға арналған діни мәтіндерден тұрады. Жазба ескерткіштегі тілдік деректер ортағасырдағы түркі халықтарының тілдік, рухани және мәдени өмірін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді, әсіресе қыпшақ тобына жататын халықтардың әдеби-мәдени, тілдік тарихын зерттеуде баға жетпес дереккөз [1, 119]. Себебі оның құрамындағы сөздік бағандар мен діни мәтіндер арқылы қыпшақ тілінің лексикалық қоры, грамматикалық құрылымы, дыбыстық жүйесі ғана емес, сол дәуірдегі халықтың дүниетанымы, наным-сенімі және рухани құндылықтары да айқын көрінеді. Бұл өз кезегінде ортағасырлық түркі қоғамындағы мәдени байланыстарды, Батыс пен Шығыс өркениеттерінің өзара ықпалын, сондай-ақ қыпшақ тілінің халықаралық қатынас тілі ретіндегі маңызын дәлелдейді. Аталған жазба ескерткіш бүгінгі күнге дейін бірнеше рет ғылыми айналымға түсіп, әртүрлі бағытта зерттелді. Сондай-ақ ол әртүрлі тілдерге аударылып, бірнеше рет баспадан шықты. Оған Ю.Клапрот, Г.Кун, В.В. Радлов, К.Гренбах, Ә.Қ. Құрышжанов, В.Дримба, А.Гаркавец, М.Аргуншах, Г.Гунер сияқты сияқты ғалымдардың еңбектері дәлел. Ескерткіш тіліндегі сөздік пен христиан мәтіндерін алғаш бөліп, екіге бөліп жіктеген Г.Кун еді, ал діни терминдер арасынан араб-парсы кірме сөздерін алғаш байқаған белгілі түрколог О. Блау болды [2.302]. Кейінен діни мәтіндер мен терминдерді, араб-парсы кірмелерін В.Банг, К.Залеман, Ян. Гжегожевский, А.Смайлович, Т.Кавальский, С.Малов, А.Зайончковский, О.Прицак, Д.Мончизаде, А.Бодрогилетти, Л.Базен, Ә.Құрышжанұлы, М.Аргуншах, Г.Гунер, Э.Гулиев секілді т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектері мен мақалаларында талданды. Ғалымдардың еңбектерінде діни лексика мен кірме элементтер негізінен жалпы тілдік немесе тарихи-этимологиялық тұрғыдан қарастырылды. «Codex Cumanicus» мәтініндегі діни терминдерді әр жылдары көшірілген нұсқаларымен салыстырмалы түрде талдау әлі де толық жүзеге асқан жоқ. Осы тұрғыдан алғанда, ескерткіш тіліндегі діни лексиканы дербес нысан ретінде қарастыру, оның семантикалық және мәдени қырларын ашу өзекті болып табылады. «Codex Cumanicus» жазба ескерткіштегі діни мәтіндер арқылы ұлан-байтақ территорияда өмір сүрген түркіледің өз дәстүрі мен сенімдерін сақтай отырып, өзге дін өкілдерімен тығыз мәдени байланыста болғандығын көруге болады. Зерттеу барысында жазба ескерткіш мәтініндегі діни терминдер мен ұғымдардың тілдік табиғаты, қолданылу ерекшеліктерін ашу көзделеді. Сонымен қатар, бұл терминдердің құрамында кездесетін араб-парсы лексикасының рөлі мен олардың түркі тіліне сіңісу жолдары сараланады. Алғаш рет ескерткішті көшіруші авторлардың әр жылдары шыққан нұсқаларына фоно-лексикалық талдаулар жасалынды. Бұл зерттеу «Codex Cumanicus» жазба ескерткішіндегі діни лексиканы кеңірек тануға, түркі тілінің тарихи лексикологиясы мен мәдениетаралық байланыстарын түсінуге үлес қосады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, фонетикалық және семантикалық әдістер кешенді түрде қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы ислам дініне қатысты терминдердің тарихи дамуы, сондай-ақ «Codex Cumanicus» жазба ескерткішінің әр

жылдары жарық көрген нұсқаларымен және басқа ортағасырлық жазба ескерткіштермен салыстырмалы түрде олардың фонетикалық және семантикалық айырмашылықтары анықталды. Фонетикалық әдіс сөздердің дыбыстық құрамындағы өзгерістерді талдауға мүмкіндік берсе, семантикалық әдіс олардың мағыналық ерекшеліктерін көрсетуге қызмет етті. Қолданылған әдістер жиынтығы «Codex Cumanicus» ескерткішіндегі діни лексиканың тарихи қалыптасу ерекшеліктерін жан-жақты зерттеуге негіз болды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Дін мен сенім адамзат өмірінде қоғамның рухани және мәдени дамуына елеулі әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Ортағасырлық түркі халықтарының өмірінде де діни түсініктер мен тәжірибелер олардың әлеуметтік, мәдени және саяси құрылымымен тығыз байланысты болған. Аталмыш жазба ескерткіштегі христиан дініне қатысты мәтіндерде әр түрлі діни терминдердің молынан қолданылуы ортағасырлық түркі қоғамының көпұлтты және мәдени ықпалдастыққа бай болғанын көрсетеді. Түркі тілдері мен мәдениетінің тарихын зерттеген көптеген түрколог ғалымдар, қыпшақ тіліне араб-парсы мәдениетінің ықпалы ерте кезден бастау алғандығын айтады. Бұл тұжырым «Codex Cumanicus» мәтініндегі ислам терминдерінің кездесуі арқылы да расталады. Мысалы, жазба ескерткіш тілінде Pāyūambār-reuyāmbār (пайғанбар-пайғамбар), бүгү (бүгү) бүгі, profet (профет) пайғамбар секілді мағыналас ұғымдар жарыса қолданылады. Мысалы, bugün alay aytıldı pāyūambārlārdān (бүрүн алай айтылды пайғамбарлардан) бұрын пайғамбарлар солай айтқан, profet aytūāncī-aytūānča (профет айғанчы), пайғамбар айтқанша, бүгүлārdān ulam ol sösler turur (бүгүлāрдāн ұлам ол сөзлер түрүр) пайғамбарлардың сөздерді ұлы сөздерден тұрады. Мұндағы Pāyūambār-reuyāmbār (пайғанбар-пайғамбар) пайғамбар - парсы тілінен кірген кірме сөз, мағынасы «Алланың өмірін жеткізіп, дін үйрету үшін жіберілген елші» [3, 370]. Біз қарастырып отырған ескерткіш тілінде сөз ортасында а/ә, а/е н/м алмасуларымен беріледі. Түркі тілдерінде татар пайғәмбәр, ноғай пайғамбар, қарақалпақ пайғамбар, қырғыз пайғамбар, өзге тілдерде «реуғамбар», «пророк», «prophet», «nabi», және жазба ескерткіштің әр жылдары жарияланған нұсқаларда Г.Кун reugambar «prophet» [4, 298], К.Гренбах rajūambar-rejūambar [5, 186, 187], В.В. Радловта пайғамбар - пайғамбардан [6, 69]. В. Дримба reugambar, raugambar, rauganbardan [7, 81, 122, 119], Ә.Құрышжановта пайғамбар «пайғамбар» [8, 108], А.Гракавец рауғамбар «пророк» [9, 580], Г.Гүнер мен М.Аргуншахта «раугамбар» reugambar [10, 498]. Байқап қарасақ түпнұсқамен салыстырғанда көшірушілер тарапынан тек фонетикалық тұрғыдан өзгешеліктер байқалады. Мысалы, Г.Кун мен К.Гренбахта сөз ортасында және аяғында а/е, түрколог В.В. Радловта сөз ортасындағы ұяң дауыссыз ғ дыбысын қатаң қ дыбысымен таңбаланған. Ал Ә.Құрышжанұлы мен А.Гаркаевтің нұсқалары түпнұсқаға сай келеді. Көшірушілер тарапынан жіберілген фонетикалық өзгешеліктер түркі тілдерінде де, ортағасырлық жазба ескерткіштерде де кездесіп отырады. Мысалы, «Китаб-и Тарджуманда»: раугамбар - Пророк [11, 582], «Кыпчакское Евангелиеде»: реугамбар - Пророк [12, 505], «Тэфсирде» пайғамбар «посланник», «пророк» [13, 252]. Шығатын қортынды бұл сөз фонетикалық тұрғыдан түрленгенімен қазіргі уақытқа дейін мағыналық тұрғыдан ешқандай да өзгеріске түспеген күйі қазақ тілінде мағынасы кеңейіп қолданылады. Мысалы, пайғамбар зат 1. діни Қауымға Алла ақиқатын жеткізіп, Құдайдың барлығы мен бірлігін мойындауға шақырушы елші; 2.

Мұхамед пайғамбар; 3. ауыс., Өзінше, білгір әулие; 4. ауыс. экспр. Ұлы данышпан, ғұлама; 5. ауысп., Сиынатын, табынатын, ерекше зат, тұлға [14,272]. Халқымыздың түсінігінде пайғамбар асыл қасиеттерге ие, адамзатқа жол көрсетуші әулие, сондықтан да бұл ұғым тек діни мағынадағы мәтіндерде, уағыздарда, хадистерде көп қолданылады. Тіпті күнделікті тілдік қолданысымызда пайғамбар жасына келген кісі немесе пайғамбар жасында шашына ақ кіріп қартая бастаған адам, пайғамбардың жолындамыз пайғамбар жолын ұстанған, дін жолындағы адам, пайғамбардың үмбеті пайғамбар жолын қуушы, мұсылман, секілді жағымды мағынаға ие фразеологиялық тіркестер де көрініс береді [15,12]. Бұдан түркілердің діни-этикалық санасында сакралды тұлғаға деген құрметтің жоғары екенін көреміз. Тілдік қолданысымызда пайғамбар бейнесін жағымсыз етіп көрсететін мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер жоқ десек те болады. Өйткені бұл діни-мәдени тұрғыдан заңды құбылыс. Алайда пайғамбар образы туралы адамдық әлсіздікті көрсету үшін қолданылатын тұрақты тіркестер мен мақал тектес сөздер де бар екен. Олар, «пайғамбарда қателескен», «пайғамбар да пенде», «пайғамбарға да сынақ бар».

Ескерткіш тілінде сол сияқты діни құқықтық нормаларды білдіретін *šeriat* (*шеруат*) *шариғат* ұғымы да кездеседі. Бұл сөз біз қарастырып отырған жазба ескерткіш тілінде *шеруат* тұлғасында қолданылып, қазіргі қазақ тілінде шариғат түрінде қалыптасқан. Бұл құбылысты қазақ тіліндегі эпентеза құбылысының (аралық дыбыстың қосылуы) нәтижесі десек болады. Адам баласына пайдасын тигізетін оны жамандықтан сақтандыратын алла тағаланың қағидалары мен ұйғарымдары, нақты моральдық, этикалық әлеуметтік, мінез-құлық ережелері, тіпті қылмыстық кодекс пен, жүйелі діни заңдар жинтығы-шариғат деп аталады [16, 49]. Біз қарастырып отырған ескерткіш тілінде бұл ұғым Г.Кунда *deo proscripta; legis custos'* [4, 295], К.Гренбахта *šerijat «richter»* [5, 230], - В.В. Радлов *wäprijäm «gesetz»* [6, 68], В.Дримба *seriat* [7, 95], Ә.Құрышжановта шариат «шариғат» [8, 116], А.Гаркавецте *šeriat «шаруат»* [9, 1230] деп берілген. Жазба ескерткішті көшірушілер тарапынан бұл ұғымының аудармалары әр авторда мәдени, тілдік және ғылыми контекстке байланысты әртүрлі берілгенін байқадық. Кейбір зерттеушілер оны құдайлық заң, құқықтық нормалар немесе сот билігі ретінде түсіндірсе, кейбірі транскрипциямен ғана шектелген. Мысалы, Г.Кунда *deo proscripta; legis custos*. Мұнда «шариғат» ұғымы құдайдың жазғаны, заңдардың жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Бұл түсінік шариғатты тек діни құқықтық жүйе ретінде қарастырады. К. Гренбах *šerijat* неміс тілінде «*richter*» сот төрешісі, судья. Мұнда шариғат құқықтық билік немесе сот жүйесі ретінде қарастырылған. В.В. Радлов *wäprijäm «gesetz»* құқықтық нормалар жүйесі десе В.Дримба тек транслитерациясымен ғана шектелген. Ал профессор Ә.Құрышжанов қазақ тілінегі аудармасын нақты берген, мұнда шариғат әдеби тілде, өзінің дәстүрлі ұғымымен берілгенін байқауға болады. Ортағасырлық «Муниетул-гүзәт» мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткішінде: *шәри* бірлә тақы өзіні дайым ибадәт ішінде тутғай (шариғатпен өзін дайым ғибадат ішінде ұстасын) [17, 124] деген мысал кездеседі. Мұндағы *шәри* араб тіліндегі *šarī'a* («шариғат») сөзінің ықшамдалған нұсқасы мағынасы шариғаттық құқық. Шариғат қазіргі қоғамда толыққанды құқықтық жүйе ретінде емес, ең алдымен діни-этикалық және әлеуметтік-нормативтік қағидалар жиынтығы Ол мұсылман қауымының мінез-құлқын, құндылықтық бағдарын және әлеуметтік жауапкершілігін реттейтін маңызды фактор. Қазіргі зайырлы мемлекеттер жағдайында шариғат нормалары мемлекеттік құқықпен қатар өмір сүріп, негізінен жеке діни тәжірибе мен отбасылық қатынастар шеңберінде іске асады.

Ескерткіш тілінен исламдық дәстүрдегі негізгі діндік әрекеттерге қатысты «*оғищ*», «*qurban*» «*sadaqa/sadaḡa* секілді ұғымдар да кездеседі. Олар адамның сенімін, моральдық және әлеуметтік қызметін көрсететін практикалық ұғымдар. Бұл ұғымдар исламдық дүниетанымда бір-бірімен тығыз байланысты әрі адамның Құдаймен, қоғаммен және өз-өзімен қарым-қатынасын реттейтін кешенді жүйе. Сондай-ақ бұл ұғымдардың барлығы исламда сенімнің тек теориялық деңгейде емес, нақты іс-әрекет арқылы жүзеге асуын көрсетеді, яғни олар жеке адамның рухани кемелденуіне де, қоғамның әлеуметтік үйлесіміне де қызмет етеді.

*Oruṣ (оруч) ораза біз қарасытырып отырған ескерткіште oruṣ tutarmen (оруч тұтрамен) ораза тұтармын, oruṣ tūt (оруч тұт) ораза тұт, barča kiči borčlu – tur oruṣta (барча кічи борұчлы-тұр оручта) барша кічи ораза тұтуға борышты секілді сөз бен тіркестерін де кездестіреміз. Ескерткіш тіліндегі оруч тұлғасында қолданылған сөз қазіргі қазақ тілінде тарихи-лексикалық ауысу нәтижесінде ораза формасында қалыптасқан. Түркі тілдерінде: қарайым оруч, татар ураза, башқұрт ураза, ноғай ораза, қарақалпақ ораза, қырғыз ураза. «Codex Cumanicus» нұсқаларында Г.Кун *oruṣ yani oruz «jejunium», far oruz tut «jenuna»* [4, 257], К.Гренбах *oruṣ (sogd?) «fasten», oruṣ tut* [5,179], В.В. Радлов *оруц «fasten» оруцта* [6 ,13], В.Дримбада *oruz, or/u/z, oruz* [7, 54], Ә.Құрашжановта *оруч «ораз»* [8, 105], А.Гаркавецте *оруṣ «пост»* [9, 1170], Г.Гүнер мен М.Аргуншахта «*оғищ*» [10, 650]. Түпнұсқамен салыстырғанда көшірушелілер тарапынан бұл сөзге фонетикалық қателік жібергендердің қатарына В.В. Радлов пен В.Дримба нұсқалары жатады, дегенмен мағыналық тұрғыдан ауытқушылық байқалмайды. Ал түркі тілдерінде фонетикалық о/у, ч/з дыбыстарына ауысулар байқайлады. Бұл сөз ортағасырлық жазба ескерткіштерде мысалы «Төре бітігінде» де осы тұлғада кездеседі [18, 731]. «Тесфирде» *оруч «пост»* рамазан *aji oruṣ тутдi* (139,5) в месяце рамазане он постился [13, 239] кездеседі. Қазақ тіліндегі араб-парсы түсіндірме сөздігінде бұл сөз парсы тілінен енген сөз рузе мұсылманның парызы бір ай бойы таң атқаннан күн батқанға дейін ішіп жеуден тыйылу [3, 444] деген анықтама аламыз. Ораза уақыты біткен соң дәстүрлі түрде діни мейрам *ораз» айт* тойланады. Тілімізде бұл сөздің ұйытқы болуымен бірнеше *ораз» тұтты* ауыз бекітті, діни парызын өтеді, *оразасын ашпады* таңертеңгі асын ішпеді, *оразасын ашты* таңертеңгі асын ішті, *оразды* басына жақсылық үйір, құт берекелі, бақытты, *оразасы* бұзылды ауыз ашып жіберу, себепті себепсіз, *оразашыл* діншіл, ораза ұстағыш, тұрақты тіркестер қалыптасқан [15, 555]. Жазба ескерткіш тіліндегі «оруч» және парсы тіліндегі «рузе» нұсқалары қазіргі қазақ тілінде дауыстылар мен дауыссыздардың үндестік заңдылықтарына сәйкес фонетикалық бейімделу нәтижесінде, «ораз» формасына ауысып, қазақ тілінде тұрақты лексикалық бірлікке айналған.*

Qurban (құрбан) құрбан. Аллаға мойынсұну мен жақындықты білдіретін сонымен қатар қоғамдағы әлеуметтік теңдікті күшейтіп, мұқтаж жандарға қамқорлық жасауды көздейтін діни әрекет. Қазақ тіліндегі араб-парсы түсіндірме сөздігінде: құрбан 1) құдай жолына арнап сойылатын мал, құрбандық шалу, 2) ауысп., жанын беру, жанын қию, 3) бағыштау садақа ету [3, 322] деген анықтама аламыз. Қазіргі қазақ тіліне фонетикалық өзгеріссіз енген сөз. Түркі тілдерінде татар *қорбан*, ноғай *курман курман*, қарақалпақ *қурбан*, қырғыз *курман*. Аталған жазба ескерткіштің нұсқалары Г.Кунда *kurban «sacrificium'ar* [4, 266], К.Гренбах *kurban «opfer» qurban kötür «als opfer darbringe», qurban bajram aj 'opfermonat mit' [5, 203], В.В. Радловта курбан «opfer» курбаныны, курбан баран*

ai [6, 29], В.Дримбада *curbā, kurbaníni, kurbā* [7, 32] *kurban*, Ә.Құрышжановта *қурбан «құрбан»* [8,95], А.Гаркавецте *qurban «жертва»* [9, 1200]. Түпнұсқамен салыстырғанда көшірушілер тарапынан сөз ортасында *у/ұ, б/м, у/о* секліді фонетикалық өзгешеліктері ғана байқалмаса, мағынасында еш өзгешелік жоқ. Бұл сөздің ұйытқы болуымен *құрбан болды, қылды, етті* жанын қиды, *пида етті, садаққа қылды, құрман шалды* аруаққа атап мал сойды, *құрбан айт* - діни мейрам секілді тұрақты тіркестер де қалыптасқан [15, 236]. Бұл сөз түркі тілдерінің барлығында фонетикалық тұрғыдан аз ғана өзгеріске ұшырап, негізгі мағынасын сақтап орныққан ұғым. Ол бастапқыда Құдай жолына шалынатын малды, құрбандық шалу рәсімін білдірсе, уақыт өте келе ауыспалы мағынада жанын қию, *пида ету, бағыштау* ұғымдарын қамтып, түркі дүниетанымымен, әсіресе аруаққа тағзым ету, садақа беру, діни мейрам атаулары сияқты салт-дәстүрлермен тығыз байланыста дамыған. Осылайша «құрбан» сөзі тілдік қана емес, рухани-мәдени мазмұны терең, түркі және исламдық таным тоғысқан маңызды ұғым ретінде қалыптасқан.

Sadaqa – sadaya (садақа-садаға) садақа ерікті қайырымдылық, мейірім мен әлеуметтік жауапкершіліктің көрінісі. Қоғамдағы ынтымақ пен өзара көмекті арттыратын моральдық практика. Сонымен қатар түркілер мәдениетінде қоғамдағы моральдық және әлеуметтік қатынастарды реттейтін дәстүрлі құндылық. Біз қарастырып отырған жазба ескерткіштегі діни мәтіндер арасынан *sadaqayasından bizgä bersä (садағасындан бізгә берсә) садағасынан бізге де берсе* секілді мысал да кездеседі. Мұндағы садақа 1) ақшадай не заттай қайыр беру, 2) ауысп., құрбан болу, құрбандыққа беру - деген анықтама береді [3,490]. Ескерткіштің әр жылдары шыққан нұсқаларында Г.Кунда *sadaka «eleemosyna»* [4, 293], К.Гренбах *sadaya «almosen»* [5, 210], В.В. Радлов *садаға «almosen»* садағасындан [6, 62], В.Дримбада *sada[c>g]a, </fada> fadaga/indan* [7, 18], Ә Құрышжанұлы *садаға «садаға»* [8, 110], А.Гаркавецте, *sadaqa-sadaya «милостыня»* [9, 1205]. Бұл ұғымды көшіру барысында фонетикалық өзгерістерге ұшыратқан тек В.Дримба ғана, ал басқа ғалымдар сәтті көшірген деп санауға болады. Өйткені сөз ортасында *қ/ғ, қ/к* фонетикалық өзгерісі ғана байқалмаса мағынасында еш өзгеріс жоқ. Ауыз екі тілімізде бұл сөздің *садағаң болайын!* еркелету, айналып толғану мағынасында, *садағаң кетейін!* жалыну мағынасында *садағаң кеткір!*, шешеден *садаға кет!* секілді қарғысты да қолданған. Бұдан «садақа» ұғымының халық мәдениетінде эмоциялық, әлеуметтік және тілдік қатынастарды білдіретін кең мағыналы ұғым ретінде қалыптасқанын көруге болады.

Исламдық дүниетанымда *sabur (сабыр), šükür (шүкір), tövbä (тәубе), medet (медет), niyet (ниет)* сияқты ұғымдар адамның ішкі рухани күйін, сезімдік тәжірибесін және діни санасын сипаттайтын негізгі категориялар болып табылады. Бұл ұғымдар адамның Алламен қарым-қатынасын ғана емес, оның өмірге, қиындыққа, жауапкершілікке және моральдық таңдауға деген көзқарасын айқындайды.

Sabur (сабур) сабыр сөзінің мағынасы шариғат бойынша Алла тағаланың разышылығы үшін өмірдегі қиыншылықтарға төзу, шыдамды болу. Жалпы қарапайым сөзбен түсіндірсек мұсылман баласының тіршілікте кездесетін қиындық пен зорлыққа қарсы тұра білуі. Ескерткіш тілінде *saburlux eter, saburluq – tur* секілді тұрақты тіркестерде кездестіреміз, Байқағанымыздай, біз қарастырып отырған ескерткіш тілінде сабур формасында, қазіргі қазақ тілінде *у/ы* ауысуы арқылы сабыр тұлғасында қалыптасқан. Көне түркі сөздігінде (ДТС): «*sabir, sabir qil терпеть, проявлять, терпение*» [19,508] сабыр тұлғасында кездеседі. Мұндай дыбыстық алмасулар ортағасырлық жазба ескерткіштердің көбіне тән құбылыс болып табылады. Жазба ескерткішті көшіруші

авторлар Г.Кун *sabur «aloe» ar* [4, 248], К.Гренбах *sabur «aloe»* [5, 39], В.В.Радловта *сабур «aloe»* [6, 2], В.Дримбада *sabur* [7,82], Ә.Құрышжановта *сабур «сабыр»* [8,236], А.Гаркавецте *sabur «терпение»* [9, 1205]. Байқағанымыздай, бұл сөзде мағыналық тұрғыдан да фонетикалық тұрғыдан да ауытқушылық білінбейді. Мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіші «Муниетул-гүзәт» жазба ескерткішінде *тақы анынғ үзере сабр ітгей та фәһм ітін көңгілінде (оның үстіне сабыр еткей соншалықты түсінетін болып көңілінде* [17,61, 131] деген мысалда көрініс тапқан. Бұл мысалда сабыр сөзі фонетикалық тұрғыдан араб тілінен кірген бастапқы сөздің дыбыстық *صبر (šabr)* нұсқасында қолданылған. Себебі «Муниетул-гүзәт» жазба ескерткіші қыпшақ қарпі, араб жазуының үлгісінде жазылған жазба ескерткіш. Сондықтан да жазба ескерткіштегі кірме сөздер өздерінің дыбыстық құрылымын сақтауға тырысқан. Байқағанымыздай, бұл сөз ортағасырдың өзінде *sabur-sabir-sabr* варианттарында қатар қолданылып, сөздің әртүрлі тілдік ортада (араб-парсы ықпалы, түркілік айтылым, мәмлүк-қыпшақ) бейімделуінің нәтижесінде қолданылған. Тіліміздегі тұрақты тіркестерде сабыр сөзінің мағынасы әртүрлі реңкте құбылады мысалы, *сабыр қылды* шыдамдылық төзім білдірді; *асығыстық жасамады, сабыр суы сарқылды [таусылды, түгесілді]* сабыр бітті [кетті, қалмады, таусылды] шыдам төзімі құрыды, *сабыр таяғына таянды* шыдамды сүйеніш етті, *сабыр түбі* сары алтын шыдам тағат арты жақсылық, шыдам аяғы игілік; сабыры мойымады шыдам тағаты таусылмады, тағат қып шыдады, *сабыр етті* шыдамдылық жасады [15, 89] Бұл тіркестер арқылы «сабыр» сөзінің шыдамдылық пен төзімділікті, қажыр-қайратты, сондай-ақ ішкі тұрақтылық пен сенімділікті білдіретін ұғым ретінде қалыптасқанын көруге болады.

Šükür ukur (шүкүр) шүкір. Жазба ескерткіш тілінде *šükür barčadan (шүкір барчадан)* деген сөз тіркесін кездестіреміз. Тегінде түркілер барыңа шүкір ет, жоғыңа сабыр ет дейді. Шүкүршілік адамды барлық нәрсеге, тіпті болмашы ұсақ түйекке де шын қуануға шақырады. Халықтың діни танымында шүкірлік айтып отырған пендесіне алла тағала арттырабереді дегенде түсінік қалыптасқан. Түркі тілдерінде қарайым шукур, қарақалпақ шукир, ноғай шүкүр. А.Гаркавец *šükür* похвала, благодарность [9, 1230] сөз ортасында *ү/і* фонетикалық өзгешелік болмаса мағынасы өзгермеген. Көне түркі сөздігінде, *šükr* араб благодарность, признательность, *šükr qıl* – благодарить деп берілген [19, 557]. Мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіші «Муниетул-гүзәтта», тақы *Тангры-ға шүкр қылғай кім мунтіг улуг (тағы тәңірге шүкр қылсын мұндай ұлы өнерлерін)* (54-124) [17, 69] деген мысалда кездеседі. Ал «Алғыш бітігте»: *šukur* [20,193]. Байқағанымыздай бұл сөзде әр түрлі фонетикалық варианттылықтармен беріледі екен. Ортағасырлық жазба ескерткіштерде шүкүр нұсқасында берілуі, түркі тілдеріндегі ерін үндестігінің ортағасырдағы қалпын көрсетеді. Ал қазіргі қазақ тіліне бұл сөз орфографиялық норма бойынша шүкір түрінде жазылады, ал орфоэпиялық нормаға сәйкес *шүкүр* деп айтылады. Қазақ тіліндегі араб-парсы түсіндірме сөздігінде бұл сөз арабша шукр 1) ризашылық, риза болу, қауану [3, 458]. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: 1) құдайға тоба, тәубе, 2) тәуір, жақсы жаман емес 3) құмды жерде өсетін, тамыры қант қызылшасына ұқсас өсімдік [21, 744]. Ауыз екі тілімізде бұл сөздің ұйытқы болуымен *шүкірлік қыл* риза бол, қуан *шүкірана* қылмау ризашылық етпеу, разы болмау *шүкіраналық қылу* қатты қуанып ырза болу *шүкірне* алланы еске алып, ризашылық намаз оқу *шүкіраналық ету* аллаға *шүкіршілік ету, шүкір тәубе, тоба, шүкірлік шүкірлік қылу, шүкіршілік тәубешілік, тобалық, қанағат, қылушылық* секілді

тұрақты тіркестер қалыптасқан [15, 56]. Жоғарыдағы фразеологиялық тіркестерден шығатын қортынды бұл сөз адамды разылыққа, қанағатқа, ішкі тыныштыққа жетелейтін ұғым екендігінде. Адам Аллаға шүкірлік ету арқылы өзінің рухани байлығын арттырады және өмірдегі берілген жақсылықтарға шын жүректен ризашылық білдіреді. Сол үшін де *Құдайға шүкір! Аллаға шүкір!* тіркесін көп қолданады.

Tövbä (төвбә) тәубе ескерткіш тіліндегі *төвбә* қазіргі қазақ тілінде *тәубе/тоба*. Бұл варианттар кірме элементтің түркі тілдеріне бейімделген фонетикалық варианттары. Бұл сөз араб тілінен кірген кірме сөз 1) өкініш, өкіну, опық жеу, 2) шүкірлік қылу барға қанағат ету мойындау, тәубеге келу 3) қатесін жөндеуге, жаман әрекет жасамауға, ниет ету, түзеу, дұрыста [3, 554] секілді мағыналарды береді. Исламдық терминдер сөздігіне, күнә істегеннен кейін оған өкініп, Алла тағаладан қорқу, қайта жасамауға уәде беру [16, 236]. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: 1) тағдырға ризалық, шүкіршілік қанағат тұтушылық [21, 626]. Жоғарыда көрсетілген мәліметтерден бұл сөздің негізгі мағыналары, өкініш сезімі, тәубе ету, қанағаттылық және өзін түзетуге ниеттену. Араб тілінен енген бұл термин көбіне діни контекстте қолданылады. Түркілер түсінігінде *тәубе* адамның ішкі жан дүниесінің өзгерісі мен рухани тазалығын білдіретін ұғым. Сонымен қатар ризашылық пен шүкіршілік сезімін, қанағат пен сабырды да қамтиды. Яғни адам өмірдегі әртүрлі жағдайларға разы болып, оны қабылдап, даналықпен қарауға ұмтылуы арқылы тәубеге келеді. Демек, тәубе түркілер танымында рухани жауапкершілік, ішкі тәртіп пен өмірлік ұстанымның маңызды көрінісі. Мысалы, *тәубеге [тобаға] келді астамашылдық етпеді, шүкіршілік білдірді, тәубе [тоба] қылды діни асылық қылмады, тәубесі, [тобасы] қабыл болды-діни тілегі орындалды, тәубесінен, [тобасынан] жазды, жаңылды, тәубесін [тобасын] ұмытты* діни құдайын есінен шығарды, жолдан шықты, *тәубесіне келтірді [түсірді] тәубесін есіне келтірді [түсірді]-діни құдайын есіне алдырды, тәңірісін білетін етті, райға келтірді [15, 356]* деген тұрақты тіркестер жоғарыдағы пікірімізді айғақтайды.

Medet (медет) медет араб тілінен кірген кірме сөз мәдәд жәрдем көмек, қолғабыс, жәрдем беру - деген мағына береді [3, 356]. Адам баласы басына бір ауыр іс түскенде, немесе ауыр жағдайға тап болғанда: *Medet бере көр!* деп алладан сүйеу, қорғау, демеу мағынасында тілек тілеген. Біз қарастырып отырған ескерткіш тіліндегі діни мәтіндерде *medet etti, medet bolıyl* секілді тұрақты тіркестер кездеседі. Венгр ғалымы Г.Кун *medet «auxilium» ar* [4, 304], К.Гренбах *medet «Hilfe» Beistand» arylarnyq küsençi barçaya medet bolıyl 'du Sehnsucht der Heiligen sei Abhilfe gegen Alles', medet etti 'er brachte Abhilfe' [39], В.В. Радлов мәдәт «Hülfe, Mittel» [6, 78], В. Дримбада *medet* [7, 140], Ә.Құрышжанов *медет «медет»* [8, 100], А.Гракавецте *medet «помощь»* 9, 1149] деп берген. Барлық көшірушілердің нұсқаларында *medet* сөзінің семантикасы біркелкі сипатталып, негізгі мағынасы «көмек, жәрдем, қолдау» ретінде көрінеді. Фонетикалық тұрғыдан тек В.В. Радлов сөз ортасындағы е дыбысын ә дыбысымен таңбалау арқылы қателікке бой алдырған. Халқымыз *медет* сөзіне үлкен мән мен мағына сыйдырған, оны өз түсініктеріне қарай икемдеп *қолдау, көңілге демеу, жол көрсету, рухтандыру, жұбаныш, жәрдем, тірек, сүйемел, күш-қуат беру* секілді көмек ұғымдарымен байланыстыра білген. Оны тұрақты тіркестері арқылы көрсете білген. Мысалы, *белге медет* арқа, тірек, *сүйемел медет сұрады* сүйеніш тіледі, *жәрдем күтті, медеу етті [көрді, қылды]* сүйініш, тірек қылды, арқа тұтты, көңілге тоқ санады, *медет көрді медет бер* күш қуат бер мағынасындағы тілек, сүйеу қорғау, *медет бол көмекші бол* мағынасында *медет берді* рухтандырды,*

шабыттандырды, *медет тұтты медет қылды медет етті, медет сұрады* көмек күтті алладан жәрдем күтті, алладан медет келді құдай қолдады, жол оңғарды, көңілге медет болды жұбаныш, таяныш болды [15, 512].

Niyet (niyet) ниет, араб тілінде ниат, ықлас, пейіл алдын ала болжайтын ой - деген анықтама беріледі [3, 437]. Жазба ескерткіштің нұсқаларында Г.Кунда *mac etkil «invoca»* [4, 141, 304], К.Гренбах *mat, mat etkil* [5, 163], В.В. Радлов *mak «Lob» mak ätkil* [6,77], В.Дримба *níat* [7, 115] А.Гаркавец *niet «намерение»* [8,1160]. Бұл сөзді көшірушілер тарапынан тек В.Дримба және А.Гаркавецте түпнұсқаға жақын екенін көруге болады. «Муниетуль-гүзәт» мәмлүк – қыпшақ жазба ескерткішінде, *фарис кірек кім нийиетін иһлас бирлә тәңгірі иолұнға (қылға) атты сарбаз болған кісі ниетін ықлас пен Тәңірі жолына арасын* [17,124] деген мысалдағы ниет рухани мәнде, адамның ықыласы мен Тәңір жолына берілуі, жүреппен жасалған рухани бағытты білдіреді. Шындығында, халқымыздың діни түсінігінде ниет – адамның іс-әрекетінің басты қозғаушы күші, нақты мақсаты мен көңілінің адалдығын білдіретін ұғым. Ол әрекеттің бастамасы. Сондықтан ауызекі сөйлеуде жиі қолданылатын тіркестер «ниетің адал болсын!», «ниетің орындалсын!», «ниетіңе жет!» адамның ниетінің дұрыс, таза әрі сәтті болуына тілек білдіруді көрсетеді.

Қорытынды

«Codex Cumanicus» жазба ескерткішіндегі діни ұғымдар жүйесі ортағасырлық түркі қоғамының рухани, мәдени және тілдік болмысын жан-жақты бейнелейтін маңызды дереккөз болып табылады. Мәтіндерде ислам, христиан және өзге де діни дәстүрлерге тән терминдердің қатар қолданылуы түркі әлемінің көпдінді, көпмәдениетті ортада дамығанын көрсетеді. Зерттеу көрсеткендей, діни терминдердің тілге енуі тек лингвистикалық құбылыс қана емес, рухани-мәдени ықпалдастықтың айқын көрінісі болып табылады. *Пайғамбар, шариғат, ораза, құрбан, садақа* сияқты ұғымдар фонетикалық өзгерістерге ұшырағанымен, негізгі мағынасын сақтап, халықтық дүниетаныммен сабақтасып, семантикалық тұрғыдан кеңейген. *Sabur, šükür, tövbä, medet, niyet* тәрізді рухани-этикалық ұғымдар жеке адамның ішкі жан дүниесін, моральдық жауапкершілігін және әлеуметтік мінез-құлқын реттейтін әмбебап құндылықтар ретінде орныққан. Жазба ескерткіштегі діни терминдердің семантикалық тұрақтылығы мен кеңеюі, сондай-ақ олардың эмоционалды-экспрессивті және фразеологиялық қырлары халықтық дүниетаныммен тығыз байланыста дамығанын көрсетеді. Қортындылай келе түйгеніміз «Codex Cumanicus» жазба ескерткіші тек лингвистикалық емес, тарихи-мәдени және діни-танымдық тұрғыдан да жоғары ғылыми құндылыққа ие. жазба ескерткіш екендігінде.

Авторлардың қосқан үлесі:

Серкебаева Г.Ы. – ғылыми мақаланың мақсаттары мен міндеттерін айқындау, зерттеу материалдары мен әдістерін пайдалана отырып жұмыс жүргізуге, теориялық материалды жинақтау және талдауға жауапты тұлға;

Байменова С.С. – материалды жинақтау және талдау, ғылыми мақаланы рәсімдеуге жауапты;

Аширкулов К.Б. – әдебиеттерді сұрыптау, реттеуге жауапты тұлға.

Әдебиеттер тізімі

1. Аубакирова, Қ.Қ., Мустафаева, А.А. (2021) «Мәмлүктер билігі кезіндегі қыпшақ-араб сөздіктері және «Тәржұман» ескерткіші: салыстырмалы талдау», Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, 3 (136), бб. 119-128.
2. Стоянов, В. (2021) Valeristica polyhistorica supplementa. Избрани приноси към гранични области на историята. CUMANICA. София, р. 459.
3. Мамырбекова, Г. (2017) Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, б. 656.
4. Kuun, G. (1981) Codex Cumanicus. Budapest, p. 395.
5. Grønbech, K. (1942) Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen: Eynar Munksgard, p. 368.
6. Radloff, W. (1887) Codex Cumanicus. St. Petersburg, p. 153.
7. Drimba, V. (1983) Codex Cumanicus. RRL, p. 460.
8. Құрышжанов Ә.Қ., Жұбанов, А.Қ., Белботаев А.Б. (1978) Құманша қазақша жиілік сөздік. Алматы, б. 278.
9. Гаркавец, А. (2015) Codex Cumanicus. Алматы: «Баур», б. 1089.
10. Argunşah, M, Güner, G. (2022) «Codex Cumanicus», р. 295.
11. Гаркавец, А.А. (2019) Китаб-и Тарджуман. Алматы: Баур, б. 600.
12. Гаркавец, А. (2013) Кипчакское Евангелие. Алматы: Баур, б. 556.
13. Боровков, А.К. (1963) Лексика среднеазиатского Тefsира (XII–XIII вв.). Москва, с. 368.
14. Қазақ әдеби тілінің сөздігі (2011). Он бестомдық. 12-том / Құраст. А.Үдербаев, О.Нақысбеков, Ж.Қоңыратбаева және т.б. Алматы, б. 752.
15. Кеңесбаев, І. (2007) Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: ҚазАқпарат, б. 356.
16. Исламдық терминдер сөздігі (2015). Құраст.: М.Исахан, М.Муслимов, С.Көкенай, Б.Сыддықов. Астана: Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу орталығы.
17. Uğurlu, M. (1987) Muniyetu'l-guzât. Ankara, p. 323.
18. Гаркавец, А. (2003) Төре бітігі. Алматы. Дешти и кипчак. Баур, б. 791.
19. Древнетюркский словарь (1969). Ленинград: Наука, с. 677.
20. Ghirli, N. Ermeni kırçakça Dualar kitabı. Alğış bitigi. Türkstan ve Azerbayjan Araştırma Merkezi, p. 328.
21. Қалиев, Б. (2014) Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, б. 728.

Г.И. Серкебаева¹, С.С. Байменова¹, К.Б. Аширкулов²

¹Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: gauhar.110178@mail.ru¹, saule.baimen78@gmail.com², kanat.ashirkulov@gmail.com³)

Религиозные понятия в языке письменного памятника «Codex Cumanicus»: тюркское мировосприятие и семантическая эволюция

Аннотация. В статье проведен лингвистический анализ религиозной лексики средневекового письменного памятника «Codex Cumanicus». В качестве объекта исследования выбраны религиозные понятия: раууамбар (пророк), şeriat (шариат), оғу (пост), qurban (жертва), sadaqa/sadaуа (садака), tāube (покаяние), şükür (благодарность), sabur (терпение), medet (помощь), niyet (намерение). В статье рассматриваются особенности их употребления в языке средневекового памятника, фонетические характеристики и историческое развитие. В ходе исследования применялись историко-сравнительный, фонетический и семантический методы, выявлены особенности адаптации терминов арабско-персидского происхождения к тюркской языковой среде. В результате показано, что религиозная лексика памятника сформирована системно, а

роль тюркских народов в религиозно-культурной системе проявляется. Результаты статьи могут служить важным научным источником для изучения исторической лексикологии и религиозной терминологии тюркских языков. Анализируя семантическую структуру указанной религиозной лексики, авторы выявляют закономерности формирования конфессиональных терминов в средневековом кыпчакском языке. В ходе исследования особое внимание уделено лингвокультурным особенностям, возникшим в результате синтеза исламских понятий с тюркским мировоззрением. В этой связи, на научной основе обосновывается генетическая преемственность рассматриваемого терминологического пласта с лексическим фондом современного казахского языка.

Ключевые слова: «Codex Cumanicus», религиозная лексика, древнетюркские верования, средневековый письменный памятник, тюркские языки, историческая терминология.

G.I. Serkebayeva¹, S.S. Baymenova¹, K.B. Ashirkulov²

¹*M. Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan*

²*Al-Farabi Kazakh National University Almaty, Kazakhstan*

(E-mail: gauhar.110178@mail.ru¹, saule.baimen78@gmail.com², kanat.ashirkulov@gmail.com³)

Religious Concepts in the Language of the Written Monument Codex Cumanicus: Turkic Worldview and Semantic Evolution

Abstract. The article presents a linguistic analysis of the religious lexicon in the medieval manuscript «Codex Cumanicus». The research focuses on religious concepts such as payyambar (prophet), šariat (sharia), oruç (fast), qurban (sacrifice), sadaqa/sadaya (alms), täube (repentance), šükür (gratitude), sabur (patience), medet (help), and niyet (intention). The article examines their usage features in the language of the medieval manuscript, phonetic characteristics, and historical development. Historical-comparative, phonetic, and semantic methods were applied, and the adaptation features of Arabic-Persian terms to the Turkic linguistic environment were identified. As a result, it is shown that the religious lexicon of the manuscript is systematically formed, and the role of Turkic peoples in the religious and cultural system is reflected. The findings of the article can serve as an important scientific source for studying the historical lexicology and religious terminology of Turkic languages. By analyzing the semantic structure of the mentioned religious lexis, the authors identify the patterns of formation of confessional terms in the medieval Kipchak language. During the study, particular attention is paid to the linguo-cultural features resulting from the synthesis of Islamic concepts with the Turkic worldview. In this regard, the genetic continuity of the analyzed terminological layer with the lexical fund of the modern Kazakh language is scientifically substantiated.

Keywords: «Codex Cumanicus», religious lexicon, ancient Turkic beliefs, medieval manuscript, Turkic languages, historical terminology.

References

1. Aubakirova, K.K., Mustafaeva, A.A. (2021) «Mamlukter biligi kezindeki kypshak-arab sozdikteri zhane «Tarzhuman» eskertkishi: salystyrmaly taldaу», L.N. Gumilev atyndagy Eurazija ulttyk universitetinin Habarshysy. Sajasi gilymdar. Ajmaktanу. Shygystanu. Turkitanу serijasy, 3 (136), bb. 119-128. [in Kazakh]
2. Stojanov, V. (2021) Valeristica polyhistorica supplementa. Izbrani prinosi kem granichni oblasti na istorijata. CUMANICA. Sofija, r. 459.
3. Mamyrbekova, G. (2017) Kazak tilindegi arab-parsy sozderinin tusindirme sozdigi. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, b. 656. [in Kazakh]
4. Kuun, G. (1981) Codex Cumanicus. Budapest, p. 395.
5. Grønbech, K. (1942) Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen: Eynar Munksgard, p. 368.

6. Radloff, W. (1887) Codex Cumanicus. St. Petersburg, p. 153.
7. Drimba, V. (1983) Codex Cumanicus. RRL, p. 460.
8. Kuryshzhanov A.K., Zhubanov, A.K., Belbotaev A.B. (1978) Kumansha kazaksha zhiilik sozdik. Almaty, b. 278. [in Kazakh]
9. Garkavec, A. (2015) Codex Cumanicus. Almaty: «Baur», s. 1089. [in Russian]
10. Argunşah, M, Güner, G. (2022) «Codex Cumanicus», p. 295.
11. Garkavec, A.A. (2019) Kitab-i Tardzhuman. Almaty: Baur, b. 600. [in Kazakh]
12. Garkavec, A. (2013) Kipchakskoe Evangelie. Almaty: Baur, b. 556. [in Russian]
13. Borovkov, A.K. (1963) Leksika sredneaziatskogo Tefsira (XII–XIII vv.). Moskva, s. 368. [in Russian]
14. Kazak adebi tilinin sozdigi (2011). On bes tomdyk. 12-tom / Kurast. A.Yderbaev, O.Nakysbekov, Zh.Konyratbaeva zhane t.b. Almaty, b. 752. [in Kazakh]
15. Kenesbaev, I. (2007) Kazak tilinin frazeologijalyk sozdigi. Almaty: kazAqparat, b. 356. [in Kazakh]
16. Islamdyk terminder sozdigi (2015). Kurast.: M.Isahan, M.Muslimov, S.Kokenaj, B.Syddikov. Astana: Din maseleleri zhonindegi gylymi-zertteu ortalygy. [in Kazakh]
17. Uğurlu, M. (1987) Munyetu'l-guzât. Ankara, p. 323.
18. Garkavec, A. (2003) Tore bitigi. Almaty. Deshti i kipchak. Baur, b. 791. [in Kazakh]
19. Drevnetjurkskij slovar' (1969). Leningrad: Nauka, s. 677. [in Russian]
20. Ghirli, N. Ermeni kipçakça Dualar kitabı. Algış bitigi. Türkstan ve Azerbayjan Araştırma Merkezi, p. 328.
21. Kaliev, B. (2014) Kazak tilinin tusindirme sozdigi. Almaty, b. 728. [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Серкебаева Г.И. – PhD, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, «Абайтану» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері, Шымкент, Қазақстан.

Байменова С.С. – PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан.

Аширқұлов К.Б. – магистр, Түркітану және тіл теориясы кафедрасының оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Серкебаева Г.И. – PhD, старший научный сотрудник научного центра «Абаеведение», Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Байменова С.С. – PhD докторант, Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Аширқұлов К.Б. – магистр, преподаватель кафедры тюркологии и теории языка, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

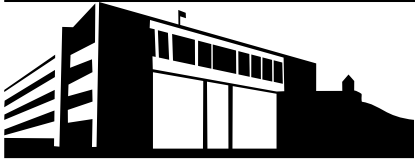
Serkebayeva G.I. – PhD, M. Auezov South Kazakhstan Research University, Senior Researcher at the “Abai Studies” Scientific Center, Shymkent, Kazakhstan.

Baymenova S.S. – PhD student, M. Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan.

Ashirkulov K.B. – Master, Lecturer at the Department of Turkology and Language Theory, Al-Farabi Kazakh National University Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.71.9

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-154-1-258-272>

Ғылыми мақала

Қазақ және түрік халықтарындағы жеті ұғымының дәстүрлік сипаты

Б.Б. Ертаева

А. Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан

(E-mail: bagdat.yertayeva@ayu.edu.kz)

Аңдатпа. Әр халықтың өзінің қасиетті сандары бар. Жеті саны қазақ және түрік халқының дәстүрі және мәдениетімен біте қайнасып келеді. Қазақ халқы да, түрік халқы да жеті санын қасиетті ұғым ретінде санайды және оны күнделікті тіршілігі мен дәстүрінде қолданады. Бұл санға деген сенім жақында пайда бола қойған жоқ. Ежелден әр санның құпия мағыналары бар деп есептелді. Соның негізінде кейбір сандар адамға сәттілік әкеледі, ал кейбіреулері сәтсіздіктер әкеледі деп сенді. Бұған сәйкес жеті санына байланысты қазақ және түрік ғалымдарының да зерттеулері баршылық. Аталмыш ғалымдардың еңбектері негізге алына отырып, екі халыққа тән ерекшеліктер қарастырылады. Аталмыш мақалада қазақ және түрік халқының жеті санын дәстүрі мен мәдениетінде, фольклорында қолданылуы тұрғысынан салыстырылып қарастырылған. Екі ұлттың да салт-дәстүрінде жеті санының кездесуі кездейсоқтық емес, мәдениеті мен дәстүрі, фольклорлық кейіпкерлерінің ұқсастығында жатқандығы айтылады. Сондай-ақ, қазақ және түрік халықтарының дәстүр, мәдениет, фольклорындағы жеті ұғымының ұқсастықтары, ерекшеліктері, тәлім-тәрбиелік маңызы айтылып, талданып, салыстырылады. Мақалада жеті ұғымының халықтық тыйым, наным-сенім, адамды, баланы сыртқы күш иелерінен қорғаудан туған ұғым екендігі кеңінен баяндалады. Бұл зерттеу жұмысында жеті санына қатысты қазақ және түрік ғалымдардың осыған дейінгі еңбектері негізге алынып, екі халықтың да ертегі аңыздарындағы, мәдениетіндегі, салт-дәстүрі мен дүниетанымындағы ерекшеліктері қарастырылған. Мақаланың ерекшелігі жеті санының қазақ және түрік халқының ұлттық дәстүрі мен мәдениетінде, екі халықтың жөн-жоралғыларында, адамзат баласының жарық дүниеге келуі мен ақыретке кетуіне орай жасалатын көптеген салттар мен ырымдарда, мифтік фольклорда көрініс тапқандығы болып табылады. Дәстүр мен мәдениет, фольклор қай уақытта да рухани құндылығымыз болып табылатыны

Түсті: 03.05.2025; Мақұлданды: 25.02.2026; Онлайн қолжетімді: 30.03.2026

анық, сондықтан да, түбі бір Түркі дүниесі үшін қазақ және түрік халықтарындағы ортақ байланыстар, дәстүрдегі, фольклор мен мәдениетіндегі байланысы өзекті тақырыптардың бірі болып табылады.

Түйін сөздер: жеті, дәстүр, тәрбие, наным-сенім, әдет-ғұрып, фольклор, мәдениет, тыйым, бала, ұлт.

Кіріспе

Әр халықтың өзінің қасиетті саналатын сандары бар. Сол сандардың бірі – үш, бес, жеті, тоғыз, қырық сандары болып саналады. Сандардың жаратылуы туралы ғалымдар түрліше пікірлер айтады. Сандық ұғымдар туралы түріктердің алғашқы жазба ескерткіші саналатын Орхон жазбаларында кездеседі. Ілтеріш Қағанның: «Әкем Қаған он жеті адаммен қарсы шықты. Ілтеріш қарсы шығып жатыр деп хабар алған қала тұрғындары тау басына шығып, тау басындағы адамдар қалаға түсіп, жиналып, топтасып жетпіс адам болды... ақырында барлығы жеті жүз адам болды» (Текін, 2014: 27) – деген деректері бұған дәлел бола алады. Ал, сандардың атасы атанған Пифагор: «Дүние сандардың құдіретінің арқасында жаратылды» (Меленко, 2012: 70-77) деп тұжырымдайды. Д.Рысқұлбек (2020) және әріптестері, Түріктерде сан мағыналары екі түрлі мақсатта пайда болғандығын айтады: Біріншісі – дүниені бейнелеу. Бұл тану осы адамдардың табиғат құбылыстарынан қорқуына байланысты қалыптасты деп есептейді. Екінші болса мифологиялық ойлау, яғни адамдардың өзін табиғаттың бір бөлігі ретінде қабылдау екендігі айтылады (Riskulbek vd., 2020: 144).

Қазақ және түрік халықтарында белгілі бір сандарды киелі санайды. Соның бірі – жеті саны. Кие – халықтық ұғымдағы жанды, жансыз заттарда болатын ерекше тылсым күш, қасиет болып табылады. Дәстүрлі наным-сенімде қасиетті адамдарды (пайғамбар, әулие, көріпкел), аң мен құсты (қасқыр, марал, аққу), жер-суды (киелі, орындар, кесенелер, өзен-көлдер), ғарыштық денелерді (көк, ай, күн, жұлдыз), адамның кәсібі мен есімдерін киелі деп санап, оларға сиыну үрдістері болған. Халық дүниетанымында киелі заттарды құрметтеу береке-бірлікті арттырып, береке, құт әкеледі десе, керісінше жағдайда киесі ұрады деп есептеледі. Сондықтан киелі саналатын адамдарға тіл тигізбейді, жан-жануарларға зұлымдық жасамайды, киелі дүниелерге зор құрметпен қарайтындығы айтылады (Энциклопедия, 2012: 90). Мысалы, Р.Ә.Авакова өз еңбегінде «Адамзат қоғамында сандар діни, тәңірлік және әлемдік символдар ретінде қарастырылып олардың бойында адам санасы жете қоймайтын құдіретті құпиялар мен сырлар жатқанына, сонымен қатар бұл құдіретті күштердің адамға жақсылық та, жамандық та әкелетініне сенгендігін айтады» (Қошымова, 2022: 204). Ал Қ.Дүсіпбаеваның (2001) еңбегінде жеті санының киелілігі жайында былай дейді. Түркілердің нанымында ғаламдық көрініс бәйтерек ағашы арқылы танылған делінеді. Түркілер «Бәйтеректі тігінен үшке, көлденеңінен төртке бөлген. Ал олардың қосындысы жетіге тең». Бұл түсінік күлтегін ескерткіштерінде көрініс табады. Осындай түсініктерден келіп, жеті санына ерекше мән беріле бастағаны айтылады. Жеті санын арғы атамыздың көшпелі болумен байланыстырады. Өйткені көшпелі халық ертеден жеті қарақшыға қарап, жол тауып отырған. Жеті қарақшыны киелі санағандықтан, жеті саны киелілікті білдіретін болған деген жорамал да жазылған (Дүсіпбаева, 2001: 19).

Сандардың атасы саналатын Пифагор сандарды математикалық тұрғыдан зерттеп қана қоймай, оның дүниедегі орны мен мағынасын ашуға тырысқан. Кейбір сандар алып жүрген мағыналарына қарай «қасиетті» болып саналады деп есептеді. Ал бұл сандар қасиетті саналатын халық шығармаларының ішінде қисса, дастандар, ертегілерде, мақал-мәтелдерде, аңыздар мен ырымдарда байқалады (Bozkurt & Bozkurt, 2012: 718). Құлсариева және әріптестері (2013, 895-903.), мәдени түрде белгіленген сандар біздің өмірімізде үлкен мәнге ие екендігін айтады. Ежелден адамдар олардың сиқырлы күшіне сеніп, соған байланысты ұғымдар жасағандығын және белгілі сан ұғымының қалыптасуына әсер еткен факторлар, ұлттың ұлттық, тарихи болмысын ашатынын айтады. Бұл бізге әрбір мәдениеттегі әлемдік қабылдауды және мәдени ерекшеліктерді түсінуге көмектесетіні анық.

Жалпы алғанда зерттеу мақалада екі халыққа ортақ дәстүр ұқсастығы, түркі ұғымындағы ортақ рухани құндылықтар халықтың тұрмыс-тіршілігімен сабақтастыра талданады. Дәстүр мен мәдениет, фольклор қай уақытта да рухани құндылығымыз болғандықтан түбі бір Түркі дүниесі үшін қазақ және түрік халықтарындағы ортақ байланыстар, дәстүр, фольклор, мәдениет байлынысы өзекті болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – қазақ және түрік халықтарындағы жеті санына байланысты ұғымдардың дәстүр мен фольклорындағы ортақ байланыстарын анықтау, тұжырымдау. Қазақ және түрік халықтарындағы жеті санына байланысты ортақ ерекшеліктерін көрсету, анықтау, зерттеу және сипаттау.

Жеті санымен байланысты зерттеулерді ғалымдар әр тұрғыдан қарастырған. Д.Рысқұлбек, Т.Ермекова, Г.Ескермесова (2020) жеті санына тілдік бірлік ретінде танымдық тұрғыдан талдау жасайды. А.Құлсариева, Е.Сұлтанбаева, Г.Сұлтанбаева, Ж.Жұмашова (2013) зерттеулерінде қазақ және ағылшын тіліндегі алты, жеті сандарының шығу төркініне байланысты ұлттық ұғымдардың шығу төркінін талдаған. Ж.Курманбаева (2020) қазақ тіліндегі сан атауларының мәдени семантикалық және концептілік мағыналарын, сан ұғымдарының мәдени құндылықтарды білдірудегі уәжін анықтай отырып, сандарды лингвомәдени бірлік ретінде қарастырады. Қ.Дүсіпбаеваның (2001) зерттеу жұмысында қазақ ескіліктерінің сандар жүйесіндегі тілдік көріністері жөнінде айтылады. М.Қошымова (2022) Түркі халықтарының дүниетанымын зерттеудегі түр-түс және сандық символдар тұрғысынан қарастырды. Л.Төребекқызы (2021) түрік халқындағы жеті санын мәдениет пен әдебиет тұрғысынан қарастырды.

Түрік ғалымы В.Durbilmez (2007) түрік мифологиясы мен халық мәдениеті өнімдеріндегі «үш», «төрт», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандарының мағыналарын, қырым түрік халқындағы мағыналарын анықтауды мақсат етті. Н. Çetin (2021) зерттеу жұмысында Түркия және Қазақстандағы туу, үйлену, өлім салттарын салыстырмалы тұрғыдан қарастырды.

Сөз етілген ғылыми еңбектерде қазақ және түрік халықтарындағы жеті ұғымының дәстүр тұрғысынан салыстырмалы түрде қарастырылуы зерттеу нысанына алынбады. Сондықтан жеті ұғымын дәстүрлік тұрғыдан зерттеу екі ұлттың, ұқсастығын анықтауға, мәдениет, фольклор байланысын саралауға, бағамдауға мүмкіндік береді. Киелі сан ретінде жеті санының дәстүрде көрініс тауып, ұлт пен ұлттың байланысын саралауда, анықтауда өзекті екені анық.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Бұл мақалада бірнеше зерттеу әдістері қолданылды. Теориялық бөлімінде қазақ және түрік ғалымдардың зерттеу еңбектеріне сүйене отырып, ақпараттарды талдау әдісі қолданылды. Сондай-ақ, қазақ және түрік халқындағы дәстүрдегі жеті ұғымының баланың дүниеге келуі мен өлім салтындағы айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтау үшін салыстырмалы талдау әдісі қолданылады. Екі халыққа ортақ жеті ұғымына қатысты зерттеу жұмысын жазу барысында талдау, жинақтау, салыстырмалы талдау әдістері арқылы тұжырымдар жасалды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Әр халықтың қалыптасқан өз әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі бар. Қазақ халқы да салт-дәстүрге бай халық. Қазақ отбасының көптеген салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары шын мәнінде адамгершілік тәрбиесінің жазылмаған заңдарына, еліміздің отбасының өзіндік моральдық кодексіне айналды, себебі оларда жас ұрпақты тәрбиелеудің сан ғасырлық сүзгіден өткен тәжірибесі бар (Калыбекова, 2011: 149). Мысалы, қазақта жаңа туған нәрестені ауыздандырарда жеті жұрттың тілін білсін десе сауысқанның тілімен, күйші болсын десе домбыраның құлағымен, бай болсын десе қойдың құйрығымен ауызданғандығы айтылады (Сейдімбек, 1997: 241). Қазақ халқы баланы туғаннан соң жеті күннен кейін бесікке бөлейді, оның себебі жеті күнде баланың кіндігінің де түсіп, бесікке бөлеуге дайын болатындығы. Сондай-ақ, бесіктің арқалық ағашын жеті жерінен отпен аластап қою салты да кездеседі (Ғабитханұлы, 2006: 114). Бұл отпен аластау дәстүрі барлық зиянды және жағымсыз энергияны қуу немесе өртеп жіберу дегенді білдіреді. Осы жөнінде, салт-дәстүрді зерттеуші Б.Кәмәлашұлы: «Отты қазақтардың сонау ата-бабалары Сақ, Ғұн (Күн), Түркілер қастерлеп келгені тарихтан белгілі. Отпен қарапайым тұрмыста да аластау қазақтарда етек алған. Шошынғанды да отпен аластаса, баланың бесігін «шырпы» жағып, аластайтын дәстүр күні бүгін де бар» – дей келе және отпен аластау дәстүрінің көне көшпенділер мәдениетінен келе жатқандығын айтады (Мырзабеков, 2024: 178-179). Қазақ халқында ұл баланың кіндігін «үй күшік болмасын, далада өскен батыр болсын» деп жеті қырдан асырып лақтырып жіберетіндігі айтылады (Бопайұлы, 2003: 120). Ал, қыз баланың кіндігін «үйдің құты болсын» деп, от басына ошақтың түбіне көмеді. Бала оқымысты болсын деген ниетпен кітап арасына қоятын да, ат құлағында ойнасын деген тілекпен, аттың жалына байлап қоятын да дағды бар. «Тілегімізді кіндік кескен жерден, кіндік қаны тамған жерден бер» дейтін сөз осындай ырымдардан қалған. (Ғабитов, 2007: 61). Бала қырқынан шыққанша, жеті ай толғанша әлсіз болады. Сондықтан оның бір тал түгін тастауға болмайды, тастаса қорқақ болады деп ырымдайды (Бопайұлы, 2003: 121). Қазақ халқында дүниеге келген сәбиге бесік әкелу, бесікке салу салты бар. Дүниеге келген сәбиге нағашылары бесік әкеледі. Баланы бөлеген бесіктің үстіне жеті түрлі нәрсе жабады. Әр жабылған нәрсенің өзіндік мәні бар. Мәселен, ең бірінші етіп бесік көрпе, одан кейін шапан, кебенек, тон, жабу, жүген және қамшы сияқты бұйымдар жабылады. Тон, шапан жабу – ержеткенде бала халыққа қадірлі болсын деген тілек; жүген, жабу – ат ұстайтын азамат болуын тілеу, кебенек,

қамшы жабу – ел қорғайтын батыр болсын деген тілектен болса керек дейді (Қалиев жб., 1994: 17). Нәрестеге көз, тіл тигенде, ол шошып, ұйқысы қашқанда қолданылатын әр түрлі ырым-жоралғылар да кездеседі. Егер нәресте шошып, ұйықтамаса, тазартылған жеті тас алады да отқа күйдіргеннен кейін сүт (су) құйылған кесеге тастап, оны баланың бас жағында ұстап тұрады. Бұдан соң араластырылған сүт (су) нәрестеге беріліп, көз тиюдің зардаптары жойылады деп санаған. Әр жердің өзіне тән қалыптасқан дәстүрі болады. Мысалы, Үлкен Қаратал ауылында адам мен мал аяғы баспайтын жағадағы таза жерден жеті қара тас жиналған қапшық бесікке немесе баланың киіміне байланса, «тіл тасқа тиіп, балаға тимейтіндігі» айтылады және бесік әрдайым жеті, он бір жерінен қарылатындығы айтылады (Әжіғали, 2005: 44-45). Баласы тоқтамай өле берген немесе түсік тастай берген әйел бір баланы аман-есен туа қалған жағдайда жеті әйелдің аяғының арасынан өткізіп алып, оған Жетпісбай деген ат қояды (Ғабитов, 2007: 63). Онысы ғұмыр-жасы ұзақ болсын, артынан өзіндей ұл мен қыз өрби берсін деп ырымдаған. Қазақтар жеті ұсақ тасты тұмарша етіп матаға тігіп, қамзолдың ішкі жағына көзге түспестей етіп жапсыра тігіп қоятын болған. Оны көбінесе адамға (әсіресе жас балаға) көздің сұғынан, тілдің уынан сақтайды деп таққан. Осындай тұмарлар адам бойына қуат беріп, көңіліне сенім тудырады деп есептеген. Онысы ғұмыр-жасы ұзақ болсын, артынан өзіндей ұл мен қыз өрби берсін деп ырымдаған. Ұл баланы қырқынан шығарарда ерекше болсын деп, тіл-көзден сақтасын деп айдар қойған. Айдарды бала жеті жасқа немесе он үш жасқа келгенше тіл-көздің сұғынан сақтайды деп алғызбаған (Курманбаева, 2020:103). Халықтық наным-сенімге байланысты Ш.Ыбыраев (2009): Өмірде болатын түрлі жағымды-жағымсыз құбылыстардың бәрі де тылсым күштер әрекетінің нәтижесі. Олармен кез-келген адам күресе алмайды. Сондықтан да қарапайым адамдар олардың әсерінен сақтану үшін түрлі шарттарды, қағидаларды орындап отыруы керек. Ондай қағидалардың көбі тыйым (табу) салу түрінде ұшырасады. Тиісті қағидаларды орындамаған, тыйым салынған жағдайды бұзған адам тылсым күштердің киесіне ұшырайтындығын айтады (Ыбыраев, 2009: 88).

Қазақ халқының баланың дүниеге келуімен байланысты жүретін дәстүр мен тыйымдарынан тылсым күш иелерінен сақтану, нәрестені тіл көз-сұқтан сақтау, баланың болашағына алаңдау, ел қатарлы ақылды, батыр, тәлмаш азамат болып қалыптассын деген қазақ халқының адал ниеті жатқандығы анық байқалады.

Түрік халқында да баланың дүниеге келуімен байланысты салт-дәстүр жақсы қалыптасқан және белгілі бір өңірлерде жақсы сақталған. Елдің көптеген жерлерінде дәстүр бойынша туғаннан кейін баланың жетісін сақтайды. Мысалы, Трабзонда жаңа туған нәресте жеті күн бойы құндақта болады. Батманда жас ана туғаннан кейін көршілер жеті күн бойы жас ананың үйін тамақ пен қажеттіліктерімен қамтамасыз етеді. Аданада бала аман болсын деп, туғаннан кейін жеті жыл бойы баланы басқаларға киіндіреді, жеті жыл бойы шашын қымайды немесе жеті жыл бойы бала үшін құрбандық шалады (Üstünova, 2016: 26-35). Ташели өңірінде де жүкті әйел ауыр зат көтермейді, сілкініс тудыруы мүмкін деген жағдайлардан аулақ болады. Жүкті әйелдің баласы түсіп қалмас үшін аты бірдей баласы бар жеті үйден мата бөліктері жиналады, сол бөліктерден киім тігіліп, жүкті әйелге кигізіледі (Çetin, s. 56).

Қазақ және түрік халқындағы салт-дәстүрді зерттеуші Четин зерттеу жұмысында (2021): Түрік еліндегі кейбір аймақтарда ұл баланың жеті күнде, қыз баланың сегіз күнде кіші қырқынан, нәресте жиырма күндік болғанда жартылай қырқынан, қырық күн

толғанда толық қырқынан шығатындығын айтады. Сонымен қатар, зерттеуде Босанған келіншектің мойнына тәспих тағылып, жуынатын судың ішіне алтын, күміс және жеті тас, қырық арпа және бидай салатындығын айтып өткен (Çetin, 2021:156).

Отбасының балалары туғаннан кейін үнемі шетінеп кете берсе, отбасы әртүрлі шешімдер іздейді. Олар жеті рет некеде болған адамның үйінен жеті шүберек жинайды. Бұны бір ғана некеде болған адамға тіктіріп, нәрестеге кигізеді. Анасы мен әкесі балаларына жеті жасына дейін ешнәрсе алмайды. Басқалар баланы жеті жасқа дейін киіндіретіні айтылады (Çetin, 2021:133).

Мұндағы тағы бір ерекшелік, сөйлей алмайтын балаға тордағы бұлбұлдың су ішетін ыдысынан су беріледі. Құрбан айтта жеті көршіден құрбандыққа сойылған еттен бір кесек тілінен алынып, тамақ пісіріп, балаға берілетіні айтылады. Ешкі, қой, сиыр тілі пісіріліп балаға беріледі. Балаға бай адамның наны да беріледі (Kayalı, 2006: 69).

Четин (2021) зерттеуінде, кейбір босану нәтижесінде бала өлімі орын алып жатады. Халық мұндай жағдайға қарсы белгілі бір шараларды қолдануға тырысады. Солардың бірі – «келіннің етек ұштарын тігіп, соңына құлып салып, оны құлыптау». Босанғанға дейін сол құлып ашылмайды. Осы кезеңде келінге ауыр зат көтермеу ескертіледі. Құлыпты құлыптауда символикалық түрде есік ұғымы бар, яғни құлып ашылмаса, есік те ашылмайды. Осылайша, келін жүктілік кезеңін жайлы өткізеді дейді. Сонымен қатар, жеті жас қызға жеті қабат жіп иіртіп, сол иірілген жіптер балаға дұғалармен байланады. Байланған жіптер баланың өмірін сақтайды (Çetin, 2021: 86) деп айтылады.

Ерзинжан және оның айналасында босанған әйелдің көрпесіне ине қадалады; жанына қылыш, ұшына пияз тағылған ұршық, ешқашан қолданылмаған сыпырғыш қойылады. Сондай-ақ босанған әйелдің бас жағына күйеуінің киімі ілінеді, баланың үстіне қызыл түсті нәрсе жабылады. Босанған әйел мен оның баласын жеті күн жалғыз қалдырмайды, шамдар жағып қойылады. Қазақ және түрік халқындағы баланың дүниеге келуімен байланысты дәстүрлерден, наным-сенімдерден өзара ұқсастық байқалады. Екі халықта баланы тіл-көзден сақтау үшін жетіге байланысты шартты орындайды (Çetin, 2021: 532).

Адам дүниеден өткенде жасалатын арнайы салты бар. Қазақ халқында қайтыс болған адамның жетісін өткізеді. Жетісі дәл жеті күннен кейін беріледі. Кейде жетісін қайтқан күні немесе өлген күні деп аталатын күннен дәл жеті күн өткенде береді. Басқа еске алу күндеріне қарағанда бұл күні халық аз болып, негізіненен туысқандары қатысады. Жетісіне арнап бір қой сойып, бұрынғы тағамдар жасалады. Міндетті түрде ритуалды жеті шелпек пісіріледі. Бұл ғұрып аяқталған соң туғандары қайтқан адамның басына (зиратқа) барып қайтады (Әжіғали, 2005: 195). Қазақ тіліндегі жетісін өткізу сөзі, башқұрт тіліндегі зідесін өтқару, татар тіліндегі йетехен утқуру, ұйғыр тіліндегі йәтисини өткәзмәк фраземалары «өлген кісінің артын күту» мағынасында қолданылады (Кеңесбаев, 1977а: 75).

Қайтыс болған адамның жетісін шығарып, еске алады. Бұл түркі халықтарына тән дәстүр болып табылады. Бұл салтпен қатар, қайтыс болған адамды суға алған жеріне, сүйекті шығарған күннен бастап, әр күні кешке жеті шырақ (мақтадан шиге орап майға шылап тұтатандыратын) жағылады. Бұл жеті күнге жалғасатындығы айтылады.

Түрік халқында да осыған ұқсас салт сақталған. Қайтыс болған кісінің үйінде үш немесе жеті күн арасында тамақ жасалмайды, көршілер дайындап әкеледі. Кісі қайтқаннан кейін жеті күн бойы құран оқылады. Кей жерлерде марқұм қайтыс болғаннан кейін жеті күн ас беріледі (Üstünova, 2016: 26-35).

Өлімге қатысты әдет-ғұрыптар мен наным сенімдер адамзат қоғамында негізгі рөл атқарады. Бұл рәсімдер қазақ және түрік мәдениеті үшін ұлттық құндылықтарды сақтауда ерекше мәнге ие. Қазақ және түрік қоғамында сақталған өлім ғұрыптары мен салттары мәдениеттің ортақ тұстарын, дәстүрдің байланысын көрсетеді.

«Жеті шелпек тарқату» қазақ халқының дәстүрінде бар. Үлкендер бір нәрседен қауіп қылса, үрейленсе, болмаса жайсыз жатып, жаман түс көрсе, жеті нан, жеті шелпек таратады. Алушы: «Қабыл болсын», - дейді. Таратушы: «Әумин!» - деп жауап береді. Оны таратып болған соң: «Ата-балаларға тие берсін», - деп ауыз тиіп, әруақтарға арнап, аят оқып, бата қылады. Сонда әруақтардың мұрнына иіс тиеді. Сосын жеті нан әрқашанда әруақ болып, желеп-жебеп, бәле-жаладан қорғап жүреді, - дейді (Кеңесбаев, 1997: 18). Бұл «Жеті шелпек тарқату» қауіп-қатердің алдын алу, наным-сенімнен пайда болған дәстүр екендігі анық. Сонымен қатар, баласыз әйелдер немесе әлсіз ер адамдар балалы болу үшін әулиелердің қабірлеріне барып, сол жерде түнеп, Алладан бала тілейді. Сол жерге барып Құран оқып, «жеті шелпек» асы тарқатылады. Бұл амалдардың барлығы, әрине, сенім болып табылады (Çetin, 2021: 140). Сонымен қатар, дүниеден өткен жақындарының құрметіне дұға оқып, құран бағыштап, «жеті шелпек» тарқату салты да бар. «Жеті шелпек» тарқату салтының шығуына мифологиялық сенімнің ықпалы болуы ықтимал. Қазақ халқына ұқсас, түрік елінің Торос (Тавр) тауларында, Чукуровада, Шығыс Анадолы аймағындағы қайтыс болған кісі үшін чөрек (тұзды бәліш) таратылатындығы айтылады (Üstünova, 2016: 26-35).

Қазақтардың және олардың бабалары түркілердің түсініктері бойынша, әрбір жыл 6 ай жаз, 6 ай қыс деп бөлінеді. Бұл бөлудің шекарасы Жаңа жылдың бірінші күні – Наурыз, көктемгі күн теңелуі. Жаз айлары жағымды бейнеде, ал қыс айлары – жағымсыз бейнеде көрінеді, соған сәйкес олар ізгілік пен зұлымдықтың белгісі. Символдық тұрғыда Наурыз зұлымдықты жеңудің бірінші күні іспетті (Калыбекова, 2011: 381). Наурыз көже – Ұлыстың Ұлы күні дайындалатын тағам. Қазақ халқының түсінігінде жеті қасиетті сан болғандықтан, наурыз көжеге жеті түрлі дәндер (сүрленген ет, кеспе, түйілген бидай, түйілген жүгері, күріш не тары, қатық т.б) қосып дайындайды. Көктем келгенде, қыстан аман шықтық, отбасымызда береке мен молшылық болсын деген ниеттен «науыз көже» тағамын дайындау шыққандығы айқын. Үйде қандай дән, ағарған болса, соны қосып әзірлей береді. Бұл туралы С.Әжіғали (2005) «Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары» атты еңбегінде былай дейді: Ертеректе Наурыз мейрамында ауылдың тайқазанына әр үй өзінің «жеті түрлі тағам қосып пісіріп әкелген көжелерін» құятын, сонда 30-50 тамақ қоспасынан жасалған «наурыз көже» немесе «көп көже» болып шығады. Бұл аспаздық жұмыстың бәрін елге қадірлі, ауылға белгілі әйел – бәйбіше басқарады. Қазанды иесіне қайтарғанда әбден жуып, түбіне міндетті түрде піскен тамақ (бауырсақ, тоқаш, ет) салып, құлағына ақтық байлап қайтарады, өйтпесе «қазан өкпелейді», «қазан шамданады» деп ырым қылады (Әжіғали, 2005: 16) дейді. Ежелгі наурыз тойының символға толы ең бір шешуші сәті – өгіз сойып, қазан көтеру. Жеті қазынаның бірі – қарақазанның халқымыздың тұрмыс-тіршілігінде атқарған қызметі ерекше. Осы орайда, Ә.Х.Марғұлан: «Қазан мықты болса ел де мықты. Қазан, шаңырақ сияқты бүтіндіктің белгісі. Ол құрыса, ел де құриды» - деп жазады (Төлегенов, 2018: 262). Мұсылман түріктер арасында маңызды орын алатын Мұхаррам айының оныншы күні басталып, дайындалып таралатын тәттіні ашуре деп аталады. Ашуренің ішіне қосылатын ингредиенттер дайындалған аймаққа байланысты әртүрлілік

танытса да, негізгі ингредиенті бидай болып табылады. Қонақтайтын жерде немесе үйлерде дайындалған ашуре көрші-көлемдерге таратылады. Тунжелиде (Тунджели аймағындағы) алавилерінде ашуре табақтың берекетінің кетпеуі үшін жуылмайды; ішіне бидай немесе бидайдан жасалған тағам қосылып, қайтарылып беріледі (Yıldırım, 2011: 75). Қазақ және түрік халқындағы дайындалатын наурыз көже мен ашурені дайындаудағы негізгі мақсаты ақ ниетпен жасалатындығы, бай және кедей демей ортақ таратылуы, молшылық әкелсін деген ниетпен жасалатындығы. Бұл екі халықтың мәдениеті мен дәстүрінің ұқсастығын айқындайды.

Сандардың ең көп қолданылатын өнімдерінің бірі – мақал-мәтелдер. Мақал-мәтелдер өз алдына мәдениеттің көрсеткіштері болуымен қатар, өз ішінде кездесетін басқа сөздер арқылы да терең мәдениеттің әртүрлі қырларын қамтиды. Осыған байланысты мақал-мәтелдерде кездесетін әрбір сан атауы эмоциялық мәнге, мағыналық аяға және мәдени мотив қасиетіне ие болып келеді. Түрік мифологиясында және бүгінгі күнге дейін жеткен халық мәдениеті туындыларында сандарға әртүрлі мағыналар берілгені байқалады. Сандар өз алдына киелі саналмайды; олар білдіретін заттар арқылы, ой салатын ұғымдар арқылы және қамтыған элементтерімен құнды болады (Durbilmez, 2009: 71). Қазақ халқында жеті санына қатысты мақал-мәтелдер бар. Жетіге келгенше, жерден таяқ жейсің. Жігітке жеті өнерде аз. Айла алтау, ақыл жетеу. Жетімге жеті бидайда тамақ. Кедейдің жеті қаңтары бар. Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл. Жеті қазынаға жеткенше асық. Жеті атасын білген ұл, жеті жұрттың қамын жер. Өзін ғана білген ұл, Құлағы мен жағын жер. Жеті әліп – жерге түспейді, жерге түссе де, ерге түспейді. Жетелі мен іскерге жеті күннің бәрі сәтті. Жеті қарақшыны таныған, жеті күнде адаспас. Жеті атасын білмеген, жетімдіктің белгісі. Қарғыс жеті атаға жетеді. Жеті кедей жиналғанмен ортасынан бір бай шықпас. Жетім бала жеті күлшеге тоймас. Жетімнің қарны жетеу. Жұт жеті ағайынды, жиенім сегіз. Жақсыны жеті жыл жетелесең, адам болады, Жаманды жеті жыл жетелесең надан болады. Туғанда алтау едік, өле-өле жетеуміз. Қыстың соңы жеті тоғыс, көктем басы бес тоғыс. Алты аға бірігіп әке болмас, жеті жеңге бірігіп ана болмас. Алты жастан жинасам асырам, жеті жастан жинасам жеткізем. Алтаумын деме, жетеуге жолығасың, Жетеумін деме, сегізге жолығасың. Түрік халқында да жетіге қатысты мақал-мәтелдер бар. Жаман көрші жеті көршіге зиян тигізеді. Бір жаман адамның жеті ауылға зияны болады. Кедей жеті ауылдың мәселесімен айналысады. Жетісінде не болса, жетпісінде де сол болады. Жеті қадам жолда, бір жұтым судың құны бар. Ат жеті күнде, ит жеген күні ұмытады. Ақымақ жеті, сегіз адымды (жеті сағатта) жүреді. (Hırlık, 2017: 231-233)

Жеті ұғымы қазақтың фольклорында ертегілер мен аңыздарда кезігеді. Ондағы кейіпкерлер зұлым күш иелері: жеті басты дәу, жеті басты айдаһар, жеті басты жылан, жеті басты жалмауыз, жеті қабат жер асты, жеті қабат жер үсті, жеті сарай, жеті ағайынды жігіт, жеті қыз, жеті күн, жеті түн секілді мифологиялық кейіпкерлер ретінде көрініс табады. Жеті қабат жер асты сөзі «Төлеген батыр» ертегісінде кездеседі. Мұнда Төлеген батыр бір күні ұйықтап жатып түс көреді. Түсінде Айсұлу деген қыз аян беріп: «мен сенің досың Айсұлумын. жеті қабат жер астында тұрамын. Мені іздеп кел», - дейді (Сейітжанұлы & Бисенбаев, 2008: 22). Жеті қабат жер астына баруға ерлердің ері ғана келіседі. Сондықтан мұндай қиын тапсырмалар ертегілерде ғана орын алады. Ал «Қобыланды батыр» жырында «жеті» саны бірде «жеті пір», «жеті жұмақ» тіркестері түрінде жиырмадан артық рет қайталанғандығын айтады (Рақманқұл, 2017: 109).

Жалпы қазақ менталитетінде жеті саны жақсылық пен жақсы мінез-құлық үшін ғана емес, жаудың күші мен ұлылығын көрсету үшін де қолданылады. Айдаһар - жер асты әлемінің зор күшке ие зұлым тұлғасы. Мұнда жеті саны айдаһардың ерекше күші мен айбатын көрсету үшін қолданылған. Өрттің ғаламның жаратылуындағы төрт элементтің бірі, аузынан шыққан от арқылы жойып жіберетін ерекше күш иесі екені шеберлікпен көрсетіледі. Айдаһардың жеті басты болуы, аузынан от шығаруы да осы оймен байланысты болса керек (Aimukhambet vd., 2022: 196). Қазақ аңыздары мен ертегілерінде кездесетін архетиптік образдардың ішінде мыстан кемпір ерекше орын алады. Бұл кейіпкер матриархат дәуірінен қалған символикалық бейне ретінде, сәбиді түрлі қиыншылықтардан өткізетін жағымсыз тұлға болып көрініс табады. Көптеген ғалымдардың зерттеулері бұл пікірді растайды. Мыстанның шығу тегі жайлы сұраққа академик С.А.Қасқабасов (1972) «Казахская волшебная сказка» атты еңбегінде: «Мыстан ерте заманда матриархат кезеңінде айналасына билік жүргізген ақылды әйел бейнесінің өзгерген түрі» дейді. Ол сондай-ақ, «Ежелгі мыстан бейнесі үлкен өзгерістерге ұшыраған» деп жазады (Қасқабасов, 1972: 163). Жалмауыз кемпір бейнесі туралы көптеген еңбектер бар. Мысалы (Қоңыратбай, 2000: 173): Ш.Уәлиханов жалмауыз кемпірдің адамды жеп қоя алатыны туралы жазған. Ал, М.Әуезов «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» атты зерттеу еңбегінде ежелгі грек мифтеріндегі циклоптарға ұқсас жеті басты тіршілік иесі ретінде сипаттайды. Ол бұл зұлым кемпірді орыс ертегілеріндегі Баба Ягаға ұқсатып, адамның бейімділіктеріне ие деп көрсетеді. Ал, Ә.Қоңыратбаев «Қазақ қиял-ғажайып ертегілерінде адамға жамандық ойлайтын мифтік образдардың бірі – жалмауыз кемпір» - деп, бұл бейненің тарихи өзгерістерге ұшырағанын және пайда болу уақытын көрсетеді. Халық арасынан шыққан батырдың аждаһамен шайқасуы ертегілерде жиі кездесетін көрініс болып табылады. Ол жөнінде Кеңесбаев (1987): «Жеті санының ой-санадан мықтап орын алғаны сондай, бір нәрсені шығаннан шыққан күш деп білсе, адам түңілерліктей етіп, жеті санын қосып, қазақ ат қойып, айдар тағып алады; жалмауыздың, айдаһардың ең зорын қазақ жеті басты жалмауыз, жеті басты айдаһар (жеті басты аждаһа) дейді», - деп тұжырымдайды (Кеңесбаев, 1987: 244).

Түрік халқының ертегілерінде де «жеті басты айдаһар», «жеті күн, жеті түн той жасау», «шашы жетінші қабаттан жерге жететін қыз», «жеті күндік ұйқы», «жеті жылдық салық», «жетінші «бөлме», «жеті ағайынды», «жеті жол айрығы», «жеті қабат қабырға», «жеті жыл тынығу» сияқты жетіге қатысты мысалдар кездеседі. (Durbilmez, 2007: 184) Түрік халқының «Деде Коркут» хикаяларында Бамсы Бейректің жеті әпкесі бар екені айтылады. Бейрек, ақырында, осы адал әпкелерін қырық жігіттен ішінен жетеуін таңдап үйлендіреді. Дастанда жеті санына қатысты «Хеман дем күмбед жырылды, жеті жерден қақпа ашылды» (Özçelik, 2016: 465) деген жолдар кездеседі, «Бейрек дағы жеті қыз қарындасын жеті батырға берді» (Özçelik, 2016: 249) , «Жеті күн жеті түн тойын жасап, ішіп-жеді» (Özçelik, 2016: 587), «Жеті қабатқа бардым, ол қамалды ала алмадым, қайта қайттым» (Özçelik, 2016: 421) деген сияқты қолданулар бар. «Деде Коркут» хикаясында Дирсе Ханның әйелі баласының жарасын емдеу үшін Қыдыр Бабаның айтқан нәрселерін тыңдап, жеті түрлі өсімдіктен дәрі жасайды. Оғыз батырларының бірі Карагөме ұзын мұрттарын жеті жерден байлайды. Салур Қазан жеті күндік тамақ алып, жолға шығады, қайтадан оралу үшін жеті күн, жеті түн жол жүреді. Салур Қазанның алдынан шыққан аждаһа жеті басты болады, кәпір қыз да жеті жасында болатындығы (Riskulbek, Yermekova, ve Yeskermesova, 2020: 142-157) хикаяда айтылады.

Қазақтың ертегі-аңыздарында жеті символының жеті басты дәу, жеті басты айдаһар, жеті басты жылан, жеті басты жалмауыз, жеті қабат жер асты, жеті қабат жер үсті, жеті сарай, жеті ағайынды жігіт, жеті қыз, жеті күн, жеті түн ретінде көрініс табуы жеті санының тек жақсылық мағынасымен қатар, мифтік тылсым әлемдегі ұлы күшке ие кейіпкер ретінде көрініс тапқандығының бір дәлелі болып табылады. Жеті санының символ ретінде мән-маңызын ашуда М.Қошымова (2022): «Символ қандай да бар халықтың мәдени, рухани, мифологиялық жадын сақтап жеткізуші рөлдегі семиотика болып саналады. Кез келген халықтың әлем туралы, өздерінің пайда болуы жайында, қорқыныш пен қуаныш белгілері ретінде ертедегі түсініктердің басым бөлігі мифологиялық ескерткіштерде көрініс беріп, сақталып жеткізілді. Сондықтан да миф ақпарат тасымалдаушы құрал ретінде саналатыны анық» (Қошымова, 2022: 103) деген болатын.

Қорытынды

Қазақ және түрік халқының түбі бір болғандықтан ұқсас тұстары өте көп. Жоғарыдағы мысалдардан көргеніміздей, қазақ және түрік халқының дәстүріндегі жеті ұғымы екі дәстүрдің мәдени құндылықтарының жемісі екені анық.

Бұл талдау қатар қазақ және түрік халықтарының дәстүрі мен мәдениеті, фольклорының байланысын анықтауға мүмкіндік береді.

Сонымен, жеті ұғымының дәстүр мен мәдениет, фольклор арқылы балаға жастайынан қазақ халқының үйрететін әдет-ғұрыптарын, дәстүрлерін тәрбиенің жазылмаған заңдарын зерделедік десек те болады. Бұл тәрбиенің түрік халқында да баланың дүниеге келу сәтінен бастау алатынын байқадық. Жеті санының адам өміріндегі ұлттық құндылығымызды сақтауға деген үлесі, жеті санының дәстүр мен мәдениетте, фольклорда маңызға ие екендігін екі халықтың дәстүрінде ортақ байланыстардың бар екендігін салыстырып қарастырдық. Мақаладағы жеті санына байланысты қазақ халқының және түрік халқының салты мен дәстүрімен таныса келе, қазақ халқында жеті санын молшылық пен береке алып келетін сан ретінде санағанын байқаймыз, сонымен қатар, түрік халқында – көз тиюден баланы сақтау мағынасында қолданылатындығын байқаймыз. Келтірілген мысалдар арқылы жеті сәттіліктің символы, ата-бабаларымыздың қалыптастырған жеті қасиетті ұғымы екенін аңғарамыз. Бұл қасиетті санның дүниетанымымыз бен салт-дәстүрімізде, мәдени танымымызда ерекше сипатқа ие екенін ұғынамыз. Бауырлас екі халық үшін де жеті санына қатысты дәстүр мен салт, мәдениетті, ұлттық құндылығымызды насихаттаудың алар орны ерекше. Қорыта айтқанда, жеті ұғымы қазақ және түрік халқы үшін де мәдениет пен дәстүрді байыта отырып, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан маңызға ие символ болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Aimukhambet, Zh., Kassen, A., Kurmambayeva, K. (2022) “Kazak Folklorunda Yedi Başlı Ejderha”, Milli Folklor, 7, 132, ss.192-204.
2. Әжіғали, С. (2005) Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: біртұтастығы және ерекшелігі. Алматы: Арыс, б. 328.
3. Әбжет, Б. (2020) «Түрік қағанаты тұсындағы діни ағымдар: буддалық ілім мен шамандық сенімдерден туған жыл қайыру, жеті қазына ұғымдарының халық әдебиетіндегі көрінісі», Түркология, 4, (102), бб. 78-90.

4. Бопайұлы, Б. (2003) Қазақ кәдесі (Асыл қазына). Алматы: Бастау, б. 192.
5. Bozkurt, K. Bozkurt, H. (2012) "Sayıların Gizemli Dünyası: Kültür ve Edebiyatта Sayı Sembolizmi", Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, 1, ss. 717-728.
6. Ғабитханұлы, Қ. (2006) Қазақ мифологиясының тілдік көрінісі. Алматы: Арыс, б. 168.
7. Ғабитов, Т.Х. (2007) Қазақ этикасы және эстетикасы. 12-том. Астана: Аударма, б. 455.
8. Durbilmez, B. (2009) "Türk Kültüründe ve Fütüvvet-Nâmelerde Dört Sayısı", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, 52, ss.71-86.
9. Durbilmez, B. (2007) "Kırım Türk Halk Anlatılarında Sayı Simgesiliği", Milli Folklor, 76, ss.177-190.
10. Дүсіпбаева, Қ.С. (2001) Қазақ ескіліктерінің сандар жүйесіндегі тілдік көріністері: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, б. 129.
11. Yıldırım, E. (2011) "Tunceli Yöresi Alevilerinde Muharrem Ayı'nın Önemi ve Aşure Geleneği", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XVI(I), ss. 71-84.
12. Курманбаева, Ж. (2020) Қазақ тіліндегі сан атауларының лингвомәдениеттанымдық негізі: PhD философия докторы дәрежесін алу дайындалған диссертация. Алматы, б. 163.
13. Кеңесбаев, І. (1977) Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. Алматы, б. 352.
14. Кеңесбаев, І. (1987) Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. Алматы: Ғылым, б. 352.
15. Кеңесбаев, І. (1997) Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі: 2-томдық. Алматы: Ғылым, б. 712.
16. Kayalı, N. (2010) Mersin Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, s.242.
17. Küçük, A. "Erzincan ve Çevresindeki Halk İnanışlarına Toplu Bakış", Milletlerarası Türk Folkloru Kongresi Bildirileri // C. IV, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1987. ss.241-245.
18. Kulsariyeva, A., Sultanbaeva, G., Sultanbaeva, E., Zhumashova, Zh. (2013) "Features of Translation of Kazakh and English Set Expressions and Idioms with Numerative Seven", Procedia - Social and Behavioral Sciences, 82, pp. 895-903.
19. Қалыбекова, А. (2011) Қазақ халық тәрбиесінің асыл мұрасы. Алматы: БАУР, б. 488.
20. Каскабасов, С. (1972) Казахская волшебная сказка. Алматы, с. 258.
21. Қалиев, С., Оразаев, М., Смайылова, М. (1994) Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы: Рауан, б. 222.
22. Қоңыратбай, Т. (2000) Эпос және этнос: Қазақ эпосы және оның этникалық сипаты. Монография. Алматы: Ғылым, б. 268.
23. Қошымова, М. (2022) «Түркі халықтарының дүниетанымын зерттеудегі түр-түс және сандық символдар», Journal of history, 3 (106), бб. 202-207.
24. Меленко, С. (2012) «Философские и государственно-правовые взгляды Пифагора Самосского» материалы X международной научно-практической конференции. Новосибирск: СибАК, стр. 204-2011.
25. Мырзабеков, Ж. (2024) «Зорастримдік сенім элементтерінің бүгінгі күнгі халқымыздың салт-дәстүріндегі көріністері», Адам әлемі, 3 (101), бб. 173-183.
26. Törebekkyzy, L. (2021) "Türk halk kültüründe ve Edebiyatında Yedi Sayısı", Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, Bartın, 8, 1, ss. 82-91.
27. Рақманқұл, Б. (2017) Он томдық шығармалар жинағы, 1 том: Эпос-ел қазынасы. Алматы: ЗПБК Дәуір, б. 320.
28. Riskulbek, D., Yermekova, T., Yeskermesova, G. (2020) "Yedi Sayısının Tanımı", Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2, ss.142-157.
29. Сейітжанұлы, З.Н., Бисенбаев, П.Қ. (2008) Қазақтың көне эпосы. Алматы: Аруна, б. 240.
30. Сейдімбек, А. (1997) Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. Оқу құралы. Алматы: Санат, б. 464.

31. Төлегенов, А. (2018) «Наурыз – Ел ұлықтаған күн», атты ғылыми республикалық конференция материалдары. Астана, бб. 260-263.
32. Tekin, T. (2014) “Orhon Yazıtları”, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
33. Ұлттық болмыс (2012) – қазақы қалып: Әдістемелік құрал. Астана: Шиқула және К, б. 40.
34. Üstünova, K. (2016) “Geleneklerin Dilinde Yolculuk: Yedi Sayısının Kullanımı”, XXI. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu” (06-10. 05. 2016 Üsküp-Makedonya) Bildiriler ve Katalog, Ankara, ss. 26-35.
35. Hirik, E. (2017) “Türk Dünyası Atasözlerinde Sayılar ve Anlam Alanları”, International Journal of Languages’ Education and Teaching, 5, 1, ss. 223-241.
36. Çetin, H. (2021) Türkiye ve Kazakistan’da Geçiş Dönemlerinin (Doğum-Evlenme-Ölüm) Karşılaştırmalı İncelemesi. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi. Ankara, s. 532.
37. Ыбыраев, Ш. (2009) Бастау. Қазақ халқының фольклоры туралы зерттеулер. Алматы: Баспалар үйі, б. 160.
38. Энциклопедия (2012). Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 3-том. Алматы: РПК Слон, б. 736.

Б.Б. Ертаева

Университет А. Ясауи, Туркестан, Қазақстан

(E-mail: bagdat.yertayeva@ayu.edu.kz)

Традиционный характер понятия «семь» у казахского и турецкого народов

Аннотация. У каждого народа свои священные числа. Число «семь» тесно связано традициями и культурой казахского и турецкого народов. И казахский, и турецкий народы считают число семь священным и используют его в своей повседневной жизни и традициях. Сакральное значение этого числа имеет глубокие корни. Издавна считалось, что каждое число имеет тайное значение, при этом некоторые числа приносят человеку удачу, а некоторые – наоборот, неудачу. Как среди казахских, так и среди турецких ученых имеются исследования, посвященные числу «семь». На основании работ этих ученых были рассмотрены особенности, характерные для двух народов. В статье сравнивается сакральное отношение к числу «семь» у казахского и турецкого народов с точки зрения его применения в традициях, культуре и фольклоре. Также отмечается, что совпадение значений числа «семь» в традициях обоих народов – не случайность, а связано с их культурой, обычаями и сходством фольклорных персонажей. Кроме того, проанализированы и сопоставлены сходства, особенности, а также учебно-воспитательное значение понятия числа «семь» в традициях, культуре, фольклоре казахского и турецкого народов. В статье подробно раскрывается, что представление о числе «семь» возникло как понятие, связанное с народными запретами, верованиями и стремлением защитить человека или ребенка от внешних сил. В этом исследовании были взяты за основу работы казахских и турецких ученых, посвященные числу «семь», и рассмотрены особенности двух народов в их сказаниях, культуре, традициях и мировоззрении. Особенность статьи заключается в том, что число семь находит отражение в национальных традициях и культуре казахского и турецкого народов, в их обрядах, связанных с рождением человека и уходом в иной мир, а также в многочисленных обычаях, поверьях и мифологическом фольклоре. Очевидно, что традиции, культура и фольклор во все времена являлись духовными ценностями, и поэтому общие связи, традиции, фольклор и культура казахского и турецкого народов в контексте единого тюркского мира остаются одной из актуальных тем.

Ключевые слова: семь, традиции, воспитание, верования, обычаи, фольклор, культура, табу, ребенок, нация.

B.B. Yertayeva

*A. Yassawi University, Turkestan, Kazakhstan
(E-mail: bagdat.yertayeva@ayu.edu.kz)*

The traditional character of the seven concepts in the Kazakh and Turkish peoples

Abstract. Every nation has its own sacred numbers. The number seven is shrouded in the traditions and culture of the Kazakh and Turkish people. Both the Kazakh people and the Turkish people consider the number seven to be a sacred concept and use it in their daily lives and traditions. Belief in this number appeared not so long ago. It has long been believed that every number has secret meanings. Based on this, it was believed that some numbers bring a person good luck, and some-bad luck. In accordance with this, in connection with the number seven, there are studies by both Kazakh and Turkish scientists. Based on the work of these scientists, the features characteristic of the two peoples were considered. This article compares the seven numbers of the Kazakh and Turkish peoples in terms of their use in traditions and culture, folklore. The customs and traditions of both nations indicate that the meeting of the number seven does not happen by chance, but by culture and traditions, by the similarity of folklore characters. The similarities, peculiarities, and educational significance of the seven concepts in the traditions, culture, and folklore of the Kazakh and Turkish peoples will also be analyzed and compared. The article broadly states that the seven concepts are a people's forbidding, a belief, a concept born from protecting a person, a child, from the possessors of an external force. This research paper is based on previous works by Kazakh and Turkish scientists concerning the number seven, and examines the features of fairy-tale legends, culture, customs, and worldviews of both peoples. The peculiarity of the article is that the number seven is reflected in the national traditions and culture of the Kazakh and Turkish people, in the rituals of the two peoples, in many rituals and superstitions performed on the occasion of the birth and death of mankind, and in mythical folklore. Traditions and culture, folklore have always been our spiritual value; therefore, for the Turkic world, one of the relevant topics is the common ties between the Kazakh and Turkish peoples, the wealth in traditions, folklore and culture.

Keywords: seven, traditions, raising, beliefs, customs, folklore, culture, forbidding, child, nation.

References

1. Aimukhambet, Zh., Kassen, A., Kurmambayeva, K. (2022) "Kazak Folklorunda Yedi Başlı Ejderha", *Milli Folklor*, 7, 132, ss.192-204. [in Turkish]
2. Azhigali, S. (2005) *Kazak halkynyn dasturleri men adet-guryptary. 1-tom: birtutastygy zhane ereksheligi*. Almaty: Arys, b. 328. [in Kazakh]
3. Abzhet, B. (2020) «Turik kaganaty tusyndagy dini agymdar: buddalyk ilim men shamandyk senimderden tugan zhyl kajyru, zheti kazyna ugymdarynyn halyk adebietindegi korinisi», *Turkologija*, 4, (102), bb. 78-90. [in Kazakh]
4. Bopajuly, B. (2003) *Kazak kadesi (Asyl kazyna)*. Almaty: Bastau, b. 192. [in Kazakh]
5. Bozkurt, K. Bozkurt, H. (2012) "Sayıların Gizemli Dünyası: Kültür ve Edebiyatta Sayı Sembolizmi", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1, ss. 717-728. [in Turkish]
6. Gabithanuly, K. (2006) *Kazak mifologijasynyn tildik korinisi*. Almaty: Arys, b. 168. [in Kazakh]
7. Gabitov, T.H. (2007) *Kazak jetikasy zhane jestetikasy. 12-tom*. Astana: Audarma, b. 455. [in Kazakh]
8. Durbilmez, B. (2009) "Türk Kültüründe ve Fütüvvet-Nâmelerde Dört Sayısı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 52, ss.71-86. [in Turkish]
9. Durbilmez, B. (2007) "Kırım Türk Halk Anlatılarında Sayı Simgeciliği", *Milli Folklor*, 76, ss.177-190. [in Turkish]
10. Dusipbaeva, K.S. (2001) *Kazak eskilikterinin sandar zhujesindegi tildik korinisteri: filologija gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin alu ushin dajyndalghan dissertaciya*. Almaty, b. 129.

11. Yıldırım, E. (2011) “Tunceli Yöresi Alevilerinde Muharrem Ayı'nın Önemi ve Aşure Geleneği”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XVI(I), ss. 71–84. [in Turkish]
12. Kurmanbaeva, Zh. (2020) Kazak tilindegi san ataularynyñ lingvomadeniettanymdyk negizi: PhD filosofija doktory darezhesin alu dajyndalğan dissertaciya. Almaty, b. 163. [in Kazakh]
13. Kenesbaev, I. (1977) Kazak til bilimi turaly zertteuler. Almaty, b. 352. [in Kazakh]
14. Kenesbaev, I. (1987) Kazak til bilimi turaly zertteuler. Almaty: Gylym, b. 352. [in Kazakh]
15. Kenesbaev, I. (1997) Kazak tilinin frazeologijalyk sozdigi: 2-tomdyk. Almaty: Gylym, b. 712. [in Kazakh]
16. Kayalı, N. (2010) Mersin Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, s.242. [in Turkish]
17. Küçük, A. “Erzincan ve Çevresindeki Halk İnanışlarına Toplu Bakış”, Milletlerarası Türk Folkloru Kongresi Bildirileri // C. IV, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1987. ss.241-245. [in Turkish]
18. Kulsariyeva, A., Sultanbaeva, G., Sultanbaeva, E., Zhumashova, Zh. (2013) “Features of Translation of Kazakh and English Set Expressions and Idioms with Numerative Seven”, Procedia - Social and Behavioral Sciences, 82, pp. 895-903. [in Turkish]
19. Kalybekova, A. (2011) Kazak halyk tarbiesinin asyl murasy. Almaty: BAUR, b. 488. [in Kazakh]
20. Kaskabasov, S. (1972) Kazahskaja volshebnaja skazka. Almaty, s. 258. [in Russian]
21. Kaliev, S., Orazayev, M., Smajylova, M. (1994) Kazak halkynyn salt-dasturleri. Almaty: Rauan, b. 222. [in Kazakh]
22. Konyratbaj, T. (2000) Jepos zhane jetnos: Kazak jeposy zhane onyn jetnikalyk sipaty. Monografija. Almaty: Gylym, b. 268. [in Kazakh]
23. Koshymova, M. (2022) «Turki halyktarynyñ dunietyanyñ zertteudegi tur-tus zhane sandyk simvoldar», Journal of history, 3 (106), bb. 202-207. [in Kazakh]
24. Melenko, S. (2012) «Filosofskie i gosudarstvenno-pravovye vzgljady Pifagora Samosskogo» materialy X mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Novosibirsk: SibAK, str. 204-2011. [in Russian]
25. Myrzabekov, Zh. (2024) «Zorastrizmdik senim jelementterinin bugingi kungi halkymyzdyn salt-dastyrindegi korinisteri», Adam alemi, 3 (101), bb. 173-183. [in Kazakh]
26. Törebekkyzy, L. (2021) “Türk halk kültüründe ve Edebiyatında Yedi Sayısı”, Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, Bartın, 8, 1, ss. 82-91. [in Turkish]
27. Rakmankul, B. (2017) On tomdyk shygarmalar zhinagy, 1 tom: Jepos-el kazynasy. Almaty: ZPBK Dauir, b. 320. [in Kazakh]
28. Rıskulbek, D., Yermekova, T., Yeskermesova, G. (2020) “Yedi Sayısının Tanımı”, Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2, ss.142-157. [in Turkish]
29. Sejitzhanuly, Z.N., Bisenbaev, P.K. (2008) Kazaktyn kone jeposy. Almaty: Aruna, b. 240. [in Kazakh]
30. Sejdimbek, A. (1997) Kazak alemi. Jetnomadeni pajymdau. Oku kuraly. Almaty: Sanat, b. 464. [in Kazakh]
31. Tolegenov, A. (2018) «Nauryz – El ulyktagan kun», atty gylymi respublikalyk konferenciya materialdary. Astana, bb. 260-263. [in Kazakh]
32. Tekin, T. (2014) “Orhon Yazıtları”, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [in Turkish]
33. Ulttyk bolmys (2012) – kazaky kalyp: Adistemelik kural. Astana: Shikula zhane K, b. 40. [in Kazakh]
34. Üstünova, K. (2016) “Geleneklerin Dilinde Yolculuk: Yedi Sayısının Kullanımı”, XXI. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu” (06-10. 05. 2016 Üsküp-Makedonya) Bildiriler ve Katalog, Ankara, ss. 26-35. [in Turkish]
35. Hirik, E. (2017) “Türk Dünyası Atasözlerinde Sayılar ve Anlam Alanları”, International Journal of Languages' Education and Teaching, 5, 1, ss. 223-241. [in Turkish]
36. Çetin, H. (2021) Türkiye ve Kazakistan'da Geçiş Dönemlerinin (Doğum-Evlenme-Ölüm) Karşılaştırmalı İncelemesi. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi. Ankara, s. 532. [in Turkish]
37. Ybyraev, Sh. (2009) Bastau. Kazak halkynyn fol'klory turaly zertteuler. Almaty: Baspalar uji, b. 160. [in Kazakh]

38. Jenciklopedija (2012). Kazaktyn jetnografijalyk kategorijalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhyjesi. 3-tom. Almaty: RPK Slon, b. 736. [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Ертаева Б.Б. – филология магистрі, Түркология ҒЗИ аға ғылыми қызметкері, А. Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан.

Ертаева Б.Б. – магистр филологии, старший научный сотрудник Научно-исследовательского института Тюркологии, Университет А. Ясави, Туркестан, Казахстан.

Yertayeva B.B. – Master of Philology, Senior Researcher, Research Institute of Turkology, A.Yassawi University, Turkestan, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Редактор: Дәлелхан А.
Компьютерде беттеген: Д. Елешева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
– 2026. – 1(154). – Астана: ЕҰУ. – 273 б.
Шартты 17,1 б.т. Таралымы – сұраныс бойынша
Басуға қол қойылды: 30.03.2026

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <https://bulpolit.enu.kz>

Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
<http://bulpolit.enu.kz>

Ғылыми мақаланың мазмұны үшін жауапкершілік авторға (авторларға) жүктеледі.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-342)